శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

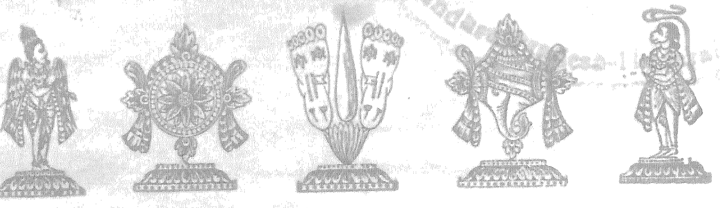

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః

శ్రీ వాల్మీకి మహర్షి ప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(అరణ్యకాణ్డః)

శ్రీ గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యోపేతం
శ్రీరామానుజీయ-తనిశ్లోకి-తత్త్వదీపికా-తిలకవ్యాఖ్యానస్థైః విశేషాంశైశ్చ
సమలంకృతమ్.

ప్రకాశకః
శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణరామానుజజీయర్ స్వామి

ముద్రణమ్
విజయ ముద్రాశాలా, చిత్తూరు.

1972

SEP 1978
ACCN 4834
Rs 21 00
మూల్యం 12 00

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా
౭	అథ రామస్య సుతీక్ష్ణాశ్రమే తత్సందర్శనం, తత స్సుతీక్ష్ణేన రామాయ తత్రత్యమృగోపద్రవకథనం, తతో రామేణ మృగవధప్రతిజ్ఞాపూర్వకం తస్మి న్నాశ్రమే తద్రాత్రౌ నివాసకల్పనం చ సప్తమే.	47
౮	అథ సుతీక్ష్ణానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలదర్శనాయ ప్రస్థాన మష్టమే.	52
౯	అథ మునిజనసన్నిధౌ రామకృతాం నిఖిలరాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం శ్రుత్వా ధర్మహానిభీతయా సీతయాఽతిప్రేమ్ణా రామం ప్రతి నిర్వైరనిఖిలరాక్షసవధనివర్తనాయ సవినయం విజ్ఞాపనం నవమే.	56
౧౦	అథ రామేణ సీతాం ప్రతి ఆర్తరక్షణస్య క్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాం స్వవిరోధితయా స్వారాధనభూతయజ్ఞకర్మవిఘటనరూపమహాపరాధేన చ ప్రతిజ్ఞాతనిఖిలరాక్షససంఘవధస్యాఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన ప్రత్యుత్తరకథనం దశమే.	64
౧౧	అథ వనమధ్యే స్వసహానుయాయిధర్మభృన్నామకమునిసకాశా న్మాండకర్ణినిర్మితపంచాప్సరోనామకసరఃప్రభావం శ్రుతవతా, సర్వేష్వపి ఋషీణా మాశ్రమేషు కంచిత్కాలం నివాసం కృతవతా, పున స్సుతీక్ష్ణాశ్రమ మాగతవతా రామేణ సుతీక్ష్ణం ప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్థానప్రశ్నః, తత స్సుతీక్ష్ణేనాఽగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమమార్గేణాఽగస్త్యాశ్రమ గంతవ్యతాతన్మార్గచిహ్నాదికకథనం, తత స్తేనైవ మార్గేణ గచ్ఛతా లక్ష్మణం ప్రతి వాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాం కథయతాఽగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమ ఏకాం రాత్రి ముషిత్వా ప్రాతః పున ర్లక్ష్మణం ప్రతి వింధ్యస్తంభనాద్యగస్త్యమహిమానం కథయతాఽగస్త్యాశ్రమ మాగత్య ప్రథమత స్స్వాగమననివేదనాయ లక్ష్మణప్రేషణం చైకాదశే.	70
౧౨	అథ శిష్యముఖా ద్విదితరామాగమనవృత్తాంతేన స్వనియుక్తశిష్యద్వారా ఆనీయమానస్య, స్వాశ్రమస్థబ్రహ్మాదిదేవస్థానాదీన్ సకౌతూహలం ప్రేక్షమాణస్య, శ్రీరామస్య ససీతాలక్ష్మణస్య సశిష్యగణం ప్రత్యుత్థితేన దత్తపాద్యాసనాదికేన వైశ్వదేవపూర్వక మాతిథ్యం చ కృతవతాఽగస్త్యేన వైష్ణవధనుశ్శరతూణీరాసీనాం శ్రీరామాయ సమర్పణం ద్వాదశే.	87
౧౩	అథ ఖరాదివధాయాఽగస్త్యేనాఽనుజ్ఞాతస్య ససీతస్య సలక్ష్మణస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే.	94
౧౪	అథ రామస్య పంచవటీమార్గే స్వవంశక్రమకథనపూర్వకం పితృసఖిత్వం నివేదితవతా జటాయుషా సహ సమాగమః, తేన సహ పంచవటీగమనం చ చతుర్దశే.	99

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా
౧౫	అథ పంచవట్యాం గోదావరీతీరే లక్ష్మణనిర్మితాశ్రమే రామేణ సీతాలక్ష్మణాభ్యాం సహ కంచిత్కాలం నివాసః కృత ఇత్యాహ పంచదశే.	105
౧౬	అథ తత్ర కదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాం గోదావరీం ప్రతి స్నానాయ గమనసమయే తదాఽనుగచ్ఛతా లక్ష్మణేన రామం ప్రతి హేమంతఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణ కథనపూర్వకం చ కైకేయీనిందనం, తదసహమానేన రామేణ మాతృనిందానివారణ పూర్వకం భరతగుణప్రశంసనం, తద్దర్శనోత్కంఠాకథనం, తతో గోదావర్యాం రామాదీనాం స్నానాదికృత్యం చ షోడశే.	113
౧౭	అథాఽఽశ్రమ మాగత్య తత్ర సుఖం వసతః శ్రీరామస్య యాదృచ్ఛికం శూర్పణఖా దర్శనం, తతోఽన్యోన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరం శ్రీరామం ప్రతి శూర్పణఖయా భార్యాత్వేన స్వాంగీకారాభ్యర్థనం చ సప్తదశే.	124
౧౮	అథ రామేణ స్వస్య సదారత్వేన దూరస్థదారం లక్ష్మణం భజేతి పరిహాసపూర్వకం లక్ష్మణం ప్రతి ప్రేషితాయాః, లక్ష్మణేన చ స్వస్య రామదాసత్వేన దాసభార్యాత్వ మనుచిత మితి పునారామం ప్రత్యేవ ప్రేషితాయాః, స్వాపరిగ్రహమూల మియ మితి సీతాం హంతు ముద్యుక్తాయాః, తావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞప్తలక్ష్మణనికృత్తకర్ణనాసాయా శ్శూర్పణఖాయాః ఖరసమీపగమన మష్టాదశే.	13
౧౯	అథ శూర్పణఖయా విదితవృత్తాంతేన ఖరేణ రామలక్ష్మణజయాయ తత్ప్రకాశం చతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణం, తేషాం శూర్పణఖయా సహ రామసమీపగమనం చైకోనవింశే.	137
౨౦	అథ చతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాం రామేణ వధః, తతోఽతిభీతాయా శ్శూర్పణఖాయాః పునః ఖరసమీపగమనం చ వింశే.	147
౨౧	అథ శూర్పణఖాముఖాత్ ఖరస్య స్వప్రేషిత చతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణ మేకవింశే.	152
౨౨	అథ ఖరస్య చతుర్దశరాక్షససహస్ర – తదనుగుణనానావిధాయుధప్రభృతిపరికర సహితస్య యుద్ధాయ ప్రయాణం ద్వావింశే.	156
౨౩	అథ ఖరస్య ససైన్యస్య ప్రయాతస్య దివ్యభౌమశారీరమహోత్పాతదర్శనేపి దర్పాత్ ప్రయాణానివృత్తి స్త్రయోవింశే.	161

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా

౨౪ అథ రాక్షసపరాజయహేతూన్ మహోత్పాతాన్ స్వవిజయహేతుభూతాని సునిమిత్తాని చ దృష్టవతా రామేణ పర్వతగుహాయాం సీతారక్షణాయ లక్ష్మణప్రేషణం, కవచాదిధారణపూర్వకం యుద్ధాయ సన్నద్ధతయాఽవస్థానం, రాక్షససేనాయా స్తత్సమీపాగమనం చ చతుర్వింశే. 168

౨౫ అథ రామస్య రాక్షసై స్సాకం తుములం యుద్ధం, తతో రామప్రయుక్తగాంధర్వాస్త్రేణాఽనేకసాహస్రరాక్షసచిత్రవధశ్చ పంచవింశే. 175

౨౬ అథ రామేణ ఖరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాం దూషణప్రభృతిసేనాధ్యక్షసహితానాం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యానాం రాక్షసప్రధానానాం వధ ష్షడ్వింశే. 184

౨౭ అథ త్రిశిరసో వధ స్సప్తవింశే. 190

౨౮ అథ రామేణ ఖరస్య రథరథాశ్వసారథిధనుః ప్రభృతిసర్వపరికరభంజన మష్టావింశే. 194

౨౯ అథ శత్రువిషయేపి పరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయా మృదుపూర్వం పరుషోక్తిభిః పాపకర్మణః దుఃఖోదర్కత్వాదిబోధనం, తతః ఖరస్యాఽతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తోన్మత్తన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం రామోపరి గదాప్రక్షేప స్తతో రామేణ గదాఖండనం చైకోనత్రింశే. 200

౩౦ అథ పూర్వం సర్వదేవసంఘదర్శనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభావేపి ఇదానీం తద్ధ్వంసనదర్శనేన వాపి కి మస్య వివేకేనాఽఽనుకూల్యచికీర్షా జాతేతి పరీక్షిషయా పునరపి శ్రీరామేణ ఖరం ప్రతి న్యాయ్యవచననిదర్శనం. తతః ఖరేణ పిత్తోపహతక్షీరన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం సాలవృక్షేణ రామప్రహరణసముద్యోగః, తావతా తం శతశశ్ఛిందత శ్శరసహస్రేణ స్వసర్వాంగమర్మాణి కృంతతో రామస్యాతిసమీపే ఖరస్యాభిపతనం, శరసంధానావకాశలాభాయ తత్క్షణ ఏవ రామేణ కించిత్పశ్చాద్విత్రిపదక్షేపపూర్వక మతిశీఘ్రసంహితేన అగస్త్యదత్తేన బాణవరేణ ఖరహృదయభేదనం, తతః ఖరవధపరితుష్టమహర్షిగణకృతరామస్తుతిః. దేవై ర్నభసః కుసుమవర్షాభిష్టవనాదికం, తతో గిరిగుహాతో లక్ష్మణసాహాయ్యేన నిర్గత్య స్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయానందయా జానక్యా ఏరవ్రణశమజల రోమాంచశబలశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహస్య గాఢాలింగనం చ త్రింశే. 206

౩౧ అథాఽకంపనముఖేన జనస్థానస్థాపితఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతినిఖిలరాక్షసవధం శ్రీరామకృతం, శ్రీరామస్యానన్యసాధారణం మహిమానం, తస్య యుద్ధేనాఽసాధ్యత్వం సీతాపహరస్యైవ తద్వ్యసనహేతుత్వం చ శ్రుతవతో రావణస్య రథేన మారీచా

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా
	ఽఽశ్రమగమనం, తం ప్రతి సీతాపహారే సాహాయ్యకరణప్రార్థనం. తతో మారీచేన-శ్రీరామేణ వైరకరణే తవ సకలరక్షఃకదంబేన సహ వినాశ స్సిద్ధః, అతః కిమర్థం లంకారాజ్యసుఖం స్వయమేవ హాతు మిచ్ఛసీతి ప్రతిబోధనేన పున ర్లంకాం ప్రతి నివర్తనం చైకత్రింశే.	216
౩౨	అథ ఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతీ రాక్షసప్రధానాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాన్ ఘటికాత్రయేణ తృణపూలలావం లునతః శ్రీరామస్య విక్రమమైకరీం స్వచక్షుషా ప్రత్యక్షితవత్యా స్తత ఏవ త్యక్తధృత్యా స్త్వరితగత్యా శూర్పణఖాయాః లంకాయాం పుష్పకవిమానోపరి నిఖిలపరిజనపరిచ్ఛదపరివృతస్య నిస్సాధారణభుజబల వరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్య స్వవైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకం దర్శనం ద్వాత్రింశే.	230
౩౩	అథ శూర్పణఖయా జనస్థానస్థితయావద్రాక్షసనిశ్శేషవినాశేపి తూష్ణీ మవస్థానేనాఽతి క్రుద్ధయా రావణవినిందనం త్రయస్త్రింశే.	234
౩౪	అథ రావణేన రామస్య నామరూపాయుధపరాక్రమప్రకారాన్ పృష్టయా శూర్పణఖయా శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యావత్స్వభావాన్ విశేషతోఽచింత్యం పరాక్రమం చ కథితవత్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘృక్షోత్పాదనం చతుస్త్రింశే.	239
౩౫	అథాఽచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహారనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా కామగరథాతీతమహార్ణవేనాఽతిరమణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం. తథా తత్రత్యస్య, శతయోజనప్రమాణనానాశాఖావృతస్య. స్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణ గజకచ్ఛపమహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణసావధానగృహీత తచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామనిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసి నానామునిజన శాఖాపతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనలాభప్రహర్ష ద్విగుణితాఽచింత్యబలవైభవకృత దుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణసుగుప్తమహేంద్రభవనస్థాయ్యమృతకలశాహరణ సుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య. సుభద్రనామ్నో న్యగ్రోధస్య దర్శనం, తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే మునివేషస్య మారీచస్య దర్శనం, తేన రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రాగమననిమిత్తప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే	244
౩౬	అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికీర్షితసీతాపహారే విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యాభ్యర్థనం షట్త్రింశే.	251

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా
౩౭	అథ మారీచేనాఽసకృదనుభూతరామపరాక్రమేణ రావణహితైషిణా-లోకాతీతాఽచింత్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః, స్వపాతివ్రత్యమహిమ్నా ఇచ్ఛాయాం సత్యాం సర్వ మపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్సీతాయాః హరణం తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం, అత స్తచ్చింతాం మా కుర్వితి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్తత్రింశే.	256
౩౮	అథ పున ర్మారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే అతిబాలేనాఽకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం, స్వసహాయభూతయావ ద్రాక్షసహననం చ నిదర్శ్య, రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇతి రావణం ప్రతి బోధన మష్టత్రింశే.	261
౩౯	అథ పున ర్మారీచః ఇదానీం రామస్య ప్రౌఢతాదశాయాం స్వయం మృగరూపస్య, తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య, తాపసవేషం రామం పరిభిభావయిషతః, తావదేవ రాముముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం. రామశరాప్రవృత్తేః కథంచి జ్జీవనం, తదా ప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోనిష్ఠయా చాఽవస్థానం, స్వస్య రేఫాదినామోచ్చారణేపి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం-న రామవైరే ప్రవర్తస్వే త్యబోధయ దితి కథా ఏకోనచత్వారింశే.	267
౪౦	అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం బలాత్కారేణ సీతాపహారకార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే.	272
౪౧	అథ భవితవ్యతావశేన సీతాపహారబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి మారీచేన పున రపి - మమైకస్య మరణం ప్రతి న శోచామి, కింతు తవ సపుత్రమిత్ర బాంధవపరివారస్య మరణం ప్రత్యేవ. త్వం చ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం నాఽంగీకరోషి. ఆసన్నమరణజనాః హితం న గృహ్ణంతి హిత్యాదిరూపేణ రావణం ప్రతి ప్రతివచన మేకచత్వారింశే.	278
౪౨	అథ స్వస్య రావణేన వధా ద్రామేణ వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణవాక్య మంగీకృతవతా, రావణేన సాకం రథేన నానానగరాదినిరీక్షణపూర్వకం దండకారణ్యస్థరామాశ్రమప్రవేశః, తత్ర రావణాభ్యర్థనేన క్షణేన విచిత్రమృగరూపధారణపూర్వకం రామాశ్రమసమీపే గతాగతనివర్తనమృగయూథానుసరణాదివిచిత్ర	

సర్గసంఖ్యా | కథానుక్రమణికా | పృష్ఠసంఖ్యా

చేష్టితకరణం, తదైవ తస్య తత్ర కుసుమాపచయార్థ మాగతయా జానక్యా అత్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణం చ ద్విచత్వారింశే. 282

౪౩ అథ సీతాహూతయో రామలక్ష్మణయో స్తాదృశవిచిత్రమృగదర్శనం, తదైవ మారీచ మాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం, తతః శ్రీరామేణ - సీతోక్తరీత్యా సాక్షా చ్చిత్ర మృగత్వేపి, భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగ - త్వగ్గ్రహణార్థం రాక్షసహననార్థం చ మయా ప్రవర్తనీయ మేవ, త్వం తు సీతా మాశ్రమే స్థిత్వా ప్రతి క్షణం సర్వత శ్శంకితస్స న్నప్రమత్తో రక్షే త్యుచ్యతే త్రిచత్వారింశే. 290

౪౪ అథైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపాసితూణీరం నిర్గతేన, మృగరూపమారీచనానా విధగతిభేదదూరాకృష్టేన, తత స్స్వబాణేన మారీచహననసమయే స్వస్వరసదృశం మారీచకృతం - హా సీతే! లక్ష్మణే త్యేవంరూపం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతీతి భీతేన, రామేణ స్వాశ్రమాభిముఖతయా ఆగమనం చతుశ్చత్వారింశే. 301

౪౫ అథ మారీచవిసృష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్వానయా సీతయా లక్ష్మణం ప్రతి రామసమీపగమనచోదనం, తద్రాక్షసమాయాకృత మితి తూష్ణీం స్థితం లక్ష్మణం ప్రతి-తవ రామస్య వ్యసన మిష్టం యత స్త్వ మీదృశసమయేపి తూష్ణీం తిష్ఠసి, త్వం తు స్వయమేవ వా భరతనియుక్తో వా రామవ్యసనసమయే మజ్జిఘృక్షయైవ రామ మనుగతః, కథ మన్యథా భార్యాదికం విసృజ్యైకాకినో రామానుగమనం? అహం తు రామం వినా క్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణా న్ధర్తుం చ న శక్నోమి, రామా దన్యం క్షుద్రం పురుషం పదాపి న స్పృశామి, అతో భవతస్య తవ చ మనోరథో న సిద్ధ్యతీ త్యాది పరుషభాషణం, పున ర్లక్ష్మణే-రామస్య నిఖిలలోకవర్తిసమస్తసురాసుర మానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభి స్సంఘీభూతైరపి న కించి దపి కర్తుం శక్యం, వృథా శంకాం త్యజ, అయం శబ్దస్తు మృగరూపస్య మారీచస్యైవే త్యాది ప్రతివచనం, తతో ద్విగుణకోపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణ- గోదావరీపతన - విషపాన-భృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం, తత స్తా మాశ్వాస్య కించిత్, ప్రణమ్య, స్త్రీణాం స్వభావం చ వినింద్య, కథ మేకాకినీ వనే మయా విసర్జనీయా? కిమహం కరోమీతి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన రామసమీపగమనం పంచచత్వారింశే. 306

౪౬ అథ రామలక్ష్మణాపగమనం ప్రతీక్షమాణేన, తస్మి న్సమయే ధృతపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన రామాశ్రమే సీతాసమీప మాగతేన సీతాలావణ్యదర్శనవివశహృదయేన సీతా

రూపప్రశంసాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః, తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠ జనకవంశజననిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకం మన్వానయా తస్య రావణస్యాఽర్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ షట్చత్వారింశే. 314

౪౭ అథ సీతయా పరివ్రాజకపృష్టస్య ఉత్తరానుక్తౌ స శపేదితి మన్వానయా స్వకులగోత్ర భర్తృనామాదికథనం, తత్కులనామాదిప్రశ్నః, తదవసరలాభత్వరితేన రావణేన స్వకులనామపౌరుషాదిప్రకటనపూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం, తావతా అతికుపితయా సీతయా శ్రీరామోత్కర్షరావణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణం ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే. 322

౪౮ అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభ్రాతృభూతకుబేరవిజయపూర్వకం తదీయపుష్పకహరణం, సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణకరణకించిత్కోపవ్యాపారవత్త్వం, స్వభయేన తరుపత్రాణామప్యచలనం, సరితామపి స్తిమితగమనం, ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వమిత్యాదికం, సముద్రపరిఘాఽవృతదేవాదిదుష్ప్రేక్షత్రికూటశిఖరస్థసువర్ణరత్నాదిమయదివ్యలంకానగరనిత్యనివాసనిస్సాధారణదివ్యభోగభాగిత్వమిత్యాది చాఽభిధాయ, ప్రయత్నసంపాద్యం మాం అప్రయత్నేనాఽఽగతమవశ్యమంగీకురు, అన్యథా తవాఽతీవ పరితాపో భవితేతి కథనం, తచ్ఛ్రవణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ పాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిః కథం? కిం బహునా, నిఖిలరాక్షసజాతివినాశాయైవ తవాఽయం వ్యాపారః, తవ పీతామృతస్యాపి జీవితాశా న కర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ వచనేన రావణనిర్భర్త్సనం చాఽష్టచత్వారింశే. 334

౪౯ అథాఽతీవ కుపితేన తత్క్షణ ఏవ త్యక్తపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచనపూర్వకం సీతాం బలాద్గృహీత్వా రథమారోప్య గమనం. తత్సమయే సీతాయాః నానావిధాక్రందనాదీని, జనస్థానస్థవృక్షగిరినదీప్రభృతీ సుద్దిశ్య స్వహరణస్య రామం ప్రతి శంసనప్రార్థనం, తత్ర కస్మింశ్చిద్వృక్షే స్థితస్య జటాయోర్దర్శనం, తం ప్రతి మహతా దుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథనప్రార్థనం చైకోనపంచాశే. 340

౫౦ అథ సీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవత స్తావతైవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమం రావణం ప్రతి ధర్మాఽధర్మశ్రేయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాదిసామాన్యనీతిప్రదర్శనపూర్వక

సర్గసంఖ్యా | కథానుక్రమణికా | పృష్ఠసంఖ్యా

మధర్మ్యసీతాపహరణా న్నివర్తనప్రయత్నః, తేనా ప్యనివృత్తం తం ప్రతి కటూక్తిభి స్తన్నివర్తనప్రయత్నః, తేనా ప్యనివృత్తం పలాయమానం తం ప్రతి యుద్ధాయ నిరోధనం చ పంచాశే. 350

౫౧ అథ జటాయు శ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభి ర్బాణై రభిహతః పునా రావణస్య ధనుస్సారథిరథహయాదీన్ నిర్మథ్య కించిత్పరిశ్రాంతః, తావతా ఽంకేన సీతా మాదాయ పలాయమానం రావణం పున ర్నిరుధ్య, నానావిధపరుషోక్తిభి స్సంతర్జ్య. తస్య శరీరే నఖముఖాదిభి స్సర్వతః పరిక్షతిం విధాయ, తస్య సీతాపరిష్వంగపాపిష్ఠతమాన్ బాహూన్ దశ చ తుండేనాఽఽచ్ఛిద్య. తావతాఽతికుపితేన భూతలత్యక్తసీతేన రావణేన ఖడ్గేన నికృత్తపక్షః పపాత. తం తాదృశావస్థం స్వార్థత్యక్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమీక్ష్య పరిష్వజ్య రురోద చేతి కథా ఏకపంచాశే. 357

౫౨ అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తాం. జటాయుం మృత మనుశోచంతీం, వృక్షా న్ద్రాఢం బాహుభ్యా మాలింగ్య రుదంతీం జానకీం పున ర్బలా ద్గృహీత్వా రావణగమనం, తత్సమయేఽతివేగాఽఽకాశగమనేన సీతాధృతకుసుమసరనానావిధనూపురాదిదివ్యభూషణాదీనాం భూమౌ పతనం, తాదృశీం సీతావశాం నిరీక్ష్య వృక్షగిరినదీప్రభృతీనాం స్థావరాణాం, సింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం, సీతాసంవర్ధితానాం మృగపోతకానాం చాఽనుశోచనం, సీతాదశాదర్శనేన వనదేవతానాం గాత్రకంపనం, సీతాహరణసమయసంజాతజగద్వైకృతం చ ద్విపంచాశే. 366

౫౩ అథ రావణేన హ్రియమాణయా వాచా మగోచరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానక్యా అతికరుణ మతిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యవచనజాలం త్రిపంచాశే. 375

౫౪ అథైవం రావణేన బలా ద్ధ్రియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాఽదర్శనేన ప్రవృద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్మింశ్చి ద్గిరిశృంగే పంచవానరదర్శనం, తత్ర తత్క్షణ ఏవ దైవగత్యా దృష్టాయ రామాయ మద్వృత్తాంతం సాభిజ్ఞాన మిమే వదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయకాండస్యాంఽతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తాన్ ప్రతి విసర్జనం, సీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావణేన తత్కర్మాఽవేదనం, తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా నిస్తీర్ణసాగరేణ లంకాయా మంతఃపురే సీతాస్థాపనం, తత్ర రాక్షసీః ప్రతి అతిజాగరూకతయా సీతారక్షణాలాపనం చ చతుఃపంచాశే. 381

సర్గసంఖ్యా | కథానుక్రమణికా | పృష్ఠసంఖ్యా

౫౫ అథ రావణేన రాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖిలరాక్షసగుల్మం జనస్థానం ప్రతి బలీయసాం రాక్షసానా మష్టానాం ప్రేషణం. తతోఽన్తఃపురం ప్రవిష్టేన, స్వసంపత్ప్రదర్శనేన సీతాం వశీకర్తు మిచ్ఛతా, తత ఏవ బలా చ్ఛీతాం గృహీతవతా, తస్యై స్వకీయానాం నానారత్నఖచితచిత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్రభృతిభోగస్థానానాం ప్రదర్శనం, ఏతాదృశసంపత్సమృద్ధం మాం భజస్వేతి ప్రార్థనం చ పంచపంచాశే. 388

౫౬ అథ రావణవాక్యశ్రవణకుపితయా, అతిక్షుద్రరావణాభిముఖభాషణజుగుప్సయా తృణం కించి దంతరతః కృతవత్యా సీతయా స్వశ్వశురకులగరిష్ఠ స్వభర్తృగతసర్వమంగళ గుణభూమ్నః, తత్ర చ వాఙ్మానసాగోచరస్య, నిఖిలచరాచరాత్మకజగత్సమూలనిర్మూలనపునరుత్పాదనాదిలీలాలేశస్య శ్రీరామపరాక్రమస్య చ ప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభటరావణగతదోషరాశిప్రదర్శనేన చ ధిక్కరణం. నిఖిలరాక్షసకదంబసహితస్య తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇత్యేవమాది శపనం. తతః కుపితేన రావణేన-ద్వాదశమాసాంతరే త్వం యది మద్వశగా న భవిష్యసి, తదా త్వాం తు ప్రాతరశనార్థం సూదా శ్ఛేత్స్యంతీతి ప్రత్యభిభాష్య రాక్షసీః ప్రతి సీతాయా అశోకవనికానయనపూర్వకం తత్ర తర్జనభర్త్సనాదిభి స్స్వవశీకరణాజ్ఞాపనం, తావతా రాక్షసీభి రశోకవనికాం నీతాయా స్సీతాయా స్తత్కృతతర్జనభర్త్సనాదినివృద్ధశోకాయా స్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే. 397

౫౭ అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరాదిదుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతాదంతురితాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం, తత్సమాగమః, కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్ఠే వనే సీతా మేకాకినీం విసృజ్యాఽఽగతోఽసీత్యాది వచనం, పునఃపున ర్దుర్నిమిత్తదర్శనేన సీతాయాః హరణమరణా ద్యన్యతమం సిద్ధమితి నిశ్చితవతాఽనుశోచనం చ సప్తపంచాశే. 405

౫౮ అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్తానిభి స్సర్వథా సీతా నష్టేత్యనేకముఖ మాక్రోశతా, అసకృ ల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా, అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాదిపీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానాని చ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపూర్వవ్యథాప్రథమావేశశ్చాష్టపంచాశే. 410

సర్గసంఖ్యా కథానుక్రమణికా పృష్ఠసంఖ్యా

౫౯ అథ పూర్వసంగృహీతం విస్తరేణ వివక్షుర్మధ్యేమార్గం సమాగతం లక్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోసీతి రామేణ ప్రశ్నః, తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్యా. తావత్ సంజాతమహాశోకయా. అసకృన్మయా సమాశ్వాసితయాపి మా మతివోగ్రై-ర్మదభిలాషితైవ త్వం రామ మనుగచ్ఛసీత్యాదిభి ర్వచనై రధిక్షిప్తవత్యా, సీతయైవ ప్రేషితోఽహ మాగచ్ఛ మితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః, తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిల రాక్షససంహరణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య య దత్రాగతం త దపనయ వివేతి పునరుక్తి శ్చైకోనషష్టితమే. 414

౬౦ అథ పునః పున ర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమసమీపాదివిచయన పూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీ నచేతనానపి పదార్థా నాహూయాహూయ సీతా గతికథనాభ్యర్థనం, తత స్తేషు నిరుత్తరేషు మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం, తేష్వపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాఽదర్శనేనాత్యంతమవసాదనం, పునఃపున ర్మార్గణ ప్రయత్నశ్చ షష్టితమే. 420

౬౧ అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతాహ్వాన పూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః, తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పున స్సమ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం, తత స్సర్వతః కాననస్య ప్రస్రవ ణాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్య గ్విచయనం, తత్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైఃప్రలాపః, పున ర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం, త దనాదృత్య రామస్య పూర్వవ త్ప్రలాప శ్చైకషష్టితమే. 429

౬౨ అథ పునారామేణ కామపరవశేన సీతా మపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నానావిధపరి దేవనం, సీతావ్యసనేన స్వమరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా మనోరథసిద్ధికథనం, సీతయా సహాగతస్య స్వస్య తయా వినా నగరగమనాశక్యతాం, గమనే జనకదర్శ నాశకతాం, స్వస్య మరణే వ్యధీరత్వాప్రథాం ప్రతి చానుశోచ్య, త్వ మిహ మాం విసృజ్యాయోధ్యాం గత్వా రామేణానుజ్ఞాత స్త్వ మయోధ్యాం పాలయేతి భరతం ప్రతి కథయ, మదుక్త్యా కైకేయీసుమిత్రాకౌసల్యా అభివాదయ, సీతానిమిత్తం మ ద్వినాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కౌసల్యాయై కథయ ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం,

తత ఏతాదృశీం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యావాప్తిశ్చ ద్విషష్టితమే. 436

౬౩ అథ పునర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజననీవియోగ బంధువియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామ్రేడితై శ్చింత్యమానై రతీవ శోకపారవశ్యం, తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంఠబాహుప్రభృతీ న్యంగాని రాక్షసై ర్భక్షితాని భవేయు రితి పరిదేవనం, గోదావరీజలమధ్యస్థవిశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రానుభూతపూర్వం సీతాసరసలీలావిహారవచనాదికం లక్ష్మణసాక్షిక మిదానీ మనుస్మృత్యాతీవ శోచనం, గోదావరీగమనవనగమనపద్మినీగమనాదిక మాశంక్యాతిభీరుతయా ఏకాకితయా గమనాసంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః, పున రాదిత్యవాయ్వాదీన్ ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం. ఏవ మియత్తారహితశోకార్ణవపరిప్లుతం శ్రీరామ మవేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం, త దనాదృత్య విముక్తధైర్యేణ రామేణ పున ర్మహావ్యసనావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే. 440

౬౪ అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం, తతో లక్ష్మణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్య క్వాపి సీతా న దృశ్యత ఇతి కథనం, తతో రామేణ స్వయ మేవ సీతాగతం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం, తావతాపి రావణభయేన గోదావర్యా తూష్ణీం భావేనాఽవస్థానం, అథ రామేణాఽతీవ జనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వాన్ మృగాన్ ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః, తత స్తై ర్దక్షిణస్యాం ది శ్యాకాశ ముద్వీక్ష్య స్వయం చ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దిశి సీతాహృతేతి సూచనం, తావదేవాఽతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన – దక్షిణాం దిశం ప్రతి గమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత, అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావే త్యగ్రజప్రార్థనం, తథైవోభాభ్యాం గమనం, తత్ర మార్గే సీతాధృతాని పతితాని కుసుమాని దృష్ట్వాఽనుశోచనం, తత్ర సన్నిహితం ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ప్రతి సన్నిహితాం నదీం ప్రతి చ సీతాగత్యకథనా ద్వాం విధ్వంసయామీతి వచనం, అథ తత్ర మహతో రాక్షసపదవిన్యాసస్య, తత ఇతో ధావనం కృతవత్యా స్సీతాయాః పదన్యాసానాం చ దర్శనం, తత స్సర్వథా రాక్షసై ర్భక్షితే త్యనుశోచనం, తత స్తత్ర మహ ద్ధను ర్విశీర్ణం తూణీరౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోపసుందవత్ సీతావిషయే ద్వయో ర్విగ్రహ స్సమజని, సర్వథా సీతా భక్షితేతి నిశ్చిత్య

సర్గసంఖ్యా కథానుక్రమణికా పృష్ఠసంఖ్యా

మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన, ధర్మం, ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్, స్వప్రమదిమా
దిగుణాంశ్చ ప్రతి జుగుప్సనం, అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం
పిండీకరిష్యామీతి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్షష్టితమే. 446

౬౫ అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోకవిధ్వంసనం యుక్త మిత్యాదిరూపేణ
సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే. 462

౬౬ అథ పున ర్లక్ష్మణః—త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోక
దుర్లభకల్యాణగుణనిధి స్సమవతీర్ణః, తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా
ప్రాణానపి జహౌ, అత స్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపో న
యుక్తః, ఇహ లోకే యయాతినహుషనళమాంధాతృప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి
వసిష్ఠాదిభి ర్ధర్మశాసు కిం కిం దుఃఖం నాఽన్వభూయత? అత స్తత్త్వబుద్ధ్యా సమ్య
గ్విచార్యస్యాపరాధిసముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ, త్వయైవ బహుశో మమైవ ముపదిష్టం.
సమతీతగీష్పతిప్రభృతికనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కి ముపదేశ్యం? అత
స్త్వమేవ వధానర్హం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం,
ఆత్మన స్సకలజగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాఽపరాధిన మేవోద్ధర్తు
మర్హసీతి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. 466

౬౭ అథ లక్ష్మణవచనప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేన సాకం కించిద్దూరగమనం,
తత్ర రుధిరార్ద్రం గృధ్రం శయానం దృష్ట్వా తస్యైవ సీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస
విశేషత్వేన సంశయః, తద్వధాయ తత్సమీపగమనం, తావతా గృధ్రరాజేన రావణ
కృతస్వమారణసీతాహరణకథనం, తచ్ఛ్రవణేనాఽనంతదుఃఖావాప్తిః, లక్ష్మణం
ప్రతి పరిదేవనం చ సప్తషష్టితమే. 471

౬౮ అథాతశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథనప్రశ్నః, తత స్తేన
సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం, సీతాహరణముహూర్తబలేన పున
స్సీతా మవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభ ఏవ జటాయోః ప్రాణో
త్క్రమణం, తాదృశావస్థతద్దర్శనవివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం,
తత స్తస్యోత్తమగతిప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం, ఉదకదానం చాష్టషష్టితమే. 477

సర్గసంఖ్యా కథానుక్రమణికా పృష్ఠసంఖ్యా

౬౯ అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం, తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్వనదర్యా మయోముఖీనామకరాక్షస్యా శ్శూర్పణఖాయా ఇవ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ, తాదాత్వికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ, అతిబీభత్సభీమమహాకళేబరస్య యోజనాయతబాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశ బద్ధా వన్వశోచతా మితి కథా ఏకోనసప్తతితమే. 488

౭౦ అథ దేశకాలోచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధబాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం, తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః, తావ ద్ద్వాభ్యాం రామ లక్ష్మణాసిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం, తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాం తేన కబంధేన కౌ యువా? మితి ప్రశ్నః, లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం, తావతాఽతిసంతుష్టేన కబంధేన అతిసమ్మోదనపూర్వకం స్వస్య విరూపశరీరప్రాప్తి హేతుకథాకథనారంభశ్చ సప్తతితమే. 498

౭౧ అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వత స్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం, తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహేణ ఋషిసంఘవిత్రాసనం, తతః కదాచి త్తథైవ స్థూలశిరోనామకమునిధర్షణం, తతః క్రుద్ధేన తేనర్షిణా రాక్షస రూపమేవ తవాఽస్త్వితి శాపః.తతో యాచితేన తేన యదా రామ స్త్వద్భుజౌ ఛ్ఛిత్త్వా త్వాం దహేత్ తదా తవ స్వీయరూపప్రాప్తి రితి శాపమోక్షకథనం, అథ పున స్స్వస్య తాదృగ్రూపస్యైవ స్వకులద్వేషీంద్రజయాయ పితామహ ముద్దిశ్య తపఃకరణం, తేన చ స్వస్య దీర్ఘాయుఃప్రదానం, తద్గర్వేణ స్వస్య శక్రప్రధర్షణం తావత్ క్రుద్ధేన వాసవేన వజ్రేణ భగ్నశిరస్సక్థితయా కరణం, తదా స్వయాచితేన తేన స్వస్యాఽ మారణం, భగ్నశిరస్సక్థితయా ఆహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం, కుక్షా వాస్యకల్పనం, తదాప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేన స్వపురస్థయావ జ్జంతుగ్రహణభక్షణం, శక్రేణాపి యదా రామ ఏతౌ భుజౌ ఛ్ఛింద్యా త్తదా తవ స్వర్గప్రాప్తి రితి కథనాత్ స్వస్య సదా రామాగమప్రతీక్షణం, ఇదానీం భుజద్వయ నికృంతనేన యువాం రామలక్ష్మణావేవ, ఏవం మహోపకారకయో ర్భవతో రహం బుద్ధిసాచివ్యం కరిష్యామీతి కథనం, తావ ద్రామేణ రావణనిలయాది కథనప్రశ్నః, పునః కబంధేన నాఽహం రావణం జానే, అపితు అదగ్ధస్య మమ దివ్యజ్ఞానాభావాత్

సర్గసంఖ్యా	కథానుక్రమణికా	పృష్ఠసంఖ్యా
	భవద్బాహ్యమస్య దేహస్య దాహే కృతే పశ్చా దుత్పన్నదివ్యజ్ఞాన స్సన్ భవతో జానకీ లాభహేతుభూతం సన్మిత్రం కథయామీతి కథనం చైకసప్తతితమే.	501
౭౨	అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వం రూపం ప్రత్యాపన్నః వాలినిరస్త మృశ్యమూకగిరి స్థితం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవం సఖాయం కురు, సీతాం స విచిత్య దాస్యతీ త్యబ్రవీ దితి కథా ద్విసప్తతితమే.	508
౭౩	అథ కబంధేన సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గమనం త్రిసప్తతితమే.	513
౭౪	అథ కబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతీరస్థశబర్యాశ్రమగమనం, తత్ర శబర్యా పూజనం, రామాయ శబర్యా స్వాచార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజా స్థానాదిప్రదర్శనం, తతో రామానుజ్ఞాతయా తయా ఆత్మసమాధిబలేన స్వగురుస్థాన భూతపరమపదగమనం చ చతుస్సప్తతితమే.	522
౭౫	అథ లక్ష్మణేన శబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతం కథయతా సీతామార్గణ త్వరావివృద్ధసుగ్రీవదిదృక్షాయుక్తేన శ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మలతాదియుక్త పంపామార్గవనదర్శన పూర్వకం మార్గమధ్యస్థమతంగసరసి స్నానపూర్వకం పునః పంపాతీరసమీపవనదర్శనపూర్వకం చ పంపాప్రవేశః పంచసప్తతితమే.	530

అరణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

హరిః ఓమ్.

శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత
శ్రీ రఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే శ్రీగోవిందరాజీయవిశిష్టే

ఆరణ్యకాండ ప్రారంభః

ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాన్,

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా

వందే సుందరమిందుమందుర మహం వందారుబృందారకా
మందానందకరం సుధాబ్ధివపుషం రక్తారవిందేక్షణమ్,
చిన్ముద్రోరురథాంగ శంఖ పరమ శ్రీపుస్తకాంచత్కరం
శుభ్రాబ్జాసన మశ్వవక్త్ర మతులం మత్కార్యసంసిద్ధయే.

వాత్స్య శ్రీశఠకోపదేశికవర శ్రీపాదరేణ్వంజనై
ర్దృష్ట్వా నిర్మలయా నిరీక్ష్య బహుధా వల్మీకజన్మాశయం,
శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణి ర్గోవిందరాజాహ్వయో
వ్యాచక్షేఽహ మరణ్యకాండ మధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః.

శ్రీరామాయణరాజస్య దత్వా పీతాంబరం మహత్,
అర్పయే పరయా లక్ష్మ్యా రాజంతీం రత్నమేఖలామ్.

ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాది కారణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్త సమస్తావిద్యత్వం, నిత్యానంద పరిపూర్ణత్వం, నిఖిలాంతర్యామిత్వం, నిరతిశయౌజ్జ్వల్యం, నిరుపమ ధర్మప్రవర్తకత్వ మిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాత ముపవర్ణితం. ఇదానీం సజ్జనసంరక్షణ రూపం ధర్మవిశేష మభిధాతు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. యద్వా, పూర్వకాండే పితృవచన పరిపాలనరూపో ధర్మ స్సద్భి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం. అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. (ప్రవిశ్యేత్యాది.) తుశబ్దః పూర్వారణ్య వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి. మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం, దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞో

దదర్శ రామో దుర్ధర్ష స్తాపసాశ్రమమండలం. ౧

కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతం,
యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలం. ౨

శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసంమృష్టాజిరం తథా,
మృగై ర్బహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం. ౩

పూజితం చ ప్రనృత్తం చ నిత్య మప్సరసాం గణైః,
విశాలై రగ్నిశరణై స్స్రుగ్భాండై రజినైః కుశైః. ౪

రణ్యం, శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం, ప్రవిశ్య, ఆత్మవా౯ ధైర్యవా౯, దురవగాహమహాగహనప్రవేశే ప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (దుర్ధర్ష ఇతి.) హింస్రాదిభి రప్రధృష్య ఇత్యర్థః. రామః, తాపసానాం తపస్వినాం, ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం. 'తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమోఽస్త్రియా' మితి బాణః. దదర్శ. ౧

అభిగమ్యేత్యాద్యాశ్రమమండలం వర్ణయతి. (కుశేత్యాదిభి) స్సార్ధసప్తశ్లోకైః. కుశైః యజ్ఞార్థమాహృతైః, చీరైః స్నానానంతర మాతపే పరిశోషణార్థం క్షిప్తై ర్వల్కలైశ్చ, పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం, బ్రహ్మ వేదః, తత్సంబంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః. తయా లక్ష్మ్యా శ్రియా, సమావృతం సమంతా దావృతం, అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం, గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః. దుర్దర్శం సూర్యమండలం యథా తథావస్థితమిత్యర్థః. తద్వద్రక్షోభి రనభిభవనీయం, ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్య మందేహాఖ్యరక్షోభి రాక్రమణం, నతు మధ్యాహ్నే. ౨

అత ఏవ (శరణ్యం) శరణార్హం, తదర్హతీతి యత్ప్రత్యయః, సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయ మిత్యర్థః. రక్షోభ్యో భీతానాం వాసార్హం వా. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. సదా సుసంమృష్టాజిరం సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచయతి (మృగైరితి.) ౩

(ప్రనృత్తం) ప్రకృష్టనృత్తవత్, అర్శఆద్యచ్, బహువ్రీహిర్వా. అతిరమణీయప్రదేశత్వా ద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా నర్తనం. అతఏవ పూజితం, అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః, స్రుఙ్ముఖాని భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి, స్రుగ్భాండాని స్ఫ్యశ్చ కపాలానిచేత్యాద్యామ్నాతాని, తైః. 'వణిఙ్మూలధనే పాత్రే భాండ' మితి వైజయంతీ. కుశైః పరిస్తరణార్థైః. కుశచీరేత్యత్ర సంగృహీతకుశోక్తిః. ౪

(శ్రీరామస్య దండకారణ్యే తాపసాశ్రమగమనం)

సమిద్భి స్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం,
ఆరణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యై స్స్వాదుఫలై ర్వృతం. ౫

బలిహోమార్చితం పుణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం,
పుష్పై ర్వన్యైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యా చ సపద్మయా. ౬

ఫలమూలాశనై ర్దాంతై శ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః,
సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణై ర్మునిభి ర్వృతం. ౭

పుణ్యైశ్చ నియతాహారై శ్శోభితం పరమర్షిభిః,
తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం.
బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్బ్రాహ్మణై రుపశోభితం, ౮

స దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమాన్ తాపసాశ్రమమండలం.
అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విజ్యం కృత్వా మహద్ధనుః. ౯

అరణ్యే భవైః (ఆరణ్యైః.) ౫

(బలిభిః) భూతబలిప్రభృతిభిః, హోమై ర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ, అర్చితం సత్కృతం. బ్రహ్మఘోషై ర్వేదఘోషైః, నినాదితం సంజాతనినాదం. పుష్పైః దేవపూజార్థ ముపక్షిప్తైః. సపద్మయా పద్మసహితయా. పద్మిన్యా సరస్యా. ౬

మునిషు తారతమ్య ప్రదర్శనార్థం (సూర్యవైశ్వానరాభై) రిత్యుపమానద్వయం. పురాణై ర్వృద్ధైః. ౭

(పరమర్షిభిః) ఉక్తమునీనామపి పూజనీయైః, తత్ ప్రసిద్ధం, బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం, బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలిక వేదమంత్రఘోషైః. బ్రహ్మవిద్భిః పరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః, మహాభాగైః మహాభాగ్యైః, 'భాగో రూపార్థకే ప్రోక్తో భాగధేయైకదేశయో' రితి విశ్వః. ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః. ౮

(స ఇతి.) విజ్యం విసృష్టమౌర్వీకం, కృత్వా, వినీతవేషప్రవేశ్యత్వా దాశ్రమాణా మాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థం చ విజ్యాకరణం. అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయ గతః. ౯

❖ దివ్యజ్ఞానోపపన్నా స్తే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః.
అభ్యగచ్ఛం స్తథా ప్రీతా వైదేహీం చ యశస్వినీం. ౧౦౫

తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః,
లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా తు వైదేహీం చ యశస్వినీం,
మంగళాని ప్రయుంజానాః †ప్రత్యగృహ్ణ న్దృఢవ్రతాః. ౧౬

(దివ్యేతి.) దివ్యం లోకవిలక్షణం, జ్ఞానం, తేన ఉపపన్నా యుక్తాః. అతీతానాగత జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః. రామోఽయం రావణవధార్థ మవతీర్ణో విష్ణుః, సీతా లక్ష్మీః, లక్ష్మణశ్చ తదంశ ఇతి విజ్ఞాతతదవతారరహస్యా ఇతి యావత్. ౧౦౫

(తే తమిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః, తం రాక్షసనిరాసాయావతీర్ణం రామం, ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తన ప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం, ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్చంద్రమివార్చనీయం. యద్వా, వనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్తయా మేఘావృత మిందుమివ స్థితం, ధర్మచారిణో, దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణ ధర్మారాధ్యం సాక్షాత్కృత్య, యద్వా, ఇతఃపూర్వం ధర్మవీర్యేణ పశ్యంతి, సంప్రతి చక్షుషా సాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః. తథా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా, మంగళాని ప్రయుంజానాః స్వాపేక్షితరక్షాభ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః, రామస్య సౌందర్యసౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షోభూయిష్ఠేఽత్ర వనే కిం భవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః, దృఢవ్రతాః అశిథిల తద్రక్ష్యత్వనియమాస్సంతః, ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః, ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచార మకుర్వన్నిత్యర్థః. ౧౬

❖ తనిశ్లోకి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః, 'జన్మ కర్మ చ మే దివ్య' మితి స్మృతేః. మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః. ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః, అభ్యగచ్ఛన్ ప్రత్యుత్థానం చక్రుః.

† తనిశ్లోకి (ప్రత్యగృహ్ణన్) ఆత్మీయతాకరణం ప్రతిగ్రహః, నిసృష్టాత్మా సుహృత్సు చేతి వక్ష్యతి.

(శ్రీరామస్య దండకారణ్యే తాపసాశ్రమగమనం)

రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం,
దదృశు ర్విస్మితాకారాః రామస్య వనవాసినః. ౧౩

వైదేహీం లక్ష్మణం రామం * నేత్రై రనిమిషైరివ,
ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు స్సర్వే తే వనచారిణః. ౧౪

మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ (రూపేతి.) రూపస్య శరీరస్య, సంహననం 'సమ స్సమవిభక్తాంగ' ఇత్యుక్తావయవసంస్థానవిశేషం. లక్ష్మీం సముదాయశోభాం, సౌకుమార్యం పుష్పహాసతుల్యకోమలతాం, సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్తాం. లావణ్యస్వరూప ముక్తం- 'ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యత' ఇతి. విస్మితానా మాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకారాః, విస్మయావేదక స్వముఖప్రసాదపుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః. వనవాసినః వికారహేతౌ సత్య ప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః. వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః. అభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః. యద్వా, అభూషణేపి భూషితవత్ భాసమానత్వం రూపం. తథోక్తం - 'అంగా న్యభూషితాన్యేవ వలయాద్యై ర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాతి తద్రూప మితి కథ్యత' ఇతి. సంహననం సౌందర్యం. తదప్యుక్తం - 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితః, సుశ్లిష్టసంధిబంధ స్స్యా త్తత్సౌందర్యమిహోచ్యత' ఇతి. లక్ష్మీం లావణ్యం. తచ్చోక్తం పూర్వమేవ. సౌకుమార్యమ ప్యుక్తమేవ. సువేషతాం ఉచితశృంగార సంపన్నత్వం. ౧౩

ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయో రప్యతిదేష్టుమాహ (వైదేహీమితి.) సర్వే వనచారిణః, ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్, వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ, దివ్యరూప దర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణతయా చ సర్వథా నిర్నిమేషై రివ స్థితై ర్నేత్రై రుపలక్షితాస్సంతః, దదృశుః. అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేత ద్వివృతం. ౧౪

---

* తనిశ్లోకీ. (నేత్రై రనిమిషైరివ) జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేద భయేన నిమేషరహితై ర్నేత్రైః, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. అనిమిషత్వే హేతుమాహ (ఆశ్చర్య భూతానితి.)

అత్రైనం హి మహాభాగా స్సర్వభూతహితే రతం,
అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్. ౧౫

తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః,
ఆజహ్రు స్తే మహాభాగా స్సలిలం ధర్మచారిణః. ౧౬

✤ మూలం పుష్పం ఫలం వన్య మాశ్రమం చ మహాత్మనః,
నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా స్తతః ప్రాంజలయోఽబ్రువన్. ౧౭

ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్య స్త్వం మహాయశాః,
పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః. ౧౮

(అత్రేతి.) అత్ర ఆశ్రమమండలే, మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః, సర్వభూతహితే రతం, అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం, ఏనం రాఘవం, పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః. ౧౫

(తత ఇతి.) రామస్య సత్కృత్యేతి షష్ఠ్యార్షీ. నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్. సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా, కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః. పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం. ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం. మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే. సలిలం అర్ఘ్యాద్యుచితం, ఆజహ్రుః. ౧౬

(మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః, ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః, మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః. మహాత్మన శ్శేషిణో రామస్య వన్యం మూలాదిక మాశ్రమం చ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టం వినియుఙ్క్ష్వేతి నివేద్య తతోఽబ్రువన్. ౧౭

(ధర్మపాల ఇతి.) ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః, అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య, శరణ్యః శరణార్హః, పూజనీయశ్చ, దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః, మాన్యత్వే హేతుః (రాజా దండధర ఇతి.) పూజనీయత్వే హేతు (ర్గురు రితి.) దండస్య నిగ్రహస్య, ధరః కర్తా. ౧౮

✤ తనిశ్లోకే. ఆత్మీయభరసమర్పణ ముచ్యతే.

(శ్రీరామాదీనాం తాపసాతిథ్యం)

ఇంద్రస్యేహ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ,
రాజా తస్మా ద్వరాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే లోకనమస్కృతః. ౧౯
◈ తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః,
నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరః. ౨౦

పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ (ఇంద్రస్యేహేతి.) ఇహ భూస్వర్గే, ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః. రాజా ప్రజా రక్షతి, తస్మాద్ధేతోః, వరాన్ శ్రేష్ఠాన్, భోగాన్, భుంక్తే అనుభవతి. ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణా ముపలక్షణం. 'అష్టాభి ర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప' ఇతి వచనాత్. వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః. 'ఇది పరమైశ్వర్యే' ఇతి ధాతో స్తత్రైవ ముఖ్యవృత్తత్వాత్. 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత' ఇతి శ్రౌతప్రయోగాచ్చ. ఇంద్రస్య పరమాత్మనః, చతుర్భాగః చతుర్థాంశః, తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్, భోగాన్ భుంక్త ఇత్యర్థః. పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాఽయ మేవార్థః. న హ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాంజలయో భవంతి, న చాశ్రమం నివేదయంతి, నాఽపి గర్భభూతత్వం వదంతి. ౧౯

భవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః, నోపాసనాదిక మిత్యాహ (తే వయమితి. తే వయం ఆర్తా వయం, భవతా రక్ష్యాః, ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితు మర్హాః, కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే? నేత్యాహ (భవద్విషయవాసిన ఇతి) భవ ద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః, నాన్యః, తత్ర భ్రమాదిసంభవాత్, దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః. భవతు తథైవ రక్షిష్యామః. యదా రక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ (నగరస్థ ఇతి) నగరస్థః సింహాసనస్థో వా, వనస్థః తద్రహితో వా, త్వం స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం, నః అస్మాకం, రాజా రక్షకః, తత్రహేతుమాహ (జనేశ్వర ఇతి) నిరుపాధిక సర్వశేషీత్యర్థః. ౨౦

◈ తనిశ్లోకి. తే పూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః, వయం ఉపాయశూన్యత్వాపాయబహుళత్వాదిమంతః, భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన, రక్ష్యాః. అతిప్రసంగపరిహారార్థ మాహ (భవద్విషయవాసినః ఇతి.) భవద్విషయవాసిత్వాత్ సాకేతసంభవచరాచర జంతు న్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షణమిత్యేకః పక్షః. పూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్వారక మిత్యన్యః పక్షః. నచ పూర్వకృతాత్మాత్మీయరక్షాభరసమర్పణేనైవ ప్రయోజనసిద్ధేః విషయవాసిత్వకథనం వ్యర్థమితి శంక్యం, రక్షకే పశ్యతి తత్సన్నిధానే రక్ష్యవినాశస్య దోషభూయస్త్వ

న్య స్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః,
రక్షితవ్యా స్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతా స్తపోధనాః. ౨౧

నను భవంతఏవ తపఃప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః (న్యస్తేతి.) న్యస్తః త్యక్తో దండో యైస్తే న్యస్త దండాః, శాపతో నిగ్రహకరణరహితా ఇత్యర్థః. తత్ర హేతుః (జితక్రోధా ఇతి.) తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధ ఇత్యర్థః. తత్రాపి హేతుః (జితేంద్రియా ఇతి.) ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్మూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః. వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధా న్నాస్మాభి రస్మద్రక్షణ ముచిత మిత్యాహుః (త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి.) అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః. (గర్భభూతాః) ప్రజాతుల్యాః, అనేనా నన్యార్హ శేషత్వముక్తం. (శశ్వదితి) కాకాక్షిన్యాయే నోభయత్రాప్యన్వేతి. తేనాఽనన్యార్హశేషత్వాఽనన్యశరణత్వయో స్స్వాభావికత్వముక్తం. తథాపి సాధనం వినా రక్షణేఽతిప్రసంగస్స్యా దిత్యత్రాహుః (తపోధనా ఇతి.) తపోఽత్ర న్యాసనిక్షేపాపరపర్యాయః. తస్మాన్న్యాస మేషాం తపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః, ప్రపత్త్యేకధనా వయమిత్యర్థః. అస్మత్కృతాం ప్రపత్తిం వ్యాజీకృత్యాఽస్మా న్రక్షేత్యర్థః. రక్షణమత్ర మోక్ష ప్రాపణమేవ. ఖరాదిభ్య స్త్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్వక్ష్యమాణత్వాత్. ఇమే తు మునయో మోక్షైకపరాః. ౨౧

కథనార్థత్వాత్. విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపి మోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయస్యాఽవిరోధాత్. నహ్యత్ర మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానం చక్రుః, కింతు దుష్టరాక్షసనిరసనాపేక్షయా. (నగరస్థో వనస్థోవేతి.) ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే సమర్థా భవంతి, సకలలోకరక్షణధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కిం బలముపచీయతే? వనవాసే కి మపచీయతే? స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తిసంపన్నస్యాపసాదకం సత్త్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః. సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా, నిరుపాధికశేషిణ స్తవ యత్ర కుత్రచి దవస్థానే ప్యస్మద్రక్షణ మావశ్యక మితి రాజశబ్దార్థః.

తనిశ్లోకీ. మహాప్రభావానాం కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః (న్యస్తదండాః) త్యక్తశాపాదిశాసనాః. యద్వా, త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరాక్షసశిక్షాభారాః. అత ఏవ (గర్భభూతాః) గర్భో యథా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః తద్వద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః.

(శ్రీరామాదిభ్యః తాపసాతిథ్యం)

ఏవముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై ర్వన్యైశ్చ రాఘవ ,
అన్యైశ్చ వివిధాహారై స్సలక్ష్మణ మపూజయన్. ౨౨

తథాఽన్యే తాపసా స్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః,
న్యాయవృత్తా యథాన్యాయం తర్పయామాసు రీశ్వరం. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ప్రథమ స్సర్గః.

అత స్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి(ఏవమిత్యాది.) ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్ష్మణం రాఘవం, వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభి శ్చాపూజయన్. రాఘవ మిత్యనేన సీతాపూజనమ ప్యర్థసిద్ధం. మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్. ప్రభాప్రభావన్న్యాయేన తయో రపృథగ్భావాత్, అన్యైః సంకల్పసిద్ధైః. వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః. ౨౨

(తథాన్య ఇతి.) సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః, న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యాపారాః, స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః. వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః, స్వరూపవిరుద్ధ నిషిద్ధ కామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః. అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః, తాపసాః కాయికకైంకర్యా ఽశక్తా ఇత్యర్థః. ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం, యథాన్యాయం యథోచితం, స్తుతిప్రణామాదిభి స్తర్పయామాసు రిత్యర్థః. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ప్రథమ స్సర్గః.

అథ ద్వితీయ స్సర్గః

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి,
ఆమన్త్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాఽన్వగాహత. ౧

నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం,
ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం. ౨

నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితం,
లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ. ౩

అథ ద్వితీయ స్సర్గః

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం స్త్రీతదీయపర్యంతం విశిష్ట విషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య, ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్, శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితు ముపక్రమతే (కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా.)అతఏవ సంక్షేపే 'విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హే' త్యత్ర విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్టవానితి వ్యాఖ్యాతం. (కృతాతిథ్య ఇతి.) తుశబ్దేన అత్ర్యాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే. అనన్య ప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం పత్రం పుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ, కార్త్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భక్తై ర్యత్కించిద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యత్వేన హి భగవాన్ స్వీకరోతి. సూర్యస్యోదయనం ప్రతీతి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానే త్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం. ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే, ప్రాతస్స్నానాదికర్మావసాన ఇత్యర్థః. వనమే వాఽన్వగాహత, నచ తత్ర స్థాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః. ౧

(నానామృగగణేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం, తుంగకఠిన విరాధదేహసంపర్కా దితి భావః. దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రా ప్యయమేవ హేతుః. నిష్కూజ నానాశకుని నిశ్శబ్ద నానావిధపక్షికం, సుదూరముడ్డీయమానోపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతి భావః. ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదా శబ్ద్యత ఇత్యర్థః. నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం. ౨, ౩

(విరాధోపద్రవః)

సీతయా సహ కాకుత్స్థ స్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే,
దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనం. ౪

గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం,
బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం. ౫

వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం,
త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్య మివాంతకం. ౬

త్రీన్ సింహాం శ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ,
సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్.
అవసజ్యా ఽఽయసే శూలే వినదంతం మహాస్వనం, ౭౺

(సీతయా సహేత్యాది) సార్ధశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగా స్తర్క్ష్వాదయః, పురుషా నత్తి భక్షయతీతి పురుషాదః పచాద్యచ్. రాక్షస మిత్యర్థః. మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం. ౪

(గంభీరాక్షం) నిమ్నాక్షం, మహావక్త్రం పృథుతరముఖం, వికటం విశాలం, విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం, బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం, విషమం న్యూనాధికావయవం, వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం, అతఏవ ఘోరదర్శనం ౫

(వసా) మాంసం, తయా ఆర్ద్రం, రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం, వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం, ఆర్ష ఇట్. ౬

(త్రీనిత్యాది.) భక్షణార్థమితి శేషః. పృషతాన్ బిందుమృగాన్, ఆయసే అయోమయే, శూలే, అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా, మహాస్వనం యథా భవతి తథా, వినదంతం వినాదం కుర్వంతం. ౭౺

స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలీం.
అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాంతకః, ౮౪

స కృత్వా భైరవం నాదం చాలయ న్నివ మేదినీం.
♦ అంకే నాదాయ వైదేహీ మపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్, ౯౪

యువాం జటాచీరధరౌ † సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ.
ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ, ౧౦౪

కథం తాపసయో ర్వాం చ వాసః ప్రమదయా సహ.
అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ, ౧౧౪

(స ఇతి.) కాలే సంహారకాలే, ప్రజా ఉద్దిశ్యాంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత. ౮౪

(స ఇతి). అంకేన కటిప్రదేశేన. ౯౪

(యువా మిత్యాది.) (సభార్యావితి.) భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీత్యేకే వదంతి. అన్యే తు యథా ప్రాణభృత ఉపదధాతీత్యత్ర ప్రాణభృచ్ఛబ్దః ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః, యథా చ ఋతం పిబంతా విత్యత్ర పానకర్తృకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దయోగః, తథా ఛత్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యావిత్యుక్త మిత్యాహుః. తథాపి ధ్వనిదోషోఽవర్జనీయః. వస్తుతస్తు-ద్వయో రేకా భార్యాఽస్తీతి దుర్బుద్ధినైవ ముక్త మితి సమ్యక్. క్షీణజీవితౌ, మద్ధస్తే పతనాదితి భావః. యద్వా, క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ, అత్ర ప్రవిష్టానాం జీవితం దుర్లభ మితి భావః. ౧౦౪

వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమ వధ్యావేవే త్యాశయేనాహ (కథమితి.) వాం యువయోః, ప్రమదయా సహ వాసశ్చ కథం? విరుద్ధ ఇత్యర్థః. నచవాహేతినిషేధేపి వామాదేశ ఆర్షః. కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి (అధర్మేతి.) మునిదూషకౌ మునివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణా దితి భావః. అతఏవ పాపౌ. ౧౧౪

♦ అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘౌఘపరిహారార్థ మేవ, న తు దారబుద్ధ్యా. తదుక్తం స్కాందే. సోఽపి తాం జానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిభ్రమః, ఇయం పరా మహాశక్తి స్స్వయం స్వర్గస్య కారణం, అస్యా విబోధో మోక్షేఽపి కారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాం భజిష్యామి దిష్ట్యా ప్రాప్తం హి దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘౌఘపంజరః, భక్తియుక్తో జహారైనాం సీతాం చైతన్యరూపిణీ మితి తత్త్వదీపికా.

† సభాయా మార్యౌ సభార్యౌ. ఇతి టిప్పణీ.

(విరాధోపద్రవః)

అహం వన మిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షసః.
చరామి సాయుధో నిత్య మృషిమాంసాని భక్షయన్, ౧౨౼

ఇయం నారీ వరారోహా మమ భార్యా భవిష్యతి .
యువయోః పాపయో శ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే, ౧౩౼

తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరాధస్య దురాత్మనః.
శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా,
సీతా ప్రావేపతోద్వేగా త్ప్రవాతే కదళీ యథా. ౧౪

తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం విరాధాంకగతాం శుభాం,
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧౬

పశ్య సౌమ్య నరేంద్రస్య జనకఽఽస్యాత్మసంభవాం,
మమ భార్యాం శుభాచారాం విరాధాంకే ప్రవేశితాం.
అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీం, ౧౭౼

యదభిప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్.
కైకేయ్యాస్తు సుసంపన్నం క్షిప్ర మద్యైవ లక్ష్మణ, ౧౮౼

యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ.
యయాఽహం సర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం, ౧౯౼

(అహ మిత్యాది,) మృధే యుద్ధే, ౧౨౼, ౧౩౼

(తస్యేత్యాది,) సగర్వితం సగర్వం, భావే నిష్ఠా. ఉద్వేగాత్ భయాత్. ౧౪

(తామితి.) పరిశుష్యతా శోకసంకుచితేన, ముఖేన ఉపలక్షితః. ౧౬, ౧౭౼

(యదితి.) కైకేయ్యాః, అస్మాసు విషయే, యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః, యచ్చ ప్రియం, వరవృతం వరవ్యాజేన వృతం, తదద్యైవ సుసంపన్నం ఫలితం. ౧౮౼

అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి (యా న తుష్యతీతి.) దీర్ఘదర్శిన్యా కైకేయ్యా, అస్మద్వ్యసనం పూర్వమేవ యది న చింతితం స్యా త్తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవ వరయేత్, నతు

అద్యేదానీం సకామా సా యా మాతా మమ మధ్యమా. ౨౦

పరస్పర్శా త్తు వైదేహ్యాః న దుఃఖతర మస్తి మే,
పితు ర్వియోగా త్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణా త్తథా. ౨౧

ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే,
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగ ఇవ శ్వసన్. ౨౨

◆ అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః,

మత్ప్రవాసనం. మత్ప్రవాసనవరణా దవగమ్యతే– అయం వనం గతశ్చేత్, సాచ రాక్షసాదిభి రపహ్రియేత, తేన రామోపి వ్యసనమ్మహ త్ప్రాప్నుయాత్. తతశ్చ, మత్పుత్రస్య రాజ్యం నిష్కంటకం స్యాదితి కైకేయీ నూన మమన్యతేతి భావః. పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం, (మాతా మమ మధ్యమేతి.) యద్యపి పూర్వం మమ మాతా కనీయసీ త్యుక్తం, తథాపి మహిషీత్రయాపేక్షయా కనీయసీత్వం. సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వం. త్రిశతం పంచాశచ్చ దశరథపత్న్య స్సంతీతి పూర్వమేవోక్తం, అద్య అస్మిన్ దివసే, ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే. ౨౦

కిం తే కీదృశం వ్యసనం? తత్రాహ (పరస్పర్శాదితి.) వైదేహ్యాః పరస్పర్శా ద్యథా దుఃఖతరం పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్చ తథా దుఃఖం నాస్తీతి యోజనా. ౨౧

(ఇతీతి.) రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః, నాగ స్సర్పః, శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితి భావః. (అనాథ ఇవేతి.) వాసవోపమో భూతానాం నాథస్సన్, అనాథ ఇవ నాథసాపేక్షో నర ఇవ, శిష్యేణ మయా ప్రేష్యేణ సహితోపి, కిమర్థం పరితప్యసే? వాస్తవార్థస్తు, భూతానాం సర్వలోకానాం,

---

◆ సరామం లక్ష్మణం దృష్ట్వే త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథ సందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - (స రామమితి.) సః విరాధః, రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రుద్ధ స్సన్, సీతా మభ్యధావత్, గృహీతు మితి శేషః, రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్తేజసాఽభిభూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్ పృచ్ఛతి (స కృత్వేత్యాది) శ్లోకపంచకేన. తతః స విరాధః, అంకే సమీపే, ఆగత్యేతి శేషః. వైదేహీ మనాదాయ అపక్రమ్యాఽబ్రవీత్, రామలక్ష్మణా వితి శేషః. (యువామితి.) సభార్యౌ సభాయా మార్యౌ, క్షీణజీవితౌ, క్షీణం జీవిత మరీణాం యాభ్యాం, శరచాపాసి ధారిణౌ సంతౌ, జటాచీరధరౌ చ సంతౌ, దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ. యద్యపి, తాపసయో ర్వాం

(విరాధోపద్రవః)

మయా ప్రేష్యేణ కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౧౩

శరేణ నిహతస్యాఽద్య మయా క్రుద్ధేన రక్షసః,
విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితం. ౧౪

రాజ్యకామే మమ క్రోధో భరతే యో బభూవ హ,
తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి వజ్రీ వజ్రమివాఽచలే. ౧౫

నాథః, వాసవ ఉపమీయతేఽనేనేతి వాసవోపమః, త్వం, అనాథ ఇవ నాథభిన్న ఇవ, కిమర్థం పరితప్యసే? ఏవ మేవ తత్త్వం జగుః, యథా విశ్వామిత్రః 'అహం వేద్మి మహాత్మాన'మితి. యథా చ పరశురామః 'త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృత' ఇతి, ఏవ మృషయోపి. ౧౩

ప్రేష్యేణ త్వయా కిం క్రియత? ఇత్యత్రాహ (శరేణేతి.) ౧౪

(రాజ్యకామ ఇతి.) కైకేయ్యాః భరతార్థం రాజ్యకాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం. (తం విరాధే విమోక్ష్యామీతి.) శరణాగతే భరతే దుర్విమోచత్వాదితి భావః. నను భరతకైకేయీభ్యా

ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి తథాపి కథం పాపౌ? కథం మునిదూషకౌ? తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః, అత్ర హేతుః అధర్మచారిణౌ, అధర్మం చరతో భక్షయతో నాశయత ఇతి తథా, ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌ కౌ యువాం? కించ (అహమితి.) అహం విరాధో నామ రాక్షసః, ఇదానీం మమ, పాపయోః పాపాభ్యాం, హస్తాభ్యా మితి శేషః, ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృథే రుధిరం పాస్యామీతి ధియా దుర్గం వనం చరామి. కించ, భయా కాంత్యా, అర్యా శ్రేష్ఠా, ఇయం నారీ, యువయోః కా భవిష్యతీతి తా వబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. (తస్యేతి.) ఋషిమాంసాని భక్షయన్ చరామీత్యేవం దుష్టం యథా తథా, విరాధస్య బ్రువత స్సతః సీతా ప్రావేపత. (తామితి) విరాధాంకే విరాధస్య సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః, సీతాభీత్యేతి శేషః. అబ్రవీత్. (పశ్యేతి) విరాధాంకే తత్సమీపే, ప్రవేశితాం స్థితాం యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని సీతాభీతినిమిత్తేనోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని. పరస్పర్శాత్ పరస్య రాక్షసస్య స్పర్శాత్, సమీపాగమనా దిత్యర్థః. బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతినిమిత్త మితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహా న్మహోరసి,
వ్యపనయతు తనో శ్చ జీవితం పతతు తత స్స మహీం విఘూర్ణితః. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వితీయ స్సర్గః.

మజ్ఞానాత్ ప్రవాసనం కారితం, పునరాగంతవ్యమితి జ్ఞాపణస్య కృతత్వాత్. కుతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర రాజ్యాపహారిత్వ మనుస్మర్యతే? ఉచ్యతే – అనంతరం తథా అనుష్ఠానేపి పూర్వం కైకేయ్యా తథా చింతితత్వా త్తస్య చావశ్యకర్తవ్యత్వా ద్దుఃఖకాలే తచ్చింతనం, తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం, రామప్రకృతివిరుద్ధం చ. 'సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి న్యాయేన దోషదర్శనమేవ రామస్య హార్దం, తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితి స్యాత్. అత్రోచ్యతే– వ్యసనకాలే లోకో వాచ్య మవాచ్యం చ న జానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవ ముక్తమితి. (మమేతి.) భుజబలవేగేన ధనురాకర్షణవేగేన, వేగితః అసితవేగః, ఇతజంతో వా. విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః. ౨౫, ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వితీయ స్సర్గః.

అథ తృతీయ స్సర్గః

❖ (ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ శ్శ్రీమాన్ రాక్షసం ప్రహసన్నివ,
కో భవాన్ వన మభ్యేత్య చరిష్యసి యథా సుఖం.)

అథోవాచ పున ర్వాక్యం విరాధః పూరయ న్వనం,
ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌ యువాం క్వ గమిష్యథః. ౧

త మువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననం,
పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకుల మాత్మనః. ౨

అథ తృతీయ స్సర్గః

అథ విరాధానుగ్రహాయ తదాక్రమణం తృతీయే. (అథోవాచేత్యాది.) పూరయన్, శబ్దేనేతి శేషః. ఆత్మానం యుష్మత్స్వరూపం, పృచ్ఛతే, మహ్య మితి శేషః. బ్రూతమితి లోణ్మధ్యమపురుష ద్వివచనం. ప్రశ్నప్రకార మాహ (కా వితి.) ౧

(తమితి.) రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితాననమితి భయహేతూక్తిః. ఆత్మన స్సంబంధి ఇక్ష్వాకుకుల మువాచే త్యన్వయః. ఇక్ష్వాకువంశ్యదశరథపుత్రా వావాం పితృవచనా ద్వనం గమిష్యావ ఇత్యువాచే త్యర్థః. ౨

❖ అత్ర తత్త్వదీపికాయాం సర్గాదిమశ్లోకతయా వ్యాఖ్యాత 'ఇత్యుక్త్వేతి' శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే. గోవిందరాజార్యేణ న వ్యాఖ్యాతో నాపి పరిగణితః.

† క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛావః క స్త్వం చరసి దండకాన్. ౩

త మువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం,
హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ. ౪

పుత్రః కిల జయస్యాఽహం మమ మాతా శతహ్రదా,
విరాధ ఇతి మా మాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫

తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా,
శస్త్రేణాఽవధ్యతా లోకేఽచ్ఛేద్యాభేద్యత్వ మేవ చ. ౬

అధర్మచారిణౌ పాపావితి పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ (క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నావితి.) (త్వామితి.) కస్య పుత్రః? కింప్రభావ? ఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామీత్యర్థః. 'అహం వన మిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస' ఇతి నామజాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్న తద్విషయోఽయం ప్రశ్నః. ౩

(తమితి.) హంతేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ. మమ మత్తః, మే స్వరూప మితి శేషః, నిబోధే త్యువాచే త్యన్వయః. ౪

(పుత్రః కిలేతి.) విరాధః విగతారాధనః, దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః. రాక్షసాః సజాతీయాః. సజాతీయైః కృతం నామేదం, నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫

(తపసా చాపీతి.) చాపి కించ, తపసా సాధనేన, బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణాఽవధ్యతా అమారణీయతా, ప్రాప్తా, అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం చ ప్రాప్తం. ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణానర్హత్వం చ ప్రాప్త మిత్యర్థః. ౬

---

† (క్షత్రియౌ వితి.) వనగోచరావితి బహువ్రీహిః. ఇతి రామానుజీయం.

(విరాధసంహారః)

ఉత్సృజ్య ప్రమదా మేనా మనపేక్షౌ యథాగతం,
త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవిత మాదదే. ౭

తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః,
రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮

క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ధ్రువం,
రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవ న్గమిష్యసి. ౯

తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితా న్శరా న్,
సుశీఘ్ర మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ. ౧౦

ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్త బాణా న్ముమోచ హ,
రుక్మపుంఖా న్మహావేగా న్సుపర్ణానిలతుల్యగా న్. ౧౧

(ఉత్సృజ్యేతి.) అనపేక్షౌ అపేక్షాయాం మరణం ధ్రువమితి భావః. (త్వరమాణౌ) మందగమనే మే మనశ్చలేదితి భావః, న వాం జీవితమాదదే, ఉత్తమ ప్రమదారత్న ప్రాపణాదితి భావః. ౭

(తమితి.) తం ఏవం పరుషం వదంతం, పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః వికృతాకారం వికృతాకార మపి, పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం. ౮

(క్షుద్రేతి.) క్షుద్ర హీనజాతే, ధిక్కారే హేతు రయం. హీనార్థం ఉత్తమాంగనాభిలాషరూపహీనప్రయోజన మితి యావత్, మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం, సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతీత్యర్థః. తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ (తిష్ఠేతి.) గమనం చ దుర్లభ మిత్యాహ (నేతి.) మే, పుర ఇతి శేషః. ౯

(తత ఇతి.) రాక్షసం ప్రతి శరా న్, నిజఘాన అముంచత్, హన హింసాగత్యో రితి ధాతుః. ౧౦

పున శ్శరా న్విశింషన్నాహ (ధనుషేతి.) జ్యారూపో గుణో రజ్జుః, తద్వతా, మహావేగా న్, అత ఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తా న్. ౧౧

తే శరీరం విరాధస్య భిత్త్వా బర్హిణవాససః,
నిపేతు శ్శోణితాఽఽదిగ్ధా ధరణ్యాం పావకోపమాః. ౧౨

స విద్ధో ❖ న్యస్య వైదేహీం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః,
అభ్యద్రవ త్సుసంక్రుద్ధ స్తదా రామం సలక్ష్మణం. ౧౩

స వినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమం,
ప్రగృహ్యాఽశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాంతకః. ౧౪

అథ తౌ భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః,
విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ ‡ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫

(త ఇతి.) (బర్హిణవాసస ఇతి.) స్వార్థే ఇనచ్. బర్హిణవాససః బర్హపత్రా ఇత్యర్థః. శోణితేన ఆదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః, రక్తోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరా న్నిర్గమాదితి భావః. పావకోపమా ఇతి భూస్థతృణాదిదహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨

(స ఇతి.) విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్, న్యస్య భూమౌ నిక్షిప్య. ౧౩

(స ఇతి.) మహాన్ నాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మిం స్తద్యథా భవతి తథా, వినద్య. శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నతం, వ్యాత్తాననః వివృతాస్యః. అనేన ప్రసారితజిహ్వాత్వం లక్ష్యతే, శూలోపమేయతా లాభాయ. ౧౪

(అథేతి.) అథ సీతానిక్షేపానంతరం, యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వాత్, దీప్తం పూర్వబాణేభ్య స్తేజస్వినం, శరవర్షం శరసమూహం, ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షస ఇత్యాది విశేషణాని. కాలాంతకయమోపమే-కాలే సంహారకాలే, అంతకో నాశకో యో యమ, స్తత్తుల్యే. ౧౫

❖ వస్తుతస్తు వైదేహీం న్యస్య సీతాసమీప మగత్వా, మహానాదం వినద్య కృత్వా, **ఇతి తత్త్వదీపికా.**

‡ కాలాంతకయమోపమే కాలః అంతకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః. తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే, అంతకస్య ప్రాణాపహారే, యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక **ఇతి భేదః. ఇతి తత్త్వదీపికా.**

(విరాధసంహారః)

స ప్రహస్య మహారౌద్ర స్థిత్వాఽజృంభత రాక్షసః,
జృంభమాణస్య తే బాణాః కాయా న్నిష్పేతు రాశుగాః. ౧౬

స్పర్శాత్తు ♦ వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్షసః.
విరాధ శ్శూల ముద్యమ్య రాఘవా వభ్యధావత. ౧౭

తచ్ఛూలం వజ్రసంకాశం గగనే జ్వలనోపమం,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౮

తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్య కరా ద్భువి,
పపాతాఽశనినా ఛిన్నం మేరో రివ శిలాతలం. ౧౯

తౌ ఖడ్గౌ క్షిప్ర ముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమౌ శుభౌ,
తూర్ణ మాపతత స్తస్య తదా ప్రహరతాం బలాత్. ౨౦

(స ఇతి.) ప్రహస్య కిమేతై ర్మశకప్రాయై రితి హసిత్వా. అజృంభత గాత్రవినామ మకరోత్, బాణాః కాయే కించిల్లగ్నాః, ఆశు గచ్ఛంతీ త్యాశుగాః, ఆశుగా అపీత్యర్థః. నిష్పేతుః జగళుః. ౧౬

(స్పర్శాదితి.) వరదానేన, స్పర్శా త్సంబంధాత్, ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్, సంరోధ్య హృదయే సమూహ్య. బలం కృత్వేత్యర్థః. ౧౭

(తదితి.) తత్ హస్తస్థం, గగనే జ్వలనః ఆకాశస్థాగ్నిః, తదుపమమి త్యభూతోపమా. ౧౮

(తదితి.) అశనినా వజ్రేణ. ౧౯

(తా వితి.) ప్రహరతాం ప్రాహరతాం. ౨౦

♦ వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన, తదుక్తం. 'విరాధో హాటకపురే విధివన్మా మపూజయత్, మదనుగ్రహ వైశిష్ట్యా దవధ్య స్స సురాసురైః' ఇతి.

స వధ్యమాన స్సుభృశం బాహుభ్యాం పరిరభ్య తౌ,
అప్రకంప్యౌ నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతు మైచ్ఛత. ౨౦

తస్యాభిప్రాయ మాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
వహ త్వయ మలం తావ త్పథాఽనేన తు రాక్షసః. ౨౧

యథా చేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథా వహతు రాక్షసః,
అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౨

స తు స్వబలవీర్యేణ సముత్క్షిప్య నిశాచరః,
బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః. ౨౪

తా వారోప్య తత స్స్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః,
విరాధో నినద న్ఘోరం జగామాఽభిముఖో వనం. ౨౫

వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్మహద్భి ర్వివిధై రుపేతం,

(స ఇతి.) అప్రకంప్యౌ చాలయితుమ ప్యశక్యౌ. కింపునః పరిగృహీతు? మితి కవిః పరిహసతి. రౌద్రః రౌద్రాకృతిః. అప్రకంప్యత్వే హేతుః (నరవ్యాఘ్రా వితి.) నరవ్యాఘ్రౌ పురుషోత్తమౌ. ౨౦

(తస్యేతి.) అభిప్రాయం వనాంతర్నయనేచ్ఛాం, వహతు నౌ ప్రాపయతు, అనేన అవాభ్యాం గంతవ్యేన పథా వహతు, అథవా యథేచ్ఛతి యేన మార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి, తథా వహతు. ఉభయథాపి న దోష ఇతి భావః. తత్ర హేతు మాహ (అయమితి.) నః వనమధ్యగమనేచ్ఛూనా మస్మాకం. ౨౨-౨౩

(స త్వితి.) అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ, సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ చకార, తయో రిచ్ఛావశాదితి భావః. ౨౪, ౨౫

ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టా విత్యాశయేనాహ (వన మితి.) శివాః సృగాలవిశేషాః, తాభి ర్యుతం, వ్యాళమృగైః దుష్టమృగైః, 'దుష్టే ద్విపే శ్వాపదే చ వ్యాళః పుంసి శఠేపి చే' తి

నానావిధైః పక్షిశతై ర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగై ర్వికీర్ణం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, తృతీయ స్సర్గః.

అథ చతుర్థ స్సర్గః

హ్రియమాణౌ తు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ,
ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజా భుజౌ. ౧

ఏష దాశరథీ రామ స్సత్యవాం చ్ఛీలవాం చ్ఛుచిః,
రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహలక్ష్మణః. ౨

మాం వృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలా ద్వీపిన స్తథా,
మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నమ స్తే రాక్షసోత్తమ. ౩

బాణః. అత్ర సర్గే భగవత స్స్వాయత్తసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహేతావపి నిర్భయత్వం చ దర్శితం. అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, తృతీయ స్సర్గః.

అథ చతుర్థ స్సర్గః

అథ పరమపురుషవహనఫలం వక్తు ముపక్రమతే (హ్రియమాణా విత్యాది.) చుక్రోశ రామస్యాతిమానుషం చరిత్ర మవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః. (ఏష ఇతి.) సత్యవాన్ సత్యవచనవాన్, శీలవాన్ సదాచారసంపన్నః, శుచిః ఋజుబుద్ధిః, ఏవం దైవం ప్రత్యాక్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహ (మా మితి.) వృకాః ఈహామృగాః. 'కోక స్త్వీహామృగో వృక' ఇత్యమరః. శార్దూలాః మహావ్యాఘ్రాః, ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. 'వ్యాఘ్రో మృగారి శ్శార్దూలో హింసారు శ్చిత్రకీ మృగాత్, చండ శ్చాల్ప స్త్వయం ద్వీపీ'తి వైజయంతీ. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧, ౨, ౩

తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ,
వేగం ప్రచక్రతు ర్వీరౌ వధే తస్య దురాత్మనః. ౪

తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రి ర్బాహుం సవ్యం బభంజ హ.
రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షసః. ౫

స భగ్నబాహు స్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః.
ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాఽచలః. ౬

ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసం,
ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః. ౭

స విద్ధో బహుభి ర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః,
నిష్పిష్టో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః. ౮

తం ప్రేక్ష్య రామ స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం,
భయే ష్వభయద శ్శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్. ౯

(తస్యేతి.) (సవ్య మితి.) నను విరాధాదానే కబంధాదానే చ లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో దక్షిణం భుజ మచ్ఛినది త్యవిశేషేణోచ్యతే. కిమత్ర నియామక? మితి చేత్, ఉచ్యతే. సర్వదా లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి. అతో గృహ్ణా దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం చాఽగృహ్ణాది త్యవిరోధః. తరసా బలేన. ౫

(స ఇతి) సంవిగ్నః భీతః. ౬

(ముష్టిభి రితి.) బహువచన మావృత్త్యా. ఉద్యమ్యోద్యమ్య సూదయంతౌ ముష్ట్యాదిక ముద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ, స్థండిలే భూతలే. ౭. ౮

(త మితి.) భయే ష్వభయదః శాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే. ౯

(విరాధసంహారః)

తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం న శక్యతే,
శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦

తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః,
ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧

హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై,
మయా తు పూర్వం త్వం మోహా న్న జ్ఞాతః పురుషర్షభః. ౧౨

కౌసల్యాసుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా,
వైదేహీ చ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩

అపి శాపా దహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం,
తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శ్శప్తో వైశ్రవణేన హ. ౧౪

(తపసేతి.) శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః, నిఖనావహే భూమౌ నిక్షిపేవ. ౧౦

(తదితి.) ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథా తథా, ప్రోవాచే త్యన్వయః. ౧౧

రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజాన న్నాహ (హత ఇత్యాది.) త్వయేతి శేషః. పురుషర్షభః పురుషోత్తమ స్త్వం, రామత్వేనాఽవతీర్ణ ఇతి న జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨

జ్ఞానప్రకారమాహ (కౌసల్యేతి.) తాత సర్వలోకజనక, త్వం కౌసల్యాయా స్సుప్రజాః, 'నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో' రిత్యసిచ్. ఇతివిదితోఽస్మి. మహాభాగా శ్రీర్వైదేహీ త్యవగతా, అయం చ త్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదను వర్తనజ కీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతి విదితః. ౧౩

ఏతావత్పర్యంతం కుతో న జ్ఞాతవానసీ త్యత్రాహ (అపీతి.) అపి ర్గర్హాయాం. కస్య కేన శాప? ఇత్యత్రాహ (తుంబురు రిత్యాది.) అహమితి శేషః. ౧౪

ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః,
యదా దాశరథీ రామ స్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే. ౧౩

తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవా౯ స్వర్గం గమిష్యతి,
ఇతి వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురాఽనఘ.
అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ, ౧౪

తవ ప్రసాదా న్ముక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్.
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు పరంతప, ౧౫

ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః ప్రతాపవా౯.
అధ్యర్ధయోజనే తాత మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః,
తం క్షిప్ర మభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాస్యతి. ౧౬

అవటే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ,

(ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది.) ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతి (మహాయశా ఇతి.) ప్రకృతిం స్వరూపం. శాపనిమిత్తమాహ (అనుపస్థీయమాన ఇతి.) రంభాసక్తం మాం, అనుపస్థీయమానః అవసరే మయా ఆసేవ్యమానః, అతఏవ సంక్రుద్ధః, రాజా అస్మత్స్వామీ, వైశ్రవణః, ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి, వ్యాజహార, పునర్మయా ప్రసాద్యమాన, ఇత్యబ్రవీచ్చ ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా. ౧౩-౧౪

(తవేతి.) స్వంభువనం స్వర్గలోకం. ఉపకారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే (స్వస్తిన ఇతి.) ౧౫ వాచికకైంకర్య మాతనోతి. (ఇత ఇతి.) ప్రతాపవా౯ మహాతపాః, అధిక మర్ధం యస్య తదత్యర్ధం, తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మి౯, సార్ధయోజన ఇత్యర్థః. క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం, తే త్వత్తః, శ్రేయః బ్రహ్మలోకం, విధాస్యతి పోషయిష్యతి. యద్వా, తే శ్రేయః నివాసస్థాన ప్రవేశనాదికం. ౧౫-౧౬

(అవట ఇతి.) అవటే శ్వభ్రే, కుశలీ ఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః, గతసత్త్వానాం గతా

(విరాధసంహారః)

రక్షసాం గతసత్త్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః.
అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనాః, ౨౦½

ఏవ ముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధ శ్శరపీడితః.
బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః, ౨౦½

తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ. ౨౨
కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాఽస్య లక్ష్మణ,
వనేఽస్మి౯ సుమహ చ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః. ౨౩

ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతా మితి,
తస్థౌ విరాధ మాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవా౯. ౨౪

తతః ఖనిత్ర మాదాయ లక్ష్మణ శ్శ్వభ్ర ముత్తమం,
అఖన త్పార్శ్వత స్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః. ౨౫

తం ముక్తకంఠం నిష్క్షిప్య శంకుకర్ణం మహాస్వనం,
విరాధం ప్రాక్షిప చ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనం. ౨౬

సూనాం. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు ష్వి' త్యమరః. ఏషః అవటప్రక్షేపః. అస్య ధర్మస్య ఫలమాహ (అవట ఇతి) ౨౦½

(ఏవ మితి) స్వర్గసంప్రాప్తః, సంప్రాప్త ప్రాయ ఇత్యర్థః. ఖననానంతరం స్వర్గ ప్రాప్తేః. ౨౦½, ౨౨

(కుంజరస్యేత్యాది) శ్లోకద్వయం. వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే (ప్రదరః ఖన్యతా మితి.) ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః. ౨౪

(తత ఇతి.) ఉత్తమం అతినిమ్నం. మహాత్మనః మహాకాయస్య. ౨౫

(త మితి.) ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం, అతఏవ మహాస్వనం, శంకుకర్ణం-శంకుః కీలం, తత్సదృశకర్ణం, గర్దభాకారం వా. 'శంకుకర్ణౌ గర్దభోష్ట్రా' వితి బాణః. భైరవస్వనం భయంకర ప్రతిధ్వానం యథా భవతి తథా, నదంతం. మహాస్వన మిత్యత్ర స్వభావోక్తిః. అత్రోచ్చారణ రూపకార్యోక్తి రితి భిదా. ౨౬

త మాహవే నిర్జిత మాశువిక్రమౌ స్థిరా వుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ,
ముదాఽన్వితౌ చిక్షిపతు ర్భయావహం నదంత ముత్క్షిప్య బిలే తు రాక్షసం. ౨౭

అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ,
సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదా వుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రచక్రతుః. ౨౮

స్వయం విరాధేన హి మృత్యు రాత్మనః ప్రసహ్య రామేణ వధార్థ మీప్సితః,
నివేదితః కాననచారిణా స్వయం న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేదితి. ౨౯

తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతి స్తస్య బిలప్రవేశనే,
బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితం. ౩౦

ప్రహృష్టరూపా వివ రామలక్ష్మణౌ విరాధ ముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్య తౌ,
ననందతు ర్వీతభయా మహావనే శిలాభి రంతర్దధతు శ్చ రాక్షసం. ౩౧

సమస్త ముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి (తమాహవ ఇత్యాదినా.) సంయతి యుద్ధే, స్థిరౌ. ౨౭

బిలప్రక్షేపనిమిత్త మాహ (అవధ్యతామితి.) మహాసురస్య వృత్రాద్యసురసదృశస్య, సమర్థ్య అయమేవాఽస్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య. ౨౮

న కేవలం స్వనిశ్చయః, విరాధేన చానంతరం తథోక్త మిత్యాహ (స్వయమితి.) కానన చారిణా రామేణ, ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, ఆత్మనో వధార్థం స్వయమీప్సితః, మృత్యుః బిలప్రవేశ రూపవధోపాయః, 'న మే వధ శ్శస్త్రకృతో భవేది' త్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య, స్వయం నివేదితః ఉక్తో హీతి యోజనా. ౨౯

(తదేవేతి.) రామేణ తద్భాషిత మేవ నిశమ్య, తస్య విరాధస్య, బిలప్రవేశనే మతిః కృతా. రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా, వనం వినాదిత మితి యోజనా. ౩౦

(ప్రహృష్టేతి) ప్రహృష్టరూపౌ పులకితశరీరౌ, వస్తుతో హర్షశోకా వనయో ర్నస్తః, కింతు తన్నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి. ౩౧

(విరాధసంహారః)

తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీం,
విజహ్రతు స్తౌ ముదితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ. ౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుర్థ స్సర్గః.

అథ పంచమ స్సర్గః

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే,
తత స్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్.
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసం, ౧౪

కష్టం వన మిదం దుర్గం న చ స్మ వనగోచరాః.
అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం శరభంగం తపోధనం, ౨౪

(తత ఇతి.) పత్నీసహితస్య రామస్య, తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమాన మాహ (చంద్రదివాకరా వివేతి.) ౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్థస్సర్గః

అథ పంచమ స్సర్గః

ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతే రానుషంగిక ఫలభూతం విరాధవధ మభిధాయ, ఖరాదివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యన్, తదుచితసాలభ్య దర్శనాయ శరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే. (హత్వేత్యాది.) (పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్యచేతి.) విరాధాంకస్పర్శజభయదుఃఖపీడాశాంత్యర్థ మితి భావః. ౧౪

(కష్టం) కృచ్ఛ్రం, గహనం వా. కృచ్ఛ్ర గహనయోః కష్ట ఇత్యనిణ్ణిష్ఠా. అతఏవ దుర్గం విషమం, విశ్రమాయోగ్య మిత్యర్థః. ౨౪

ఆశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోఽభిజగామ హ.
తస్య దేవప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః, ౯౪

సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహ దద్భుతం.
విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవైశ్వానరోపమం, ౪౫

అవరుహ్య రథోత్సంగా త్సకాశే విబుధానుగం.
అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరం, ౫౫

సుప్రభాభరణం దేవం విరజోఽంబరధారిణం.
తద్విధైరేవ బహుభిః పూజ్యమానం మహాత్మభిః, ౬౫

హరిభి ర్వాజిభి ర్యుక్త మంతరిక్షగతం రథం.
దదర్శాఽదూరత స్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభం, ౭౫

(ఆశ్రమమితి.) తస్య విరాధోక్తస్య, దేవప్రభావస్య, దేవతుల్య వైభవస్య, తపసా సాధనేన, భావితాత్మనః సాక్షాత్కృత పరబ్రహ్మణః. తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వే' తి శ్రుతేః. ౩౫

(సమీప ఇత్యాది.)మహ దద్భుతం మహాశ్చర్యభూతం కిమపి వస్తు, విభ్రాజమానం వపుషా భ్రాజమానవపుష మిత్యర్థః. వైశ్వానరా స్సూర్యవ్యతిరిక్తా స్తేజాంసి. సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమ మిత్యర్థః. ౪౫

(అవరుహ్యేతి.) తతః కించిత్సమీపగమనానంతరం, రథోత్సంగాత్ రథతటా దవరుహ్య, వసుధా మసంస్పృశంతం, అభూమిస్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్. సకాశే సమీపే, విబుధానుగం విబుధా అనుగాః యస్య తం, విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ. ౫౫

(సుప్రభా న్యాభరణాని యస్య తం) దేవం దేదీప్యమానం, విరజో నిర్మల మంబరం ధర్తుం శీలమస్యాస్తీతి విరజోంబరధారిణం, తద్విధైః ఇంద్రతుల్యాకారైః. దదర్శే త్యనుషంగః. ౬౫

(హరిభి రితి.) హరిభిః శ్యామైః. యద్వా, వాజిభిః వేగవద్భిః, హరిభిః అశ్వైః, తస్య ఇంద్రస్య. ౭౫

(శరభంగమహర్షే ర్దర్శనం)

పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం చంద్రమండలసన్నిభం.
అపశ్య ద్విమలం ఛత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితం, ౮౪

చామరవ్యజనే చాగ్ర్యే రుక్మదండే మహాధనే.
గృహీతే వరనారీభ్యాం ధూయమానే చ మూర్ధని, ౯౪

గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః.
అంతరిక్షగతం దేవం వాగ్భి రగ్ర్యాభి రీడిరే, ౧౦౪

సహసంభాషమాణే తు శరభంగేణ వాసవే.
దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్,
రామోఽథ రథ ముద్దిశ్య లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్. ౧౨

అర్చిష్మంతం శ్రియా జుష్ట మద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ,
ప్రతపంత మివాదిత్య మంతరిక్షగతం రథం. ౧౩

(పాండురాభ్రస్యేవ) ఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్య తదితి శ్వైత్యే దృష్టాంతః. చంద్రమండలసన్నిభ మితి వృత్తతాయాం, చిత్రమాల్యై ర్లంబమానకుసుమసరైః, ఉపశోభితం. ౮౪

(చామరేతి.) చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే, మహాధనే బహుమూల్యే, మూర్ధ్ని, తస్యేతి శేషః, అపశ్యది త్యనుషంగః. ౯౪

(గంధర్వేతి.) ఈడిరే తుష్టువుః. ఈడమానా నపశ్య దిత్యర్థః. ౧౦౪

(సహేత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తత్ర తదానీం, రామ ఇతి పదస్యావృత్తిః క్రియాభేదాత్, అతో న పునరుక్తిః. ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య, శరభంగేణ సాకం వాసవే సంభాషమాణే సతి, తత్ర సమయే, రామ శ్శతక్రతుం దృష్ట్వా, తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ, ఉద్దిశ్య ప్రదర్శయన్ సన్, అథ లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౨

(అర్చిష్మంత మితి.) అర్చిష్మంతం సతేజస్కం, శ్రియా కాంత్యా. (య ఇతి.) పురు

యే హయాః పురుహూతస్య పురా శక్రస్య న శ్శ్రుతాః,
అంతరిక్షగతా దివ్యా స్త ఇమే హరయో ధ్రువం. ౧౪

ఇమే చ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠం త్యభితో రథం,
శతం శతం కుండలినో యువానః ఖడ్గపాణయః. ౧౫

విస్తీర్ణ విపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః,
❖ శోణాంశువసనా స్సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః. ౧౬

ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా జ్వలనసన్నిభాః,
రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికం. ౧౭

ఏత ద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా,
యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః. ౧౮

హూతస్య యజ్వభి ర్బహుశోహూతస్య, నః అస్మాభిః. ఇమే హరితవర్ణాః, హరయః అశ్వాః తే. యద్వా, త ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః. ౧౩, ౧౪

(ఇమే చేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. (శతం శత మితి.) ప్రతిదిశమితి శేషః. విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః, శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః, ఏవం భూతా య ఇమే తిష్ఠంతీ త్యన్వయః. యేషాం సర్వేషా మురోదేశేషు, హారాః, జ్వలనసన్నిభాః అగ్నివ చ్ఛుక్లభాస్వరాః, దృశ్యంతే, రూపమిత్యత్రాపి ఇమే ఇత్యధ్యాహార్యం. పంచవింశతివర్షాః పరిమాణ మస్య పంచవింశతివార్షికం. త దస్య పరిమాణ మితి ఠక్. వర్షస్యాభవిష్యతీ త్యుత్తర పదవృద్ధిః. ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి, అదభ్యస్తాది త్యదాదేశః. పంచవింశతి వార్షిక మితి యౌవనావస్థోచ్యతే. 'కౌమారం స్యా త్పంచదశా ద్యౌవనం తు తతః పర' మిత్యుక్తేః. త ఇమే సురా ఇత్యధ్యాహార్యం. తత్ర యుక్తి మాహ (ఏతద్ధీతి.) ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం. వయః శరీరావస్థా. దేవానాం నిత్యదా భవతి. నిత్యదేతి నిపాతః. కిలేతి ప్రసిద్ధౌ. యథేమే వసనాభరణాదిభి శ్చారుదర్శనాః, తథా కిల దేవా ఇతి యోజనా. ౧౫-౧౮

❖ శోణాశ్వవసనా ఇతి పాఠే శోణా అశ్వా వసనాని చ యేషాం తే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శరభంగమహర్షే ర్దర్శనం)

ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ,
యావ జ్జానా మ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమా న్రథే. ౧౯

త మేవ ముక్త్వా సౌమిత్రి మిహైవ స్థీయతా మితి,
అభిచక్రామ కాకుత్స్థ శ్శరభంగాశ్రమం ప్రతి. ౨౦

తత స్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః,
శరభంగ మనుప్రాప్య వివిక్త ఇద మబ్రవీత్. ౨౧

ఇహోపయా త్యసౌ రామో యావ న్మాం నాభిభాషతే,
నిష్ఠాం నయతు తావత్తు తతో మాం ద్రష్టు మర్హతి. ౨౨

జితవంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహ మచిరా దిమం,

(ఇహైవేత్యాది.) రథే ఇత్యనేన తదానీం రామం దృష్ట్వా రథ మారూఢ ఇత్యవగమ్యతే. యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి. యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. వ్యక్తం అనుమితిం వినా స్పష్టం, ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామీత్యర్థః. విరహాఽసహిష్ణుతయాఽనువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రదిశ్య జగామేత్యాహ (తమేవ మితి). ౧౯—౨౦

(తత ఇతి.) అనుప్రాప్య ఏకాంతవచనశ్రవణాయ సమీప మాగత్య, వివిక్తే రహసి, వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్. ౨౧

(ఇహోపయాతీత్యాది.) అసౌ రామః. ఇహ మత్సమీపే, ఉపయాతి ఉపయాసౌ యావతి కాలే మాం నాభిభాషతే తావ త్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తిం నయతు. 'నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాంతా' ఇత్యమరః. మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు, మయా సంభాషణేఽస్య దేవత్వప్రకటనం స్యాదితి భావః. సంభాషణాభావేపి దర్శన మస్త్విత్యత ఆహ. (తత ఇతి) తతః స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం, మాం ద్రష్టు మర్హతి స మాం పశ్యతు. ౨౨

భవాన్ తం పశ్య త్విత్య త్రాహ (జితవంత మితి.) రావణం జితవంతం. అతఏవ కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం, ఇమ మహ మచిరా ద్ద్రష్టా ద్రష్టాస్మి. దర్శనసంభాషణాభ్యాం

కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యై స్సుదుష్కరం.
నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో మాం ద్రష్టు మర్హతి, ౨౩

ఇతి వజ్రీ త మామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసం.
రథేన హరియుక్తేన యయౌ దివ మరిందమః, ౨౪

ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవ స్సపరిచ్ఛదం.
అగ్నిహోత్ర ముపాసీనం శరభంగ ముపాగమత్, ౨౫

తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామ స్సీతా చ లక్ష్మణః.
నిషేదు స్సమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంత్రితాః, ౨౬

తత శ్శక్రోపయానంతు పర్యపృచ్ఛ త్స రాఘవః,
శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేదయత్. ౨౭

దేవత్వ ప్రకటే కా హాని? రిత్యత్రాహ (కర్మేతి.) హి యస్మా, దన్యై ర్దేవై ర్దుష్కరం, మహత్కర్మ రావణవధాదికం, అనేన మానుషవేషేణ, కర్తవ్యం, తస్మా దిత్యర్థః. ౨౩

(ఇతీతి.) ఇతి ఉక్తప్రకారేణ, తాపసం తాపసవేషం, మానయిత్వా బహుమాన్య. తం శరభంగ మామంత్ర్య, హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన, రథేన దివం యయౌ. ౨౪

(ప్రయాతే త్వితి.) రామాగమనోద్యోగకాల ఏవేంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్. సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితం యథా భవతి తథా, అగ్నిహోత్రం వహ్నిం, ఉపాసీనం తత్ర ప్రవేశార్థ ముపతిష్ఠంతం, శరభంగ ముపాగమత్. ౨౫

(తస్యేతి.) సమనుజ్ఞాతాః ఆసనాయ కృతానుమతికాః, లబ్ధవాసాః మునితో లబ్ధాసనాః, తతో నిమంత్రితాః సత్కృతాశ్చ సంతః, నిషేదుః. ౨౬

(తత ఇతి.) శక్రోపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం. ౨౭

(శరభంగమహర్షే ర్దర్శనం)

మామేష వరదో రామ బ్రహ్మలోకం నినీషతి.
జిత ముగ్రేణ తపసా దుష్ప్రాప మకృతాత్మభిః, ౨౮
అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమాన మదూరతః.
బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్వా మదృష్ట్వా ‡ ప్రియాతిథిం, ౨౯
త్వయాఽహం పురుషవ్యాఘ్ర * ధార్మికేణ మహాత్మనా.
సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితం, ३०

కథం న్యవేదయ దిత్యత్రాహ (మామితి.) సర్వేషాం వరం దదాతీతి వరదః, ఏష ఇంద్రః, మాం బ్రహ్మలోకం, నినీషతి నేతు మిచ్ఛతి. బ్రహ్మజ్ఞ యేతి శేషః. ౨౮

తర్హి కిమర్థం న గతోఽసీత్యత్రాహ (అహమితి.) హే నరవ్యాఘ్ర, అదూరతో వర్తమానం మనసి సదా సన్నిహితం, త్వాం యోగతో జ్ఞాత్వా, ప్రియాతిథిం త్వా మదృష్ట్వా త్వదనుభవానందం విహాయ, బ్రహ్మలోకం 'ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తిన' ఇత్యుక్తలోకం, న గచ్ఛామి. ౨౯

తర్హి కేన సాధనేన కం లోకం గమిష్యసీ త్యత్రాహ. (త్వయేతి.) ధార్మికేణ ధర్మస్వరూపేణ, స్వార్థే ఠక్. మహాత్మనా సత్యసంకల్పేన, త్వయా సమాగమ్య త్వత్కటాక్షవిషయో భూత్వా, దేవసేవితం, 'యత్ర పూర్వే సాధ్యా స్సంతి దేవా' ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరిసేవితం, త్రిదివం త్రిపాద్విభూతిం, బ్రహ్మలోకా దుత్కృష్టం, గమిష్యామి. బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్రిదివం గమిష్యామి త్యనేనాఽయమర్థోఽవగమ్యతే. ३०

---

‡ ప్రియాతిథిం-ప్రియా అతిథయో భక్తాః యస్య తం. ఇతితత్త్వదీపికా. ౨౯

* త్వయేతి. హే దేవ, ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన. కుతః? మహాత్మనా మహాన్ జగదాధారః ఆత్మా మూర్తి ర్యస్య, త్వయా పరమపురుషేణ. సమాగమ్య, త్రిదివం బ్రహ్మలోకం గమిష్యామీతి భావః. నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజన పారిజాతస్య తవ దర్శనానందం విహాయ మమ బ్రహ్మలోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి. తథాపి పూర్వమపి మయైవ శరీరాంతరై రనుభూత మపి బ్రహ్మలోకం స్వబలప్రారబ్ధకర్మాధీనో గమిష్యామి; కిం కర్తవ్య మితి భావః. ఇతి తత్త్వ దీపికా.

అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకా జితా శ్శుభాః.
◈ బ్రాహ్మ్యాశ్చ నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాన్, ౩౧౫

ఏవ ముక్తో నరవ్యాఘ్ర స్సర్వశాస్త్రవిశారదః.
ఋషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్య మబ్రవీత్, ౩౨౫

* అహ మేవాఽఽహరిష్యామి సర్వాలోకా న్మహామునే.
ఆవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్ట మిహ కాననే, ౩౩౫

క్రమేణ తథా భవిష్యతి ఆర్జితకర్మఫలాని ప్రథమ మనుభవేత్యత ఆహ (అక్షయా ఇతి.) బ్రాహ్మ్యాః బ్రహ్మలోకభవాః, నాకపృష్ఠ్యా స్స్వర్గలోకభవాః, అక్షయా శ్చిరకాలస్థాయినః, యే లోకాః భోగభూమయః, మయా ఆర్జితాః, తాన్ మామకాన్, ప్రతిగృహ్ణీష్వ, మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితి భావః. సర్వత్రా తిథిసత్కారః ప్రాతీతికోఽర్థః. కర్మణాం భగవదర్పణం నామ ఫలసంగత్యాగ కర్తృత్వ త్యాగపూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయాఽ నుష్ఠానం. ౩౧౫

తదిద మంగీకుర్వన్ తస్య వాచిక కైంకర్యం నియమయతి (అహమేవేతి.) ఆహరిష్యా మ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ, సర్వలోకాన్, త్వయా మయ్యర్పితాన్. ఇహ కాననే, ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం, ఆవాసం త్విచ్ఛామి. తుశబ్దేన త్వదభిమతదేశ ఏవ వాస ఇత్యుచ్యతే, 'సా కాశీతి న చాకాశీ భువి సాఽయోధ్యేతి నాధ్యాస్యత' ఇత్యాదిక మిహానుసంధేయం. ౩౩౫

◈ తనిశ్లోకి. (బ్రాహ్మ్యాః) బ్రహ్మలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః, నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః, ఉభయత్ర దిగాదిభ్యో యదితి యత్. (ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి.) సర్వేశ్వరే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం. అతిథిసత్కారవివక్షా ప్రాతీతికీ. ఉత్తరత్ర మత్ప్రసాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణ ఇతిదమపి ఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ.

* తనిశ్లోకి, అహమేవాహరిష్యామి సంపాదయామి, ప్రదాస్యామీత్యర్థః. 'ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభి' రితి శ్రుతేః, 'లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితా' నితి భగవదుక్తేశ్చ.

(శరభఙ్గస్య బ్రహ్మలోకగమనం)

రాఘవేణైవ ముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై,
శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవాఽబ్రవీ ద్వచః. ౩౪॥

ఇహ ధామ మహాతేజా స్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః,
వస త్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాస్యతి. ౩౫॥

సుతీక్ష్ణ మభి గచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినం,
రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాస్యతి. ౩౬॥

ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతా మనువ్రజ,
నదీం * పుష్పోడుపవహాం తత్ర తత్ర గమిష్యసి. ౩౭॥

ఏష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మాం,
యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః. ౩౮॥

(రాఘవేణేతి.) మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసి కృతవానితి సూచయతి. ౩౪॥

(ఇహేతి.) ధార్మికః ధర్మచారీ, ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః, వసతి, అదూర ఇతి శేషః. ౩౫॥

(ఇమా మితి.) మందాకినీశబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభి రుపచర్యతే, అతఏవ చిత్రకూటే ప్యుక్తం, ప్రతిస్రోతా మితి టాబార్షః. ప్రతిస్రోతసం కృత్వాఽనుసృత్య వ్రజ, నద్యాం పూర్వ వాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి. పుష్పోడుపవహాం ఉడుపః ప్లవః, ఉడుపాకారపుష్పచయావహా మిత్యర్థః. నదీం తత్రతత్ర గమిష్యసీ త్యనేన క్వచిన్నదీతీరే క్వచిద్వ్యవహితే చ మార్గ ఇత్యుచ్యతే. ౩౭॥

(ఏష పంథా ఇతి.) అనయోక్త్యా సుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే. అథ ముని స్స్వదేహత్యాగకాలే రామసన్నిధాన మర్థయతే (ముహూర్తం పశ్య తాత మామితి.). తాత సర్వ లోకజనక. ౩౮॥

---

* పుష్పోడుపవహాం పుష్పవల్లఘూన్యుడుపాని వహతీతి తథా. యద్వా, పుష్పప్రస్తర వహాం ఇతి తత్త్వదీపికా.

తతోఽగ్నిం సుసమాధాయ హుత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్.
శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనం, ౩౯

తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహాగ్ని ర్మహాత్మనః.
జీర్ణాం త్వచం తథాఽస్థీని యచ్చ మాంసం సశోణితం,
రామస్తు విస్మితో భ్రాత్రా భార్యయా చ సహాత్మవాన్. ౪౦

స చ పావకసంకాశః కుమార స్సమపద్యత,
ఉత్థాయాగ్నిచయా త్తస్మా చ్ఛరభంగో వ్యరోచత. ౪౨

స లోకా నాహితాగ్నీనా మృషీణాం చ మహాత్మనాం,
దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత. ౪౩

(తత ఇతి.) మంత్రవిత్ బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్, శరభంగః అగ్నిం, సుసమాధాయ పరిస్తరణాదిభి రలంకృత్య. ఆజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రై ర్హుత్వా, హుతాశనం ప్రవివేశ. అత్ర విధిః 'యద్యుత్క్రాంతా తదావాప్తౌ బ్రహ్మమేధానలం వ్రజేత్. నాభివక్త్రాత్మగా నగ్నీ నవరోప్య యథా స్థలం, సంస్కారయే' దితి. ౩౯, ౪౦

అథాఽస్య దేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి (స చేత్యాదినా.) కుమార లక్షణముక్తం రత్నాకరే 'బాలోఽథ పంచదశభి స్త్రింశద్భి స్తు కుమారక' ఇతి. బ్రహ్మ లోకం 'తేఽర్చిష మభిసంభవం త్యర్చిషోఽహ రహ్న ఆపూర్యమాణపక్ష మాపూర్యమాణ పక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్ మాసేభ్య స్సంవత్సరం సంవత్సరా దాదిత్య మాదిత్యా చ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవ స్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీ' త్యుక్తం బ్రహ్మాత్మకం లోకం. ౪౨-౪౩

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

స పుణ్యకర్మా భవనే ద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శ హ,
పితామహశ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగత మిత్యువాచ హ. ౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠ స్సర్గః

శరభంగే దివం యాతే * మునిసంఘా స్సమాగతాః,
అభ్యగచ్ఛంత కాకుత్స్థం రామం జ్వలితతేజసం. ౧

(స ఇతి.) అత్ర పితామహశబ్దోపి సవిగ్రహపరమాత్మపరః. సర్వ మిదం శరభంగస్య రామసాన్నిధ్య ప్రతీక్షయా వ్యజ్యతే. అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశ చ్ఛ్లోకాః. ౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే, పంచమ స్సర్గః.

అథ షష్ఠ స్సర్గః

ఏవం ఖరవధార్థి మునిజన శరణాగతిం వక్తుం తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థ కారుణికత్వ ముక్త్వా, అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తు ముపక్రమతే (శరభంగ ఇత్యాది.) శరభంగే దివం యాత ఇతి కాల ప్రదర్శనం, సుతీక్ష్ణాదీనాం విద్యమానత్వాత్. సమాగతాః సమ్మిలితాః. ౧

---

* స్వప్రకాశం పరం బ్రహ్మైవ, కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం స ద్భాగ్యవశేన అస్మద్దృష్టిగోచరోఽభూత్, అతోఽస్మత్తపోదానాదిక మద్య ఫలిత మితి దర్శనానందేన కృతార్థీభవితుం, నిర్ధనస్య ధనలాభే యథా, తద్వదానందనిర్భరా మునిసంఘాః, నానాదిగ్భ్యః సమాగతా ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ వైఖానసా వాలఖిల్యా స్సంప్రక్షాళా మరీచిపాః,
అశ్మకుట్టాశ్చ బహవః పత్రాహారాశ్చ ధార్మికాః. ౨

దంతోలూఖలినశ్చైవ తథైవోన్మజ్జకాః పరే,
గాత్రశయ్యా అశయ్యాశ్చ తథైవాభ్రావకాశకాః. ౩

మునయ స్సలిలాహారా వాయుభక్షా స్తథాఽపరే,
ఆకాశనిలయాశ్చైవ తథా స్థండిలశాయినః. ౪

(వైఖానసా ఇత్యాది.) 'యే నఖాః తే వైఖానసాః, యే వాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇత్యుక్తరీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః. సదా శరీరం సంప్రక్షాళయంతీతి సంప్రక్షాళాః, మరీచీ శ్చంద్రసూర్యాదికిరణాన్ సదా పిబంతీతి మరీచిపాః, సదా అంతఃకిరణాన్ ప్రవేశయంతో వివృతాస్యా ఇత్యర్థః. అశ్మభి రాత్మశరీరాణి కుట్టంతీ త్యశ్మకుట్టాః, పత్రాహారాః పర్ణాశనాః. ౨

(దంతా ఏవోలూఖలం, తదేషా మస్తీతి దంతోలూఖలినః) దంతై రేవ వ్రీహ్యాదితుషనిర్మోకం కృత్వా భక్షయంత ఇత్యర్థః. ఉన్మజ్జకాః శిరోమాత్ర ముద్ధృత్య సదా జలావగాఢాః, గాత్ర మేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః, ఉరసి పృష్ఠేఽంసయో ర్వా శిరః కృత్వా శయానా ఇత్యర్థః. అతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన పునరుక్తిః, అశయ్యాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః. అభ్రావకాశకాః వర్షవాతాతపాది ష్వనావృతదేశ ఏవ వర్తమానాః. ౩

(సలిలాహారాః) సలిలమాత్రాహారాః, వాయుభక్షాః వాయుమాత్రభక్షాః, ఆకాశే వృక్షాగ్రాదౌ నిలీయంత ఇత్యాకాశనిలయాః, స్థండిలే కుశాద్యాస్తృతభూతలే శేరత ఇతి స్థండిలశాయినః. ౪

✱ బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః, కేశజాతా వాలఖిల్యాః, యే నఖాః తే వైఖానసాః, యే వాలాః తే వాలఖిల్యా ఇతి శ్రుతేః. యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః. వాలఖిల్యాస్తు నవేఽన్నే లబ్ధే పూర్వసంచితత్యాగినః, సంప్రక్షాళాస్తు భగవతః శ్రీపాదప్రక్షాళనజాతా మహర్షయః. యద్వా, ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం తద్వినియుజ్య వర్తంతే యే తే వా సంప్రక్షాళాః, అశ్వస్తనికా ఇత్యర్థః. మరీచిపాః చంద్రికాపాయినః, అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగ్వాదీ నశ్మన్యేవ కుట్టయంతీతి తథా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

వ్రతోపవాసినో దాంతా స్తథాఽఽర్ద్రపటవాససః,
సజపాశ్చ తపోనిత్యా స్తథా పంచతపోఽన్వితాః. ౫

సర్వే బ్రాహ్మ్యా శ్రియా జుష్టా దృఢయోగా స్సమాహితాః,
శరభంగాశ్రమే రామ మభిజగ్ముశ్చ తాపసాః. ౬

అభిగమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరం,
ఊచుః పరమధర్మజ్ఞ మృషిసంఘా స్సమాహితాః. ౭

త్వ మిక్ష్వాకుకులస్యాఽస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ,
ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ. ౮

విశ్రుత స్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ,
పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః. ౯

(వ్రతోపవాసినః.) వ్రతోపవాసనిరతాః, సర్వాహారశూన్యా ఇత్యర్థః. ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవసనశీలాః, సజపాః సదా జపశీలాః, తపోనిత్యాః 'స్వాధ్యాయ మధీతే తప ఏవ తత్తప్యతే, తపో హి స్వాధ్యాయ' ఇత్యుక్త సదాస్వాధ్యాయపారాయణరూప తపోనిష్ఠాః, పంచతపోఽన్వితాః గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః. బ్రాహ్మ్యా శ్రియా బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన, దృఢాః పరిపక్వాః, యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః, సమాహితాః యోగైకాగ్రచిత్తాః, ఏవంభూతా స్తాపసాః రామ మభిజగ్ము రిత్యన్వయః. మునివైవిధ్యోక్తి ర్దర్శనీయత్వాయ. అత్రాభిజగ్ము రిత్యనేన శరణాగతి రుక్తా. ౬

(అభిగ మ్యేత్యాది.) ౭

ఇక్ష్వాకుకులస్య ప్రధానః. పృథివ్యాశ్చ నాథః, ప్రథమే దృష్టాంతః (దేవానా మితి.) యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతి రితి తవ నామేత్యర్థః. ౮

(విశ్రుత ఇతి.) యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్యా, విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ, త్రిషు లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు, విశ్రుతః ప్రసిద్ధః. పితృభక్తి స్త్వయి పుష్కలా, తద్వచనేన లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్. సత్యం సత్యవచనం చ, త్వయి పుష్కలం, భరత ప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాఽభంజనాత్. ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః, శరభంగానుగ్రహాత్. ౯

త్వా మాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలం,
అర్థిత్వా న్నాథ వక్ష్యామ స్తచ్చ నః క్షంతు మర్హసి. ౧౦

అధర్మస్తు మహాం స్తాత భవే త్తస్య మహీపతేః,
యో హరే ద్బలిషడ్భాగం నచ రక్షతి పుత్రవత్. ౧౧

యుంజాన స్స్వానివ ప్రాణా న్ప్రాణై రిష్టా న్సుతా నివ,
నిత్యయుక్త స్సదా రక్షే న్సర్వా న్విషయవాసినః. ౧౨

ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ కీర్తిం స బహువార్షికీం,
బ్రహ్మణ స్థ్సాన మాసాద్య తత్ర చాపి మహీయతే. ౧౩

(త్వా మితి.) ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సల మిత్యుక్తానువాదః. అర్థినో యాచకా స్తేషాం భావోఽర్థిత్వం, యాచ్ఞేత్యర్థః. సా చ రక్షోనిరసనవిషయా, తయా త్వాం కించి ద్వక్ష్యామః, తత్ క్షంతు మర్హసి. ఆర్తతయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం. ఆర్త్యతిశయేన విజ్ఞాపనం తు క్షమస్వే త్యర్థః. ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం. ప్రార్థనం తు న కర్తవ్యం. హఠాత్ కృతేపి క్షామణం కర్తవ్య మిత్యుక్తం భవతి. ౧౦

స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావిక మితి దర్శయిష్యంతః ఔపాధికం లౌకికరాజరక్షణప్రకారం దర్శయంతి (అధర్మ స్త్విత్యాదినా.) యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి, హృత్వా చ తాః న రక్షతి, తస్య మహా నధర్మః. బలిః కరః, 'భాగధేయః కరో బలి' రిత్యమరః. షష్ఠో భాగ షడ్భాగః. లుప్తపూరణో నిర్దేశః. బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః. ౧౧

ఏవ మరక్షణే ప్రత్యవాయ ముక్త్వా రక్షణేఽభ్యుదయ మాహుః (యుంజాన ఇతి.) యుంజానో యతమానః, నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః, సర్వా న్స్వవిషయవాసినః, స్వకీయా న్ప్రాణానివ, ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి, ఇష్టా న్సుతానివ చ యో రక్షతి స మహీపతిః, బహువార్షికీం బహుకాలస్థాయినీం, శాశ్వతీం అనువృత్తాం. 'ముహుః పునఃపున శ్శశ్వ' దితి బాణః. భావార్థేణ్, తతో జీప్. కీర్తిం ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మణ స్థ్సాన మాసాద్య, తత్ర బ్రహ్మణా, మహీయతే పూజ్యతే చ. ౧౨-౧౩

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

యత్కరోతి పరం ధర్మం మునిర్మూలఫలాశనః,
తత్ర రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః. ౧౪

§ సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్,
త్వన్నాథోఽనాథవద్రామ రాక్షసై ర్బాధ్యతే భృశమ్. ౧౫

యస్తు కరప్రదానాఽసమర్థో మునిజనస్తద్రక్షణం కుత? ఇత్యత్రాహ (య దితి) య ద్ధర్మం, తత్ర ధర్మే, రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః చతుర్థాంశో భవతి. ౧౪

ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫల ముక్త్వా ధర్మానపేక్షే రామే శరణాగతిరేవ రక్షణ హేతు రిత్యాహుః (సోఽయ మిత్యాదినా.) సః పూర్వోక్త వైఖానసాదిరూపః, బ్రాహ్మణాః భూయిష్ఠాః అధికాః యస్మిన్ స బ్రాహ్మణభూయిష్ఠః, క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థ సంభవాత్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యుక్తం. యద్వా, బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః. తదధీతే తద్వేదే త్యణ్. వానప్రస్థానాం తృతీయాశ్రమిణాం గణః. త్వం నాథో యస్యాఽసౌ త్వన్నాథః, అనాథవత్ బాధ్యతే. ౧౫

◈ నను క్వచిత్ షష్ఠో భాగ ఉచ్యతే, అత్ర చతుర్థో భాగో భణ్యతే, క్వచి ద్ద్వితీయో భాగః పఠ్యతే. తత్కథ? మితి చే దుచ్యతే. ఉపవాసిభిక్షాహారజన కృతధర్మాత్ షష్ఠో భాగః, రాజపరిపాలిత దేశసంభూతఫలాశినో ధర్మా చ్చతుర్థో భాగః. తదన్నపానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయో భాగః. 'యస్యాఽన్నపానపుష్టాంగః కురుతే ధర్మసంచయం, అన్నప్రదాతు స్తస్యార్ధం కర్తుశ్చార్ధం న సంశయ' ఇతి స్మరణాత్ ఇతి తత్త్వదీపికా.

§ తనిశ్లోకీ. సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచి దిహ సంతీతి వ్యజ్యతే. యద్వా, బ్రహ్మవి ద్బ్రాహ్మణః. బ్రాహ్మణత్వాదిపరమైకాంతి ధర్మనిష్ఠ ఇత్యర్థః. అతఏవ, త్వన్నాథ ఇత్యేకం పదం. త్వమేవ నాథో యస్య సః. తేనానన్యశేషత్వ ముక్తం. తస్యైవ నాథనీయత్వేనాఽనన్యసాధనత్వాఽనన్యభోగ్యత్వే కథితే, అతఏవ మహాన్ నిరతిశయమహిమయుక్తః. తథావిధోప్యనాథవ దయం వధ్యతే. అస్మత్పరాభవో నాథ న తేఽనురూప ఇతి భావః.

† ఏహి పశ్య శరీరాణి మునీనాం భావితాత్మనాం,
హతానాం రాక్షసై ర్ఘోరై ర్బహూనాం బహుధా వనే. ౧౬

పంపానదీనివాసానా మనుమందాకినీ మపి,
చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహత్. ౧౭

ఏవం వయం న మృష్యామో విప్రకారం తపస్వినాం,
క్రియమాణం వనే ఘోరం రక్షోభి ర్భీమకర్మభిః. ౧౮

తత స్త్వాం శరణార్థం చ * శరణ్యం సముపస్థితాః,
పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానా న్నిశాచరైః. ౧౯

బాధామేవ దర్శయంతి (ఏహీత్యాదినా.) దూరే సమ్యక్ న దృశ్యత ఇత్యత ఏహి పశ్యే త్యుక్తం. భావితాత్మనాం ధ్యాతాత్మనాం, బహుధా ఛేదనభేదనభక్షణాదిభిః, ౧౬

హతానాం బహూనా మిత్యుక్తం వివృణోతి (పంపేతి.) (అనుమందాకినీ మపీతి.) అనుర్లక్షణే కర్మప్రవచనీయః. మందాకినీం శరభంగాశ్రమవాహినీం. మందాకిన్యా స్తటవాసినా మిత్యర్థః. కదనం హింసా. ౧౭

శరీరా ణ్యపేక్ష్య తపస్యతాం, కిం హింసాభయేనే త్యాశంక్య న వయం స్వశరీరపీడాతో భీతాః, కింతు మహత్సు గరీయస్సు క్రియమాణం కదనం న మృష్యామ ఇత్యాహుః (ఏవ మితి.) విప్రకారం నికారం. 'నికారో విప్రకార స్స్యా' దిత్యమరః. స్వజనపీడా దుస్సహేతి భావః. ౧౮

(తత ఇతి.) శరణార్థం రక్షణార్థం. సముపస్థితాః ప్రపన్నాః, గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. ౧౯

---

† తనిశ్లోకి. మునీనాం సర్వేశ్వరమననపరాణాం, భావితాత్మనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం, హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి కారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం. బహుధా హతానాం అంగప్రత్యంగం శస్త్రభిన్నానా మస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి వ్యజ్యతే.

* తనిశ్లోకి. (శరణ్య మితి.) నిరుపపదేన సర్వలోకశరణ్యత్వ ముక్తం. తేన తదుపయుక్తగుణాః స్వామిత్వాదయః పూర్వఖండనారాయణపదోక్తాః స్మారితాః. శరణార్థం ఉపాయం తరస్థానే నివేశయితు మిత్యర్థః. సముపాగతాః విశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వకం రక్షాభరసమర్పణం కృతవంతః. నః పరిపాలయేతి గోప్తృత్వవరణోక్తిః ఉత్తరార్ధేన అనిష్టనివృత్తిరూపఫలప్రార్థనాపర్యవసితా.

(ఋషీణాం శ్రీరామశరణాగతిః)

‡ పరా త్వత్తో గతి ర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే,
పరిపాలయ న స్సర్వా న్రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ. ౨౦

ఏత చ్ఛ్రుత్వా తు కాకుత్స్థ స్తాపసానాం తపస్వినాం,
ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వా నేవ తపస్వినః. ౨౧

నైవ మర్హథ మాం వక్తు * మాజ్ఞాప్యోఽహం తపస్వినాం,
కేవలేనాఽఽత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనం.
విప్రకార మపాక్రష్టుం రాక్షసై ర్భవతా మిమం, ౨౨

(పరేతి.) త్వత్తః పరా అన్యా, గతిః ఉపాయః, నోపపద్యతే. పృథివ్యామితి సర్వభువనోపలక్షణం. తథా చ శ్రుతిః 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి, ఇత్యూచు రితి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦

(ఏత దితి.) తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం, తాపసానాం మునీనాం. ౨౧

(నైవ మితి.) శరణాగత్యేవాఽఽజ్ఞాప్యోఽహం, పరిపాలయేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ, కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన, రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం, అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం, మయా వనం, ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం. తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా ఇతి కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమేవేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మీత్యర్థః. శేషభూతరక్షణస్య శేషిప్రయోజనత్వాదితి భావః. ౨౨

---

‡ తనిశ్లోకీ. ఉత్తరఖండవివరణ మాకించన్య మాహ (పరేతి.) త్వత్త స్సిద్ధోపాయాత్పరా గతిః. యద్వా 'నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి కృత్వాహ (పరేతి.) పృథివ్యాం నోపపద్యతే, యస్మా త్పరిమితం ఫల మిత్యాద్యుక్తబహుదోషదుష్టత్వాదితి భావః. (న స్సర్వా నితి.) ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః. రాక్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టోపలక్షణం.

* తనిశ్లోకీ. తపస్వినా మతిశయేన విద్యమానతపసాం, తాపసానా మృషీణాం, ఆజ్ఞాప్యోఽహమితి సౌలభ్యవ్యంజనం. (కేవలేనేతి.) రక్షోభిః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం, అపాక్రష్టుం నిరాకర్తు మేవ, వనం ప్రవేష్టవ్య మితి ప్రవిష్ట మితి శేషః.

◆ పితుస్తు నిర్దేశకర: ప్రవిష్టోఽహ మిదం వనం.
భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా, ౨౩½

§ తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫల:, ౨౪

తపస్వినాం రణే శత్రూ౯ హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసా౯,
పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సభ్రాతు ర్మే తపోధనా:. ౨౫

దత్వాఽభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహ లక్ష్మణేన,
తపోధనై శ్చాపి సభాజ్యవృత్త స్సుతీక్ష్ణమేవాఽభిజగామ వీర:. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షష్ఠ స్సర్గః.

పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కింవదంత్యాః కా గతి రిత్యత్రాహ (**పితురితి.**) అహం భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి, యదృచ్ఛయా దైవగత్యా. పితు ర్నిర్దేశకరః, వన మిదం ప్రవిష్టోఽస్మి, పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మీతి భావః. ౨౩½

(తస్యేతి.) భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే వనే వాసో మహాఫలో భవిష్యతి. ౨౪

తదేవ ఫలమాహ (**తపస్వినా మితి.**) తపస్వినాం శత్రూ౯ రణే హంతు మిచ్ఛామి, ఇతీదం ప్రోవాచే త్యన్వయః. ౨౫

(దత్వేతి) అభయమితి చ్ఛేదః. ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః, తపోధనైః ఋషిభిశ్చ, సభాజ్యవృత్తః పూజ్యాచారః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షష్ఠ స్సర్గః

◆ తనిశ్లోకి. పితృవచనపరిపాలనం తు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ (పితు స్త్వితి.) భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం. యదృచ్ఛయా, నతు కర్మపారవశ్యేన.

§ తనిశ్లోకి (తస్యేతి.) తస్య భవత్కార్యార్థమేవాగతస్య మే, వనవాస స్తపస్వినాం మహాఫలః. అతః తపస్వినాం రణే శత్రూ౯ హంతు మిచ్ఛామీతి యోజనీయం. మహాఫలం నామ అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం.

అథ సప్తమస్సర్గః

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః.
సుతీక్ష్ణస్యాఽఽశ్రమపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః. ౧

స గత్వాఽదూర మధ్వానం నదీ స్తీర్త్వా బహూదకాః,
దదర్శ ✤ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం. ౨

‡ తత స్తదిక్ష్వాకువరౌ సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః,
కాననం తౌ వివిశతు స్సీతయా సహ రాఘవౌ. ౩

ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం,
దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతం. ౪

అథ సప్తమస్సర్గః

అథ సుతీక్ష్ణాభ్యర్థనయా మృగరూపమారీచాది దుష్టరాక్షసనిరాస స్సప్తమే. (రామ స్త్వి త్యాది.) ఆశ్రమపదం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. తై ర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః. ౧

(స ఇతి.) అదూర మితి చ్ఛేదః. పూర్వం శరభంగేణ "ఇహ రామ మహాతేజా" ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాఽదూరత్వోక్తేః, నదీరితి బహువచన మేకస్యా ఏవ మందాకిన్యాః బహుప్రదేశే ష్వావృత్త్యా. బహూదకాః విపులోదకాః, నౌతార్యత్వానుక్తేః, శైలం శైలసంబంధి వనం, కానన మిత్యనువాదాత్, తస్యోపమి త్యణ్. మహామేఘ మివేతి శ్యామికాయా ముపమా. ౨

(తత ఇతి.) ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం, ఇక్ష్వాకువరౌ రాఘవా విత్యుభయధా ధైర్యమూలోక్తిః. ౩

(ప్రవిష్ట ఇతి.) చీరమాలయా వల్కలపఙ్క్త్యా, పరిష్కృతం అలంకృతం. ౪

✤ విమలం పవిత్రం ఇతి రామానుజీయం.

‡ (తత ఇతి.) తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః, ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వా త్తస్య కాననమపి ప్రస్తుత మేవేతి రామానుజీయం.

తత్ర తాపస మాసీనం మలపంకజటాధరం,
రామ స్సుతీక్ష్ణం విధివ త్తపోవృద్ధ మభాషత. ౫

రామోఽహ మస్మి భగవ న్భవంతం ద్రష్టు మాగతః,
త్వం మాఽభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ. ౬

స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరం,
సమాశ్లిష్య చ బాహుభ్యా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౭

స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర,
ఆశ్రమోఽయం త్వయా క్రాంత స్సనాథ ఇవ సాంప్రతం. ౮

ప్రతీక్షమాణ స్త్వామేవ నాఽఽరోహేఽహం మహాయశః.
దేవలోక మితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే. ౯

చిత్రకూట ముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోఽసి మే శ్రుతః, ౧౦

(తత్రేతి.) మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చలతపోయోగేన వార్ధకేన వా మలపంకజటానాం ధరం, విధివత్ క్రమవ ద్యథా భవతి తథా, అభాషత. మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాఽపరిజ్ఞానాత్ భాషణం. ౫

(రామోఽహ మితి.) మా అభివాదయంతం మాం, అభివద ప్రత్యభివాదనం కురు, సత్యవిక్రమ అమోఘతపఃప్రభావ. ౬

(స్వాగత మితి.) సనాథ ఇవ సనాథఏవ. యద్వా, సర్వదా త్వయా సనాథత్వేపి పామరాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః. ౮

స్వస్య మోక్షాపేక్షాం వ్యంజయతి (ప్రతీక్షమాణ ఇతి.) త్వామేవ. ప్రతీక్షమాణః ప్రతిపాలయన్, త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః. దేవలోకం నారోహే. 'తస్యాంతరాయో మైత్రేయ దేవేంద్రత్వాదికం ఫల' మితి తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః. ౯

మదాగమనం కుతోఽవగతం? తత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) చిత్రకూట ముపాదాయ చిత్రకూట గమన మారభ్య, రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి, మే మయా. శ్రుతోఽసి. ౧౦

(శ్రీరామస్య సుతీక్ష్ణాతిథ్యం)

ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజ శ్శతక్రతుః.
ఉపాగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవ స్సురేశ్వరః,
సర్వాన్ లోకాన్ జితా నాహ మమ పుణ్యేన కర్మణా. ౧౧

తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా,
♦ మత్ప్రసాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణః. ౧౨

త ముగ్రతపసా యుక్తం మహర్షిం సత్యవాదినం,
ప్రత్యువాచాఽఽత్మవా న్రామో బ్రహ్మాణ మివ కాశ్యపః. ౧౩

అహ మేవాఽఽహరిష్యామి స్వయం లోకాన్ మహామునే,
ఆవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్ట మిహ కాననే ౧౪

భవాన్ సర్వత్ర కుశల స్సర్వభూతహితే రతః,
ఆఖ్యాత శ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా. ౧౫

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ మహర్షి ర్లోక విశ్రుతః,
అబ్రవీ న్మధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాఽఽప్లుతః, ౧౬

అయ మేవాశ్రమో రామ గుణవాన్ రమ్యతా మిహ,
ఋషిసంఘానుచరిత స్సదా మూలఫలాన్వితః. ౧౭

స్వర్గారోహణస్య కః ప్రసంగ? ఇత్యత్రాహ (ఇహేతి.) ఉపయాతః శరభంగార్థ మాగతః, మా ముపాగమ్యాహ. తర్హి తాదృశ మహాఫలం కిమితి త్యక్తవా నసి త్యుక్తే తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః. ౧౧-౧౪

(భవా నితి.) గౌతమేన గౌతమవంశ్యేన. ౧౫

(ఏవ మితి.) హర్షేణ మహతాఽఽప్లుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః. ౧౬-౧౭

♦ మత్ప్రసాదా త్తేషు విహరస్వ. వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదా న్మయ్యనుగ్రహాత్, తేషు విహరస్వేత్యపి, తాన్ విశేషేణ హర స్వీకుర్వితి భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినోక్తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇమ మాశ్రమ మాగమ్య మృగసంఘా మహాయశః,
అటిత్వా ప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్వాఽకుతోభయాః.
నాఽన్యో దోషో భవే దత్ర మృగేభ్యోఽన్యత్ర విద్ధి వై, ౧౮॥

తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మహర్షే ర్లక్ష్మణాగ్రజః. ౧౯॥

ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరం ధనుః,
తా నహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్ సమాగతాన్.
హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాఽశనివర్చసా, ౨౦॥

భవాం స్తత్రాఽభిషజ్యేత కిం స్యా త్కృచ్ఛ్రతరం తతః.
ఏతస్మి న్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే, ౨౧॥

గుణ ముక్త్వా దోషమాహ, నిరసనీయత్వాభిప్రాయేణ, (ఇమ మితి..) ఆశ్రమం తపోవనం, అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే అకుతోభయా స్సంతః, అటిత్వా ఇతస్తతః పరిప్లుత్య, లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా, విచిత్రతరవేషైరితి శేషః. ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతియాంతి. అత్ర వనే, మృగేభ్యోఽన్యత్ర మృగాన్ వినాన్యో, దోషో న భవేదితి విద్ధి, మృగప్రలోభనరూపదోషా దన్యో దోషోఽత్ర నాస్తీత్యవేహీత్యర్థః. ఇతి వాక్య మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮॥

(తచ్ఛ్రుత్వేతి.) తత్ మృగభయవిషయకం వచనం, వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం, హన్యామితి ప్రాప్తకాలే లిఙ్. వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యామిత్యర్థః. ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శనకాలః. ౨౦॥

తచ్చ హనన మిహ స్థిత్వా న కర్తుం శక్యమిత్యాహ (భవా నితి.) తత్ర మృగసంఘవధవిషయే, భవాన్ మయా, అభిషజ్యేత అభిభూయేత, అభిపూర్వాత్ షంజేః కర్మణి లిఙ్ 'అభిషంగః పరిభవే సంగాక్రోశనయో రపీ' తి బాణః. తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాపరాధో భవేః, ఆశ్రమసంబంధిత్వా దితి భావః. తతః కి మిత్యత్రాహ (కింస్యాత్ కృచ్ఛ్రతరం తత ఇతి.) తతః భవదభితాపా , కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం, కిం ? న కిమపీత్యర్థః. తస్మా దేతస్మిన్నాశ్రమే. చిరం తద్దర్శనపర్యంతం, వాసం, న సమర్థయే నేచ్ఛామి, ఇహ వాసే మృగసంఘపీడాం సోఢ్వా స్థాతవ్యం, హత్వాఽవస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ వైమనస్యం స్యాత్. తచ్చ మమాఽనిష్టం, అతోఽన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగాన్ హనిష్యామీత్యర్థః ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౧॥

(శ్రీరామస్య సుతీక్ష్ణాతిథ్యం)

తమేవ ముక్త్వా వరదం రామ స్సంధ్యా ముపాగమత్. ౨౨
అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాస మకల్పయత్,
సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమే రమ్యే సీతయా లక్ష్మణేన చ. ౨౩

తత శ్శుభం తాపసభోజ్య మన్నం స్వయం సుతీక్ష్ణః పురుషర్షభాభ్యాం,
తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యానివృత్తౌ రజనీ మవేక్ష్య. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తమ స్సర్గః.

(త మితి.) వరద మిత్యనేన ముని స్తథైవానుజ్ఞాతవా నితి గమ్యతే. సంధ్యా ముపాగమత్ సంధ్యా ముద్దిశ్య సరస్తీరం గతవా నిత్యర్థః, పశ్చిమాం సంధ్యా మన్వాస్య. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. యావత్సంధ్యం జలతీరే జప\ స్థిత్వే త్యర్థః. తత్రాశ్రమే. వాస మకల్పయ దిత్యనేన ప్రాత ర్నిగమిషా జాతేతి వ్యజ్యతే. అన్యత్ర గత్వా మృగవిరాస శ్చ రావణం ప్రతి మారీచానువాదా దవగంతవ్యః. ౨౨–౨౩

(తత ఇతి.) శుభం భక్త్యుపనీతత్వేన పావనం, తాపసభోజ్యం ఫలమూలాది, అన్నం అదనీయం, స్వయం నతు శిష్యముఖేన, సుసత్కృత్య అర్ఘ్యపాద్యాదినా సంపూజ్య, మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వజ్ఞానవాన్, సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్మావసానే, రజనీ మవేక్ష్య దదౌ రజనీభక్ష్యానుసారం దదా విత్యర్థః. సీతా తు రామభుక్తశేషం భుక్తవతి త్యాశయః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తమ స్సర్గః

అథ అష్టమ స్సర్గః

ఆశ్రమః

రామస్తు సహసౌమిత్రి స్సుతీక్ష్ణేనాఽభిపూజితః,
పరిణామ్య నిశాం తత్ర ప్రభాతే ప్రత్యబుధ్యత. ౧

ఉత్థాయ తు యథాకాలం రాఘవ స్సహ సీతయా,
ఉపాస్పృశ త్సుశీతేన జలేనోత్పలగంధినా. ౨

అథ తేఽగ్నిం సురాం శ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ,
కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే. ౩

ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః,

అథ అష్టమ స్సర్గః

అథ సుతీక్ష్ణానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలంప్రతి ప్రస్థాన మష్టమే. (రామస్త్విత్యాది.) పరిణామ్య అతివాహ్య, ప్రభాతే ఉషఃకాలే. ౧

(ఉత్థాయేతి.) సహ సీతయే త్యనేన పూర్వమేవ సౌమిత్రి స్స్నాత ఇతి వ్యజ్యతే. ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్, 'స్నానాచాంత్యో రుపస్పర్శ' ఇతి బాణః. సుశీతేనేత్యుష్ణోదకవ్యావృత్తిః. ఉత్పలగంధినే త్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే. ౨

(అథేతి.) అగ్ని మిత్యేకవచనేన ఏకాగ్నిత్వాఽవగమా న్న త్రేతాగ్ని రిదానీమితి గమ్యతే. సురాః నారాయణం 'సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యయోధ్యాకాండోక్తేః. పరివారాపేక్షయా బహువచనం. కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథా తథా, దేశానుగుణపూజాకథ నాయ తపస్విశరణ ఇత్యుక్తం. (ఉదయంతం) ఉద్యంతం, అనేన హోమానంతర మాదిత్యోప స్థానోక్త్యా, అనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణ రాఘవాణా మనుష్ఠాన మితి గమ్యతే. ౩-౪

(శ్రీరామస్య సుతీక్ష్ణాశ్రమాత్ ప్రస్థానం)

సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యేదం శ్లక్ష్ణం వచన మబ్రువన్. ౪

సుఖోషితా స్స్మ భగవన్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః,
ఆపృచ్ఛామః ప్రయాస్యామో మునయ స్త్వరయంతి నః. ౫

త్వరామహే వయం ద్రష్టుం కృత్స్నమాశ్రమమండలం,
ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినాం. ౬

అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామ స్సహైభి ర్మునిపుంగవైః,
ధర్మనిత్యై స్తపోదాంతై ర్విశిఖై రివ పావకైః. ౭

అవిషహ్యాతపో యావ త్సూర్యో నాతివిరాజతే,
అమార్గేణాగతాం లక్ష్మీం ప్రాప్యేవాఽన్వయవర్జితః. ౮

తావ దిచ్ఛామహే గంతు మిత్యుక్త్వా చరణౌ మునేః,
వవందే సహసౌమిత్రి స్సీతయా సహ రాఘవః. ౯

తౌ సంస్పృశంతౌ చరణా వుత్థాప్య మునిపుంగవః,
గాఢ మాలింగ్య సస్నేహ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౦

(సుఖోషితా ఇత్యాది) త్రిశ్లోక్యేకాన్వయా. ఆపృచ్ఛామః ఆపృచ్ఛామహే. పరస్మైపదమార్షం. అభ్యనుజ్ఞాతు మితి భావే తుమున్. త్వత్కర్తృకం గమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః. మునయ స్సహవాసయోగ్యా ఇత్యాహ (ధర్మనిత్యై రిత్యాది.) ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధర్మైః, తపోభి ర్దాంతైః నిగృహీతేంద్రియైః, తపో హీంద్రియనిగ్రహహేతుః, విశిఖైః విగతజ్వాలైః. 'అర్చి ర్హేతి శ్శిఖా స్త్రియా' మిత్యమరః. గుప్తమాహాత్మ్యై రిత్యర్థః. ౭

(అవిషహ్యేత్యాది.) సూర్యః, అవిషహ్యాతపః అసహ్యాతాపస్సన్, యావన్నాతివిరాజతే నాత్యంత ముద్గచ్ఛతి, కథమివ? అమార్గేణాఽన్యాయేనాఽఽగతాం, లక్ష్మీం ఐశ్వర్యం, ప్రాప్య, అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో, దుష్ప్రభు రివాఽవిషహ్యాతప ఇత్యన్వయః, 'తావదిచ్ఛామహే గంతు' మిత్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యతే, అతో న హీనోపమాదోషోఽపి. ౮–౧౦

అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం రామ సౌమిత్రిణా సహ,
సీతయా చాఽనయా సార్ధం ఛాయయేవాఽనువృత్తయా. ౧౧

పశ్యాఽఽశ్రమపదం రమ్యం దండకారణ్యవాసినాం,
ఏషాం తపస్వినాం వీర తపసా భావితాత్మనాం. ౧౨

సప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనాని చ,
ప్రశస్తమృగయూథాని శాంతపక్షిగణాని చ. ౧౩

ఫుల్లపంకజషండాని ప్రసన్నసలిలాని చ,
కారండవవికీర్ణాని తటాకాని సరాంసి చ. ౧౪

ద్రక్ష్యసే దృష్టిరమ్యాణి గిరిప్రస్రవణాని చ,
రమణీయా న్యరణ్యాని మయూరాభిరుతాని చ. ౧౫

గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవా నపి చ గచ్ఛతు,
ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ. ౧౬

ఏవ ముక్త స్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః,
ప్రదక్షిణం మునిం కృత్వా ప్రస్థాతు ముపచక్రమే. ౧౭

(అరిష్టం) అనుపద్రవం, రిషేస్త్రీమసహేతి భావే నిష్ఠా. అనేనాపి రావణవిజయాభ్యనుజ్ఞా సూచ్యతే. ౧౧

తపోవనపదార్థాన్ కృతార్థయితు మాహ (పశ్యేత్యాది) ౧౨

(సప్రాజ్యేతి.) ప్రాజ్యం అదభ్రం. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బహ్వి'త్యమరః. ౧౩

(కారండవో) జలకుక్కుటః. 'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౪

రమణీయత్వాదినా విశేషయితుం పునర ప్యాహ (రమణీయానితి.) మయూరాణా మభిరుతాని యేషు తాని, గమ్యతాం, త్వయేతి శేషః. (భవానితి.) రామ ఉచ్యతే, ఆశ్రమం ప్రతీతి శేషః. ౧౬, ౧౭

(శ్రీరామస్య సుతీక్ష్ణాశ్రమాత్ ప్రస్థానం)

◆ తత శ్శుభతరే తూణీ ధనుషీ చాయతేక్షణా,
దదౌ సీతా తయో ర్భ్రాత్రోః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః. ౧౮

ఆబధ్య చ శుభే తూణీ చాపౌ చాదాయ సస్వనౌ,
నిష్క్రాంతా వాశ్రమా ద్గంతు ముభౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯

శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా,
ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయా సహ రాఘవౌ. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టమ స్సర్గః.

(తత ఇతి.) తతః ప్రస్థానోపక్రమానంతరం. విమలౌ, (తత ఇతి.) తతః ధనురాది దానానంతర మిత్యర్థః. తత శ్శుభతరే ఇత్యాదినా అయమర్థోఽవగమ్యతే. ఆశ్రమప్రవేశే కి మస్మాక మాయుధైరితి మన్యమానా సీతా ఆయుధాని మునిగృహే క్వచి న్నిహితవతీ. అథ అమార్గేణేత్యాదిరామవాక్యేన అరిష్టం గచ్ఛేత్యాది మునివాక్యేన చ తయో ర్హృదయం విదిత్వా స్వయమేవాదాయ పున ర్దత్తవతీతి. అత ఏవోత్తరసర్గే స్వాశయం వక్ష్యతి. ౧౮-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టమ స్సర్గః.

◆ తతః ధనురాదిదానానంతరం, విమలౌ సునిశితౌ, ఖడ్గౌ చ దదా విత్యన్వయః. ఇతి రామానుజీయం.

అథ నవమ స్సర్గః

సుతీక్ష్ణేనాఽభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనం,
హృద్యయా స్నిగ్ధయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧

✦ అయం ధర్మ స్సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రాప్యతే మహాన్,
నివృత్తేన తు శక్యోఽయం వ్యసనా త్కామజా దిహ. ౨

అథ నవమ స్సర్గః

అథ సీతా వీరపత్నీత్వేన ధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయా సన్నద్ధం పతిమాలోక్య, యది త్వం సాయుధో రాక్షసభూయిష్ఠే దేశే ప్రవిష్టస్స్యాః తర్హి తైస్సాకం విరోధస్స్యాత్. తేనాఽఽవయో ర్విశ్లేష స్స్యాత్. తేన భవతో మహాన్ క్లేశ స్స్యాత్. అతో నిధాయాయుధం వనేఽస్మాభి ర్గంతవ్య మిత్యాహ నవమే. (సుతీక్ష్ణేనేత్యాది.) అభ్యనుజ్ఞాతం 'అరిష్టం గచ్ఛ పంథాన' మితి రావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతం. హృద్యయా యుక్తియుక్తత్వేన హృదయంగమయా, స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృత్తయా, అనేన వక్ష్యమాణవచనే స్నేహ ఏవ మూల మిత్యుక్తం. రామేణ ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం, రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ బహుశో దృష్టవత్యపి రాక్షసైర్వైరే భర్తు స్స్వవిరహద్వారా మహాన్ క్లేశో భవేదితి ప్రేమాంధతయా తథోక్తవతీతి భావః. ౧

కిం తదుక్తం? తత్రాహ (అయం ధర్మ ఇతి.) మహా నయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయమానో మునిధర్మః, సుసూక్ష్మేణ, విధినా మార్గేణ విచారేణ, ప్రాప్యతే, ధర్మకామైరితి శేషః. సూక్ష్మవిధిమేవాహ (నివృత్తేనేతి.) ఇహ వనే, కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతా, ద్వ్యసనా, న్నివృత్తేన పురుషేణాయం ధర్మః, శక్యః సంపాద్యః, వ్యసన నితి జాత్యేకవచనం. ౨

✦ అధర్మం తు సుసూక్ష్మేణేతి పాఠే తు మహా న్మహాత్మా యద్యపి భవాన్ తథాపి సుసూక్ష్మేణ విధినా సూక్ష్మమార్గేణ, విచారణే సతి, అధర్మం ప్రాప్యతే. ఆపేశ్ఛాంచసః శ్యన్వా కర్తరి యద్వా ఛాందసః. అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవా నిత్యర్థః ఇతి తిలకం.

(రాక్షససంహారదీక్షావిషయే సీతాయా వైమత్యం)

త్రీణ్యేవ వ్యసనా న్యత్ర కామజాని భవంత్యుత,
మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మా ద్గురుతరా వుభౌ.
పరదారాభిగమనం వినా వైరం చ రౌద్రతా, ౩౪

మిథ్యావాక్యం న తే భూతం న భవిష్యతి రాఘవ.
కుతోఽభిలాషణం స్త్రీణాం పరేషాం ధర్మనాశనం, ౪౪

తవ నాస్తి మనుష్యేంద్ర న చాఽభూ త్తే కదాచన.
మనస్యపి తథా రామ న చైత ద్విద్యతే క్వచిత్, ౫౪

కిం తద్వ్యసనం? తత్రాహ (త్రీణ్యేవేతి.) అత్ర లోకే, ఉత అత్యర్థం. కామజాని రాగ కృతాని. త్రీణ్యేవ వ్యసనాని భవంతి. కాని తాని త్రీణి? తత్రాహ (మిథ్యావాక్యమిత్యాది.) మిథ్యావాక్యం, పరమకం ప్రథమ మిత్యర్థః. సర్వేభ్యో వ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః. స్వార్థే కః. తస్మా దపి వ్యసనాత్, గురుతరా వుభౌ వ్యసనవిశేషౌ. తా వాహ (పరదారేత్యాదినా.) పరదారాభిగమనం పరదారాభిమర్శనం, వైరం వినా, రౌద్రతా హింసకతా చేతి. ౩౪

ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూప ముక్త్వా, ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం వ్యసనం దర్శయితు మితరపరిశేష మాహ (మిథ్యేత్యాదినా.) అత్ర భూతభవిష్యతో ర్వర్తమానస్యాంతర్భావః. (కుత ఇతి.) పరేషాం సంబంధినీనాం స్త్రీణాం, ధర్మనాశన మధర్మకరం చ, అభిలాషణ మభిలాషః, కుతః, అసంభావిత మిత్యర్థః. ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః. మిథ్యావాక్య మధర్మకరం, ఇద ముభయకరమితి భావః. ౪౪

కుతఇత్యాదినా పరదారాభిలాష ఏవ నాస్తి, కుత స్తదభిగమన? మిత్యుక్తం. కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి (తవేతి.) మనుష్యేంద్రేతి హేతుగర్భం సంబోధనం. తవ పరదారాభిలాషణ, మిదానీం నాస్తి. కదాచన తే తన్నాభూత్, హే రామ, ఏతత్ అభిలాషణం, తే క్వచిత్సుందరేష్వపి పరదారేషు, మనసా సంకల్పేనాపి, న విద్యతే. అనేన భవిష్యత్కాలేపి నాస్తీత్యుక్తం. తథేతి సముచ్చయే. చేవధారణే. ౫౪

స్వదారనిరత స్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ.
ధర్మిష్ఠ స్సత్యసంధశ్చ పితు ర్నిర్దేశకారకః, ౬౫

సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమన్ లక్ష్మణపూర్వజ.
త్వయి సత్యం చ ధర్మశ్చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ౭౫

తచ్చ సర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః.
తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి శుభదర్శన, ౮౫

తృతీయం య దిదం రౌద్రం పరప్రాణాభిహింసనం.
నిర్వైరం క్రియతే మోహా త్తచ్చ తే సముపస్థితం, ౯౫

ఉక్తవ్యసనద్వయాభావే బహూన్ హేతూన్ దర్శయతి (స్వదారేత్యాదినా.) హే నృపాత్మజ, త్వం నిత్యమేవ స్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠశ్చ. అతఏవ సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః, తత్ర నిదర్శనం పితు ర్నిర్దేశకారకః. ౬౫

ఉక్తానువాదపూర్వకం భర్తారం స్తౌతి (సత్యసంధేతి.) మహాభాగ మహాధర్మన్, శ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య, లక్ష్మణపూర్వజ వైరాగ్యే లక్ష్మణాదప్యధిక, త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మశ్చ ప్రతిష్ఠితః, అన్యత్సర్వ మైశ్వర్యవైరాగ్యాదికం చ, త్వయి, ప్రతిష్ఠితం సుస్థిరం. ౭౫

తృతీయవ్యసనసద్భావం వక్తు ముక్తవ్యసనద్వయాభావం స్వానుభవసిద్ధత్వేన ద్రఢయతి (తచ్చేతి.) హే మహాబాహో, జితేంద్రియై ర్ధర్తుం శక్యం తత్పూర్వోక్తం ధర్మిష్ఠత్వాదికం సర్వం తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి. శుభదర్శన, తత్సద్భావే తవ దర్శనమేవ ప్రమాణం 'రూపమేవాఽస్యై తన్మహిమానం వ్యాచష్ట' ఇతి శ్రుతేః. ౮౫

ఏవం వ్యసనద్వయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసన మపి కథంచి త్పరిహర్తవ్య మిత్యాశయేనాహ (తృతీయ మితి.) నిర్వైరం యథా భవతి తథా, పరప్రాణాభిహింసనరూపం. యదిదం, రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం, మహ ద్వ్యసనం. పామరైః క్రియతే, తచ్చ తత్తు. తే సముపస్థితం. త్వయా కర్తు ముద్యుక్త మిత్యర్థః. ౯౫

(రాక్షససంహారదీక్షావిషయే సీతాయా వైమత్యం)

ప్రతిజ్ఞాత స్త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినాం.
ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధ స్సంయతి రక్షసాం, ౧౦

ఏత న్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి విశ్రుతం.
ప్రస్థిత స్త్వం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః, ౧౧

తత స్త్వాం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః.
త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవే న్నిశ్శ్రేయసం హితం, ౧౨

నహి మే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ ప్రతి.
కారణం తత్ర వక్ష్యామి వదంత్యా శ్శ్రూయతాం మమ, ౧౩

త్వం హి బాణధనుష్పాణి ర్భ్రాత్రా సహ వనం గతః.
దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చి త్కుర్యా శ్శరవ్యయం, ౧౪

కథ ముద్యుక్త మిత్యత్రాహ (ప్రతిజ్ఞాత ఇతి.). ౧౦

న కేవల మృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం, ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తథై వేత్యాహ (ఏత న్నిమిత్త మితి.) దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః, 'కేవలేనాఽఽత్మకార్యేణే' త్యాదినా భవతై వోక్తత్వాదితి భావః. ౧౧

తతః కి మిత్యత్రాహ (తత స్త్వామితి.) ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞత్వ స్వదారైకనిరతత్వాదికం చ దృష్ట్వా, త్వన్నిశ్శ్రేయసం తవ సౌఖ్యం, హితం, తత్సాధనం చ, చింతయంత్యా మమ, మన శ్చింతాకులం, భవేద్వై భవతి హి, భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞత్వేన రక్షోవధా న్న నివర్తేత, నిర్వైరం పరహింసనం చ న కరోషి, యస్యకస్యచి ద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవ స్యాం, మద్విరహం చ త్వ మేకదారవ్రతనిరతో న సోఢు మర్హసి. అతః కథ మిదం సంపత్స్యత? ఇతి భావః. ౧౨

తర్హి క ఉపాయ స్తే ప్రతిభాతి త్యపేక్షాయాం రామపక్షస్యైవ స్వపక్షత్వా త్తత్పక్షం స్థూణానిఖననన్యాయేన ద్రఢయితుం పక్షాంతర మాహ (నహీతి.) మమ మత్తః. ౧౩

(త్వం హీతి.) శరవ్యయం శరమోక్షం, కచ్చిదితి కామప్రవేదనే. ౧౪

క్షత్రియాణాం చ హి ధను ర్హుతాశ స్యేంధనాని చ.
సమీపత స్థ్సితం తేజో బల ముచ్ఛ్రియతే భృశం, ౧౫॥

పురా కిల మహాబాహో తపస్వీ సత్యవా క్ఛుచిః.
కస్మింశ్చి దభవ త్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే, ౧౬॥

తస్యైవ తపసో విఘ్నం కర్తు మింద్ర శ్శచీపతిః.
ఖడ్గపాణి రథాఽఽగచ్ఛ దాశ్రమం భటరూపధృత్, ౧౭॥

తస్మిం స్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్తమః.
స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః, ౧౮॥

స తచ్ఛస్త్ర మనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః.
వనే తం విచర త్యేవ రక్ష న్ప్రత్యయ మాత్మనః, ౧౯॥

యత్ర గచ్ఛ త్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ.
న వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః, ౨౦॥

తర్హి శరవ్యయం న కరోమీత్యత్రాహ (క్షత్రియాణా మితి.) క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం, ఉచ్ఛ్రియతే వర్ధయతి. హుతాశస్య సమీపత స్థ్సితా నీంధనాని చ తేజోబల ముచ్ఛ్రియంతే. దృష్టాంతాలంకారః. ౧౫॥

ఉక్తార్థే ఐతిహ్య మాహ (పురే త్యాది.) రతమృగద్విజే సంతుష్టమృగపక్షికే, తపస్వీ కశ్చి దభవ దిత్యన్వయః. ౧౬-౧౭॥

(తస్మి న్నితి.) స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం, న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ. 'రాజచోరాదిక భయా ద్దాయాదానాం చ వంచనాత్, స్థాప్యతేఽ న్యగృహే ద్రవ్యం న్యాస స్స పరికీర్తితః' ఇ త్యుక్తో న్యాసః. తిష్ఠతః. తస్యేతి శేషః. చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౧౮॥

(స ఇతి.) ఆత్మనః ప్రత్యయం విశ్వాసస్థాపితం వస్తు. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞాన విశ్వాసహేతుష్వి' త్యమరః. రక్షన్నేవ, విచరతి వ్యచరత్. ౧౯॥

ఏతదేవోపపాదయతి (యత్రేతి).. ౨౦॥

(రాక్షససంహారదీక్షావిషయే సీతాయా వైమత్యం)

నిత్యం శస్త్రం పరివహన్ క్రమేణ స తపోధనః.
చకార రౌద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయం, ౨౦

తత స్స రౌద్రేఽభిరతః ప్రమత్తో ధర్మకర్శితః.
తస్య శస్త్రస్య సంవాసా జ్జగామ నరకం మునిః, ౨౧

ఏవ మేత త్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణం.
అగ్నిసంయోగవ ద్ధేతు శ్శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే,
స్నేహాచ్చ బహుమానా చ్చ స్మారయే త్వాం న శిక్షయే. ౨౨

న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా త్వయా,
బుద్ధి ర్వైరం వినా హంతుం రాక్షసాన్ దండకాశ్రితాన్,
* అపరాధం వినా హంతుం లోకా న్వీర న కామయే. ౨౩

(నిత్య మితి.) పరివహన్ రక్షన్, రౌద్రీం హింసాపరాం, స్వాం శస్త్రధార్యసాధారణాం. ౨౦

(తత ఇతి.) రౌద్రే హింసారూపకర్మణి, అధర్మేణ కర్శితః పీడితః, సంవాసా త్సంపర్కాత్. ౨౧

(ఏవ మితి.) శస్త్రసంయోగకారణం పురావృత్తం, ఉక్తమితి శేషః. పురావృత్తఫలిత మర్థ మాహ (అగ్నీతి.) అగ్నిసంయోగో యథా వస్తునో వికారహేతుః, ఏవం శస్త్రసంయోగోపి శస్త్రిణో వికారహేతు ర్భవతి, స్నేహాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్, బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్, స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థ మేవ స్మారయామి, న శిక్షయే నాఽపూర్వ మర్థ ముపదిశామి. ౨౨

(న కథంచనేతి.) గృహీతధనుషా త్వయా, వైరం వినా రాక్షసాన్ హంతుం, సా రౌద్రీ బుద్ధిః, కథంచన కేనాపి ప్రకారేణ, న కార్యా న కర్తుం యోగ్యా. త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితి భావః ఇయం బుద్ధి ర్మత్ప్రకృతేర ప్యననుగుణేత్యాహ (అపరాధ మితి.) లోకాన్ ప్రాణినః. ౨౩

---

* తనిశ్లోకీ. (అపరాధం వినేతి) నిరపరాధహననమేవాత్ర ప్రతిషిధ్యతే, నతు తపస్విషు

క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం వనేషు నిరతాత్మనాం.
ధనుషా కార్య మేతావ దార్తానా మభిరక్షణం, ౨౬॥

క్వ చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ క్షాత్రం తపః క్వ చ.
వ్యావిద్ధ మిద మస్మాభి ర్దేశధర్మస్తు పూజ్యతాం, ౨౭॥

తదార్య కలుషా బుద్ధి ర్జాయతే శస్త్రసేవనాత్.
పున ర్గత్వా త్వయోధ్యాయాం క్షత్రధర్మం చరిష్యసి, ౨౮॥

యద్యేవం తర్హి క్షత్రియధర్మో ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యా దిత్యాశంక్యాహ (క్షత్రియాణాం త్వితి.) వీరాణాం క్షత్రియాణాం, ధనుషా కార్యం కర్తవ్యం, వనేషు నిరతాత్మనాం, ఆర్తానాం పీడితానాం, రక్షణం బాధకోత్సారణ మిత్యేతావదేవ. తు రవధారణే. ౨౬॥

నను రక్షణార్థం వా ధను ర్ధార్యమేవే త్యాశంక్య తదపి నేదానీ ముచితం, కింతు రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ (క్వచే త్యాదినా.) క్షాత్రం క్షత్రధర్మః, కింశబ్దాభ్యాం గమ్యమాన మర్థ మాహ (వ్యావిద్ధ మిద మితి.) శస్త్రవనే క్షాత్రతపసీ చ పరస్పరవిరుద్ధ మిద మస్మాభిర్న పూజ్యతాం, కింతు దేశధర్మ స్తపోవనధర్మః, పూజ్యతాం క్షాత్రశస్త్రే విహాయ వనవాసతపశ్చరణే ఏవ క్రియేతా మిత్యర్థః. ౨౭॥

వ్యత్యయో వా కిం న స్యా? దిత్యత్రాహ (తదార్యేతి.) తర్హి వర్ణధర్మో లుప్యేతేత్యత్రాహ (పున రితి.) ౨౮॥

సాపరాధరాక్షసహననం. తేన సాపరాధం సమ్యగాలోచ్య, తత్రా ప్యపరాధక్షాళనోపాయాంతరాభావే హంతవ్యమితి భావః. (లోకాన్ హంతు మితి.) 'అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయా' దిత్యుక్తన్యాయేన ఏకాపరాధిలక్షీకరణేన ప్రవృత్తే హననే అనపరాధినా మపి బాధా యథా న భవతి తథా కార్య మితీహార్థః.

(రాక్షససంహారదీక్షావిషయే సీతాయా వైమత్యం)

అక్షయా తు భవే త్ప్రీతి: ✧ శ్వశ్రూశ్వశురయో ర్మమ.
యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవే స్త్వం నిరతో ముని:, ౨౯

ధర్మా దర్థ: ప్రభవతి ధర్మా త్ప్రభవతే సుఖం.
ధర్మేణ లభతే సర్వం ధర్మసార మిదం జగత్, ౩౦

ఆత్మానం నియమై స్తై స్తై: కర్శయిత్వా ప్రయత్నత:.
ప్రాప్యతే నిపుణై ర్ధర్మో న సుఖా ల్లభ్యతే సుఖం, ౩౧

నిత్యం శుచిమతి స్సౌమ్య చర ధర్మం తపోవనే.
సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్య మపి తత్త్వత:, ౩౨

తపోమాత్రకరణే ఫలాంతర మప్యాహ (అక్షయేతి.) యద్వా, సర్వదా క్షత్రధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తి రాశ్రియతా మిత్యాహ (అక్షయేతి.) తు స్సముచ్చయే. అకలుషా బుద్ధిశ్చ తే భవే దిత్యర్థః. శ్వశ్రూశ్వశురయోః కైకేయీదశరథయోః, శ్వశురశ్వశ్ర్వా త్యేకశేషాభావ ఆర్షః. ౨౯

కేవలధర్మానుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వ మాహ (ధర్మాదిత్యాదినా.) సర్వం, ముక్తి మపి జ్ఞానద్వారా లభత ఇత్యర్థః. ౩౦

ధర్మార్జనప్రకార మాహ (ఆత్మాన మితి.) నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః, ఆత్మానం శరీరం. ౩౧

(నిత్య మితి.) త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థ తత్సాధన తదంగకలాపం. ౩౨

✧ శ్వశ్రూశ్వశురయోః అక్షయా ప్రీతి ర్భవేత్ వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే శ్వశురస్య స్వర్గలాభజా ప్రీతిః, పుత్రస్య యుద్ధాదిక్లేశరాహిత్యేన శ్వశ్ర్వాః కౌసల్యాయాః ప్రీతి రిత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

స్త్రీచాపలా దేత దుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ క స్సమర్థః,
విచార్య బుద్ధ్యా తు సహానుజేన య ద్రోచతే తత్కురు మా చిరేణ. ౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, నవమ స్సర్గః.

అథ దశమ స్సర్గః

వాక్య మేత త్తు వైదేహ్యా వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా,
శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాఽథ మైథిలీం. ౧

(స్త్రీ చాపలాదితి.) స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్, మే మయా, మా చిరేణ విచారస్య విళంబో మా భూత్. అస్మి౯ సర్గే సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౩.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖానే, నవమ స్సర్గః

అథ దశమ స్సర్గః

ఏవం రామ స్సత్యప్రతిజ్ఞః, నిర్వైరం చ రక్షోవధం న కరిష్యతి, తథాచ మద్వియోగేన రక్షోవధేన భవితవ్యం, మద్విరహం చ న సహిష్యతే, సంకట మిద ముపస్థిత మిత్యాకులచిత్తా వైదేహీ పతిప్రేమాంధా రక్షోవధా న్నివర్తయితు ముపక్రాంతా. రామస్తు సీతావిరహం సోఢ్వాపి తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోఢవ్యేతి సమాధత్తే దశమే (వాక్యమేత త్త్విత్యాది.) (భర్తృభక్తయే త్యనేన) భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వ ముక్త మితి జ్ఞాయతే. (ధర్మే స్థిత ఇత్యనేన) సీతావిరహక్లేశ మంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే. యద్యపి ఖరవధ ఏవ దండకారణ్యవాసిభి రర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ, తథాపి ఖరవధో రావణవధమూల మితి ఖరవధద్వారా రావణవధోఽప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్త ముపపన్నం. ౧

(శ్రీరామస్య స్వప్రతిజ్ఞాతార్థనిష్ఠా)

హిత ముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః,
కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే. ౨

◊ కిం తు వక్ష్యా మ్యహం దేవి త్వయైవో క్త మిదం వచః,
క్షత్రియై ర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవే దితి. ౩

మాం సీతే స్వయ మాగమ్య శరణ్యా శ్శరణం గతాః,
తే చార్తా దండకారణ్యే మునయ స్సంశితవ్రతాః. ౪

వసంతో ధర్మనిరతా వనే మూలఫలాశనాః,
న లభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః. ౫

(హిత మితి.) స్నిగ్ధయా అనురక్తయా, కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా, త్వయా, సదృశం అనురాగకులసదృశం, హిత ముక్తం. హితోక్తౌ హేతు (ర్ధర్మజ్ఞ ఇతి.) కులవ్యపదేశే హేతు (ర్జనకాత్మజ ఇతి.) ౨

(కిం త్వితి.) యది మయా హిత ముక్తం, తర్హి తథైవ క్రియతా మితి చే(త్తత్ర వక్ష్యామి.) తదేవాహ (త్వయైవేతి.) 'క్షత్రియై ర్ధార్యతే చాపో నాఽఽర్తశబ్దో భవేదితి'దం వచనం త్వయైవోక్తం ఖలు. మునయ శ్చార్తాః తస్మా త్తద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతి భావః. ౩

ననూక్తం విరోధ్యుత్సారణేనాఽఽర్తరక్షణం కర్తవ్యం, నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య, తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వా త్తే ష్వపరాధో మదపరాధ ఇత్యాశయేనాహ (మా మిత్యాది.) అత్రత్యవిశేషణై రాత్మన శ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫోరయతి. ౪-౫

◊ కిన్ను. పా.

కాలే కాలే చ నిరతా నియమై ర్వివిధై ర్వనే,
భక్ష్యంతే రాక్షసై ర్భీమై ర్నరా మాంసోపజీవిభిః. ౬

తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః,
అస్మా నభ్యవపద్యేతి మా మూచు ర్ద్విజసత్తమాః. ౭

మయా తు వచనం శ్రుత్వా తేషా మేవం ముఖా చ్చ్యుతం,
కృత్వా ‡ చరణశుశ్రూషాం వాక్యమేత దుదాహృతం. ౮

ప్రసీదంతు భవంతో మే * హ్రీ రేషా హి మమాఽతులా,
య దీదృశై రహం విప్రై రుపస్థేయై రుపస్థితః.
కిం కరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం ద్విజసన్నిధౌ, ౯

(కాలే కాల ఇతి.) కాలేకాలే సర్వకాలే ష్విత్యర్థః. ౬

(త ఇతి.) (అభ్యవపద్యేతి.) అనుగృహాణే త్యర్థః, లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. ఆర్షం పరస్మైపదం, అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః. ౭

(మయేతి.) చరణశుశ్రూషాం పాదవందనం. ౮

(ప్రసీదంత్వితి.) ప్రసీదంతు మదపచారం క్షమంతాం, హ్రీః లజ్జా, అతులా అధికా. తత్ర హేతు మాహ (యదితి.) ఉపస్థేయై రభిగంతవ్యైః, ఉపస్థితః అభిగతః, కిం కరోమీతి లోడర్థే లట్. కింకరవాణీత్యర్థః. ౯

---

‡ వచనశుశ్రూషాం. పా.

* తనిశ్లోకీ. స్తోత్రాదినా చేతస్సంకోచనం హ్రీః, పితరాగస్య స్తోత్రాద్యై శ్చేతస్సంకోచనం హ్రీరితి లక్షణాత్.

(శ్రీరామస్య స్వప్రతిజ్ఞాతార్థనిష్ఠా)

సర్వై రేతై స్సమాగమ్య వా గియం సముదాహృతా. ౧౦
రాక్షసై ర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః,
అర్దితా స్స్మ దృఢం రామ భవా న్న స్తత్ర రక్షతు. ౧౧

హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చాఽనఘ,
ధర్షయంతి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౨

రాక్షసై ర్ధర్షితానాం చ తాపసానాం తపస్వినాం,
గతిం మృగయమాణానాం భవా న్నః పరమా గతిః. ౧౩

కామం తపఃప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్,
చిరార్జితం తు నేచ్ఛామ స్తపః ఖండయితుం వయం. ౧౪

బహువిఘ్నం తపో నిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ,
తేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణా శ్చ రాక్షసైః. ౧౫

(సర్వై రిత్యాది.) అర్దితాః పీడితాః. తత్ర తేభ్యః. (రక్ష త్వితి.) అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యే నాఽనుగ్రహః ప్రార్థితః, ఇహతు తద్విశేషే పృష్టే విశేష ఉక్తః. ౧౦, ౧౧

న కేవలం పీడయంతి, యజ్ఞవిఘ్నం చ కుర్వంతి త్యాహుః (హోమేతి.) 'యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యా' మితి మద్భోజననివర్తనాత్ కః పరోఽపరాధః? ఇతి సీతాయై సూచయితు మిద మనూదితం, హోమకాలేషు అగ్నిహోత్రకాలేషు, పర్వకాలేషు దర్శపౌర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు, ధర్షయంతి అభిధావంతి. ౧౨

(గతిం) రక్షకం, మృగయమాణానాం అన్వేషయతాం. ౧౩

పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి (కామ మితి.) ౧౪

ఉక్తం వివృణోతి (బహ్వితి.) ౧౫

తదర్ద్యమానాన్ రక్షోభి ర్దండకారణ్యవాసిభిః,
రక్ష న స్త్వం సహ భ్రాత్రా త్వన్నాథా హి వయం వనే. ౧౬

మయా చైత ద్వచ శ్శ్రుత్వా కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం,
ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే. ౧౭

సంశ్రుత్య చ న శక్ష్యామి జీవమానః ప్రతిశ్రవం,
మునీనా మన్యథా కర్తుం సత్య మిష్టం హి మే సదా. ౧౮

◆ అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం,
నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః. ౧౯

ఉపసంహరతి (తదితి.) త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః. ఇయం వా క్యముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౬

(మయేతి.) కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం రక్షోవధపర్యంతపరిపాలనం, సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మద్భజనవిఘాతకత్వాచ్చే త్యర్థః. ౧౭

(సంశ్రుత్యేతి.) జీవమానః జీవన్, ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం, అన్యథా కర్తుం న శక్ష్యామి. తత్ర హేతు (స్సత్య మిష్ట మితి.) సత్యం సత్యవచనం. ౧౮

తర్హ్యావయో ర్విశ్లేషో దుర్విషహ స్స్యా త్తత్రాహ (అప్యహ మితి.) 'ఆత్మానం సర్వదా రక్షే ద్దారై రపి ధనై రపీ' త్యుక్తం జీవిత మపి జహ్యాం, 'భ్రాతా స్వా మూర్తి రాత్మన' ఇత్యుక్తం లక్ష్మణ మపి జహ్యాం, 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' త్యుక్తాం త్వాం జహ్యా మితి కిమాశ్చర్యం? సంశ్రుత్య యస్మై కస్మైచిత్ యత్కించి త్ప్రతిజ్ఞాయ, తాం ప్రతిజ్ఞాం, న జహ్యాం, బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రాహ్మవిద్భ్యః, కృతాం ప్రతిజ్ఞాం, విశేషతో న జహ్యాం. ౧౯

◆ తనిశ్లోకీ, అప్యహం జీవితం జహ్యాం ప్రాణాన్వా త్యక్ష్యామి త్వాం వా 'న జీవేయం క్షణ మపి వినా తా మసితేక్షణా' మితి ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ మిత్యుక్తాం త్వాం వా త్యజామి; సలక్ష్మణాం 'అద్యైవాఽహం గమిష్యామి లక్ష్మణేనే' త్యుక్తరీత్యా అత్యంతవిశ్లేషాసహనప్రీతివిషయం లక్ష్మణం వా త్యజామి, నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజామి.

(శ్రీరామస్య స్వప్రతిజ్ఞాతార్థనిష్ఠా)

త దవశ్యం మయా కార్య మృషీణాం పరిపాలనం,
అనుక్తేనాపి వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయ తు కిం పునః. ౨౦

మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దా దిద ముక్తం త్వయాఽనఘే,
పరితుష్టోఽ స్మ్యహం సీతే ❖ న హ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే. ౨౧

సదృశం చాఽనురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః,
సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ. ౨౨

(తదితి.) (అనుక్తేనాపీతి.) ఋషిభిరితి శేషః. ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్వేన తద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భావః. ౨౦

ఏవం వదంత్యా స్తవ హృదయం చ జానామీత్యాహ (మమేతి.) మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మయి సౌహార్దా చ్చోక్తం, విరహో దుస్సహో భవిష్యతీ త్యుక్త మిత్యర్థః, అనిష్టః అప్రియః పురుషః. ౨౧

(సదృశ మితి.) తవ ఆత్మనః సదృశం, తవ కులస్య చానురూప మిదం వచః, ధర్మప్రాధాన్యోక్తి స్త్వత్కులానురూపా. 'కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి హి త్వత్కులపద్ధతిః. సాపరాధేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తి స్తవ సదృశీ. 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్యేణ న కశ్చి న్నాపరాధ్యతీ'తి హి తవ ప్రకృతిః. తథాపి త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యపి, సధర్మచారిణీ భవ, మయా యో ధర్మ స్సంకల్పిత స్తత్రైవ త్వయాపి సంకల్పయితవ్య మితి భావః, ౨౨

❖ న హ్యతుష్ట ఇతి పాఠే అతుష్టః తోషరహితః, ఇష్టవ్యతిరిక్తః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీం,
రామో ధనుష్మాన్ సహ లక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవనాని. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, దశమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశ స్సర్గః.

◆ అగ్రతః ప్రయయౌ రామ స్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా,
పృష్ఠతస్తు ధనుష్పాణి ర్లక్ష్మణోఽనుజగామ హ. ౧

(ఇత్యేవ మితి.) మహాత్మా మహాధృతిః, ప్రియాం మైథిలీం రాజపుత్రీం, (ఇతీతి) ఉక్తధర్మద్వయానువాదః. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యానే, దశమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశస్సర్గః

అథ కర్మాణి సాపాయాని, రామసేవైకా నిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణివృత్తాంత ప్రకటనపూర్వకం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణ మేకాదశే. (అగ్రత ఇత్యాది.) అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థ ఉక్తః. 'తౌ పశ్యమానా' విత్యాదినా నారాయణపదార్థః, మాండకర్ణి వృత్తాంతేన మ ఇత్యస్యార్థః, తతః పరం విరోధి నివృత్తి స్సూచ్యతే. ఏవం మూలమంత్రార్థా నుసంధానమేవ పరమా గతి రిత్యుచ్యతే. ౧

◆ తనిశ్లోకీ. అనేన శ్లోకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః. తత్ర (అగ్రత ఇతి) అవర్ణ ప్రాథమికత్వం. అగ్రతః ప్రయయా విత్యర్థః. ప్రాథమ్యం (రామ ఇతి) సత్తా సంపాదన రక్షణాదినా రమయతీతి కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబంధిత్వేన శ్రీశత్వం చ. (సుమధ్యమేతి) ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ. (మధ్య ఇతి) తస్య వర్ణద్వయ మధ్యవర్తిత్వం. (సీతా మధ్యే ఇతి) లక్ష్మ్యాః పురుషకారత్వం. (లక్ష్మణ ఇతి) మన జ్ఞానే ఇతి ధాతో రసాధరణధర్మవత్త్వం. (ధనుష్పాణిరితి) నిరంతరకైంకర్యవత్త్వం. (అనుజగామేతి) అహంకార మమకార విరహేణాను సరణం, (పదాంతమకారేణ) ప్రణవతృతీయవర్ణశ్చ వ్యజ్యత ఇతి సంక్షేపః. (తౌ పశ్యమానా) విత్యాదినా నారాయణపదార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః.

(మాండకర్ణి వృత్తాంతః)

తౌ పశ్యమానౌ వివిధా& శైలప్రస్థా న్వనాని చ,
నదీశ్చ వివిధా రమ్యా జగ్మతు స్సీతయా సహ. ౨

సారసాం శ్చక్రవాకాంశ్చ నదీపులినచారిణః,
సరాంసి చ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః. ౩

యూథబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాణినః,
మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః. ౪

తే గత్వా దూర మధ్వానం లంబమానే దివాకరే,
దదృశు స్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతం. ౫

◈ పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూథై రలంకృతం,
సారసై ర్హంసకాదంబై స్సంకులం జలచారిభిః. ౬

(తా విత్యాది.) పశ్యమానౌ పశ్యంతౌ, శైలప్రస్థా& శైలసానూని, సారసా& హంస విశేషా&, పులినం సైకతం, జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః. ౨-౩

(యూథబద్ధా&) యూథతయా బద్ధా&, సమూహీభూతా నిత్యర్థః. పృషతా& బిందు మృగా&. విషాణిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం. నాగా& గజా&. ౪

(తే గత్వేతి.) లంబమానే అస్తమయోన్ముఖే, యోజనాయతం చతుర్దిశి యోజన ప్రమాణవిస్తారం, పద్మపుష్కరసంబాధం పద్మైః పుష్కరైస్సరైస్పైశ్చ, సంబాధం నిబిడం. 'భాండముఖే సర్పే కారండే పుష్కరం స్మృత' మితి విశ్వః, సారసైః 'సారసో మైథునీ కాము 'వాద్య గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇత్యుక్తైః, హంసైః రాజహంసైః, కాదంబైః 'కాదంబః కలహంసశ్చ హంస స్స్యా ద్ధూసరచ్ఛద' ఇత్యుక్తైః. ౬

◈ పద్మానాం రక్తపంకజానాం, పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం, 'పుష్కరం పుండరీక' మితి నిఘంటుః. సంబాధః సమ్మర్దో యస్మి& తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ప్రసన్న సలిలే రమ్యే తస్మిన్ సరసి శుశ్రువే,
గీతవాదిత్రనిర్ఘోషో నతు కశ్చన దృశ్యతే. ౭

తత: కౌతూహలా ద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబల:,
మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౮

ఇద మత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే,
కౌతూహలం మహ జ్జాతం కి మిదం సాధు కథ్యతాం.
వక్తవ్యం యది చే ద్విప్ర నాతి గుహ్య మపి ప్రభో, ౯½

తేనైవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ ముని స్తదా.
ప్రభవం సరస: కృత్స్న మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, ౧౦½

ఇదం పంచాప్సరో నామ తటాకం సార్వకాలికం.
నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్ణినా, ౧౧½

(ప్రసన్నసలిల ఇతి.) (గీతేతి.) గీతాని షడ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధా:. వాదిత్రాణి తతఘనసుషిరానద్ధభేదేన చతుర్విధాని, తేషాం, నిర్ఘోష:. అత్ర యాదవ: 'వాదిత్రం వాదితం వాద్య మాతోద్యం త చ్చతుర్విధం, తతం వీణాదికం వాద్యం తాళం తు వితతం ఘనం, వంశాదికం తు సుషిర మానద్ధం మురజాదిక' మితి. కశ్చన వాదయితా, న దృశ్యతే నాऽదృశ్యత. ౭

(తత ఇత్యాది.) ధర్మభృతం సహాగతేషు మునిష్వన్యతమం, కథ్యతా మిత్యేవం ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయ:. ౮-౯½

(తేనేతి.) ప్రభవం ఉత్పత్తిం, కృత్స్నం గీతవాదిత్రమూలం చేత్యర్థ:. ౧౦½

(ఇద మిత్యాది.) పంచాప్సర:క్రీడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరో నామ, సార్వకాలికం సర్వకాలే భవం, కాలాట్ఠఞ్. ఉభయపదవృద్ధి:. సర్వస్మి న్నపి కాలే అముష్య దిత్యర్థ:. ౧౧½

(శ్రీరామస్య మాండకర్ణి మాహాత్మ్యశ్రవణం)

స హి తేపే తప స్తీవ్రం మాండకర్ణి ర్మహామునిః.
దశవర్షసహస్రాణి వాయుభక్షో జలాశ్రయః, ౧౨

తతః ప్రవ్యథితా స్సర్వే దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః.
అబ్రువ న్వచనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః, ౧౩

అస్మాకం కస్యచిత్ స్థాన మేష ప్రార్థయతే మునిః.
ఇతి సంవిగ్నమనస స్సర్వే తే త్రిదివౌకసః, ౧౪

తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం దేవై స్సర్వై ర్నియోజితాః.
ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్చలితవర్చసః, ౧౫

అప్సరోభి స్తత స్తాభి ర్ముని ర్దృష్టపరావరః.
నీతో మదనవశ్యత్వం సురాణాం కార్యసిద్ధయే, ౧౬

తాశ్చైవాఽప్సరసః పంచ మునేః పత్నీత్వ మాగతాః.
తటాకే నిర్మితం తాసా మస్మి న్నంతర్హితం గృహం. ౧౭

ఉక్తార్థే ఇతిహాస మాహ (స హీత్యాదినా.) జలాశ్రయః స్వనిర్మిత తటాకజలాఽవగాఢః. ౧౨

(సాగ్నిపురోగమాః) అగ్నినా పురస్సరేణ సహితాః, క్రియాభేదాత్సర్వశబ్దావృత్తిః. ౧౩

(అస్మాకం)మధ్యే, సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః. ౧౪

(తత్ర) తదా, విద్యుచ్చలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః, చలితవిద్యుద్వర్చస ఇతి వార్థః. ౧౫

(దృష్టపరావరః) దృష్టపరమాత్మజీవస్వరూపః. ౧౬, ౧౭

తత్రైవాఽప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖం.
రమయంతి తపోయోగా న్మునిం యౌవన మాస్థితం, ౧౮

తాసాం సంక్రీడమానానా మేష వాదిత్రనిస్స్వనః.
శ్రూయతే భూషణోన్మిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః, ౧౯

ఆశ్చర్య మితి తస్యైత ద్వచనం భావితాత్మనః.
రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భ్రాత్రా మహాయశాః, ౨౦

ఏవం కథయమానస్య దదర్శాఽఽశ్రమమండలం.
కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతం, ౨౧

ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ రాఘవః.
ఉవాస మునిభి స్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః. ౨౨

(తపోయోగాత్). తపోరూపోపాయాత్, యౌవన మాస్థితం. 'యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియుక్తిషు' త్యమరః. ౧౮

(సంక్రీడమానానా మితి.) క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చే త్యాత్మనేపదం. భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః, వాదిత్రనిస్వనవిశేషణం. భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్వనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయః. ౧౯

(ఏతత్) పూర్వోక్తం వచనం. ఆశ్చర్య మితి, ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాన్. ౨౦

(ఏవ మితి.) కథయమానస్య కథయమానే తస్మి న్మునౌ. కథయమాన స్స ఇతి పాఠే – ఏవం సంభాషమాణ స్స రామః, బ్రాహ్మ్యా బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా, లక్ష్మ్యా సమృద్ధ్యా. బ్రాహ్మణసంపూర్ణ మిత్యర్థః. ఆశ్రమమండలం దదర్శ, రాఘవ ఇత్యనుషంగః. ౨౧

(ప్రవిశ్యేతి) ఆశ్రమమండలమి త్యనుషజ్యతే. సర్వై స్తదాశ్రమవాసిభిః, పూజ్యమానః స్వస్యాశ్రమే అర్ఘ్యాదినా అర్చ్యమానః. ౨౨

(శ్రీరామస్య ఋష్యాశ్రమమండల నివాసః)

తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాఽఽశ్రమమండలే.
ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, ౨౩౹

జగామ చాశ్రమాం స్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినాం.
యేషా ముషితవాన్ పూర్వం సకాశే స మహాస్త్రవిత్, ౨౪౹

* క్వచి త్పరిదశా న్మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్.
క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచ షట్చాఽపరాన్ క్వచిత్, ౨౫౹

కియంతం కాలం తత్రోవాసే త్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం రామస్యాఽఽశ్రమవాస ప్రకారం దర్శయతి (తథేత్యాది)శ్లోకద్వయేన. తథా ఉక్తప్రకారేణ, తస్మి న్నాశ్రమమండలే, (సుఖముషిత్వా తత్ర పూజ్యమాన స్స రామ) ఇత్యుక్తానువాదః. యేషాం సకాశే పూర్వ ముషితవాన్ తేషా మాశ్రమాన్, పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణ చ, జగామ. ఏవ మాశ్రమవాస ప్రకారః- ఏకవారం సర్వేషా మాశ్రమాన్ గత్వా పునరపి తేషా మేవాశ్రమాన్ జగామేతి వాక్యార్థః. (మహాస్త్రవి దిత్యనేన) తత్రత్య రాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమన మితి సూచయతి. వక్ష్యతి హి మారీచః 'తేన ముక్తా స్త్రయో' ఇత్యారభ్య 'పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో దృష్టభయః పురా, సముద్భ్రాంత స్తతో ముక్త స్తా వుభౌ రాక్షసా హతా' వితి. ఏతదర్థమేవ సుతీక్ష్ణేనాత్ర గమన మనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితం చ. ౨౪౹

పూర్వ ముషితవా నిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి (క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచ షట్చాఽపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధికం మాసాద ప్యర్థ మధికం క్వచిత్, త్రీన్ మాసా నష్ట మాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖ మితి.) రాఘవో రామః, క్వచిదాశ్రమే, పరిదశా న్పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః, సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినా

---

* క్వచి దితి. పరిదశాన్ పరిగతా దశ పరిదశాః, తాన్ దశసంఖ్యాకా న్మాసా నిత్యర్థః యద్వా, పరిదశాన్ దశసమీపాన్ ఏకాదశ నవ వేత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

అపరత్రాఽధికం మాసా దప్యర్ధ మధికం క్వచిత్.
త్రీ న్మాసా నష్ట మాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖం. ౨౫

తథా సంవసత స్తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై.
రమత శ్చాఽఽనుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశ, ౨౬

బహువ్రీహిసమాసః. బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణా దితి డచ్ సమాసాంతః. త్రీ న్మాసా న్, త్రయోదశమాసా నిత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. సుఖం యథా భవతి తథా, న్యవసత్. క్వచి దాశ్రమే ఏకం సంవత్సరం సుఖం న్యవసత్, క్వచిదాశ్రమే చతురో మాసా న్ సుఖం న్యవసత్, క్వచిత్ పంచ మాసా న్, క్వచిత్ షణ్మాసా న్, క్వచి దపరా న్ షడ్భ్య ఽన్యా న్ సప్త మాసా న్, సుఖం న్యవసత్. పంచ షట్చ తథా క్వచి దితి పాఠే- తథా పునః క్వచిత్ షణ్మాసా నిత్యర్థః. పరిదశా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసా నిత్యర్థః. అపరత్రాశ్రమే, మాసాదధికం సుఖం న్యవసత్. అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః. ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః. అపరత్రాధికం మాస మితి పాఠే - మాసం, అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః. అపి శబ్ద స్సర్వత్ర మాసా నుకర్షణార్థః. క్వచిదాశ్రమే, అర్ధమధికం చ న్యవసత్ పాదోనమాస మిత్యర్థః. తథా చైతదవ్యహిత పూర్వాశ్రమవాసదినై ర్ద్వౌ మాసౌ సంవృత్తౌ. ఏకత్ర సపాదమాసః, అపరత్ర పాదోనమాస ఇత్యాహత్య మాసద్వయసంభవాత్. అధ్యర్ధ మధికం క్వచి దితి పాఠే - అధ్యర్ధం అర్ధాధికం, అర్ధమాసాధిక మిత్యర్థః. అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం. తథాచ త్రిపాదమాస మిత్యర్థః. క్వచిత్ త్రీ న్ మాసా న్ న్యవసత్, క్వచి దష్టమాసా న్ న్యవసత్. ఏవం షష్టిమాసా స్సిద్ధాః. కేచి దాహుః పరిదశా న్ దశాధికా నితి వక్ష్యమాణేష్వష్టసు స్థానేష్వన్వేతి. తథాచాయ మర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచి దిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః, క్వచిచ్చ చతురో మాసా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః. పంచ షట్చాపరా న్ క్వచి దిత్యత్ర క్వచి త్పంచదశ మాసా న్, క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః. ‘అపరా నధికం మాసాద ప్యర్ధ మధికం క్వచి’దిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దో ర్ధమాసరూపాధికాంశపరః. తథాచ అపరా న్ పరిదశా న్ అధికంచే త్యన్వయే అర్ధాధికదశమాసా నిత్యర్థః. మాసాదప్యర్ధమిత్యాదే రయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశా న్ మాసా న్, తమపరి మాసా దధికమర్ధ మపిచేతి, తథాచ అర్ధాధికైకాదశమాసా నిత్యర్థః. త్రీ న్ మాసా నష్టమాసాం శ్చేత్యత్ర త్రయోదశ మాసా న్ అష్టాదశ మాసాం శ్చేత్యర్థః. తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి. తస్మి న్ పక్షే, ప్రాథమిక క్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం. పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం. ౨౫-౨౬

తథా చాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరా స్సంవృత్తా ఇత్యాహ (తథా సంవసత ఇతి.) ఇయ మేవాశ్రమవాససంఖ్యా. పూర్వాపరసంఖ్యా తు కిష్కింధాకాండే వక్ష్యతే. ౨౭

(శ్రీరామస్య అగస్త్యాశ్రమ దర్శనకౌతుకం)

పరివృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవ స్సహ సీతయా.
సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమా న్పునరేవాఽఽజగామ హ, ౨౮

స త మాశ్రమ మాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః.
తత్రాపి న్యవస ద్రామః కంచిత్కాల మరిందమః, ౨౯

అథాఽఽశ్రమస్థో వినయా త్కదాచి త్తం మహామునిం.
ఉపాసీన స్స కాకుత్‌స్థ స్సుతీక్ష్ణ మిద మబ్రవీత్, ౩౦

అస్మి న్నరణ్యే భగవా నగస్త్యో మునిసత్తమః.
వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శ్రుతం, ౩౧

నతు జానామి తం దేశం వనస్యాఽస్య మహత్తయా.
కుత్రాఽఽశ్రమ మిదం పుణ్యం మహర్షే స్తస్య ధీమతః, ౩౨

ప్రసాదా త్తత్రభవత స్సానుజ స్సహ సీతయా.
అగస్త్య మభిగచ్ఛేయ మభివాదయితుం మునిం, ౩౩

మనోరథో మహా నేష హృది మే పరివర్తతే.
య దహం తం మునివరం శుశ్రూషేయ మపి స్వయం, ౩౪

ఇతి రామస్య స ముని శ్శ్రుత్వా ధర్మాత్మనో వచః.
సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజం, ౩౫

(పరివృత్యే తి.) పరివృత్య ఏవ మాశ్రమం సర్వం పరిక్రమ్య. ౨౮-౩౦

(అస్మిన్నితి.) కథాః నానాకథాః, కథయతాం కథయత్సు. ౩౧-౩౨

(తత్ర వనే. అగస్త్య మభివాదయితు మభిగచ్ఛేయమి త్యన్వయః. ౩౩

(మనోరథ ఇతి.) తం మునివరం, శుశ్రూషేయ మితి యత్. ఏష మనోరథః అభిలాషో. మే హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః. శుశ్రూషేయ మితి పరస్మైపద మార్షం. ౩౪-౩౫

అహమ ప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామ స్సలక్ష్మణం,
అగ స్త్య మభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ, ౩౬॥

దిష్ట్యా త్విదానీ మర్థేఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మాం.
అహ మాఖ్యామి తే వత్స యత్రాఽగస్త్యో మహాముని:, ౩౭॥

యోజనా న్యాశ్రమా దస్మా త్తథా చత్వారి వై తత:.
దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమా నగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమ:, ౩౮॥

స్థలీప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే.
బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే, ౩౯॥

పద్మిన్యో వివిధా స్తత్ర ప్రసన్నసలిలా శ్శివా:.
హంసకారండవాకీర్ణా శ్చక్రవాకోపశోభితా:, ౪౦॥

తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతాం.
దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వత:.
తత్రాఽగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజన మంతరం. ౪౧

రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే,
రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా. ౪౨

(అహ మితి.) అగస్త్య మభిగచ్ఛేత్యేత ద్వక్తుకామోఽస్మీ త్యన్వయ:. ౩౬-౩౭॥

(యోజనానీతి.) అస్మా దాశ్రమా ద్దక్షిణేన. తథేతి హస్తేన నిర్దేశ:. చత్వారి యోజనాని, అభియాహీతి శేష:. తత: తత్ర, అగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమో వర్తతే. ఆశ్రమా ద్దక్షిణేనేత్యత్ర ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయాభావ ఆర్ష:. ౩౮

(స్థలీతి.) స్థలీప్రాయే స్థలీప్రచురే, కారండవా స్సారసా:, తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే, రజనీం వ్యుష్య రాత్రి మతివాహ్య, వనషండస్య వనసమూహస్య, పార్శ్వత: దక్షిణాం దిశం, ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య, నిర్వ్రణదేశే, యోజన మంతరం యోజనావకాశం, గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతా మిత్యన్వయ:. ౪౧-౪౨

(అగస్త్యమునే ర్మాహాత్మ్యం)

స హి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః,
యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టు మగస్త్యం తం మహామునిం,
అద్యైవ గమనే బుద్ధిం రోచయస్వ మహాయశః. ౪౪

ఇతి రామో మునే శ్శ్రుత్వా సహ భ్రాత్రాఽభివాద్య చ,
ప్రతస్థేఽగస్త్య ముద్దిశ్య సానుజ స్సీతయా సహ. ౪౫

పశ్య న్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాఽభ్రసన్నిభాన్,
సరాంసి సరితశ్చైవ పథి మార్గవశానుగాః. ౪౬

సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖం,
ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౪౭

ఏతదేవాఽఽశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః,
అగస్త్యస్య మునే ర్భ్రాతు ర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః. ౪౮

యథాహి మే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః,
సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః. ౪౯

(ఇతీతి.) ఇతి ఏవం ప్రకారేణ, మునే స్సకాశా చ్ఛ్రుత్వా. ౪౫

(పశ్య న్నితి.) అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్, మార్గవశానుగాః మార్గవశేనాఽనుగమ్యమానాః, రామ ఇతి పూర్వశ్లోకా దనుకృష్యతే. ౪౬-౪౭

(ఏత దితి.) నూన మితి వితర్కే. య దాశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతన్మునే ర్భ్రాన మిత్యన్వయః. ౪౮

ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ (యథా హీతి.) యథాహి మే పథి చిహ్నతయా వనం శ్రుతం తథైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః, ద్రుమాః సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః జ్ఞాయమానా వర్తంతే. ౪౯

పిప్పలీనాం చ పక్వానాం వనా దస్మా దుపాగతః,
గంధోఽయం పవనోత్క్షిప్త స్సహసా కటుకోదయః, ౫౦

తత్ర తత్ర చ దృశ్యంతే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః,
లూనాశ్చ పథి దృశ్యంతే దర్భా వైదూర్యవర్చసః. ౫౧

ఏతచ్చ వనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం,
పావకస్యాఽఽశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే. ౫౨

వివిక్తేషు చ తీర్థేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః,
పుష్పోపహారం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయ మార్జితైః. ౫౩

త త్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతం,
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమో భ్రాతు ర్నూన మేష భవిష్యతి. ౫౪

నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,
యస్య భ్రాత్రా కృతేయం దిక్ఛరణ్యా పుణ్యకర్మణా. ౫౫

ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపి రపి చేల్వలః,
భ్రాతరౌ సహితా వాస్తాం బ్రాహ్మణఘ్నౌ మహాసురౌ. ౫౬

అసాధారణోపదిష్టలింగం చాఽనుభూయత ఇత్యాహ (పిప్పలీనా మిత్యాది.) (పక్వానాం పిప్పలీనా మితి.) తత్ఫలానా మిత్యర్థః. కటుకస్య కటురసస్య, ఉదయోఽభివ్యక్తి రానుమానికీ యేన స తథా, గంధః ఉపాగతః. (ఏతచ్చేతి.) కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమం. ౫౦-౫౨

(వివిక్తే ష్వితి.) వివిక్తేషు పూతేషు. 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. ఉపహారం పుష్పబలిం, స్వయ మార్జితైః, 'సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియ స్స్వయ మాహరే' దితి స్మరణాత్. (తదితి.) నూనం నిశ్చయే. 'నూనం తర్కే వినిశ్చయే' ఇత్యమరః. ౫౪

(మృత్యుం) వాతాపీల్వలనిమిత్తకం మరణం. హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా, ఇయం దిక్ దక్షిణా దిక్, శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా. ౫౫

అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికా మాహ (ఇహే త్యాదినా.) ౫౬

(అగస్త్యమునే ర్మాహాత్మ్యం)

ధారయ న్బ్రాహ్మణం రూప మిల్వల స్సంస్కృతం వదన్,
ఆమంత్రయతి విప్రాన్ స్మ శ్రాద్ధ ముద్దిశ్య నిర్ఘృణః. ౫౭

భ్రాతరం సంస్కృతం కృత్వా తత స్తం మేషరూపిణం,
తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా. ౫౮

తతో భుక్తవతాం తేషాం విప్రాణా మిల్వలోఽబ్రవీత్,
వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ మహతా వదన్. ౫౯

తతో భ్రాతు ర్వచ శ్శ్రుత్వా వాతాపి * ర్మేషవ న్నదన్,
భిత్త్వా భిత్త్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్. ౬౦

బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణి తై రేవం కామరూపిభిః,
వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశనైః. ౬౧

అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా,
అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసురః. ౬౨

(ధారయ న్నితి.) సంస్కృతం వ్యాకరణసంస్కారవతీం వాచం, వదన్. ౫౭

(భ్రాతర మితి.) సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం, కృత్వా, శాస్త్రదృష్టేన శ్రాద్ధకల్పావగతేన. ౫౮

(తత ఇతి.) భుక్తవతాం భుక్తవత్సు, వద న్నబ్రవీత్ వ్యక్త మబ్రవీత్. ౫౯

(తత ఇతి.) వినిష్పత ద్వినిరపతత్. ౬౦

(బ్రాహ్మణానా మితి.) తై రితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా. సంహత్య, బహుశ ఇతి యావత్. ౬౧

(అగస్త్యేనేతి.) అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదిక మనుభూయ. ౬౨

---

* మేషవ న్నదన్ మృతసంజీవనీవైభవా దుదరాంతరితి శేషః. ఇతి రామానుజీయం.

తత ◆ స్సంపన్న మిత్యుక్త్వా దత్త్వా హస్తోదకం తతః,
భ్రాతరం నిష్క్రమస్వేతి చేల్వల స్సోఽభ్యభాషత. ౬౩

స తథా భాషమాణం తం భ్రాతరం విప్రఘాతినం,
అబ్రవీ త్ప్రహసన్ ధీమా నగస్త్యో మునిసత్తమః. ౬౪

కుతో నిష్క్రమితుం శక్తి ర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః,
భ్రాతు స్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనం. ౬౫

అథ తస్య వచ శ్శ్రుత్వా భ్రాతు ర్నిధనసంశ్రయం,
ప్రధర్షయితు మారేభే మునిం క్రోధా న్నిశాచరః, ౬౬

సోఽభిద్రవ న్మునిశ్రేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా,
చక్షుషాఽనలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః. ౬౭

తస్యాఽయ మాశ్రమో భ్రాతు స్తటాకవనశోభితః,
విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతం. ౬౮

ఏవం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ,
రామస్యాఽస్తంగత స్సూర్య స్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత. ౬౯

ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి,
ప్రవివేశాఽఽశ్రమపదం త మృషిం సోఽభ్యవాదయత్. ౭౦

(తత ఇతి.) తతః శ్రాద్ధాంతే, సంపన్న మిత్యుక్త్వా, తతో హస్తోదకం చ దత్త్వా. ౬౩-౬౫

(అథేతి.) నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం, ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬

(స ఇతి.) అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన. ౬౭

(తస్యేతి.) విప్రానుకంపయా విప్రే ష్వనుకంపయా. ౬౮-౭౦

◆ సంపన్నం = సమృద్ధం వా?

(అగస్త్యమునే ర్మాహాత్మ్యం)

సమ్య క్ప్రతిగృహీతశ్చ మునినా తేన రాఘవః,
న్యవస త్తాం నిశా మేకాం ప్రాశ్య మూలఫలాని చ. ౨౧

తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే,
భ్రాతరం త మగస్త్యస్య హ్యామంత్రయత రాఘవః. ౨౨

అభివాదయే త్వాం భగవన్ సుఖ మధ్యుషితో నిశాం,
ఆమంత్రయే త్వాం గచ్ఛామి గురుం తే ద్రష్టు మగ్రజం. ౨౩

గమ్యతా మితి తేనోక్తో జగామ రఘునందనః,
యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్చావలోకయన్. ౨౪

నివారాన్ పనసాం స్తాలాం స్తిమిశా న్వంజులాన్ ధవాన్,
చిరిబిల్వాన్ మధూకాంశ్చ బిల్వా నపి చ తిందుకాన్. ౨౫

పుష్పితాన్ పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభి రనువేష్టితాన్,
దదర్శ రామ శ్శతశ స్తత్ర కాంతారపాదపాన్. ౨౬

హస్తిహస్తై ర్విమృదితా న్వానరై రుపశోభితాన్,
మత్తై శ్శకునిసంఘైశ్చ శతశశ్చ ప్రణాదితాన్. ౨౭

(సమ్య గితి) ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః. ప్రాశ్య భుక్త్వా. ౨౧-౨౨

(అభివాదయ ఇతి.) అత్ర వర్ణాధిక్య మార్షం. ౨౩

(గమ్యతా మితి.) యథో ద్దిష్టేన సుతీక్ష్ణోక్తేన. ౨౪

(నివారా నితి.) నివారాః జలకదంబాః, వంజులాః వకులాః 'వకులో వంజులో౽శోక' ఇత్యమరః. తిమిశాః నేమివృక్షాః, ధవాః, చిరిబిల్వాః నక్తమాలాః. 'కరంజ స్స్యా న్నక్త

తతోఽబ్రవీ త్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః.
పృష్ఠతోఽనుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం. ౭౮

స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతమృగద్విజాః,
ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షే ర్భావితాత్మనః. ౭౯

అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా,
ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః. ౮౦

ప్రాజ్యధూమాకులవన శ్చీరమాలాపరిష్కృతః,
ప్రశాంతమృగయూథశ్చ నానాశకునినాదితః. ౮౧

(నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా,
దక్షిణా దిక్కృతా యేన శరణ్యా పుణ్యకర్మణా.)

తస్యేద మాశ్రమపదం ప్రభావా ద్యస్య రాక్షసైః,
దిగియం దక్షిణా త్రాసా ద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే. ౮౨

మాలః ప్రకీర్య శ్చీరిబిల్వక' ఇతి వైజయంతీ. మధూకాః మధుద్రుమాఖ్యవృక్షాః, తిందుకాః స్ఫూర్జకాఖ్యాః వృక్షాః. ౭౭-౭౮

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపత్రాః ఆశ్రమవాసిభిః రక్షితత్వేన సరసపత్రాః. క్షాంతాః శాంతాః. యథా యేన ప్రకారేణ, తథా తేన ప్రకారేణ, ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే. ౭౯

(అగస్త్య ఇతి.) స్వేన కర్మణా వింధ్యస్తంభనరూపేణ. అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః, అగం స్తంభయతీ త్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః. పరిశ్రాంతానాం శ్రమ మపహంతీతి పరిశ్రాంతశ్రమాపహః, ప్రాజ్యై ర్బహుభి ర్ధూమై రాకులం వనం యస్య సః. ౮౦-౮౧

(తస్యేతి.) త్రాసాత్ దృశ్యతే, నతు ప్రాచీనకాల ఇవోపభుజ్యతే. ౮౨

(అగస్త్యమునే ర్మాహాత్మ్యం)

యదాప్రభృతి చాఽఽక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా,
తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః. ౮౩

నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా దిక్ప్రదక్షిణా,
ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః. ౮౪

మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాఽచలోత్తమః,
నిర్దేశం పాలయ న్యస్య వింధ్య శ్శైలో న వర్ధతే. ౮౫

అయం దీర్ఘాయుష స్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః.
అగస్త్యస్యాఽఽశ్రమ శ్శ్రీమా న్వినీతజనసేవితః. ౮౬

ఏష లోకార్చిత స్సాధు ర్హితే నిత్యరత స్సతాం,
అస్మా నభిగతా నేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి ౮౭

ఆరాధయిష్యా మ్యత్రాఽహ మగస్త్యం తం మహామునిం,
శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యా మ్యహం ప్రభో. ౮౮

(యదాప్రభృతీతి.) అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి, దిక్ అగస్త్యాశ్రమప్రదేశః, అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధ్యేత. యద్వా, దిక్ సర్వా అపి, విరాధాదయో ప్యగస్త్యాగమనప్రభృతి మందోపద్రవా ఏవ. అశుచితాదశాయా మేవ మునిమాంసభక్షణం, నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః, ప్రశాంతాః ప్రశాంతవ ద్వర్తమానాః, అత ఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధే త్యుచ్యతే. ౮౩-౮౪

(మార్గ మితి.) నిరతః ఉద్యుక్తః, వర్ధమాన ఇత్యర్థః. న వర్ధతే, అద్యాపీతి శేషః. ౮౫-౮౬

(ఏష ఇతి.) సతాం హితే, సాధుః నిత్యరతశ్చ. (శేషం చేతి.) ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపుత్రత్వాత్. ప్రభో రితి పాఠే ప్రభో రగస్త్యస్య, నియోగాదితి శేషః. ౮౭-౮౮

అత్ర దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే. ౮౯

నాఽత్ర జీవే న్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శఠః,
నృశంసః కామవృత్తో వా ముని రేష తథావిధః. ౯౦

అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగై స్సహ,
వసంతి నియతాహారా ధర్మ మారాధయిష్ణవః. ౯౧

అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానై స్సూర్యసన్నిభైః,
త్యక్తదేహా నవై ర్దేహై స్స్వర్యాతాః పరమర్షయః. ౯౨

యక్షత్వ మమరత్వం చ రాజ్యాని వివిధాని చ,
అత్ర దేవాః ప్రయచ్ఛంతి భూతై రారాధితా శ్శుభైః. ౯౩

(అత్రేతి), దేవాః వక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః. ౮౯

(నాత్రేతి.) క్రూరః నిర్దయః. 'క్రూరౌ కఠిననిర్దయా' విత్యమరః. శఠః గూఢవిప్రియకృత్, నృశంసః ఘాతుకః, కామేన వృత్తం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః. ఏష మునిః అగస్త్యః, తథావిధః మృషావాద్యాద్యనర్హః. ౯౦

(అత్రేతి.) దేవాః వక్ష్యమాణ బ్రహ్మాదిభిన్నాః. పతగైః గరుడజాతిభిః, ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః, ఛాందస ఇష్ణుచ్. ౯౧

(అత్రేతి.) సిద్ధా స్తపస్సిద్ధాః, నవైః దివ్యైః. ౯౨

(యక్షత్వ మితి.) భూతైః ప్రాణిభిః. దేవాః బ్రహ్మాదయః. అగస్త్యోపాసనకృతనిత్యసాన్నిధ్యాదితి భావః, శుభైః సత్కర్మనిరతైః. ౯౩

(శ్రీరామస్యాఽగస్త్యాశ్రమప్రవేశః)

ఆగతా: స్మాఽఽశ్రమపదం సౌమిత్రే ప్రవిశాఽగ్రత:,
నివేదయేహ మాం ప్రాప్త మృషయే సీతయా సహ. ౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకాదశ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశ స్సర్గః

స ప్రవిశ్యాఽఽశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజ:,
అగస్త్యశిష్య మాసాద్య వాక్య మేత దువాచ హ. ౧

రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠ స్తస్య సుతో బలీ,
రామ: ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహ సీతయా. ౨

లక్ష్మణో నామ తస్యాఽహం భ్రాతా త్వవరజో హిత:,
అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్ర మాగత:. ౩

(ఆగతా ఇతి.) సీతయా సహ ప్రాప్త మిత్యన్వయః. అనేన రావణవధోద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి. అత్ర చతుర్నవతి శ్లోకాః. ౯౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకాదశ స్సర్గః

అథద్వాదశ స్సర్గః

రుద్రస్యాఽపూజ్యత్వ మాహ (సఽప్రవిశ్యేత్యాది) ౧-౨

(హితః) హితకారీ, అనుకూలః ప్రియకరః, ప్రియహితకత్వే హేతుః (భక్తః ఇతి.) భక్తః ప్రీతిమాన్, యదీతి సంభావనాయాం, అహం రామశ్చ తే శ్రుతౌ భవేవేత్యర్థః. అగ్రజత్వాది విశేషణాని రామేణ తుల్యప్రతిపత్తివారణాయ. ౩

తే వయం వన మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్,
ద్రష్టు మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం. ౪

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః,
తథే త్యుక్త్వాఽగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుం. ౫

స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్రధర్షణం,
కృతాంజలి రువాచేదం రామాగమన మంజసా.
యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోఽగస్త్యస్య సమ్మతః, ౬

పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ రామో లక్ష్మణ ఏవ చ.
ప్రవిష్టా వాశ్రమపదం సీతయా సహ భార్యయా, ౭

ద్రష్టుం భవంత మాయాతౌ శుశ్రూషార్థ మరిందమౌ.
య దత్రానంతరం తత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి, ౮

తత శ్శిష్యా దుపశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణం.
వైదేహీం చ మహాభాగా మిదం వచన మబ్రవీత్, ౯

(నివేద్యతాం,) అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతి శేషః. ఏత ద్వాక్య మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తే వయ మిత్యస్మిన్ శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం. సప్తసహస్రసంఖ్యాకా శ్లోకా గతాః. ౪

(తస్యేతి.) అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం. ౫

(స ఇతి.) అంజసా ఆశు, యథేష్ట మిత్యస్య ఉవాచే త్యనేనాన్వయః. సమ్మతః శిష్యేషు మాన్యత్వేన సమ్మతః. ౬

(పుత్రా విత్యాది.) శుశ్రూషార్థం, సేవార్థంచే త్యర్థః. (యదత్రేతి.) అత్ర అస్మిన్ రామే విషయే, అనంతరం తదాగమనానంతరం, యద్వక్తవ్యం, తత్త్వం తస్య ప్రభావం ప్రకారం ఆజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౮-౯

(శ్రీరామస్య అగస్త్యాశ్రమప్రవేశః)

దిష్ట్యా రామ శ్చిరస్యాఽద్య ద్రష్టుం మాం సముపాగతః.
మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయా హ్యాగమనం ప్రతి, ౧౦౪

గమ్యతాం సత్కృతో రామ స్సభార్య స్సహలక్ష్మణః.
ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాఽసౌ న ప్రవేశితః, ౧౧౪

ఏవ ముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా,
అభివాద్యాఽబ్రవీ చ్ఛిష్య స్తథేతి నియతాంజలిః, ౧౨౪

తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంత శ్శిష్యో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.
క్వాఽసౌ రామో మునిం ద్రష్టు మేతు ప్రవిశతు స్వయం. ౧౩౪

తతో గత్వాఽఽశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహ లక్ష్మణః.
దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజాం, ౧౪౪

తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్య మగస్త్యవచనం బ్రువన్.
ప్రావేశయ ద్యథాన్యాయం సత్కారార్హం సుసత్కృతం, ౧౫౪

(దిష్ట్యేత్యాది.) దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా. చిరస్య చిరాత్ ప్రతికాంక్షిత మిత్యన్వయః. ప్రతి ర్వీప్సాయాం. సత్కృతః సత్కారార్హః. కించాఽసౌ న ప్రవేశితః కుతో విళంబిత? ఇత్యర్థః. ౧౦౪-౧౧౪

(ఏవ ముక్త ఇతి.) (అభివాద్యేతి.) విళంబకరణాపచారనివృత్త్యర్థం వందనం. అతఏవ సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యతి. ౧౨౪-౧౪౪

(త మితి.) అగస్త్యేనోక్తత ఇత్యగస్త్యవచనం. అగస్త్యోక్త మిత్యర్థః. సుసత్కృతం సవినయవాక్యేన బహుమతం. ౧౫౪

ప్రవివేశ తతో రామ స్సీతయా సహలక్ష్మణః.
ప్రశాంతహరిణాకీర్ణ మాశ్రమం హ్యవలోకయన్, ౧౬॥

స తత్ర బ్రహ్మణ స్థ్సాన మగ్నే స్థ్సానం తథైవ చ,
విష్ణో స్థ్సానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః, ౧౭॥

సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేర మేవ చ.
ధాతు ర్విధాతు స్థ్సానే చ వాయో స్థ్సానం తథైవ చ, ౧౮॥

నాగరాజస్య చ స్థాన మనంతస్య మహాత్మనః.
స్థానం తథైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థాన మేవ చ, ౧౯॥

స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః.
కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి. ౨౦॥

(ప్రవివేశేతి.) ఆశ్రమం మునిగృహం. ౧౬.

అయం తత్ర దేవపూజాగృహా ణ్యపశ్య దిత్యాహ (స తత్రేత్యాది.) తత్ర అగస్త్యగృహే. బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య. అగ్నేః పావకస్య. తథైవచేతి నిపాతసముదాయ స్సముచ్చయే. భగో దేవతావిశేషః, పాశహస్తస్యేత్యాదివిశేషణాని తత్ర మునే రగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం. ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే ఫలప్రదత్వేనోక్తాః, అన్యే అగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః, ఏతే బ్రహ్మాగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యా స్సప్తదశ దేవాః 'యో వై సప్తదశ' మిత్యనువాకోక్తసప్తదశాక్షరదేవతాః, యాయజూకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం. అత్ర పూజ్యదైవతేషు రుద్రస్యానుపాదానా దపూజ్యత్వముక్తం. అధునాతనైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతా తు తామసశాస్త్రానురోధేనేతి బోధ్యం. నను "విష్ణో స్థ్సానం మహేశస్యే"తి పాఠాత్ స్థానానుక్త్యసంభవ ఇతి చేత్ తదా పూర్వం రామేణ 'అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత' ఇత్యుక్తావపి. స్థాననిర్దేశే ఉపాస్యోపాసకయో రుభయోరపి నిర్దేశో న విరుధ్యతే. యద్వా, ఉపాసనం సమీపావస్థానం, న త్వారాధనం. "ధర్మ మారాధయిష్ణవ" ఇత్యుక్తేః. ధర్మస్యారాధనం పరిపాలన మేవ. ౧౭-౨౦.

(శ్రీరామస్యాఽగస్త్యకృతః అతిథిసత్కారః)

తత శ్శిష్యైః పరివృతో మునిర ప్యభినిష్పతత్.
తం దదర్శాఽగ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజసాం, ౨౦౫

అబ్రవీ ద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం.
ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామ త్యగస్త్యో భగవా నృషిః,
ఔదార్యేణాఽవగచ్ఛామి నిధానం తపసా మిమం. ౨౩

ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు రగస్త్యం సూర్యవర్చసం,
జగ్రాహ పరమప్రీత స్తస్య పాదౌ పరంతపః. ౨౪

అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః,
సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామ స్సలక్ష్మణః. ౨౫

ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థ మర్చయిత్వాఽఽసనోదకైః,
కుశలప్రశ్న ముక్త్వా చ హ్యాస్యతా మితి చాఽబ్రవీత్. ౨౬

(తత ఇతి.) అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్, అడభావ ఆర్షః మునీనా మగ్రతః స్థిత మితి శేషః. ౨౦౫

(అబ్రవీదిత్యాది) ఔదార్యేణ తేజోవిశేషరూపౌన్నత్యేన, ఇమ మవగచ్ఛామి, అగస్త్యత్వేనేతి శేషః. ఇతి వచన మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౩.

(ఏవమితి.) అగస్త్యం, ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౪

(అభివాద్యేతి.) రామః అభివాద్య రామ స్తస్థా విత్యన్వయః. ౨౫

(ప్రతిజగ్రాహేతి,) ప్రతిజగ్రాహ, అతిథిత్వేనేతి శేషః. ఉదకాని పాద్యాని. ౨౬

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథీన్ ప్రతిపూజ్య చ,
వానప్రస్థేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ. ౨౭

ప్రథమం చోపవిశ్యాఽథ ధర్మజ్ఞో మునిపుంగవః,
ఉవాచ రామ మాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదం. ౨౮

అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయాఽర్ఘ్య మతిథిం ప్రతిపూజయేత్,
అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ తపస్వీ సముదాచరన్,
దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్, ౨౯

రాజా సర్వస్య లోకస్య ‡ ధర్మచారీ మహారథః,
పూజనీయ శ్చ మాన్య శ్చ భవాన్ ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః, ౩౦

(అగ్నిమితి.) తస్మి న్నాసీనే, అగ్నిం హుత్వా, వైశ్వదేవం కృత్వా, తేభ్యః అర్ఘ్యం దత్వా, అతిథీన్ తాన్, ప్రతిపూజ్య ఆచమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా, వానప్రస్థేన ధర్మేణ, సిద్ధం భోజనం కందమూలాదికం, దదౌ. ౨౭

(ప్రథమమితి.) స్వయం ప్రథమ ముపవిశ్య ఆసీనం రామ మువాచ. ౨౮

(అగ్నిమితి.) అయం రామవ్యాజేన సీతాం ప్రత్యుపదేశః, ధర్మకోవిద మిత్యుక్తస్య రామస్య హి నేదం వక్తవ్యం, అతఏవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి. అన్యథా సముదాచరన్ హోమ మతిథిసత్కారం చాఽకుర్వ న్నిత్యర్థః. దుస్సాక్షీ కూటసాక్షీ. ౨౯

భవాంస్తు విశిష్టాఽతిథి రిత్యాహ (రాజేతి.) రాజపక్షే స్పష్టోఽర్థః. తత్త్వార్థస్తు. సర్వలోకస్య భువనత్రయస్య, రాజా స్వామీ. 'పతిం విశ్వస్యే' తి శ్రుతేః. అతఏవ లోకస్య పూజనీయః కర్మభి రారాధ్యః, 'ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభి' రితి శ్రుతేః. మాన్యః ముక్తయే యోగిభి శ్చింత్యః. ప్రియాతిథిః లౌకికాతిథిభ్యో విలక్షణః. ఏవ మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦

---

‡ ధర్మచారీ లోకశిక్షార్థం ధర్మాన్ చరత్యాచరతీతి తథా. మహారథః మహాన్ మహాత్మా గరుడో రథో యస్య సః తథోక్తః. మాన్యః ముక్తిసిద్ధయే మంతవ్యశ్చేతి యోజనా ఇతి తత్త్వదీపికా

(శ్రీరామాయ శరశరాసనాదిప్రదానం)

ఏవ ముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై రన్యై శ్చ రాఘవం.
పూజయిత్వా యథాకామం పున రేవ తతోఽబ్రవీత్. ౩౧॥

ఇదం దివ్యం మహ చ్చాపం హేమరత్నవిభూషితం.
వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా, ౩౨॥

అమోఘ స్సూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్త శ్శరోత్తమః.
దత్తౌ మమ మహేంద్రేణ తూణీ చాఽక్షయసాయకౌ, ౩౩॥

సంపూర్ణౌ నిశితై ర్బాణై ర్జ్వలద్భి రివ పావకైః.
మహారజతకోశోఽయ మసి ర్హేమవిభూషితః, ౩౪॥

అనేన ధనుషా రామ హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్,
ఆజహార శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణు ర్దివౌకసాం, ౩౫॥

త ద్ధను స్తౌ చ తూణీరౌ శరం ఖడ్గం చ మానద.
జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్వ వజ్రం వజ్రధరో యథా, ౩౬॥

ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా స్సమస్తం త ద్వరాయుధం.
దత్త్వా రామాయ భగవా నగస్త్యః పున రబ్రవీత్. ౩౭॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్వాదశ స్సర్గః.

(ఏవమితి.) పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః. ౩౧॥

(వైష్ణవమితి,) పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేణ. తదేవ వరుణః ఖరాదివధ స్సన్నిహిత ఇత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవా నిత్యవగమ్యతే. వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్. బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణా దత్తః, అయమితి శేషః. తూణీ, ఇమావితి శేషః. మహారజతం సువర్ణం తన్మయః కోశః ఖడ్గపిధానం, యస్య సః మహారజతకోశః, బాలరామాయణే ఐంద్రం శరాసనమితి ఇంద్రదత్తత్వోక్తి శ్ఛత్రిన్యాయాత్. ధనుషా ధనురాదినా, శరం ఖడ్గం చ, వైష్ణవా వితి శేషః. వజ్రం వజ్రధరో యథే త్యనేన తావకం త్వమేవ గృహాణేత్యుక్తం. ఏవముక్త్వా తతః పునరేవ ఇత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౩౬॥-౩౭॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. ద్వాదశ స్సర్గః,

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

రామ ప్రీతోఽస్మి భద్రం తే పరితుష్టోఽస్మి లక్ష్మణ,
అభివాదయితుం య న్మాం ప్రాప్తౌ స్థ స్సహ సీతయా. ౧

అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః,
వ్యక్త ముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా. ౨

ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ న విమానితా,
ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచోదితా. ౩

యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు,
దుష్కరం కృతవ త్యేషా వనే త్వా మనుగచ్ఛతీ. ౪

ఏషా హి ప్రకృతిః స్త్రీణా మాసృష్టే రఘునందన,
సమస్థ మనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ. ౫

అథ త్రయోదశ స్సర్గః

ఏతావృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి ప్రతీయతే, కథయపర్యవసానాత్. అథ ఖరవధాయాఽగస్త్యేనాఽనుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే. (రామేత్యాది.) తే ఇత్యస్య లక్ష్మణేత్యత్రా ప్యన్వయః. ౧

(అధ్వేతి) అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన, ప్రచురః, శ్రమః శ్రమజలం యేన సః ప్రచురశ్రమః, ఖేదః, వాం బాధతే. ఉత్కంఠతే విశ్రాంతి మభిలషతి. అనేనాస్యా శ్శ్రమాతిశయ ఉచ్యతే. (జనకాత్మజేతి) సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః. ౨

(ఏషేతి.) ఏషా సుకుమార్యపి, ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం, వనం ప్రాప్తా, దుఃఖైర్న విమానితా న పరిభూతా చ. తత్ర హేతు (ర్భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి.) ఇహ ఆశ్రమే. ౪

(ఏషా హీతి.) ప్రకృతిః స్వభావః, ఆసృష్టేః జగత్సృష్టి మారభ్య, సమస్థం సుస్థంపతి, విషమస్థం దుర్దశాపన్నం. ౫

(శ్రీరామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రస్థానం)

శతహ్రదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం తథా,
గరుడానిలయో శ్శైఘ్ర్య మనుగచ్ఛంతి యోషితః. ౬

ఇయం తు భవతో భార్యా దోషై రేతై ర్వివర్జితా,
శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీ హ్యరుంధతీ. ౭

◈ అలంకృతోఽయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ,
వైదేహ్యా చాఽనయా రామ వత్స్యసి త్వ మరిందమ. ౮

ఏవ ముక్త స్స మునినా రాఘవ స్సంయతాంజలిః,
ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్య మృషిం దీప్త మివాఽనలం. ౯

(శతహ్రదానా మితి.) శతహ్రదానాం విద్యుతాం, లోలత్వం చంచలత్వం, అనుగచ్ఛంతి, చంచలచిత్తత్వాదితి భావః. శస్త్రాణాం, తీక్ష్ణతాం క్రౌర్యం, అనుగచ్ఛంతి, బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదనాదితి భావః. గరుడానలయో శ్శైఘ్ర్యం అనుగచ్ఛంతి, అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః. ౬

ఏవం లౌకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావ ముక్త్వా సీతాయా స్తద్వైలక్షణ్య మాహ (ఇయం త్వితి.) న కేవలం దోషరహితా, శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశంసనీయా చ, వ్యపదేశ్యా పతివ్రతా స్వగ్రగణ్యా, ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణదేవబందీమోచనోత్సాహనాయ. ౭

(అలంకృతోఽయ మితి.) అయం దేశః ఆశ్రమప్రదేశః, యద్వా, భూలోకః, వత్స్యసి దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ. ౮

(ఏవ మితి.) సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః. ౯-౧౦

◈ (అలంకృత ఇతి.) ఆశ్రమోయ మలంకృతోఽభవత్, యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే, త్వం నివాసం కరిష్యసి, అధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం న పర్యాప్త మిత్యర్థః. యద్వా, త్వదాగమనమాత్రేణాయం దేశ స్త్వలంకృతోఽభవత్, ఇతఃపరం యత్ర వత్స్యసి స త్వలంకృతో భవిష్యతీతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవః,
గుణై స్సభ్రాతృభార్యస్య వరదః పరితుష్యతి. ౧౦

కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం బహుకాననం,
యత్రాఽఽశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరత స్సుఖం. ౧౧

తతోఽబ్రవీ న్మునిశ్రేష్ఠః శ్రుత్వా రామస్య త ద్వచః,
ధ్యాత్వా ముహూర్తం ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః. ౧౨

ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః,
దేశో బహుమృగ శ్రీమాన్ పఞ్చవట్యభివిశ్రుతః. ౧౩

తత్ర గత్వాఽఽశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ,
రంస్యసే త్వం పితు ర్వాక్యం యథోక్త మనుపాలయన్. ౧౪

కాలోఽయం గతభూయిష్ఠో యః కాల స్తవ రాఘవ,
సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే. ౧౫

తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి,
ధన్య స్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన.
య స్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః. ౧౬

(కింత్వితి.) నిరతః ఏకాగ్రః. ౧౧

(తత ఇతి.) ధ్యాత్వా భావికార్యోచితదేశం ధ్యాత్వా, ధీరః ధీమాన్, నిశ్చితకార్యోచితదేశ ఇత్యర్థః. ధీరతరం అతినిశ్చితం, వచః. ౧౨

(ఇత ఇతి) పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ, తద్యుక్తదేశో లక్షణయా పంచవటీ త్యుచ్యతే. పంచవటీ త్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః. ౧౩-౧౬

(శ్రీరామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రస్థానం)

విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వ స్తవాఽనఘ,
తపసశ్చ ప్రభావేన స్నేహా ద్దశరథస్య చ, ౧౬॥

హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాత స్తపసా మయా.
ఇహ వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే,
అత శ్చ త్వా మహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటీ మితి. ౧౮

స హి రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
స దేశ శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ. ౨౦

గోదావర్యా స్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే,
ప్రాజ్యమూలఫలశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః.
వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్య స్తథైవ చ, ౨౧॥

మమ పితృవాక్యపరిపాలన ప్రకారః కథం జ్ఞాత? ఇత్యత్రాహ (విదిత ఇతి.) తపః ప్రభావేన. పర్యాలోచనకరణే నిమిత్తమాహ (స్నేహా దితి.) ౧౬॥

(హృదయేతి.) ఛందోఽభిప్రాయః. 'అభిప్రాయవశౌ ఛందా' విత్యమరః. ఖరాది వధసంకల్ప ఇత్యర్థః. తపసా ఆలోచనేన తన్మూల త్వద్వచనభంగ్యా చేత్యర్థః. అలంకృతోఽయం దేశ శ్చేతి మమేహ వాసే ప్రస్తుతే 'కింతు వ్యాదిశ మే దేశ' మితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః. అభిప్రాయ వేదనకార్య మాహ (ఇహేతి.) యస్మాత్ త్వదభిప్రాయో మయా విదితః, అతో హేతోః, ఇహ తపోవనే, మయా సహ వాసం, ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ, తదనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి, బ్రూమి బ్రవీమి, అనిత్య మాగమశాసన మితి ఈడభావః. ౧౮

(స హీత్యాది.) ఆయుతః వ్యాప్తః. వివిక్తః విజనః. ౨౦-౨౧॥

భవా నపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే.
అపి చాఽత్ర వసన్ రామ తాపసా న్పాలయిష్యసి, ౨౨

ఏత దాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహ ద్వనం.
ఉత్తరేణాఽస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా, ౨౩

తత స్థ్సల ముపారుహ్య పర్వతస్యాఽవిదూరత:
ఖ్యాత: పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకానన:, ౨౪

అగస్త్యే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రిణా సహ.
సత్కృత్యాఽఽమంత్రయామాస త మృషిం సత్యవాదినం, ౨౫

తౌ తు తేనాఽభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ,
తదాశ్రమాత్ పంచవటీం జగ్మతు స్సహ సీతయా ౨౬

గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరే ష్వకాతరౌ.
యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజగ్మతు: పంచవటీం సమాహితౌ ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అరణ్యకాండే త్రయోదశ స్సర్గః.

(భవా నితి.) పరిరక్షణే. తాపసానా మితి శేషః. అత్ర పంచవట్యాశ్రమే. (ఏత దితి.) (ఉత్తరేణేతి.) అస్య మధూకవనస్య, న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం. స మార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః. ౨౩

(తతో) న్యగ్రోధా త్పరతః. స్థలం నిర్వృణప్రదేశం, కించిదున్నత ముపారుహ్య గమనే కశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే, తస్యాఽవిదూరతః పంచవటీతి ఖ్యాతః పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధః, నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్య శ్చాఽఽశ్రమో దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౨౪

(అగస్త్యేనేతి.) సత్కృత్య, ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యా మితి శేషః. ౨౫-౨౬

(గృహీతచాపా వితి.) విషక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ, అకారాంతోపి తూణశబ్దః. మహర్షిణా యథోపదిష్టేన పథేత్యన్వయః. సమాహితౌ ఏకాగ్రౌ. అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతి శ్లోకాః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
త్రయోదశ స్సర్గః

అథ చతుర్దశ స్సర్గః

అథ పంచవటీం గచ్ఛ న్నంతరా రఘునందనః,
ఆససాద మహాకాయం గృధ్రం భీమపరాక్రమం. ౧

తం దృష్ట్వా తౌ మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ,
మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి. ౨

స తౌ మధురయా వాచా సౌమ్యయా ప్రీణయ న్నివ,
ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితు రాత్మనః. ౩

స తం పితృసఖం బుధ్వా పూజయామాస రాఘవః,
స తస్య కుల మవ్యగ్ర మథ పప్రచ్ఛ నామ చ. ౪

రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవం,
ఆచచక్షే ద్విజ స్తస్మై కుల మాత్మాన మేవ చ. ౫

అథ చతుర్దశస్సర్గః

అథ గృధ్రరాజసమాగమ శ్చతుర్దశే. (అథ పంచవటీ మిత్యాది.) ౧

(త మితి.) వటస్థం అగస్త్యోపదిష్టవటస్థం, పక్షి మితి ఛాందసం రూపం. కో భవా? నితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే, రాక్షసం మత్వా కో భవా నిత్యబ్రూతా మిత్యర్థః. ౨

(స తావితి.) సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా, (ప్రీణయ న్నివేతి.) ఇవ శబ్ద ఏవకారార్థః. ఆత్మన ఇత్యంతే ఇతికరణం జ్ఞేయం ఆత్మనో రామస్య. ౩

(స త మితి.) స్పష్టం. ౪

(రామస్యేతి.) ద్విజః, ఆత్మానం ఆత్మనామ. ౫

పూర్వకాలే మహాబాహో యే ప్రజాపతయోఽభవన్,
తా న్మే నిగదత స్సర్వా నాదిత శ్శృణు రాఘవ. ౬

కర్దమః ప్రథమ స్తేషాం వికృత స్తదనంతరం,
శేషశ్చ సంశ్రయశ్చైవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్, ౭

స్థాణు ర్మరీచి రత్రిశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః,
పులస్త్య శ్చాంగిరాశ్చైవ ప్రచేతాః పులహ స్తథా. ౮

దక్షో వివస్వా నపరోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ,
కాశ్యపశ్చ మహాతేజా స్తేషా మాసీచ్చ పశ్చిమః. ౯

ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవు రితి విశ్రుతం.
షష్టి ర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః. ౧౦

‡ కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసా మష్టౌ సుమధ్యమాః,
అదితిం చ దితిం చైవ దనుమ ప్యథ కాళికాం,
తామ్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చా ప్యనలా మపి. ౧౧½

స్వోత్పత్తిం కథయిష్యన్ ప్రసంగా దాదౌ సర్వభూతసముద్భవ మాహ (పూర్వకాల ఇత్యాది.) ౬

కర్దమ ఇత్యాది) అరిష్టనేమి రితి కాశ్యపవిశేషణం. ౭—౧౦

(కాశ్యప ఇతి,) తాసాం దుహితౄణాం మధ్యే సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః, ప్రతిజగ్రాహ పర్యణైషీత్. ౧౧½

---

‡ నను 'దదౌ స దశ ధర్మాయ కాశ్యపాయ త్రయోదశే'తి శ్రూయతే. అత్ర కథ మష్టా విత్యుచ్యత ఇతి చేత్ సత్యం. అష్టా విత్యేకవార మితి వా, ఉపలక్షణ మితి వా, వైవస్వతమన్వంతరే ఏవ మితి వా ద్రష్టవ్యం ఇత తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య జటాయుదర్శనం)

తాస్తు కన్యా స్తతః ప్రీతః కాశ్యపః పున రబ్రవీత్,
పుత్రాం స్త్రైలోక్యభర్తౄ ర్వై జనయిష్యథ మత్సమాన్. ౧౨౪

అదితి స్తన్మనా రామ దితిశ్చ మనుజర్షభ,
కాళికా చ మహాబాహో శేషా స్త్వమనసోఽభవన్. ౧౩౪

ఆదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవా స్త్రయస్త్రింశ దరిందమ.
ఆదిత్యా వసవో రుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప, ౧౪౪

దితి స్త్వజనయ త్పుత్రా న్దైత్యాం స్తాత యశస్వినః,
తేషా మియం వసుమతీ పురాఽఽసీ త్సవనార్ణవా, ౧౫౪

దను స్త్వజనయ త్పుత్ర మశ్వగ్రీవ మరిందమ.
నరకం కాలకం చైవ కాళికాపి వ్యజాయత, ౧౬౪

క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్యేనీం ధృతరాష్ట్రీం తథా శుకీం.
తామ్రాపి సుషువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః, ౧౭౪

(తా స్త్వితి.) త్రైలోక్యభర్తౄన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్. ౧౨౪

(అదితి రితి.) తన్మనాః తద్వచనదత్తావధానా, కాళికా చేత్యత్ర చకారేణ దనుర ప్యుచ్యతే. తన్మనా ఇతి దితికాళికామనూనామపి విశేషణం. చతస్రః ప్రౌఢపుత్రోత్పాదనమనసోఽభవన్, చతస్రో నాభవ న్నిత్యర్థః. ౧౩౪

భర్తృవచనాదరాఽనాదరఫలే దర్శయతి (ఆదిత్యా మిత్యాదినా.) ద్వాదశాఽఽదిత్యాః, అష్టౌ వసవః, ఏకాదశ రుద్రాః, అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం త్రయస్త్రింశత్. ౧౪౪

(దితి స్త్వితి.) తేషాం దితిపుత్రాణాం. ౧౫౪-౧౬౪

ఉలూకా౯ జనయ త్క్రౌంచీ భాసీ భాసా౯ వ్యజాయత.
శ్యేనీ శ్యేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజాయత సుతేజసః, ౧౯

ధృతరాష్ట్రీ తు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః.
చక్రవాకాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ,
శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా సుతా. ౨౦

దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యాత్మసంభవాః,
మృగీం చ మృగమందాం చ హరిం భద్రమదా మపి. ౨౦

మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా,
సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకా మపి. ౨౨

అపత్యం తు మృగా స్సర్వే మృగ్యా నరవరోత్తమ,
ఋక్షాశ్చ మృగమందాయా స్సృమరా శ్చమరా స్తథా, ౨౩

హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః,
తత స్త్వైరావతీం నామ జజ్ఞే భద్రమదా సుతాం. ౨౪

తస్యా స్త్వైరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః,
మాతంగా స్త్వథ మాతంగ్యా అపత్యం మనుజర్షభ. ౨౫

తామ్రావంశం ప్రపంచయతి (ఉలూకా నిత్యాదినా.) జనయ దిత్యత్ర అగమ శాస్త్ర స్యాఽనిత్యతయా నాఽడాగమః. ప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రం తే ఇత్యుక్తిః. సా భామినీతి ధృతరాష్ట్రీ విశేషణం. శుకీ తామ్రాపుత్రీ. విజజ్ఞే ఏవమాదయోంతర్భావితణ్యర్థా శ్శబ్దాః. ౧౯-౨౦

(దశేతి.) క్రోధవశా కాశ్యపపత్నీ. ౨౧

(అపత్య మితి) జాత్యేకవచనం. సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహాయోపయుక్తవిపులదీర్ఘ వాలా మృగాః, చమరాః చామరమృగాః, హరయః సింహాః, మాతంగాః గజాః. ౨౩-౨౫

(జటాయువంశక్రమః)

గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యాఘ్రాంశ్చాఽజనయ త్సుతాన్,
దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతా హ్యజనయ త్సుతాన్, ౨౬

తతో దుహితరౌ రామ సురభి ర్ద్వే వ్యజాయత,
రోహిణీం నామ భద్రం తే గంధర్వీం చ యశస్వినీం. ౨౭

రోహి ణ్యజనయ ద్గా వై గంధర్వీ వాజిన స్సుతాన్,
సురసాఽజనయ న్నాగాన్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్. ౨౮

మను ర్మనుష్యాన్ జనయ ద్రామ పుత్రాన్ యశస్వినః,
బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ.
సర్వాన్ పుణ్యఫలాన్ వృక్షా ననలాపి వ్యజాయత, ౨౯½

◈ వినతా చ శుకీ పౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా.
కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధరం, ౩౦½

(గోలాంగూలాః) అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాః, మర్కటజాతివిశేషాః, రోహి ణ్యజనయ ద్గా వై ఇతి పాఠః. నాగాః బహుఫణా స్సర్పాః, పన్నగాః కేవలసర్పాః. ౨౮

(మను రితి.) మనుః కాశ్యపపత్నీ, పుణ్యఫలాన్ చారుఫలాన్. 'పుణ్యం తు చార్వి' త్యమరః. విషవృక్షనింబాదయోపి మహౌషధత్వేన పుణ్యఫలా ఏవ. పిండఫలా నితి పాఠే పిండాకారఫలా నిత్యర్థః. ప్రాయికం చైత దితి బోధ్యం. ౨౯½

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య స్వకుల మవతారయతి (వినతా చేతి.) అత్ర కద్ర్వా ఉపాదానం స్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతి కేచిత్. వస్తుతస్తు - ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులతుల్యత్వం వక్తుం 'కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీధర' మిత్యుక్తం. (శ్యేనీపుత్ర మితి.)

◈ 'వినతా చ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసాస్వసే' తి పూర్వోక్తాయా వినతాయాః పునః కథనం, శుక్యాః పౌత్రీ వినతేతి స్వకులక్రమం వక్తుం. పునః కద్రూగ్రహణం, తస్యాః సంతతి కథనాయ. అనేన ప్రతిపక్షకులేన గరుడమర్దితేన స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి. ఏష సృష్టి ప్రకారో వైవస్వతమన్వంతర ఇతి విజ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదీపికా.

ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ.
తస్మా జ్జాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః,
జటాయు రితి మాం విద్ధి ◊ శ్యేనీపుత్ర మరిందమ. ౩౨

సోఽహం వాససహాయ స్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి,
ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితం,
సీతాం చ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్ష్మణే, ౩౩.

జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్య చ సన్నతోఽభవత్,
పితు ర్హి శుశ్రావ సఖిత్వ మాత్మవాన్ జటాయుషా సంకథితం పునఃపునః. ౩౪.

ఇయం చ శ్యేనీ పూర్వోక్తాయా అన్యా. యద్వా, కాశ్యపసుతా శ్యేనీ మాతా, కాశ్యపస్య పంచమోఽరుణః పితా, కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థ ఇతి స్వీయవంశ ప్రభావో నివేదితః. విధినిషేధయో స్తిర్యఙ్క్ష్వభావా న్న మాతృపుత్రయో రేకవంశ్యత్వాదిదోషః. అయం చ సృష్టిక్రమో వైవస్వత మన్వంతరప్రకారః, అతో న పురాణాంతరవిరోధః. ౩౨

(సోఽహ మితి.) వాససహాయః – వాసస్థలే సీతాయాః రక్షణే సహాయ ఇత్యర్థః. యదీచ్ఛసి ఉక్తార్థ మితి శేషః. సహాయాపేక్షత్వే హేతు మాహ (ఇద మితి.) యాతే, మృగయార్థ మితి శేషః. ౩౩.

(జటాయుష మితి.) సన్నతౌ హేతు మాహ (పితుర్హీతి.) ౩౪.

◊ (శ్యేనీపుత్ర మితి) నను శ్యేనీశుక్యౌ తామ్రాయాః పుత్ర్యౌ. శ్యేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః? అరుణస్య కథం శ్యేనీ భార్యా? ఉచ్యతే – శ్యేనీసంతానపరంపరాపతితా కాచన శ్యేనీ భవిష్యతీ త్యదోషః. విధినిషేధయో ర్మనుష్యాధికారత్వా ద్వా న దోష ఇతి జ్ఞేయం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య జటాయుసఖ్యం)

స తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తేనాఽతిబలేన పక్షిణా,
జగామ తాం పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూ न్ దిధక్షున్ శలభానివానలః. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ పంచదశ స్సర్గః

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాళ మృగాయుతాం,
ఉవాచ భ్రాతరం రామ స్సౌమిత్రిం దీప్తతేజసం. ౧

ఆగతా స్స్మ యథోద్దిష్ట మముం దేశం మహర్షిణా,
అయం పంచవటీ దేశ స్సౌమ్య పుష్పితపాదపః. ౨

(స తత్రేతి.) సీతాం తత్ర పరిదాయ రక్షణాయ జటాయువశం కృత్వేత్యర్థః. 'యమాయ త్వా పరిదదా మ్యసా వంతకాయ త్వా పరిదదా మ్యసా' విత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్. (శలభానివానల) ఇత్యనేన లీలయా విరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయోఽవగమ్యతే. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశ స్సర్గః.

అథ పంచదశ స్సర్గః

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్య మేవ కర్తవ్య మితి దర్శయతి పంచదశే. (తత ఇత్యాది.) సౌమిత్రిం 'రామం దశరథం విద్ధీ' త్యాది సుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం, దీప్తతేజసం కైంకర్యోచితదేశలాభేన సంతుష్ట మిత్యర్థః. వ్యాళాః దుష్టసర్పాః. ౧

(ఆగతా ఇతి.) యథోద్దిష్టం అగస్త్యోక్తక్రమేణ, ఆగతాః స్మ, యం దేశం మునిరబ్రవీత్ సోఽయం పంచవటీదేశ ఇత్యర్థః. (సర్వత ఇతి.) సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టిశ్చార్యతాం, సర్వం కానన మవలోక్యతా మిత్యర్థః. హి ర్హేతౌ. అసీతి త్వ మిత్యర్థే నిపాతః.

సర్వత శ్చార్యతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి,
ఆశ్రమః కతరస్మి న్నో దేశే భవతి సమ్మతః. ౩

రమతే యత్ర వైదేహీ త్వ మహం చైవ లక్ష్మణ,
తాదృశో దృశ్యతాం దేశ స్సన్నికృష్టజలాశయః. ౪

వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా,
సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యా త్సమిత్పుష్పకుశోదకం. ౫

◈ ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సంయతాంజలిః,
సీతాసమక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౬

యస్మా త్త్వ మాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః, తస్మా త్కతరస్మిన్ ప్రదేశే సర్వేషాం న స్సంమత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టి శ్చార్యతా మిత్యర్థః. సర్వసమ్మతత్వ ముపపాదయతి (రమత ఇతి.) త్వం, రమస ఇతి శేషః. అహం, రమే ఇతి శేషః. సర్వరతిహేతు మాహ (సన్నికృష్టేతి.) తదేవ వివృణోతి (వనేతి.) రామణ్యకం రమణీయతా, యో పధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞితి వుఞి ప్రాప్తే ఈకారలోప శ్ఛాందస ఇతి బోధ్యం. వనస్య రమణీయతా చూతపున్నాగాదిమిశ్రత్వం, స్థలస్య రమణీయతా నిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం, సమి దితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. వనరామణ్యకం కుసుమాభిలాషిణ్యా స్సీతాయా రతిహేతుః. స్థలరామణ్యకం సుఖశయనాదికాంక్షిణో రామస్య, సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః. ౩-౫

ఏవం స్వసౌఖ్యమ వ్యక్తవతో రామస్య వచన మసహమాన స్సౌమిత్రి స్సీతాయా స్తవ చ యః ప్రదేశో రమణీయ స్స ఏవాజ్ఞప్తవ్యః, నతు మే సౌకర్యావహ ఇత్యాహ (ఏవ మితి.) సీతాసమక్ష మితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః. (పరవానితి.) పరవానస్మి - మమాఽస్మితా తవాఽస్మితావ న్న భవతి, పారతంత్ర్యైకవేషా మమాఽస్మితేతి భావః (కాకుస్థ) ఇదం చ పారతంత్ర్యం న పరత్వావస్థాయా మేవ, కిం త్వవతారావస్థాయా మపీత్యర్థః. ఇదం చ పారతంత్ర్యం

◈ తనిశ్లోకీ. (ఏవ ముక్తః.) 'త్వ మహం చైవ లక్ష్మణే'తి తవాపి సౌఖ్యకారిణీ కస్మింశ్చిద్దేశే పర్ణశాలాం కుర్వితి లక్ష్మణే స్వాతంత్ర్యం నిక్షిప్య శ్రీరామేణోక్తే, మయి స్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాల ఏవ రామో మాం త్యక్తవాన్, ఏతావత్పర్యంతం మమాజ్ఞానేన స్వరూపహానిః కృతా, ఇతః పరం

(లక్ష్మణేన పర్ణశాలానిర్మాణం)

పరవా నస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్షశతం స్థితే,
స్వయం తు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద. ౭

సుప్రీత స్తేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః,
విమృశన్ రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితం. ౮

సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశ మాశ్రమకర్మణి,
హస్తౌ గృహీత్వా హస్తేన రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౯

కియత్కాలం? తత్రాహ (త్వయి వర్షశతం స్థిత ఇతి.) శతశబ్దః అనంత్యవచనః. సార్వకాలికం మత్పారతంత్ర్య మితి భావః. ఏవం పారతంత్ర్యస్యైవ మత్స్వరూపత్వేన తదనుకూలతయా త్వయా ఆజ్ఞాపనం కర్తవ్య మిత్యాహ (స్వయ మితి.) స్వయం. రుచిరే దేశే తవైవ రమణీయే ప్రదేశే, ఆశ్రమః క్రియతా మితి మాం వద. ౬-౭

(సుప్రీత ఇతి.) విమృశన్ పర్యాలోచయన్, దేశం, కంచి దితి శేషః. ౮

(సత మితి.) ఆక్రమ్య స్వీయత్వేనాఽభిమన్య, ఆశ్రమకర్మణి ఆశ్రమనిమిత్తం, హస్తౌ కృతాంజలికౌ గృహీత్వాఽబ్రవీత్. స్నేహాతిశయకృతానుభావో హస్తగ్రహణం. ౯

మమ స్వరూపం నామ కశ్చన పదార్థోఽస్తి కిమేత్యేవ మవస్థాంతరం ప్రాప్తవాన్. (లక్ష్మణః) పారతంత్ర్యైకలక్షణః, (సంయతాంజలిః) ఇదానీం తు శ్రీరామం ప్ర త్యంజలి రేవ మద్రక్షకః, అంజలే స్సర్వాభిమతసాధనత్వా దితి మత్వా కృతాంజలిస్సన్. (సీతాసమక్షం) పురుషకారభూతాయాః శ్రియ స్సన్నిధౌ, (కాకుత్స్థం ప్రతి ఇదం వచన మబ్రవీత్) ఏతాదృశ ముక్తవానితి ఋషి ర్స్తౌతి. (సీతాసమక్ష) మిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్వం ద్వయోత్తరఖండోక్తం లక్ష్మీవిశిష్టస్యైవేతి వ్యంజితం. (పరవా నస్మి) మమాస్మితా తవాస్మితావ న్న భవతి. తచ్చ పారతంత్ర్యం నకేనా ప్యాకాంక్షితం, అత ఏవ భవతా న దీయతే, లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్. మయాపేక్షిత మేవ. (వర్షశతం) అత్ర శతశబ్ద ఆనంత్యవాచీ. తేన సార్వకాలికోక్తిః. (పరవానస్మీతి) సర్వదా పరతత్త్వప్రతీత్యా సర్వావస్థోక్తిః. (క్రియతా మితి మాం వదేతి) నిరుపపదక్రియాపదయోగాత్ సర్వవిధకైంకర్యోపలక్షణం. ఏవం కైంకర్యరూపఫలప్రార్థనా ద్వయోత్తరఖండోక్తా వ్యంజితా.

అయం దేశ స్సమ శ్శ్రీమాన్ పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతః,
ఇహాఽఽశ్రమపదం సౌమ్య యథావ త్కర్తు మర్హసి. ౧౦

ఇయ మాదిత్యసంకాశైః పద్మై స్సురభిగంధిభిః,
అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా. ౧౧

యథాఽఽఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా,
ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతా.
హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా, ౧౨౻

నాఽతిదూరే న చాఽఽసన్నే మృగయూథనిపీడితాః.
మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాంశవో బహుకందరాః,
దృశ్యంతే గిరయ స్సౌమ్య ఫుల్లై స్తరుభి రావృతాః. ౧౪

(అయ మితి.) సమః సమతలః, పుష్పితైః సంజాతపుష్పైః, యథావత్ యథాయోగ్యం. ౧౦

(ఇయ మితి.) (ఆదిత్యసంకాశైః) ఆదిత్యవికసితైః తద్వదుజ్జ్వలై ర్వా, 'తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనాని చ, వసంతి వైష్ణవా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి' రిత్యుక్తరీత్యా నిత్యసన్నిహితహరిభి రితి వా. (సురభిగంధిభిః) సౌమ్యగంధయుక్తైః, గంధస్యేత్యాదినా ఇకారోంతాదేశః. 'సురభి ర్మధుమాసే స్యా ద్వసంతర్తా వపి త్రిషు, సౌమ్యే సుగంధా స్త్రీధేన్వా' మితి దర్పణః. 'సర్వగంధ స్సర్వరస' ఇత్యుక్తరీత్యా, సురభిణా హరిణా, గంధిభిః గంధివద్భి రితి వా, పద్మినీ గోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ, పద్మయా శోభితా పద్మశోభితా. ఙ్యాపో స్సంజ్ఞాచ్ఛందసో ర్బహుళ మితి హ్రస్వః. హరి సాన్నిధ్యేన తన్నిత్యానపాయిన్యా శ్రియా చ యుక్తేత్యర్థః. అనేన శ్లోకేన వాసయోగ్యత్వ ముక్తం. ౧౧

(యథాఖ్యాత మిత్యాది.) అగస్త్యేన యథాఽఽఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః. ౧౨౻

(నాతిదూరే న చాసన్న ఇతి.) అస్యా గోదావర్యా గిరిభి శ్చాన్వయః. కాకాక్షిన్యాయాత్ మృగేత్యాది గిరివిశేషణం. మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః. ఇతచ్ ప్రత్యయః. ప్రాంశవః ఉన్నతాః, బహుకందరాః విపులగుహాః, 'దరీ తు కందరోవాఽస్త్రీ దేవ ఖాత బిలే గుహే' త్యమరః. ఫుల్లైః వికసితపుష్పైః, అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిపాతితః. ౧౪

(లక్ష్మణేన పర్ణశాలానిర్మాణం)

సౌవర్ణై రాజతై స్తామ్రై ర్దేశే దేశే చ ధాతుభిః,
గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః పరమభక్తిభిః. ౧౫

సాలై స్తాలై స్తమాలై శ్చ ఖర్జూరపనసామ్రకైః,
నివారై స్తిమిశై శ్చైవ పున్నాగై శ్చోపశోభితాః. ౧౬

చూతైరశోకై స్తిలకై శ్చంపకైః కేతకై రపి,
పుష్పగుల్మలతోపేతై స్తై స్తై స్తరుభి రావృతాః. ౧౭

చందనై స్స్యందనై ర్నీపైః ❂ పనసై ర్లికుచై రపి,
ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శ్శమీకింశుకపాటలైః. ౧౮

(సౌవర్ణై రితి) దేశే దేశే నానాదేశే వర్తమానైః, స్సువర్ణాదిసదృశైః ధాతుభిః పరిణతత్వదశాసంక్రాంతైః గైరికైః, 'ధాతవో గిరిసంభవా' ఇత్యమరః. ఉపలక్షితాః గజాః, పరమభక్తిభిః ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః, గవాక్షితా స్సంజాతగవాక్షా ఇవాభాంతి, గజానాం హి గవాక్షాకారాః భక్తీః కుర్వంతి. ౧౫

ప్రీత్యతిశయేన వనం వర్ణయతి (సాలై రిత్యాదినా.) సాలైః సర్జకాఖ్యై ర్వృక్షైః, తమాలైః కాలస్కంధాఖ్యైః, ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః, పనసైః, ఆమ్రకైః రసాలభేదైః, నివారైః జలకదంబైః, తిమిశైః నేమిద్రుమైః, పున్నాగైః, తిలకైః క్షురకవృక్షైః, గుల్మాః జాతిప్రభృతయః, లతాః మాధవీప్రభృతయః, స్స్యందనైః తిమిశభేదైః, నీపైః స్థలకదంబకైః. పార్ణాసైః కరంజాఖ్యైః, లికుచైః, ధవైః, అశ్వకర్ణైః, ఖదిరైః, శమీభిః, కింశుకైః, పలాశైః, పాటలైః. అత్ర శ్లోకాత్ గిరయో దృశ్యంత ఇత్యనుషక్తపదాభ్యా మన్వయః. ౧౮

❂ పార్ణాసై రితి. పా.

ఇదం పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజం,
ఇహ వత్స్యామి సౌమిత్రే సార్ధ మేతేన పక్షిణా. ౧౯

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా,
అచిరేణాఽఽశ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః. ౨౦

పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంఘాతమృత్తికాం,
సుస్తంభాం మస్కరై ర్దీర్ఘైః కృతవంశాం సుశోభనాం. ౨౧

శమీశాఖాభి రాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితాం,
కుశకాశశరైః పర్ణై స్సుపరిచ్ఛాదితాం తథా. ౨౨

సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః,
నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయ మనుత్తమం. ౨౩

(ఇద మితి.) పుణ్యం పుణ్యప్రదం, మేధ్యం పవిత్రం, ఏతేన అస్మాభి స్సహాగతేన. పక్షిణా జటాయుషా. ౧౯

(ఏవ మితి.) పరవీరహేతి క్విప్ ఛాందసః. ఆశ్రమం అంగణాది విస్తారవ ద్వాశ్రమప్రదేశం. ౨౦

(పర్ణశాలా మిత్యాది.) తత్ర ఆశ్రమే, పర్ణశాలాం ఉటజం, సంఘాతమృత్తికాం, భిత్తి కృతమృత్తికా మిత్యర్థః. మస్కరైః వేణుభిః, మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయో రితి నిపాతనా త్సాధుః. కృతవంశాం కృతగృహోర్ధ్వకాష్ఠాం. 'వంశస్తు పృష్ఠాస్థ్ని గృహోర్ధ్వ కాష్ఠే వేణౌ గుణే కుల' ఇతి వైజయంతీ. వేణుమయస్తంభోపరి ప్రసారిత తిర్యక్కాష్ఠా మిత్యర్థః. శమీశాఖాభి రాస్తీర్య తిర్యగ్వేణూపరిశమీశాఖాభి రాస్తీర్య, దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశై రవపాశితాం సంజాతపాశాం, తిర్య గ్వంశై స్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధ్వేత్యర్థః. కుశకాశశరైః కుశాదిరూపైః పర్ణైః, సుపరిచ్ఛాదితాం - సుశోభనం రమణీయం యథా తథా పరిచ్ఛాదితాం. పర్ణశాలారూపం నివాసం చకారే త్యన్వయః. ౨౩

(లక్ష్మణేన పర్ణశాలానిర్మాణం)

స గత్వా లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్నదీం గోదావరీం తదా,
స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పున రాగతః. ౨౪

తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ స యథావిధి,
దర్శయామాస రామాయ తదాఽఽశ్రమపదం కృతం. ౨౫

స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్య మాశ్రమం సహసీతయా,
రాఘవః పర్ణశాలయాం హర్ష మాహారయ ద్భృశం. ౨౬

సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా,
అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౭

ప్రీతోఽస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృత మిదం ప్రభో,
ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగోనుయాకృతః. ౨౮

(స ఇతి.) సఫలః ఫలాని చాదాయేత్యర్థః. ౨౪

(తత ఇతి.) పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం, శాంతిం ఆభ్యుదయికీం క్రియాం, యథావిధి వాస్తుకల్పానుసారేణ. ౨౫

(స తమితి.) పర్ణశాలాయాం విషయే, హర్ష మాహారయత్ సంతోషం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౨౬

(సుసంహృష్ట ఇతి.) అతిస్నిగ్ధం చ గాఢంచేతి పరిష్వంగక్రియావిశేషణం. ౨౭

(ప్రీత ఇతి.) హే ప్రభో సమర్థ, త్వయా ఇదం మహత్కర్మ కృతం, అత స్తే ప్రీతోఽస్మి, యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం, ప్రదేయః పారితోషికోఽస్తి, తన్నిమిత్తం మయా పరిష్వంగః కృతః, ఆశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్య ఉచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగ మేవ దత్తవా నస్మీ త్యర్థః. ౨౮

❖ భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ,
త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ. ౨౯

ఏవం లక్ష్మణ ముక్త్వాతు రాఘవో లక్ష్మివర్ధనః,
తస్మి& దేశే బహుఫలే న్యవస త్సుసుఖం వశీ. ౩౦

కంచి త్కాలం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ,
అన్వాస్యమానో న్యవస త్స్వర్గలోకే యథాఽమరః. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచదశ స్సర్గః.

(ఏవ మితి.) వశీ విషయచాపలరహితః. అస్మి& సర్గే ఏకత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦-౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచదశ స్సర్గః.

❖ తనిశ్లోకి. (భావజ్ఞే నేతి.) భావజ్ఞేనమచ్చిత్తజ్ఞేన, సీతయా సహ రహసి స్థాతుం మమ స్థలం రచయేతి రామో న వదేత్, కింతు మనసి కుర్యాదితి, తదపి జ్ఞాతవతేత్యర్థః. (కృతజ్ఞేన) చిర మపుత్రేణ దశరథేన స్వస్మిన్నాదరాతిశయా ద్యేన క్రమేణ చంద్రతారాబలాలోచనపూర్వకం గృహం నిర్మాపితం, తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః. (ధర్మజ్ఞేన) స్వయం రాజపుత్రోపి స్వోచితస్థల మకృత్వా యథా రామ స్సంతుష్యతి, తథైవ మయా స్థాతవ్య మిత్యేవంవిధ ధర్మజ్ఞేన. (త్వయా పుత్రేణ) పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రః. తతో మదభిమతా సిద్ధి రేవ స్వస్య నిరయ ఇత్యభిమేనే. మదభిమతకరణేన తస్య నిరయ నిస్తారకేణ త్వయేత్యర్థః. (ధర్మాత్మా.) స్వయం యావజ్జీవం మదభీష్టమేవ కృత్వా స్వచరమకాలేపి మదభిమతకరణాయ త్వాం స్థాపితవా&, పానీయశాలాప్రవర్తకవత్. (మమ పితా న సంవృత్తః) కింతు త్వమేవ. త్వన్ముఖేన పిత్రా మమ సర్వాభిలషిత పరిపూరణాత్, 'అహం సర్వం కరిష్యామీ' తి హి త్వయోక్త మితి భావః. ౨౯

అథ షోడశ స్సర్గః

వసత స్తస్య తు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః,
శరద్వ్యపాయే హేమంతఋతు రిష్టః ప్రవర్తతే. ౧

స కదాచి త్ప్రభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః,
ప్రయయా వభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీం. ౨

ప్రహ్వః కలశహస్త స్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్,
పృష్ఠతోఽనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రి రిద మబ్రవీత్. ౩

అయం సకాల స్సంప్రాప్తః ప్రియో య స్తే ప్రియంవద,
అలంకృత ఇవాఽఽభాతి యేన సంవత్సర శ్శుభః. ౪

నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ,
జలా న్యనుపభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః. ౫

అథ షోడశ స్సర్గః.

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనా ద్యనర్థసూచకతయా హేమంత వర్ణనం ప్రస్తౌతి (వసత ఇత్యాది.) ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః, రామస్య తు ఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూల శూర్పణఖాగమనహేతుతయేష్టః. ౧

(స ఇతి.) ప్రభాతాయాం విరామో న్ముఖాయాం. ౨-౩

(అయ మితి.) యేన హేమంతేన. ౪

(నీహారేతి.) లోకో జనః, నీహారేణ హిమేన, పరుషః పరుషత్వక్, సర్వత్ర, భవతీతి శేషః. స్వభావోక్తి రలంకారః. 'స్వభావోక్తి స్స్వభావస్య జాత్యాది స్థస్య వర్ణన' మితి లక్షణాత్. ౫

నవాఽగ్రయణపూజాభి రభ్యర్చ్య పితృదేవతాః,
కృతాఽగ్రయణకాః ◆ కాలే సంతో విగతకల్మషాః. ౬

ప్రాజ్యకామా జనపదా స్సంపన్నతర గోరసాః,
విచరంతి మహీపాలా యాత్రాస్థా విజిగీషవః. ౭

సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశ మంతకసేవితాం,
విహీనతిలకేవ స్త్రీ నోత్తరా దిక్ప్రకాశతే. ౮

ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతం,
యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః. ౯

(నవేతి.) కాలే అగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే, అగ్రయణం నామ కశ్చిద్ధవి ర్యజ్ఞో నూతనధాన్యభోజనస్యాదా వనుష్ఠేయః. తదుక్త మాపస్తంబేన 'నాఽనిష్ట్వాగ్రయణేనాఽహితాగ్ని ర్నవస్య ధాన్యస్యాశ్నీయా ద్వ్రీహీణాం యవానాం శ్యామాకానాం మగ్రే పాకస్య యజేతే' తి. అగ్రయణరూపపూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః, న తు కృతాగ్రయణ ప్రతినిధయ ఇత్యర్థః. ౬

(ప్రాజ్యకామా ఇతి.) ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోద్రేకాః. 'ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళ' మిత్యమరః. జనపదాః జనపదస్థాః, యాత్రాయాం యుద్ధయాత్రాయాం ఆస్థా యేషాం తే యాత్రాస్థాః. ౭

(సేవమాన ఇతి.) అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారేణ దక్షిణా దిక్ సతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే. ౮

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా స్వభావేన, హిమకోశైః ఘనీభూతహిమైః, ఆఢ్యః సంపూర్ణః, సాంప్రతం దక్షిణాయనే, దూరసూర్యః, అతఏవ హిమవాన్ అధికహిమః, భూమార్థే మతుప్. హిమవాన్ గిరిః, యథార్థనామా భవతి, సువ్యక్త మిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం. నిరుక్తి శ్చాలంకారః. 'నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్వర్థత్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్. ౯

◆ కాలే శరత్కాలే ఇతి తత్త్వదీపికా.

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

అత్యంతసుఖసంచారా మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖాః,
దివసా స్సుభగాదిత్యా శ్ఛాయా సలిలదుర్భగాః. ౧౦

మృదుసూర్యా స్సనీహారాః పటుశీతా స్సమారుతాః,
శూన్యారణ్యా హిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతం. ౧౧

నివృత్తాకాశశయనాః ◊ పుష్యనీతా హిమారుణాః,
శీతా వృద్ధతరా యామా స్త్రియామా యాంతి సాంప్రతం. ౧౨

(అత్యంతేతి.) మధ్యాహ్నే, స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః, సుఖాః సుఖకరాః, అత ఏవ తదానీం అత్యంతసుఖసంచారాః, సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః, ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః, అహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః. అతిశీతచ్ఛాయా సలిలా ఇత్యర్థః. భవం తీతి శేషః. స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౦

(మృద్వితి.) మృదుసూర్యాః అక్రూరసూర్యాః, పటుశీతాః ప్రబలశీతాః, శూన్యారణ్యాః ఆరణ్యా వనచరాః, తై శ్శూన్యాః, ఆవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః. న బహి స్సంచరంతీత్యర్థః. హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః, శైత్యేన పిండీభూత శరీరజనా ఇత్యర్థః. అనేన రాక్షసకృత సార్వత్రికపీడా ద్యోతితా. ౧౧

(నివృత్తేతి.) నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలా ద్యనావృత ప్రదేశశయనాః, పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీ పుష్యం, తేన నీతాః, తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః. యద్వా, పుష్యః పుష్యమాసః, తేన నీతాః, పుష్యమాస సన్నిహితా ఇత్యర్థః. హిమారుణాః హిమధూసరాః, శీతాః శీతవాతాః, వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వే నాతివృద్ధతరాః విస్తారాః. త్రియామాః రాత్రయః, దినాంతే అర్ధయామస్య. దినా దావర్ధయామస్య చ దినశేషత్వాత్. అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః, తామసరాక్షసవృద్ధిః, సజ్జనక్షయః, కల్యనుసారితా చోక్తాః, పుష్యః కలిః. ౧౨

◊ పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః, యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః. అన్యేతు, పుష్యనీతాః పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ. నీతా లక్ష్యతే. తథాచ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పౌర్ణమాసీం, నీతాః గతాః, తదుపలక్షితా ఇతి యావత్. కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతు రుపలక్షణ మిత్యాహుః, యద్వా, పుష్యనీతాః పుష్యాః

రవిసంక్రాంత సౌభాగ్య స్తుషారారుణమండలః,
నిశ్శ్వాసాంధ ఇవాఽఽదర్శ శ్చంద్రమా న ప్రకాశతే. ౧౩

జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం న రాజతే,
సీతేవ చాఽఽతపశ్యామా లక్ష్యతే న తు శోభతే. ౧౪

◈ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతం,
ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతళః. ౧౫

(రవీతి.) మందరశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం, సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః. సూర్యే స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః. తుషారైః హిమశీకరైః, అరుణం రక్తం మండలం యస్య, హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయో రారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం. నిశ్వాసేన అంధః అప్రకాశః, ఆదర్శః దర్పణ మివ. ఉపమాలంకారః. అనేన రావణాపహృతసర్వస్వస్య మలినాకృతే రింద్రస్యాఽవస్థోక్తా. ౧౩

(జ్యోత్స్నేతి.) జ్యోత్స్నా చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః. తుషారమలినా సతీ పౌర్ణమాస్యామపి, న రాజతే న శోభతే, ఏవంభూతా సా ఆతపశ్యామా ఆతపాపహృతవర్ణా, సీతేవ లక్ష్యతే, కింతు సీతావ న్న శోభతే. వ్యతిరేకాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేష శ్చే దుపమానోపమేయయో' రితి తల్లక్షణం. అనేన సీతాయాభావి రావణాభిభవః, తేనాపి సురనారీజనబందీమోక్షణార్థత్వేనాతిశయశ్చ వ్యజ్యతే. ౧౪

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శః, వాయో శ్శీతస్పర్శ ఏవ స్వభావః, ఉష్ణస్పర్శ స్త్వాగంతుక ఇతి హృదయం. సాంప్రతం హేమంతే, హిమవిద్ధః హిమయుక్తః, కాలే ప్రాతః కాలే, ద్విగుణశీతళః ద్విరావృత్త్యా శీతళః. 'అథో గుణః, రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదశింజిన్యో రావృత్తీంద్రియ తంతుషు, సంధ్యాదా వపి సత్త్వాదౌ త్యాగాదా వుపసర్జన' ఇతి రత్నమాలా. పశ్చిమో వాయుః పశ్చిమదిగ్వాయుః, అనేన స్వభావతః కరుణాశీతళస్య, అవతారకాలే దేవప్రార్థనో త్తంభితకృపస్య పున ర్మున్యాశ్రమే ద్విగుణితకరుణస్య రామస్య వ్యాపార స్సూచితః. ౧౫

పోష్యాః. గుణాభావ ఆర్షః, శీతనివారకోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః. తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణ గమితాః. త్రియామాః, హిమారుణాః హిమధూసరాః, శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః, త్రియామా రాత్రయః, యాంతి గచ్ఛంతి. ౧౨

◈ ప్రకృత్యా స్వభావేనాఽశీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్షణ మనుష్ణేపి ద్రష్టవ్యం. తథాచాఽనుష్ణాఽశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః. ౧౫

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

బాష్పచ్ఛన్నా న్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ,
శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః. ౧౬

ఖర్జూరపుష్పాకృతిభి శ్శిరోభిః పూర్ణతండులైః,
శోభంతే కించి దానమ్రా శ్శాలయః కనకప్రభాః. ౧౭

మయూఖై రుపసర్పద్భి ర్హిమనీహారసంవృతైః,
దూర మభ్యుదిత స్సూర్య శ్శశాంక ఇవ లక్ష్యతే. ౧౮

అగ్రాహ్య వీర్యః పూర్వాహ్ణే మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖః,
సంరక్త కించి దాపాండు రాతప శ్శోభతే క్షితౌ. ౧౯

(బాష్పేతి.) బాష్పైః ఊష్మభిః, ఛన్నాని, యథా కూపోదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమకారా బాష్పాః. అనేన రామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమ సమృద్ధి రుచ్యతే. బాష్పశబ్దేన రామకృపోచ్యతే. యవేత్యాదినా తపస్సమృద్ధిః. నదద్భి రితి వేదఘోషః. ౧౬

(ఖర్జూరేతి.) ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పిశంగవర్ణైః, శిరోభిః కణిశైః, కనక ప్రభాః పరిపక్వ నాళపత్రవత్త్వా త్కనకవర్ణాః, అనేన వృద్ధా అపి జటాభరిత శిరోభి స్త్వాం ప్రణమంతీతి ద్యోతితం. ౧౭

(మయూఖై రితి.) హిమనీహారైః. శీతళనీహారైః సంవృతాః, తైః, అనేన బహుకాలం సమాగతోపి రాక్షసప్రభాభిభూతతేజస్కో మృదు రివ కిమర్థం వర్తసే? ఇత్యర్థ స్సూచ్యతే, ౧౮

(అగ్రాహ్యేతి.) పూర్వాహ్ణే, అగ్రాహ్య వీర్యః అగ్రాహ్యోష్ణ్యః. చంద్రికాయమాణో వర్తత ఇత్యర్థః. ఈషదర్థే వానఞ్. అనుదరాకస్యేతివత్. తదుక్తం. 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తద న్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థా షట్ ప్రకీర్తితాః' ఇతి. మధ్యాహ్నే, స్పర్శతః స్పర్శేన, సుఖః సుఖకరః, కించి త్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ, అనేనాపి రాక్షసాక్రమేప్య పరాక్రమత్వ మనుచిత మితి గమ్యతే. ౧౯

అవశ్యాయ నిపాతేన కించి త్ప్రక్లిన్న శాద్వలా,
వనానాం శోభతే భూమి ర్నివిష్టతరుణాఽఽతపా. ౨౦

స్పృశంస్తు విపులం శీత ముదకం ద్విరద స్సుఖం,
అత్యంతతృషితో వన్యః ప్రతిసంహరతే కరం. ౨౧

ఏతే హి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః,
న విగాహంతి సలిల మప్రగల్భా ఇవాఽఽహవం ౨౨

అవశ్యాయ తమోనద్ధా నీహారతమసాఽఽవృతాః,
ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే విపుష్పా వనరాజయః ౨౩

బాష్పసంఛన్న సలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః,
హిమార్ద్రవాలుకై స్తీరై స్సరితో భాంతి సాంప్రతం. ౨౪

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమం, శాద్వలః శష్ప ప్రచురాభూమిః, నడశాదాడ్వల జితివలచ్. అనేన రాక్షసాభిభవకృతమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తిశ్చోచ్యతే. ౨౦

(స్పృశన్నితి.) ప్రతిసంహరతే. అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వా దితిభావః. అనేనేంద్రస్య రాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం. ౨౧

(ఏతేహీతి.) సముపాసీనాః, జలమితిశేషః. అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే. అప్రగల్భాః అధృష్టాః. ఆహవం యుద్ధం. ౨౨

(అవశ్యాయేతి.) అవశ్యాయః హిమసలిలం, స ఏవ తమః, తేన, నద్ధాః బద్ధాః, అనేన నిశ్చలత్వం లక్ష్యతే. హిమక్లిన్నాహి లతా నిశ్చలీ భవంతి. నీహారః అజలవర్షి మహాహిమం. తదేవ తమః, తేనావృతాః. అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే. విపుష్పా ఇత్యనేన నిమీలితాక్షత్వ ముక్తం. అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః. అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః, ౨౩

(బాష్పేతి.) రుతం శబ్దః, హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః, అనేనాపి ఋషిజనదైన్యమేవ ద్యోత్యతే. ౨౪

(లక్ష్మణేన హేమంతకాలప్రసంగః)

తుషారపతనా చ్చైవ మృదుత్వా ద్భాస్కరస్య చ,
శైత్యా దగాగ్రస్థ మపి ప్రాయేణ రసవజ్జలం. ౨౫

జరాజర్ఝరితైః పద్మై శ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః,
నాళశేషై ర్హిమధ్వస్తై ర్న భాంతి కమలాకరాః. ౨౬

అస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రః కాలే దుఃఖసమన్వితః,
తప శ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే. ౨౭

త్యక్త్వా రాజ్యం చ మానం చ భోగాం శ్చ వివిధాన్ బహూన్,
తపస్వీ నియతాహారః శేతే శీతే మహీతలే. ౨౮

(తుషారేతి.) తుషారః హిమం, అగాగ్రస్థ మపి నిర్మలశిలాతలస్థ మపి, రసవ ద్విషవత్. 'రసో రాగే విషే ద్రవ్యే శృంగారాదౌ పరాక్రమ' ఇతి బాణః. శైత్యాతిశయేన విషవ దనుపాదేయం భవతీత్యర్థః. ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవత శ్చానుద్యోగా న్మనిమనో దుఃఖితం భవతీతి ద్యోత్యతే. ౨౫

(జరేతి.) జరయా చిరప్రరూఢతయా, జర్ఝరితైః వివర్ణైః, జీర్ణకేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్క కర్ణికైః, పద్మై ర్న భాంతి. స్పష్టం వ్యంగ్యం. ౨౬

ఏవ మృషి పీడాతిశయేపి రామస్య రాక్షసవధాఽనుద్యమ ముక్త్వా భరతస్య త్వదాగమనవ్యసనిత్వా త్తద్దర్శనకాలోప సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ (అస్మిన్నిత్యాదినా.) దుఃఖసమన్వితః, త్వద్విరహాదితి శేషః. ౨౭

(త్యక్త్వేతి.) రాజ్యం రాజత్వం, ప్రభుత్వ మిత్యర్థః. మానం రాజపుత్రోఽహ మిత్యభిమానం, భోగాన్ ప్రక్చందనవసనాదీన్, బహూ నిత్యపరిత్యాజ్యత్వ ముచ్యతే. తపస్వీ తపస్విచిహ్న జటాదికాన్, నియతాహారః ఫలమూలాద్యశనః, శీత ఇత్యనేనావరణరాహిత్య ముచ్యతే. మహీతల ఇత్యనేన ఖట్వాది రాహిత్యం. ౨౮

సోఽపి వేళా మిమాం నూన మభిషేకార్థ ముద్యతః,
వృతః ప్రకృతిభి ర్నిత్యం ప్రయాతి సరయూం నదీం. ౨౯

అత్యంతసుఖసంవృద్ధ స్సుకుమార స్సుఖోచితః,
కథ న్త్వపర రాత్రేషు సరయూ మవగాహతే. ౩౦

పద్మపత్రేక్షణో వీర శ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్,
ధర్మజ్ఞ స్సత్యవాదీ చ హ్రీనిషేధో జితేంద్రియః. ౩౧

ప్రియాభిభాషీ మధురో దీర్ఘబాహు రరిందమః,
సంత్యజ్య వివిధా న్భోగా నార్యం సర్వాత్మనాశ్రితః. ౩౨

(సోపీతి.) వేళాం, ప్రాప్యేతిశేషః. (ప్రకృతిభి రితి.) 'ఉపభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సల' మితి వక్ష్యమాణరీత్యా త్వ ద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరత మనుసరంతీభి రిత్యర్థః. ౨౯

(పద్మేత్యాది.) నిరుదరః అతుందిలః, హ్రీ నిషేధః హ్రియా లజ్జయా, నిషేధః అకృత్యేభ్యో నివర్తనం యస్య సః, మధురః మధురవాక్ సుందరో వా, ఆర్యం జ్యేష్ఠం త్వాం, సర్వాత్మనా కరణత్రయేణ, శ్రితః. ౩౧-౩౨

తనిశ్లోకీ (అత్యంతేతి.) అత్యంతసుఖసంవృద్ధః రాజ్ఞా ఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః, త్వయాపి లాలితత్వా దత్యంతసుఖసంవృద్ధః. (సుకుమారః) భవతోపి దృష్ట్యవేక్షణా సహ సౌకుమార్యః, (సుఖోచితః) త్వయా సహ వస్తుం యోగ్యః, నతు త్వద్వియోగార్హః. (కథం ను) ఆత్మోపమ్యేన మన్యతే. స్వస్య రామవిరహాభావేన శైత్యానుభవః, తస్య రామతాపాత్ ఉపతప్తోదకా నద్య ఇత్యుక్తరీత్యా నదీనా మపి రామవిరహేణోష్ణత్వాచ్చ శైత్యప్రసక్తి రేవ నాస్తి. (అపర రాత్రేషు) యథా నవవైధవ్యాః స్త్రియః మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖ మనవలోకయంత్యో గచ్ఛంతి, తథాఽయ మపి కైకేయోపుత్రోఽయం ఏత న్నిమిత్త ఏవాఽనర్థ ఇతి జనా వక్ష్యంతీతి భీత్యా అపరరాత్రే ష్వేవ గచ్ఛతి. (సరయూ మవగాహతే) నిర్వేదాతిశయేనాతిత్వరితగామినీ మపి సరయూం నిర్భయోఽవగాహతే (అవగాహతే జలే నిమగ్నశ్చే న్మన్ష్యాఽఽదాతవ్యో భవతి. ౩౦

(లక్ష్మణేన స్వక్లేశానాం స్మరణం)

జిత స్స్వర్గ స్తవ భ్రాత్రా భరతేన మహాత్మనా,
వనస్థ మపి తాపస్యే య స్త్వా మనువిధీయతే. ౩౩

న పిత్ర్య మనువర్తంతే మాతృకం ద్విపదా ఇతి,
ఖ్యాతో లోకప్రవాదోఽయం భరతేనాఽన్యథా కృతః. ౩౪

భర్తా దశరథో యస్యా స్సాధుశ్చ భరత స్సుతః,
కథన్ను సాఽంబా కైకేయీ తాదృశీ క్రూరశీలినీ. ౩౫

ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహా ద్బ్రువతి ధార్మికే,
పరివాదం జనన్యా స్త మసహ న్రాఘవోఽబ్రవీత్. ౩౬

(జిత ఇతి.) స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతరాయభూత స్స్వర్గః, జితః తిరస్కృతః. వనస్థ మపి త్వాం. తాపస్యే తాపసకర్మవిషయే, అనువిధీయతే అనుకరోతి, శ్యన్నార్షః. ౩౩.

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధే విళంబః కృతః, భరతక్లేశేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం. అతః కిమత్ర కృత్య మితి సూచయిత్వా సర్వస్యాఽనర్థస్య మూలభూతా కైకేయీ త్యాశయేనాహ (న పిత్ర్య మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. పిత్ర్యం పితృస్వభావం, ద్వే పదే యేషాం తే ద్విపదాః మనుష్యాః. అన్యథాకృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతః. న మాతృస్వభావ ఇత్యర్థః. (భర్తేతి.) సాధుశబ్దస్య భర్తరి భరతే చాన్వయః. తాదృశీతి పూర్వం కైకేయ్యుక్తస్మరణం. ౩౫.

(ఇత్యేవ మితి.) అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యూషే రామస్య ససీతస్య సరస్స్నానాది క్లేశ మాలోక్య సుదుఃఖితతయా, కైకేయీం నిందితు ముపక్రమ్య. ఝటితి నిందాయాం క్రియమాణాయాం రామః కుప్యే దితి ప్రథమం హేమంతస్వభావం ప్రస్తుత్య, తత్ప్రసంగేన భరత ముపక్షిప్య కైకేయీం నిందతిస్మేతి గమ్యతే. స్నేహాత్ రామస్నేహాత్, పరివాదం, అసహన్ అసహమానః. ౩౬

న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన,
⚘ తామే వేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కురు. ౩౭

నిశ్చితాఽపి హి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా,
భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీక్రియతే పునః. ౩౮

‡ సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ,
హృద్యా న్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ. ౩౯

(న త ఇతి.) మధ్యమా సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా. కథంచన ప్రాసంగికకథాయా మపి, మధ్యమాంబేతి స్వాభిమానద్యోతనాయ. ఇక్ష్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గం గతే అస్మాసు చ వనం గతేషు పూర్వతరాస్మత్కులమర్యాదాస్థాపకస్య. ౩౭

(నిశ్చితేతి) వనవాసే, నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి, మే బుద్ధిః, భరతస్నేహసంతప్తా సతీ, బాలిశీక్రియతే బాలబుద్ధి రివ భవతి. అసంపూర్ణేపి వనవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా భవతీ త్యర్థః. ౩౮

స్నేహ మేవ ప్రకాశయతి (సంస్మరామీత్యాదినా.) లోకే కైశ్చి దుక్తాని వాక్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకఠోరాణి భవంతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థమాహ (మధురాణీతి.) హృద్యాని హృదయాదనపేతాని, అమృతకల్పాని శుభోదర్కాణి, ఇదానీ మపి మనఃప్రహ్లాదనాని. ౩౯

⚘ తనిశ్లోకి. (తామేవ) 'అస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే' ఇత్యాద్యుక్తాం, (ఇక్ష్వాకునాథస్య) 'ఆస్ఫోటయంతి పితర' ఇత్యాదినా ఇక్ష్వాకుభిః ప్రార్థనీయస్య. (భరతస్య) 'పద్మపత్రేక్షణః' ఇత్యాద్యుక్త సద్గుణభరితస్య.

‡ తనిశ్లోకి. వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని, ప్రియాణి శ్రవణప్రియాణి, మధురాణి మాధుర్యం సుకుమారతేత్యాద్యుక్తగుణవంతి, ఏవం శబ్దధర్మా నుక్త్వా అర్థధర్మా నాహ (హృద్యా నీతి.) హృద్యాని హృదయాహ్లాదజనకాని, అమృతకల్పాని శర్కరామధ్వాదివ దత్యంతభోగ్యాని, మనఃప్రహ్లాదనాని విజాతీయప్రత్యయమూలతయా ఆనందైకజనకాని.

(లక్ష్మణేన స్వక్లేశానాం స్మరణం)

✡ కదా న్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా,
శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందన. ౪౦

ఇత్యేవం విలపం స్తత్ర ప్రాప్య గోదావరీం నదీం,
చక్రేఽభిషేకం కాకుత్స్థ స్సానుజ స్సహ సీతయా. ౪౧

తర్పయిత్వాఽథ సలిలై స్తే పితౄన్ దైవతాని చ,
స్తువంతి స్మోదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః. ౪౨

(కదేతి) భరతసాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యా మపి విరహిత మాత్మానం మన్యతే. భరతస్నేహాతిశయప్రకారోఽయం. ౪౦

(ఇత్యేవ మితి.) ఇత్యేవం విలపన్, భరతస్నేహకృతాని బహూని వాక్యాని జల్పన్నిత్యర్థః. అభిషేకం స్నానం. ౪౧

(తర్పయిత్వేతి.) ఋషితర్పణస్యా ప్యుపలక్షణం. స్తువంతి స్మ ఉపతస్థిరే 'మిత్రస్యే' త్యాది మంత్రైః. సీతా త్వమంత్రకం. దేవతాః సంధ్యాదిదేవతాః ౪౨

✡ తనిశ్లోకి. రఘునందన, శత్రుఘ్నేన త్వయా చ సహితేన భరతేన కదా, సమేష్యామి సంగతో భవిష్యామీతి యోజనీయం. చకారేణ సీతాసముచ్చయః. యావదనురక్తమేళనేపి ఏకానురక్తవిరహే సర్వానురక్తవిరహ ఇవ ఆర్తి ర్జాయతే. తస్యైకస్యాపి మేళనే అపూర్వసర్వసుహృజ్జనమేళనే ఇవాఽతిహర్షో జాయత ఇతి. (త్వయా చేతి.) లక్ష్మణ మేళనస్య, సిద్ధేపి అసిద్ధవ త్కథనం భరతశత్రుఘ్నవిషయప్రేమాతిశయేనేతి భావః.

కృతాభిషేక స్స రరాజ రామ స్సీతాద్వితీయ స్సహ లక్ష్మణేన,
కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్ర స్సనందీ భగవా నివేశః. ౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షోడశ స్సర్గః.

అథ సప్తదశ స్సర్గః

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతా సౌమిత్రి రేవ చ,
తస్మా ద్గోదావరీతీరా త్తతో జగ్ము స్స్వ మాశ్రమం. ౧

(కృతాభిషేక ఇతి.) 'రుద్ర స్సనందీ' త్యుపమయా దుష్ప్రధర్షణత్వ ముచ్యతే. 'రుద్ర స్సవిష్ణు ర్భగవా నివేశ' ఇతి న క్వచి దపి కోశే దృశ్యతే. కశ్చి ద్దృశ్యత ఇత్యాహ. తదా **అభూతోప మేతి** యుక్త మితి జ్ఞేయం. ౪౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. షోడశ స్సర్గః,

అథ సప్తదశ స్సర్గః

ఏవం రామతపోవిశేషద్యోతనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్త ముపవర్ణ్య, తత స్త్రిమ సంవత్సరే ష్వతీతేషు కదాచి చ్చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్పణఖా వృత్తాంత ముపక్షిపతి సప్తదశే (కృతాభిషేక ఇత్యాది.) **తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యా** నంతరం, ఆశ్రమం **తపోవనం**. 'తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమో స్త్రియా' మితి **బాణః**. ౧

(శూర్పణఖాయా ఆగమనం)

ఆశ్రమం త ముపాగమ్య రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
కృత్వా పౌర్వాహ్ణికం కర్మ పర్ణశాలా ముపాగమత్. ౨

ఉవాస సుఖిత స్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చకార వివిధాః కథాః. ౩

స రామః పర్ణశాలాయా మాసీన స్సహ సీతయా,
విరరాజ మహాబాహు శ్చిత్రయా చంద్రమా ఇవ. ౪

తథాఽఽసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః,
తం దేశం రాక్షసీ కాచి దాజగామ యదృచ్ఛయా. ౫

సా తు శూర్పణఖా నామ దశగ్రీవస్య రక్షసః,
భగినీ రామ మాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమం. ౬

(ఆశ్రమ మితి.) పూర్వాహ్ణే భవం పౌర్వాహ్ణికం బ్రహ్మయజ్ఞాది, న త్వగ్నికృత్యం, అనుదితహోమత్వేన తస్య సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్. పర్ణశాలా ముపాగమత్, ఆశ్రమే పర్ణశాలాతో బహిరేవ కర్తవ్య మనుష్ఠాయ, వాసస్థాన మగమ దిత్యర్థః. ౨

(ఉవాసేతి.) కథాః పురాణేతిహాసకథాః, చకార, ఉవాచేత్యర్థః. తథా చోక్తం ధాతువృత్తౌ - కరోతి రభూతప్రాదుర్భావే వర్తతే. 'అశ్మాన మితః కురు,' 'పాదం జలే కురు' 'యః ప్రథమ శ్శకలః పరాపతేత్ స స్వరుః కార్యః,' 'చోరంకార మాక్రోశతీ' త్యాదౌ అవస్థాపన నిర్మలీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌ ప్రయోగాత్. చోరంకార మిత్యత్ర చోరశబ్ద ముచ్చార్యేత్యర్థః. న హ్యత్ర చోరః క్రియతే. అర్థనిర్దేశ స్తూపలక్షణ మితి. ౩

(స రామ ఇతి.) చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ, చిత్రాపౌర్ణమాస్యా మితి భావః. ౪

(తథేతి.) రామస్యాఽఽసీనస్య రామే ఆసీనే. ౫

రాక్షసీ మృషి ర్విశేషయతి (సేతి.) రామ మాసాద్య దదర్శ రామం దృష్ట్వా ఆససాదే త్యర్థః. సమానకర్తృకత్వమాత్రే ల్యప్. ౬

సింహోరస్కం మహాబాహుం పద్మపత్రనిభేక్షణం,
ఆజానుబాహుం దీప్తాస్య మతీవ ప్రియదర్శనం, ౭

గజవిక్రాంతగమనం జటామండలధారిణం,
సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితం. ౮

రామ మిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభం,
బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా. ౯

సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ,
విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా. ౧౦

ప్రీతిరూపం విరూపా సా సుస్వరం భైరవస్వరా,
తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ, ౧౧

న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియ మప్రియదర్శనా,
శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨

(సింహోరస్క మిత్యాది.) సింహోరస్కం, సింహశబ్దః శ్రేష్ఠవాచీ, విశాలోరస్క మిత్యర్థః. మహాసత్త్వం మహాబలం, పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని, కామకృతమోహహేతవో విశేషణాని. ౭-౯

తస్యాస్తస్మిన్ మనఃప్రవృత్తిం మునిః పరిహసతి (సుముఖ మిత్యాదినా.) వృత్తమధ్యం తనుమధ్యం, విరూపాక్షీ వికటనేత్రీ, సుకేశం నీలకేశం, ప్రీతిరూపం ప్రియరూపం, ప్రీయత ఇతి ప్రీతిః. విరూపా వికటరూపా, సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం, తరుణం యువానం సౌమ్యం చేత్యర్థః. దారుణేతి ప్రతియోగినిర్దేశాత్, దక్షిణం ఋజుభాషిణం, వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ, న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం, శరీరజో మన్మథః. ౧౦-౧౨

(శూర్పణఖాయా ఆగమనం)

జటీ తాపసరూపేణ సభార్య శ్శరచాపధృత్,
ఆగత స్త్వ మిమం దేశం కథం రాక్షససేవితం,
కి మాగమనకృత్యం తే తత్త్వ మాఖ్యాతు మర్హసి, ౧౩½

ఏవ ముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పనఖ్యా పరంతపః,
ఋజుబుద్ధితయా సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, ౧౪½

అనృతం న హి రామస్య కదాచి దపి సమ్మతం,
విశేషేణాఽఽశ్రమస్థస్య సమీపే స్త్రీజనస్య చ, ౧౫½

ఆసీ ద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః,
తస్యాఽహ మగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనై శ్శ్రుతః,
భ్రాతాఽయం లక్ష్మణో నామ యవీయా న్మా మనువ్రతః. ౧౬

ఇయం భార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా,
నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితు ర్మాతుశ్చ యంత్రితః. ౧౭

(జటీతి.) తాపసరూపేణ జటీ, కాముకరూపేణ సభార్యః, క్షత్రియరూపేణ శరచాపధృత్, రాక్షససేవితం ఏతద్రూపాసహై స్సేవిత మిత్యర్థః. ౧౩½

(ఏవ మితి.) (శూర్పనఖ్యేతి.) ఛాందసౌ జీష్ణత్వాభావౌ. ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్వ ప్యకుటిలబుద్ధితయా, ఆశ్రమస్థస్య తపోవనస్థస్య. ౧౫½

(ఆసీ దిత్యాది.) యవీయాన్ కనిష్ఠః, అనువ్రతః అనుసరణం వ్రతం యస్య సః. ౧౬

(వైదేహీ) విదేహరాజపుత్రీ, మాతుః కైకేయ్యాః, యంత్రితః నియతః. చోదిత ఇతి యావత్. ౧౭

ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీ చ వనం వస్తు మిహాగత:,
త్వాం తు వేదితు మిచ్ఛామి కథ్యతాం కాऽసి కస్య వా. ౧౯

న హి తావ న్మనోజ్ఞాంగి రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే,
ఇహ వా కిన్నిమిత్తం త్వ మాగతా బ్రూహి తత్త్వత:. ౨౦

సాऽబ్రవీ ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా,
శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి తత్త్వార్థం వచనం మమ ౨౧

అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ,
అరణ్యం విచరామీద మేకా సర్వభయంకరా. ౨౨

రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయా న్రాక్షసేశ్వర:,
వీరో విశ్రవస: పుత్రో యది తే శ్రోత్ర మాగత:. ౨౩

(ధర్మకాంక్షీ) పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మకాంక్షీ, ధర్మార్థం తపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం. వనం వస్తుం యంత్రిత స్స న్నిహాగత ఇత్యన్వయః. కాऽసీతి నామజాతిప్రశ్నః. కస్యేతి పిత్రాదివిషయః ప్రశ్నః. ౧౯

(న హీతి.) తావత్ కార్త్స్న్యేన, మనోజ్ఞాంగి న భవసి. మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతిభాసి. యద్వా, రాక్షససేవిత ఇతి తద్వచనాత్ రాక్షసీ త్వ మిత్యాశంక్య పరిహరతి (మనోజ్ఞాంగి త్వం రాక్షసీతి న ప్రతిభాసీతి.) రామదర్శనకాలే తథారూపం కృతవతీ, కామరూపత్వాత్. దుర్ముఖీత్యాదికం వాస్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్త మితి జ్ఞేయం. ౨౦

(సేతి.) తత్త్వార్థం పరమార్థం. ౨౧

(అహ మితి.) కామరూపిణీ ఇతోऽప్యధికరూపధారణే సమర్థా. సర్వభయంకరేతి వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా. ౨౨

కాऽసీతి ప్రశ్న స్యోత్తర ముక్త్వా, కస్యే త్యస్య ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ (రావణ ఇత్యాదినా.) ౨౩

(శూర్పణఖాయా ఆగమనం)

ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః,
విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టితః. ౨౪

ప్రఖ్యాతవీర్యౌ చ రణే భ్రాతరౌ ఖరదూషణౌ,
తా నహం సమతిక్రాంతా రామ త్వాఽపూర్వదర్శనాత్.
సముపేతాఽస్మి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమం, ౨౫½

అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ.
చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి, ౨౬½

వికృతా చ విరూపా చ న చేయం సదృశీ తవ.
అహ మేవాఽనురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మాం, ౨౭½

(కుంభకర్ణశ్చ) మే భ్రాతేత్యన్వయః. విభీషణస్తు, తస్య విశేషోఽస్తి. సోపి మే భ్రాతేత్యర్థః. తం విశేష మాహ (ధర్మాత్మేతి.) ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః. రాక్షసచేష్టితో న, జన్మనా రాక్షసోపి న రాక్షసవ్యాపార ఇత్యర్థః. ౨౪

ఏతద్దేశాగమనే నిమిత్తమాహ (ప్రఖ్యాతేతి) ఖరదూషణౌ. జనస్థానస్థావితి శేషః, ఏవం భ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహే భీతి ర్మా భూ దిత్యత ఆహ (తా నహ మితి.) అతిక్రాంతా అతిక్రమ్య వర్తమానా. స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః. త్వా త్వాం, పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శన మారభ్య, అపూర్వదర్శనా దితి వా ఛేదః. దేవదానవమర్త్యే ష్వితఃపూర్వ మదృష్టత్వద్రూపదర్శనా ద్ధేతోః, భావేన హృదయేన. రత్యాఖ్యభావేన వా, భర్తారం సముపేతాఽస్మి. తత్ర హేతుః (పురుషోత్తమ మితి.) ౨౫½

సీతాయాం విద్యమానాయాం కిం త్వయే త్యత్రాహ (అహ మితి) స్వచ్ఛందబలగామినీ స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనా చ. ౨౬½

సీతాం నిందతి (వికృతాచేతి) వికృతేతి విషమశరీరత్వ ముచ్యతే. ౨౭½

ఇమాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం.
అనేన తే సహ భ్రాత్రా భక్షయిష్యామి మానుషీం, ౨౮౹

తతః పర్వతశృంగాణి వనాని వివిధాని చ.
పశ్యన్ సహ మయా కాంత దండకా న్విచరిష్యసి, ౨౯౹

ఇత్యేవ ముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణాం.
ఇదం వచన మారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః. ౩౦౹

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తదశ స్సర్గః.

(కరాళాం) వికృతాం. 'కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేఽపి చే' తి **వైజయంతీ.** నిర్ణతం నిరతిశయేన నతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్సా నిర్ణతోదరీ ౨౮౹-౨౯౹

(ఇతీతి) తాం మదిరేక్షణాం - మదయతి దర్పయతీతి మదిరం, తాదృశ మీక్షణం యస్యా స్తాం, మద దర్పశోభనయో రిత్యస్మా ద్ధాతోః ఇషిమదీత్యాదినా కిరచ్ ప్రత్యయః. అత్ర సార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦౹

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తదశ స్సర్గః.

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

తత శ్శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితాం,
స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్ణయా వాచా స్మితపూర్వ మథాఽబ్రవీత్. ౧

కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ,
త్వద్విధానాం తు నారీణాం సుదుఃఖా ససపత్నతా. ౨

అనుజ స్త్వేష మే భ్రాతా శీలవా న్ప్రియదర్శనః,
శ్రీమా నకృతదారశ్చ లక్ష్మణో మమ వీర్యవాన్. ౩

అథ అష్టాదశ స్సర్గః

అథ ఖరక్రోధహేతు శ్శూర్పణఖావిరూపకరణ మష్టాదశే (తత ఇత్యాది.) తతః తత్ర పర్ణశాలాయాం, అథ శూర్పణఖావచనానంతరం, స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా. శ్లక్ష్ణయా మృద్వ్యా. కామ ఏవ పాశః, తేనాఽవపాశితాం సంజాతపాశాం, బద్ధామిత్యర్థః. ౧

(కృతేతి.) కృతదారః స్వీకృత భార్యః, కరోతే రనేకార్థత్వాత్. అస్మీ త్యహ మిత్యస్మి న్నర్థే నిపాతః. భవతీతి శూర్పణఖాయా స్సంబోధనం. ఇష్టాత్వేన త్యక్తు మనర్హే త్యాహ (దయితేతి.)తర్హి 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇత్యుక్తదక్షిణో భవే త్యాశంక్యాహ (త్వద్విధానా మితి) సుదుఃఖా సుతరాం దుఃఖకరీ, సపత్న్యా సహితా ససపత్నీ, తస్యా భావ స్ససపత్నతా. త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావః. గుణత్వం చాస్య న శుక్లతాదివత్, కింతు కఠినత్వ మిత్యాదివత్. ద్రవ్యత్వ వ్యావృత్తిః. అత స్సపత్నీసాహిత్య రూపగుణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః. ౨

(అనుజస్త్విత్యాది.) అకృతదారః అసహకృతదార ఇత్యర్థః. 'న ఏతథా పరిహాసకథా స్వపీ' త్యుక్తేః, 'అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనే' త్యుక్తేశ్చ. అకృతదార ఇతి నానార్థః. ౩

అపూర్వీ భార్యయా చార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః,
అనురూపశ్చ తే భర్తా రూపస్యాఽస్య భవిష్యతి. ౪

ఏనం భజ విశాలాక్షి భర్తారం భ్రాతరం మమ,
అసపత్నా వరారోహే మేరు మర్కప్రభా యథా. ౫

ఇతి రామేణ సా ప్రోక్తా రాక్షసీ కామమోహితా,
విసృజ్య రామం సహసా తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౬

అస్య రూపస్య తే యుక్తా భార్యాఽహం వరవర్ణినీ,
మయా సహ సుఖం సర్వాన్ దండకాన్ విచరిష్యసి. ౭

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రీ రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః,
తత శ్శూర్పనఖీం స్మిత్వా లక్ష్మణో యుక్త మబ్రవీత్. ౮

(అపూర్వీతి.) పూర్వం భార్యాసుఖం జ్ఞాత మనేన పూర్వీ- పూర్వాదిని రితి ఇనిః. న పూర్వీ అపూర్వీ, చిరా దజ్ఞాతభార్యాసుఖ ఇత్యర్థః. అత ఏవ భార్యయా అర్థీ ప్రయోజనవాన్. ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం. 'అనురూపశ్చ తే భర్తే' త్యత్ర అభర్తేతి చ్ఛేదేనాంఽతరాశయః. రూపస్యాస్య కుత్సితస్య రూపస్యేత్యర్థః. ౪

(విశాలాక్షి.) వర్తులతయా విశాలాక్షిత్వ మపి గమ్యతే. అర్కప్రభా మేరుం యథా భజతి తథే త్యన్వయః. అర్కప్రభా మేరుం ప్రాప్తా యథా నివర్తతే తథే త్యప్యర్థః. ఏవం రామో దయాళుతయా స్వస్మిన్ కామమోహేన ప్రాప్తాయాః స్త్రియ స్సహసా ధిక్కారేణ దుఃఖం మా భూదితి పరిహాసకథాం ప్రవర్తయామాస. ౫—౭

(ఏవ మితి.) శూర్ప ఇవ నఖో యస్యా స్సా శూర్పనఖీ, సంజ్ఞాయా అవివక్షితత్వా త్స్వాంగా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా దితి జీష్. అసంజ్ఞాత్వా దేవ పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మితి ణత్వాభావః. ౮

(శూర్పణఖాభంజనం)

కథం దాసస్య మే దాసీ భార్యా భవతు మిచ్ఛసి,
సోఽహ మార్యేణ పరవా న్భ్రాత్రా కమలవర్ణిని. ౯

సమృద్ధార్థస్య సిద్ధార్థా ముదితాఽమలవర్ణినీ,
ఆర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్యా భవ యవీయసీ. ౧౦

❖ ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం,
భార్యాం వృద్ధాం పరిత్యజ్య త్వా మేవైష భజిష్యతి. ౧౧

కో హి రూప మిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్ణిని,
మానుషీషు వరారోహే కుర్యా ద్భావం విచక్షణః. ౧౨

(కథ మితి.) దాసస్య మే భార్యా భూత్వా కథం దాసీ భవితు మిచ్ఛసి? కస్య దాస స్త్వ? మిత్యత్రాహ (సోఽహ మితి.) అహ మార్యేణ జ్యేష్ఠేన భ్రాత్రా, పరవా న్నాథవా న్, 'దూరాఽన్యాత్మోత్తమాః పరా' ఇత్యమరః. తస్య దాసోఽహ మిత్యర్థః. అకమలవర్ణినీత్యపి ఛేదః. ౯

(సమృద్ధార్థస్యేతి.) సిద్ధార్థా సిద్ధనివృత్తిః, 'అర్థోఽభిధేయరై వస్తుప్రయోజనవివృత్తిషు' ఇత్యమరః. అముదితా మ్మలవర్ణినీత్యపి. యవీయసీ కనిష్ఠా హీనా చ ౧౦

సీతాయాం విద్యమానాయాం కథం మాం పరిగ్రహీష్యతి త్యత్రాహ (ఏనా మితి,) ఏతాదృశావస్థాం త్వా మేవ పరిత్యజ్య సీతాం భజిష్యతీతి హార్దోఽర్థః. అసతీం అప్రశస్తా మితి సీతాపక్షే, అతో న పురస్స్ఫూర్తికదోషః. కరాళాం దంతురాం, నిర్ణతం నిరతిశయం ఉదరం యస్యా స్తాం. ౧౧

(కో హీతి.) విపరీతలక్షణా. ౧౨

❖ వస్తుతస్తు విరూపాం విశేషరూపాం, త్రిలోకసుందరీ మిత్యర్థః. అసతీం. న విద్యతే అన్యా సతీ యస్యా స్సా అసతీ, పరమపతివ్రతేత్యర్థః. కరాళా మున్నతాం. 'కరాళో దంతురే తుంగే దారుణేపి చ కథ్యత' ఇతి నిఘంటుః. నిర్ణతోదరీం నిర్ణతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్సా తాం-తనుమధ్యా మిత్యర్థః. వృద్ధాం జ్ఞానశీలగుణవృద్ధా మిత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతి సా లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా నిర్ణతోదరీ,
మన్యతే తద్వచ స్తథ్యం పరిహాసాఽవిచక్షణా. ౧౩

సా రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం పరంతపం,
సీతయా సహ దుర్ధర్ష మబ్రవీ త్కామమోహితా. ౧౪

ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం,
వృద్ధాం భార్యా మవష్టభ్య మాం న త్వం బహుమన్యసే. ౧౫

అద్యేమాం భక్షయిష్యామి పశ్యత స్తవ మానుషీం,
త్వయా సహ చరిష్యామి నిస్సపత్నా యథా సుఖం. ౧౬

ఇత్యుక్త్వా మృగశాబాక్షీ మలాతసదృశేక్షణా,
అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధా మహోల్కా రోహిణీ మివ. ౧౭

తాం మృత్యుపాశప్రతిమా మాపతంతీం మహాబలః,
నిగృహ్య రామః కుపిత స్తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮

(ఇతీతి) పరిహాసావిచక్షణా పరిహాసాఽనభిజ్ఞా. ౧౩

(సేతి.) పర్ణశాలాయా మిత్యనేన లక్ష్మణో బహిరేవ స్థిత ఇతి గమ్యతే. ౧౪

(ఏనా మితి.) అవష్టభ్య అవలంబ్య. ౧౫

(అద్యేతి.) పశ్యత స్తవ త్వయి పశ్యతి, నిస్సపత్నా నిష్ప్రతిబంధకా. ౧౬

(ఇతీతి.) అలాతసదృశేక్షణా నిర్జ్వాలకాష్ఠాగ్నితుల్యేక్షణా, ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా. సా చోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతే వివక్షితా. ౧౭

(తా మితి.) నిగృహ్య హుంకారేణ ప్రతిషిధ్య. ౧౮

(శూర్పణఖాభంజనం)

క్రూరై రనార్యై స్సౌమిత్రే పరిహాసః కథంచన,
న కార్యః పశ్య వైదేహీం కథంచి త్సౌమ్య జీవతీం. ౧౯

ఇమాం విరూపా మసతీ మతిమత్తాం మహోదరీం,
రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితు మర్హసి. ౨౦

ఇత్యుక్తో లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పార్శ్వతః,
ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః. ౨౧

నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినద్య చ,
యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనం. ౨౨

సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసీ శోణితోక్షితా,
ననాద వివిధా న్నాదాన్ యథా ప్రావృషి తోయదః. ౨౩

(క్రూరై రితి.) అనార్యైః దుర్జనైః, కథంచి జ్జీవతీం శూర్పణఖాయాః క్రౌర్య మాలోక్య కథంచిత్ స్వాస్థ్య మాపన్నాం. ౧౯

(ఇమా మితి.) పూర్వ మేవ విరూపాం పున ర్విరూపయేతి భావః, ఏతావత్పర్యంత మపరాధాఽభావా త్తూష్ణీం స్థితం, అద్య సీతాఽఽక్రమణవ్యాజేనేమాం విరూపయే త్యర్థః. ౨౦

(ఇత్యుక్త ఇతి.) తస్యాః కర్ణనాస మిత్యన్వయః. ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. రామే ఖద్ధభావాయా అపి శూర్పణఖాయా స్తదీయాపచారేణ హాని ర్జాతే త్యనుసంధేయం. ౨౧

(నికృత్తేతి.) యథాగతం ఆగతమార్గ మనతిక్రమ్య. వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః. ౨౨

(సేతి.) శోణితోక్షితా రక్తేన సిక్తా, నాదాన్ ననాద, నాదాన్ చకారే త్యర్థః. ఓదనపాకం పచతీతివత్. ప్రావృషి వర్షాకాలే. ౨౩

సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా,
ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనం. ౨౪

తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా,
ఉపేత్య తం భ్రాతర ముగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనా ద్యథాఽశనిః. ౨౫

తత స్సభార్యం భయమోహమూర్ఛితా సలక్ష్మణం రాఘవ మాగతం వనం,
విరూపణం చాత్మని శోణితోక్షితా శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టాదశ స్సర్గః.

(సా విక్షరంతీతి.) విక్షరంతీ స్రవంతీ, రుధిరం రక్తం, ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య. ౨౪

(తత స్త్వితి) తం రామవధ్యత్వేన ప్రసిద్ధం, యథాఽశనిః అశని రివ, గగనాత్ భూమౌ పపాత. ౨౫

ఉత్తరసర్గార్థ మేకేన సంగృహ్ణాతి (తత స్సభార్య మితి.) భయజో మోహో భయమోహః నిస్సంజ్ఞతా, తేన మూర్ఛితా వ్యాప్తా, రాఘవం వన మాగతం శశంస, ఆత్మవిరూపణం చ సర్వం, శశంస సమూలం శశంసేత్యర్థః. ఖరస్య భగినీ సపత్నిమాతృపుత్రత్వా న్మాతృష్వసేయత్వా చ్చేతి పూర్వ ముపపాదితం. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశ స్సర్గః.

—:o:—

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితాం,
భగినీం క్రోధసంతప్తః ఖరః పప్రచ్ఛ రాక్షసః. ౧

ఉత్తిష్ఠ తావ దాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమం,
వ్యక్త మాఖ్యాహి కేన త్వ మేవంరూపా విరూపితా. ౨

కః కృష్ణసర్ప మాసీన మాశీవిష మనాగసం,
తుద త్యభిసమాపన్న మంగుళ్యగ్రేణ లీలయా. ౩

కః కాలపాశ మాసజ్య కంఠే మోహా న్న బుద్ధ్యతే,
య స్త్వా మద్య సమాసాద్య పీతవా న్విష ముత్తమం. ౪

అథ ఏకోనవింశ స్సర్గః

అథ ఖరవధమూలభూతః ఖరక్రోధ ఉచ్యత ఏకోనవింశే (తా మిత్యాది) భగినీం జ్యేష్ఠాం. 'అత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠే' త్యమరః. ౧

(ఉత్తిష్ఠేతి.) ప్రమోహో విసంజ్ఞతా, సంభ్రమ శ్చిత్తాప్రతిష్ఠా. ఏవంరూపా యథా భవసి తథా విరూపితేత్యర్థః. ౨

ఉత్తరకాల ఏవాపకర్తు రనిష్టావాప్తిం సూచయన్ పృచ్ఛతి (క ఇతి.) కృష్ణే త్యమోఘవిషత్వవ్యంజనాయ. ఆసీనం నిశ్చల మిత్యర్థః. ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యస్యేతి సర్ప విశేషణం, పృషోదరాదిత్వా త్సకారలోపః. 'ఆశీ రురగదంష్ట్రాయాం ప్రియవాక్యాభిషంగయో' రితి నిఘంటుః. ఈకారాంతో ప్యాశీశబ్దోఽస్తి. తుదతి వ్యథయతి, అభిసమాపన్నం అభిముఖ్యే నాగత మితి శీఘ్రప్రతికారమూలం, అంగుళ్యగ్రేణ లీలయేతి ప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః. అనేన స్వస్య లీలయా సద్యః ప్రతీకారసామర్థ్యం ద్యోతితం. ౩

పునరపి స్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాం చాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి (కః కాలేతి.) యః, కంఠే, కాలపాశం మృత్యుపాశం, ఆసజ్య ఆబధ్య, న బుద్ధ్యతే, ఉత్తరక్షణే స్వమరణం న జానాతీ త్యర్థః. యశ్చ, త్వాం, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఉత్తమం, విషం కాలకూటం, పీతవాన్, స కః? ఇత్యన్వయః. అత్ర ఆసాదనశబ్దేన విరూపకరణ ముచ్యతే. త్వదాసాదనరూపం విష మిత్యర్థః. ౪

బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ,
ఇమా మవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతకసమా గతా. ౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాం చ మహాత్మనాం,
కోఽయ మేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్య శ్చకార హ. ౬

న హి పశ్యా మ్యహం లోకే యః కుర్యా న్మమ విప్రియం,
అంతరేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసనం. ౭

అద్యాఽహం మార్గణైః ప్రాణా నాదాస్యే జీవితాంతకైః,
సలిలే క్షీర మాసక్తం నిష్పిబ న్నివ సారసః. ౮

నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృత్తమర్మణః,
సఫేనం రుధిరం రక్తం మేదినీ కస్య పాస్యతి. ౯

అథ విస్మయేన పృచ్ఛతి (బలేతి.) ఇతో గతా త్వం కేనేమా మవస్థాం నీతే త్యన్వయః. ౫

(దేవేత్యాది.) నిర్ధారణే షష్ఠీ. దేవాదీనాం మధ్యే, అయం ఏతాదృశకార్యకర్తా. కః ఏవం విరూపాం చకార? ౬

స్వనిశ్చయ మాహ (న హీతి.) అత్ర తమి త్యధ్యాహార్యం. తస్య గర్వవిశేషద్యోతనాయ ఇంద్రస్య విశేషణద్వయం. ౭

(అద్యేతి.) ప్రాణాన్, తస్యేతి శేషః. జీవితాంతకైః శత్రుజీవితవినాశకరైః, మార్గణైః బాణైః. సారసః హంసవిశేషః. ౮

(నిహతస్యేతి.) సంఖ్యే యుద్ధే. శరసంకృత్తమర్మణః బాణచ్ఛిన్నమర్మస్థలస్య, సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం. రక్తం రక్తవర్ణం, అచిరప్రవృత్తత్వ మనేనోచ్యతే. మేదినీ భూమిః. ౯

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

కస్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముత్కృత్య సంగతాః,
ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే. ౧౦

తం న దేవా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః,
మయాఽపకృష్టం కృపణం శక్తా స్త్రాతు మిహాహవే. ౧౧

ఉపలభ్య శనై స్సంజ్ఞాం తం మే శంసితు మర్హసి,
యేన త్వం దుర్వినీతేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨

ఇతి భ్రాతు ర్వచ శ్శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశేషతః,
తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్ప మిద మబ్రవీత్. ౧౩

◊ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ,

(కస్యేతి.) పత్రరథాః పక్షిణః, కాయాత్ దేహాత్, ఉత్కృత్య ఉచ్ఛిద్య, సంగతాః సంఘశ స్సమవేతాః. ౧౦

(త మితి.) మయా ఆహవే, అపకృష్టం ఆకృష్టం. ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానోక్తిః. ౧౧

(ఉపలభ్యేతి.) ఉపలభ్య ప్రాప్య, దుర్వినీతేన దుర్జనేన, విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా. ౧౨

(ఇతీతి.) విశేషతః అతిశయేన, క్రుద్ధస్య కృతక్రోధస్య. ౧౩

(తరుణా విత్యాది.) నను వ్యక్త మాఖ్యాహి, కేన త్వ మేవంరూపా విరూపితేతి పృచ్ఛంతం ఖరం ప్రతి 'పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ' ఇత్యేవ వక్తవ్యే 'తరుణౌ' ఇత్యాదినా రామాదిసౌందర్యాదికం కిమర్థం కథయతీతి చేత్, అస్యాః వైరూప్యే జాతేపి వైరాగ్యాజననాత్, కామమోహాతిశయేన భ్రాత్రాదిసన్నిధానేపి హృద్గత మేవోక్తవతీ, అనుకూలానాం

◊ తనిశ్లోకీ. ఏతత్పుత్రౌ వేతన్నామకా ఇతి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణన మస్యాః వైరూప్యప్రాప్తా వపి వైరాగ్యోత్పత్త్యభావేన కామమోహితత్వా దపశా భ్రాతుస్సన్నిధా వవాచ్య మపి హృద్గత మేవాహ. విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూల ప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం య న్మనసి లగ్నం తదేవానువదంతి. యద్వా, 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః, నామాని

పుండరీకవిశాలాక్షౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ. ౧౪

ప్రతికూలానాం చ రామం దృష్టవతా మయ మేవ స్వభావః. అత ఏవ యాని రామస్య చిహ్నానీతి పృష్టవతీం సీతాం ప్రతి 'త్రిస్థిర స్త్రిప్రలంబశ్చే' తి వక్తవ్యే 'రామః కమలపత్రాక్ష స్సర్వసత్త్వమనోహర' ఇత్యేవ మాహ హనుమాన్. యద్వా, సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన కర్ణనాసాచ్ఛేదేన ప్రమత్తా కుపితా చ శూర్పణఖా హృద్గత మేవాహ. (తరుణౌ) కామినీనాం ప్రథమాకర్షకం వయ ఏవ హి. అత స్తదుచ్యతే. పరస్పరపరిహాసకరణే నోభయత్ర భావబంధావిశేషా ద్ద్వివచనం. వయసా తుల్యత్వేపి రూపే కి మనయో స్తారతమ్య మస్తి? నేత్యాహ (రూపసంపన్నౌ) రూపం సౌందర్యం, తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ, ఇతరేషాం కామాదీనాం రూప మాభ్యాం భిక్షిత్వా సంపాదయితవ్య మితి మాన్యమానా విత్యర్థః. యద్వా (రూపసంపన్నౌ) సంపన్నరూపౌ, అహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః. తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణ మగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయం విహాయ 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహైవోత్పన్నరూపా విత్యర్థః. వయోరూపసత్త్వేపి కిం కఠినస్పర్శౌ? నేత్యాహ (సుకుమారౌ) పరుషతరభవచ్ఛరీరవ న్నభవ త్యనయో శ్శరీరం, కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ. ఏవం సౌకుమార్యసత్త్వేపి రతివైయాత్యే కిం శ్రాంతౌ స్యాతాం? నేత్యాహ (మహాబలౌ) 'రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూ' నిత్యాద్యుక్తరీత్యాఽనేకర్తుషు విహరణేఽపి శ్రమలవరహితౌ. ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేపి కి మవయవశోభాసు వైకల్యం? నేత్యాహ (పుండరీక

తనిశ్లోకి

కృత్వే'తివత్ ప్రథమం రూపోదాహరణం. అథవా, 'సుప్తమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి కుపితత్వా ద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం. యద్వా, ఏవం రాక్షసావాసవనప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాం తౌ బలిష్ఠావితి మా భైషీః, కింతు మృదుప్రకృతికా విత్యుచ్యతే. యద్వా, 'యువా కుమార' ఇత్యాది వేదాంతసిద్ధ మర్థం రాక్షస్యాచష్టే. 'వ్యక్త మేష మహాయోగీ' తి మండోదరీవత్. పరత్వం ఖలు ముక్తవేద్యం. స్నేహస్తు దశరథాదిభిః కార్యః. తదవిశేషేణ రాక్షస్యా జాతం రఘునందన సౌందర్యవైలక్షణ్యమహిమ్నేతి జ్ఞేయం. నను రూపసంపదా ప్రథమం తరుణత్వాదివిశేషణ విశిష్టే శ్రీరామే భావానుబంధః, లక్ష్మణే తు విరూపకరణద్వేషః. ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథ? మితి చేత్, 'పరస్పరస్య సదృశా' వితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్. రామప్రత్యాఖ్యానే లక్ష్మణేపి భావబంధనా ద్రామేణాపి కర్ణనాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ న దోషః. తాభ్యా ముభాభ్యా మిమా మవస్థాం సంప్రాప్తేతి వక్ష్యతి. కథం యుగప దేకస్యా ద్వయో ర్భావబంధో జాతః? జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేపి న తారుణ్యవైషమ్యం, తేనోభయత్రైకధా భావబంధః.

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,

విశాలాక్షౌ) 'సంరక్తనయనా ఘోరా' ఇత్యుక్తరీత్యా త్వాదృశనయనవ న్న భవతి తన్నయన మిత్యర్థః. పుండరీకం సితాంభోజం. తమోగుణోద్రేకేణ నిద్రాకషాయితత్వం రజోగుణోద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి. కింతు సర్వదా సత్త్వప్రసన్న నయనా విత్యర్థః. న కేవల మేవావయవ శోభాతిశయః (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) 'కి మివ హి మధురాణాం మండనం నాఽఽకృతీనా' మిత్యుక్త రీత్యా, వల్కలాజినధారణే ప్యతిరమణీయౌ. యద్వా. 'కోఽయ మేవం మహావీర్య' ఇతి భీతం ప్రతి తయో ర్దుర్బలత్వ ముచ్యతే. (తరుణౌ) 'ఊనషోడశవర్ష' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ. యద్వా, 'యౌవనే విషయైషిణా' మిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ. (రూపసం పన్నౌ) 'కన్యా కామయతే రూప' మిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశీకరణాయ శరీర ముద్వాస యంతౌ, న పౌరుషసంపన్నౌ, (సుకుమారౌ) శ్రీమత్పుత్రతయా సంపత్కుమారౌ, అతో భవదాయుధ ప్రహారాసహౌ. (మహాబలౌ) విపరీతలక్షణయా, ద్వా వేతౌ దుర్బలౌ, ససైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తా విత్యర్థః. యద్వా, సుకుమారతరాఽఽబలాసహితౌ, యుద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వా

తనిశ్లోకి

తారుణ్యైక్యేపి రూపవైషమ్యే అన్యథా భావబంధ స్స్యా త్తచ్చ నేత్యాహ (రూపసంపన్నౌ) లోకే మన్మథాదిభిః రూపాపేక్షయా యథా ప్రార్థనీయౌ భవేతాం తథా రూపసమృద్ధౌ, ఏతదంగప్రత్యంగ సౌష్ఠవలేశచ్ఛాయయా ఖలు మదనో రూపవాన్. 'రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత' ఇత్యుక్తరీత్యా, ఉత్పత్తి సిద్ధరూపసమృద్ధౌ, నతు వయోఽపచితరూపసమృద్ధౌ 'రామేతి రామేతి సదైవ బుద్ధ్యా విచార్య వాచా బ్రువతీ త మేవే' త్యేతాదృశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ, (సుకుమారౌ) ఆలింగనే కాఠిన్యరహితావయవౌ, పుష్పసముదాయాలింగనవత్. అత ఏవ శిరీషపుష్పసామ్యం. సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి (మహాబలా వితి.) బల మనుభవసామర్థ్యం. తేన 'రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూ' నిత్యుక్తరీత్యా అనవరతకాంతాఽనుభవసంభ వేపి బలహానిరాహిత్య ముక్తం. ఏతేన రాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతియుక్తాయా అపి స్వస్యా స్స్మరతప్రదానసామర్థ్య మభిప్రేతం. స్త్రీణాం తు స్వానుభవవిశేషైః పురుషో జేతవ్య ఇతి మనోరథః. త మతిక్రమ్య, స్వబలాధిక్యేన క్రీడాయాం స్త్రియం యో జయతి స మహాబలః. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) అవయవానాం సౌందర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్రకాశతే. నేత్రే తు దూరే స్ఫుటం ప్రకాశేతే. యద్వా. పుండరీకం సితాంభోజం. అనేన సత్త్వగుణప్రచురతయా

పుత్రౌ దశరథస్యా స్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

న్నయుద్ధార్హౌ. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) తయో ర్యుద్ధాసామర్థ్యం, మద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభ విష్యతీతి భీత్యా శ్రుభీభూతలోచనతయా చావగమ్యతే. చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) పరిధానసంపాదన స్యాప్యశక్తౌ, తత్రాప్యేకరూపోత్తరీయరహితౌ. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) స్థావరతిర్యగ్భ్యాం యాచిత్వా లబ్ధేఽంబరే బిభ్రాణౌ. యద్వా, ఖరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయో ర్బలాతిశయ ఉచ్యతే. (తరుణా విత్యాది.) (తరుణౌ) జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ. (రూపసంపన్నౌ) సింహోరస్కం మహాబాహు మిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరౌ, (సుకుమారౌ) లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమౌ, (మహాబలౌ) మనోబల, బాహుబలోపాయ బల సంపన్నౌ, (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) వైరిషు గౌరవబుద్ధిమూలకకాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ. అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్య ముచ్యతే. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) సదా బద్ధవసనతయా యుద్ధసన్నద్ధా విత్యర్థః. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. ౧౪-౧౫

తనిశ్లోకి

దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే. నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్తరక్తాంతత్వం కనీనికానైల్యం చ నివార్యతే. అథవా, మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేపి 'కప్యాసం పుండరీకాక్ష' మిత్యుక్త పుండరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ. కించ క్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగాంభీర్యం కేనాపి నిశ్చితు మశక్యం. లోకరీత్యా పుండరీకసామ్య ముక్తం. వస్తుతస్తు 'అదీర్ఘ మప్రేమదుఘ' మిత్యాద్యుక్తరీత్యా అనుపమమేవ. అపిచ బద్ధముక్తనిత్యాత్మకత్రివిధకోట్యుభయవిభూతి మేక ప్రయత్నేన కటాక్షయితుం విశాలత్వం. ('మహాబలౌ పుండరీకాక్షౌ' ఇతి) బలం ప్రదర్శ్య భయం జనయిత్వా 'జితం తే పుండరీకాక్ష' తి స్తుతిప్రసన్ననేత్రతాం ప్రకాశయతి. (సుకుమారౌ పుండరీకవిశాలాక్షా వితి) నయనపుష్పబాణవత్త్వ ముక్తం. అరవిందస్య మదనబాణత్వాత్. తేన శూర్పణఖామనోదారకత్వం వ్యజ్యతే. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ. ఆభరణరహితావేవ మాం మన్మథ పీడితాం కృత్వా వ్యథయతః. 'ఇయ మధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపీ'త్యుక్తం హి కాళిదాసేన. అత శ్చీరకృష్ణాజినధారణేన తయో స్సౌందర్యం న్యూనతాం నైతి. కింతు తత్తారుణ్యాదిగుణసము ద్రాయరంజిత మిదం చీరం రామశరీరసన్నికర్షేణ సర్వస్యాపి హృదయాకర్షకం సత్ 'రూపం సంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం, దదృశు ర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణా మిదమేవ హృదయగ్రాహకం భవతి. ద్వితీయయోజనాయాం (తరుణౌ)

(శూర్పణఖయా ఖరాదీనాం స్వావమానకథనం)

గంధర్వరాజప్రతిమౌ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ,
దేవౌ వా మానుషౌ వా తౌ న తర్కయితు ముత్సహే. ౧౬

పునరపి హృదయే పరివర్తమానం తత్సౌందర్య మాహ (గంధర్వేతి.) (దేవావితి.) యద్యపి దశరథసుతా వితి శ్రుతం తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేన తదసత్యమేవోక్త మితి మన్య ఇతి భావః. ౧౬

తనిశ్లోకి

'ఊనషోడశవర్షః' 'న యుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామి' త్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ. యద్వా, వనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ, నతు పౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ. కేవల మాకార సుందరౌ, నత్వంత స్సారవంతౌ. అత్ర హేతుః (సుకుమారౌ) శ్రీమత్కుమారతయా శ్రమాసహనౌ, భవదీయ రక్తలోచననిరీక్షణాసహౌ, అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతం కథం సహేతాం? (మహాబలౌ) అత్యంతాబలౌ, స్త్రీనిమిత్తం రాజ్యత్యాగేన తయో ర్బలం దృష్ట మేవ. యద్వా, మహతీ రక్షణీయా అబలా యయో స్తౌ, ప్రతిబంధకీభూతా అబలా చాస్తీత్యర్థః. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) భావికార్యాపరిజ్ఞానేన కర్ణనాసచ్ఛేదః కృతః. ఇతఃపరం కిం భవిష్యతీతి భయేన నిర్నిమేషణ ప్రఫుల్లనేత్రౌ, దైన్యేన శీతాయమాననేత్రౌ వా. స్వస్థానసామర్థ్యేపి జలా దపనీతపుండరీకవ దన్యత్రాసామర్థ్యం లోచనేన ప్రకాశితం. స్వయ మశక్తత్వేప్యైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ప్రబలౌ భవతః. సా చ నేత్యాహ (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) వస్త్రాభావేన దారుచర్మ మృగచర్మ చ వసానౌ. అతో ద్రవ్యసాధ్య సేనా సంపాదనం కథ? మిత్యర్థః. యద్వా - అచ్ఛాదన మేకజాతీయమపి న, కింతు స్థావరేణైకం దత్తం, జంగమేనైకం దత్త మితి. తృతీయయోజనాయాం తు (తరుణౌ) ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా అనతిబాలా వనతివృద్ధౌ చ, 'యౌవనే విజిగీషూణా' మితివత్ యుద్ధేన హస్తకణ్డూనిరసనం కర్తుమిచ్ఛంతౌ, (రూపసంపన్నౌ) వీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషౌ, 'సింహోరస్కం మహాబాహు' మితివత్, సన్నివేశదర్శనేన శత్రవః పలాయంతే. రూప్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా రూపశబ్దోఽసాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచీ. 'నాఽవిజిత్య నివర్తత' ఇతి 'యశస్యైకభాజన' మితి చ బాల్యాదారభ్య సుబాహుప్రభృతినిరసనే నైతావత్పర్యంతం ప్రసిద్ధాపదానౌ, (సుకుమారౌ) అనాయాసేన శత్రునిరాసకౌ, పౌరుషదర్శనే హృదయగ్రాహిత్వవత్ రూపసౌకుమార్యయోరపి హృదయగ్రాహిత్వం. (మహాబలౌ) 'సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్సశైలం పరివర్తయా

తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా,
దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయో ర్మధ్యే సుమధ్యమా. ౧౩

తాభ్యా ముభాభ్యాం సంభూయ ప్రమదా మధికృత్య తాం,
ఇమా మవస్థాం నీతాఽహం యథాఽనాథాఽసతీ తథా. ౧౪

తస్యాశ్చాఽనృజువృత్తాయా స్తయో శ్చ హతయో రహం,
సఫేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని. ౧౫

(తరుణీతి.) తత్ర ఆశ్రమే. ౧౩

(తాభ్యా మితి) ప్రమదాం, అధికృత్య నిమిత్తీకృత్య, ఉభాభ్యాం సంభూయ ఐకమత్యం ప్రాప్య, ఇమా మవస్థాం నీతాఽస్మి, యథా అనాథా అసతీ కులటా నీయతే తథా నీతాఽస్మీతి యోజనా. ౧౪

(తస్యాశ్చేతి.) అనృజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః, అనేన తత్ప్రేరణేనైవ మాం తౌ విరూపితవంతా విత్యమన్యతేతి గమ్యతే. రణమూర్ధని హతయో రిత్యన్వయః, సీతాయా రణమూర్ధని గమనాసంభవా ద్ధతాయా ఇతి విపరిణామో న యుక్తః. అన్యథా అశక్యత్వా ద్రణమూర్ధనీ త్యుక్తం. ౧౫

తనిశ్లోకీ

విషయప్రవణౌ నతు యుద్ధప్రవణౌ, (రూపసంపన్నౌ) 'కన్యా కామయతే రూప' మితి రూపేణ మ్యహం' 'సాగరమేఖలాం మహీం దహతి కోపేనే' త్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధబలయుక్తౌ, బలశబ్దేన బాహుబలం మనోబల ముపాయబలం చోచ్యతే. (పుండరీకవిశాలాక్షౌ) అతిసంకటవనసంచారే ప్యమ్లాననేత్రౌ. ఏతేన యుద్ధే అశ్రమా వితి జ్ఞాయతే. యుద్ధాదికాలేపి శత్రుష్వలక్ష్యబుద్ధ్యా నేత్రవికారాదిరహితౌ. 'ప్రీతివిస్ఫురితేక్షణ' మితివత్ శత్రుదర్శనే ప్యుత్తరోత్తర ముత్సాహేనాతి విస్తృతనేత్రౌ. (చీరకృష్ణాజినాంబరౌ) సర్వదా యుద్ధసన్నాహ సూచక వస్త్రబంధాదియుక్తౌ. యద్వా, మృగయాశీలతయా తదుచితకృష్ణాజినదారుపటకంచుకధరౌ, 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ' త్యుక్తరీత్యా. తదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం. (మహాబలౌ) ఇత్యనేన ఖరోక్తవీరాలాపానావృత్య అజేయత్వం సమర్థితమ్.

(చతుర్దశరాక్షససంహారః)

ఏష మే ప్రథమః కామః కృత స్తాత త్వయా భవేత్.
తస్యా స్తయోశ్చ రుధిరం పిబేయ మహ మాహవే. ౨౦

❀ ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశ మహాబలాన్,
వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధో రాక్షసా నంతకోపమాన్. ౨౧

అవశ్యకర్తవ్యత్వాయ పునర ప్యాహ (ఏష ఇతి.) ప్రథమః శ్రేష్ఠః, కామః అభిలాషః. 'ప్రథమౌ ప్రవరాదిమౌ' ఇతి వైజయంతీ. (తాతేతి) పితృవ జ్జ్యేష్ఠసంబోధనం. ౨౦

(ఇతీతి.) (చతుర్దశేతి.) చతుర్దశసహస్రాధ్యక్షా నిత్యర్థః. ౨౧

(ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయా) మిత్యారభ్య సర్గ సమాప్తి పర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు- ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం రామవృత్తాంత మితి శేషః. ఖరః 'తస్మాద్యః క్రూరరూపేణ దేహేన హరతా మత్పుమ్. విష్ణు ర్దాశరథి ర్భూత్వా మోక్షయిష్యతి సువ్రతే'తి శివశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యసుతః చంద్రకాంత ఇత్యర్థః. అతఏవ శూర్పణఖాముఖా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణా నంతరం విష్ణుత్వేన జ్ఞాత్వా, సపరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛు స్సన్ భగినీప్రీతయ ఇవ రామేణ సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా న్వ్యాదిదేశేత్యర్థః. అస్మిన్నర్థే శేషధర్మే భీష్మయుధిష్ఠిర సంవాదకథాఽనుసంధేయా. భీష్మః 'యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజన్ త్రయో వై లోకవిశ్రుతాః, చంద్రకాంత మహామేధ విజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చేతి త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమాః. ఆసన్ తేషాం చ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రధే' తి. అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్యా పరుషోక్తివ త్ప్రతీయ మానాని తస్య వాక్యాని సౌమ్యరూపాణ్యేవ. తథా వ్యాఖ్యాస్యామః. తౌ హత్వేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రాతీతి కార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు హే రాక్షసాః. ఇయం భగినీ, ప్రమథ్య మమ రుధిరం పాస్యతి. అత స్తేషాం సమీపం గత్వా స్వతేజసా శీఘ్రేణ, తౌ రామలక్ష్మణౌ, దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్త మాచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ, హత్వా జ్ఞాత్వా. హన హింసాగత్యోరితి ధాతో ర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్. అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితు మర్హథ. అయం మమ భగిన్యాః ఇషో మనోరథః ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨౧-౨౪

మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ,
ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ. ౨౨

తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తా మపావర్తితు మర్హథ,
ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి. ౨౩

మనోరథోఽయ మిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః,
శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా. ౨౪

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
తత్ర జగ్ము స్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా. ౨౫

తత స్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః,
న శేకు రేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్త మివాగ్ని ముత్థితం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అరణ్యకాండే, ఏకోనవింశ స్సర్గః.

(మానుషా విత్యాది.) ౨౨

(దుర్వృత్తాం.) భగినీవైరూప్యమూలత్వాత్. అపావర్తితుం ఆనేతుం, (తాం చేతి.) చకారేణ తావపీ త్యుచ్యతే. ఆనయనప్రయోజన మాహ (ఇయం చేతి.) అస్యా అయం మనోరథః, మమ చాఽయ మిష్టః సమ్మత ఇత్యర్థః. ప్రమథ్య హత్వా ౨౪

(ఇతీతి.) తయో ర్మార్గం, ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః. ఇయం ఖరేణాఽప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం. ౨౫

(తత ఇతి.) ప్రదరాః బాణాః. 'ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణా' ఇత్యమరః. తథా తీక్ష్ణప్రదరా అపీతి యోజ్యం. తమేన మిత్యన్వయః. ఉత్థితం రాక్షసాన్ దృష్ట్వా అభిముఖ ముద్గత మితి రామ విశేషణం. ఉత్తరసర్గసంగ్రహోఽయం శ్లోకః. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. ఏకోనవింశ స్సర్గః.

అథ వింశ స్సర్గః

తత శ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాఽఽశ్రమ మాగతా,
రక్షసా మాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా. ౧

తే రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం మహాబలం,
దదృశు స్సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨

తాన్ దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమా నాగతాన్ తాం చ రాక్షసీం,
అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౩

ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః,
ఇమా నస్యా వధిష్యామి పదవీ మాగతా నిహ. ౪

వాక్య మేత త్తత శ్శ్రుత్వా రామస్య విదితాత్మనః,
తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్. ౫

రాఘవోపి మహ చ్చాపం చామీకరవిభూషితం,
చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాఽబ్రవీత్. ౬

అథ వింశ స్సర్గః.

అత చతుర్దశరాక్షసవధో వింశే. (తత శ్శూర్పణఖేత్యాది) ౧-౩

(ముహూర్తమితి.) ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః, రక్షక ఇతి యావత్. అస్యాః పదవీ మాగతా నిత్యన్వయః. ౪

(వాక్య మితి,) ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాన్. ౫

(రాఘవో పీతి.) చామీకరం స్వర్ణం. ౬

పుత్రౌ దశరథస్యాఽఽవాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్ధం దుశ్చరం దండకావనం. ౭

ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ,
వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థ ముపహింసథ. ౮

యుష్మాన్ పాపాత్మకాన్ హంతుం విప్రకారా న్మహాహవే,
ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం సశరాయుధః. ౯

తిష్ఠతైవాఽత్ర సంతు(దు)ష్టా నోపావర్తితు మర్హథ,
యది ప్రాణై రిహార్థో వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః. ౧౦

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
ఊచు ర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నా శ్శూలపాణయః. ౧౧

(సంరక్తనయనా ఘోరా రామం సంరక్తలోచనం,
పరుషం మధురాభాషం హృష్టా దృష్టపరాక్రమం)

స్వస్య కపటవేషత్వం పరిహర న్నాహ (పుత్రా విత్యాది.) ఆవాం కిమర్థ ముపహింసథ. ౮

ప్రత్యుత యుష్మానేవాఽహం హంతు మాగత ఇత్యాహ (యుష్మానితి.) విప్రకారాన్ హింసకాన్, భవతాం ప్రథమప్రవృత్తి మాకాంక్షన్ స్థితోఽస్మీత్యర్థః. ౯

(తిష్ఠతైవేతి.) అత్రైవ. సంతుష్టాః, అభీతా ఇతి యావత్. తిష్ఠత. (నోపావర్తితు మర్హథేతి.) మా పలాయధ్వ మిత్యర్థః. యదివా ప్రాణైః, అర్థః ప్రయోజనం, ప్రాణాపేక్షాఽస్తి చే న్నివర్తధ్వ మిత్యర్థః ౧౦

(తస్యేతి.) బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణఘ్నాః. ౧౧

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

◈ క్రోధ ముత్పాద్య నో భర్తు: ఖరస్య సుమహాత్మన:,
త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణా నద్యాఽస్మాభి ర్హతో యుధి. ౧౨

కా హి తే శక్తి రేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని,
అస్మాక మగ్రత స్థ్సాతుం కింపున ర్యోద్ధు మాహవే. ౧౩

ఏహి బాహుప్రయుక్తై ర్న: పరిఘై శ్శూలపట్టసై:,
ప్రాణాం స్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితం. ౧౪

ఇత్యేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
చిక్షిపు స్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయం. ౧౫

(క్రోధ మిత్యాది.) ౧౨

(కా హీతి.) శక్తిః బలం, 'శక్తి ర్బలే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. ౧౩

(ఏహీతి.) పరిఘైః గదాభేదైః, పట్టసైః అసిభేదైః. ౧౪

(ఇతీతి.) తాని శూలపాణయ ఇతి పూర్వ ముక్తాని. ౧౫

◈ (క్రోధేతి.) సుమహాత్మనః సుమహా నాత్మా శరీరం యస్య సః. భర్తుః రాజ్ఞః. ఖరస్య క్రోధ ముత్పాద్య. తత్ప్రేరితై రస్మాభి రితి. తుచ్ఛై ర్హత స్తాడితోపి త్వం, ప్రాణా న్మో హాస్యస్యేవ. అత్ర హేతుః కా హీతి. రణమూర్ధ న్యేకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం బహూనామ ప్యస్మాకం కా శక్తిః? శక్తి ర్నాస్తి. తదా కింపునః యోద్ధు మితి యోజనా. అతఏవ ఖరనిర్బంధేనాఽఽగతానా మస్మాక మిత్యత్రా ప్యాకృష్యతే. పరిఘాదిభి రుపలక్షితానా మస్మాకం ప్రాణాః. వీర్య మిత్యాది జాత్యేక వచనం. వీర్యాదికం చ త్యక్ష్యసి. గర్భితణిచ్ 'త్యాజయిష్యసి న సందేహః.' అతఏవ హీతి సంబంధః. ఇతః పరావృత్త్య గతానా మస్మాకం. ఖరహస్తవధా ద్వరం త్వద్ధస్తేన వధ ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తాని శూలాని కాకుత్స్థ స్సమస్తాని చతుర్దశ,
తావద్భి రేవ చిచ్ఛేద శరై: కాంచనభూషణై:. ౧౬

తత: పశ్చా న్మహాతేజా నారాచా న్సూర్యసన్నిభా న్,
జగ్రాహ పరమక్రుద్ధ శ్చతుర్దశ శిలాశితా న్. ౧౭

గృహీత్వా ధను రాయమ్య లక్ష్యా నుద్దిశ్య రాక్షసా న్,
ముమోచ రాఘవో బాణా న్వజ్రా నివ శతక్రతు:. ౧౮

రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితా:,
తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగా ద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతా:.
వినిష్పేతు స్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాఽశనిస్వనా:, ౧౯½

తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమా:
నిపేతు శ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాఽఽసవ:, ౨౦½

తా న్దృష్ట్వా పతితా న్భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా.
పరిత్రస్తా పున స్తత్ర వ్యసృజ ద్భైరవస్వనా న్, ౨౧½

(తత ఇతి.) నారాచా న్ అఫలకా న్ బాణా న్, శిలాశితా న్ శిలాస్వపి శితా న్, శిలానిర్భేద క్షమా నిత్యర్థ:. శాణోపలసన్నిఘృష్టా నిత్యప్యాహు:. ౧౭

(గృహీత్వేతి.) లక్ష్యా న్ వేధ్యా న్, వజ్రాని త్యభూతోపమా. ౧౮

(రుక్మపుంఖా ఇతి.) న్యమజ్జంత న్యమజ్జంత చేత్యర్థ:. ౧౯½

(త ఇతి.) వికృతా: విరూపా:, విగతాసవ: విగతప్రాణా:. ౨౦½

(తానితి.) భైరవస్వనా న్ భయంకరశబ్దా న్. ౨౧½

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

సా నదంతీ పున ర్నాదం జవా చ్ఛూర్పణఖా పునః.
ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించి త్సంశుష్క శోణితా,
పపాత పునరేవాఽఽర్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ. ౨౩

భ్రాతు స్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహుః,
సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా. ౨౪

నిపాతితాన్ దృశ్య రణే తు రాక్షసాన్ ప్రధావితా శూర్పణఖా పున స్తతః,
వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, వింశ స్సర్గః.

———:o:———

(సేతి.) మహానాదం, నదంతి, కుర్వంతిత్యర్థః నిర్యాసః క్షతప్రసృతవృక్షరసః, సల్లకి లతావిశేషః. ౨౩-౨౪

పున స్సర్గార్థం సంక్షేపేణాహ (నిపాతితా నితి.) దృశ్య దృష్ట్వా. అస్మిన్ సర్గే పంచ వింశతి శ్లోకాః. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, వింశ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశ స్సర్గః

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధా చ్ఛూర్పణఖాం ఖరః,
ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తా మనర్థార్థ మాగతాం. ౧

మయా త్విదానీం శూరా స్తే రాక్షసా రుధిరాశనాః,
త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః. ౨

భక్తా శ్చైవా ఽనురక్తాశ్చ హితా శ్చ మమ నిత్యశః,
ఘ్నంతోపి న నిహంతవ్యా న న కుర్యు ర్వచో మమ. ౩

కి మేత చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః,
హా నాథేతి వినర్దంతీ సర్పవ ల్లుఠసి క్షితౌ. ౪

అనాథవ ద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే,
ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మా భైషీ ర్వైక్లబ్యం త్యజ్యతా మిహ. ౫

అథ ఏకవింశ స్సర్గః,

అథ ఖరప్రోత్సాహన మేకవింశే. (స పున రిత్యాది.) అనర్థార్థం సర్వరాక్షస వినాశార్థం. ౧-౨

(భక్తా ఇతి.) భక్తాః విశ్వాసభాజః, హితాః హితపరాః. న కుర్యు రితి న, కింతు కుర్యు రేవే త్యర్థః. ౩

(కి మితి.) కి మేత దితి విస్మయే. యత్కృతే యస్య కృతే, కృత ఇత్యవ్యయం. యన్నిమిత్తం, లుఠసి, తస్య కారణం శ్రోతు మిచ్ఛా మీత్యన్వయః. ౪

(అనాథవ దితి.) (విలపసీతి,) కిమితి శేషః. వైక్లబ్యం కాతర్యం, ఇహ మత్సమీపే. ౫

(చతుర్దశరాక్షసవధః)

ఇత్యేవ ముక్తా దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాంత్వితా,
విమృజ్య నయనే సాస్రే ఖరం భ్రాతర మబ్రవీత్. ౮

అస్మీదానీ మహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణనాసికా,
శోణితౌఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంత్వితా. ౭

ప్రేషితా శ్చ త్వయా వీర రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
నిహంతుం రాఘవం క్రోధా న్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణం. ౮

తే తు రామేణ సామర్షా శ్శూలపట్టసపాణయః,
సమరే నిహతా సర్వే సాయకై ర్మర్మభేదిభిః. ౯

తా న్దృష్ట్వా పతితా న్భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలా న్,
రామస్య చ మహ త్కర్మ మహాం స్త్రాసోఽభవ న్మమ. ౧౦

అహ మస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర,
శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ. ౧౧

విషాదనక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలిని,
కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే. ౧౨

(ఇతీతి.) దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా.

ఖరోక్త మంగీకరోతి (అస్మీత్యాదినా.) ౭-౧౦

(అహ మస్మీతి.) సముద్విగ్నా భీతా, విషణ్ణా దుఃఖితా, సర్వతో భయదర్శిని సర్వత్ర రామ ప్రతిభానవతీతి భావః. ౧౧

(విషాదేతి.) నక్రో గ్రాహః. ౧౨

ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితై శ్శరైః,
యేపి మే పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౩

మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేషు చ,
రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాఽస్తి నిశాచర.
దండకారణ్య నిలయం జహి రాక్షసకంటకం, ౧౪½

యది రామం మమాఽమిత్రం న త్వ మద్య వధిష్యసి.
తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామి నిరపత్రపా, ౧౫½

బుద్ధ్యాఽహ మనుపశ్యామి న త్వం రామస్య సంయుగే.
స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్త స్సబలశ్చ మహాత్మనః, ౧౬½

శూరమానీ న శూర స్త్వం మిథ్యాఽఽరోపిత విక్రమః.
మానుషౌ యౌ న శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ, ౧౭½

క్రోధభీతిభ్యాం పూర్వోక్తం విస్మృత్య పున రాహ (ఏతే చేతి.) ౧౩

(మయీతి.) అనుక్రోశో దయా, శక్తిరితి, తుల్యేతి శేషః. ౧౪½

(యదీతి.) నిరపత్రపా నిర్లజ్జా, హృతకర్ణనాసాత్వాదితి భావః. ౧౫½

(బుద్ధ్యేతి.) ప్రతిముఖే అగ్రే, సబల స్ససైన్యః. ౧౬½

(శూరమానీతి.) (మిథ్యేతి.) మిథ్యావచోభి రిత్యర్థః. ఆరోపితవిక్రమః కల్పిత పరాక్రమః. ౧౬½–౧౭½

శూర్పణఖా రామం న జహీతి హితబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి (రామేణే త్యాదినా.) హే నిశాచర, రామేణ, తే శక్తిః వీర్యం. తేజో వాఽస్తి యది, తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్య నిలయం రామం త్వం, న జహి మా వధీః, యది హనిష్యసి, తర్హి తవాగ్రతోఽహం ప్రాణాం స్త్యక్ష్యా మీతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా. ౧౪½–౧౫½

(శూర్పణఖయా ఖరప్రోత్సాహనం)

రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాఽస్తి నిశాచర.
దండకారణ్య నిలయం జహి తం కులపాంసన, ౧౮౫

నిస్సత్వస్యాఽల్పవీర్యస్య వాస స్తే కీదృశ స్త్విహ,
అపయాహి జనస్థానా త్త్వరిత స్సహబాంధవః. ౧౯౫

రామతేజోఽభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి.
స హి తేజ స్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః,
భ్రాతా చాఽస్య మహావీర్యో యేన చాఽస్మి విరూపితా. ౨౧

ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ వితతోదరీ,
(భ్రాతు స్సమీపే దుఃఖార్తా నష్టసంజ్ఞా బభూవ హ.)
కరాభ్యా ముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకవింశ స్సర్గః.

(నిస్సత్వస్యేతి.) (కీదృశ ఇతి.) అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః. ౧౯౫-౨౧

(ఏవ మితి.) వితతోదరీ ప్రహారార్థం విస్తృతోదరీ. అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకవింశ స్సర్గః.

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

ఏవ మాధర్షిత శ్శూర శ్శూర్పణఖ్యా ఖర స్తదా,
ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః. ౧

౹ తవాఽవమానప్రభవః క్రోధోఽయ మతులో మమ,
న శక్యతే ధారయితుం లవణాంభ * ఇవోత్థితం. ౨

న రామం గణయే వీర్యా న్మానుషం క్షీణజీవితం,
ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ హతో యోఽద్య విమోక్ష్యతి. ౩

అథ ద్వావింశ స్సర్గః

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే. (ఏవ మిత్యాది.) ఆధర్షితః అవమానితః, ఖరః దారుణః, ఖరతరం పరుషతరం. ౧

(తవేతి.) లవణాంభః లవణసముద్రాంభః, ఉత్థితం పర్వ ణ్యుల్బణం. ౨

(న రామ మితి.) యః ఆత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్సన్ అద్య ప్రాణాన్ విమోక్ష్యతి, తం రామం న గణయే. ౩

౹ తవావమానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః, మయి త్వరయా కృతావమాన ప్రభవ ఇత్యర్థః. క్రోధః ధారయితుం న శక్యతే. కించ మానుషం చ, వీర్యాత్ మచ్ఛౌర్యాత్, క్షీణజీవితం న గణయే, త మహం జేతుం న శక్నోమీత్యర్థః. స రామ ఏవ, ప్రాణాన్ మదీయ ప్రాణాన్, మోక్ష్యతి మోక్షయిష్యతీత్యర్థః. అతః, హే దుర్భగే, ఆత్మదుశ్చరితైః స్వాపచార వ్యాపారైః. అద్య అయం మచ్ఛుభావహవిధిః, హతః, త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం క్షీణజీవితం చ నష్ట మితి భావః. ఇతఃపరం బాష్ప స్సంగృహ్యతాం, సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం. అహం భ్రాత్రా సహ రామం ప్రతి యామి, యమసాదనం చ యామి, న సందేహ ఇత్యర్థః. (పరశ్వధేతి) తతః పరం, రామస్య పరశ్వధహతస్య రామసంబంధిపరశ్వధేన హతస్య, మంద ప్రాణస్య, భూతలే పతితస్య, మమేతి శేషః. హే రాక్షసి, రుధిరం పాస్యసీతి సంబంధః ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨-౬

* ఇవోదితం ఇతి పా.

(ఖరస్య యుద్ధోద్యోగః)

బాష్ప స్సంహ్రియతా మేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం,
అహం రామం సహ భ్రాత్రా నయామి యమసాదనం. ౪

పరశ్వధహతస్యాఽద్య మందప్రాణస్య సంయుగే,
రామస్య రుధిరం రక్త ముష్ణం పాస్యసి రాక్షసి. ౫

సా ప్రహృష్టా వచ శ్శ్రుత్వా ఖరస్య వదనా చ్చ్యుతం,
ప్రశశంస పున ర్మౌర్ఖ్యా ద్భ్రాతరం రక్షసాం వరం. ౬

తయా పరుషితః పూర్వం పున రేవ ప్రశంసితః,
అబ్రవీ ద్దూషణం నామ ఖర స్సేనాపతిం తదా. ౭

చతుర్దశ సహస్రాణి మమ చిత్తాఽనువ ర్తినాం,
రక్షసాం భీమవేగానాం సమరే ష్వనివర్తినాం. ౮

నీలజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణాం,
లోకహింసావిహారాణాం బలినా ముగ్రతేజసాం. ౯

(బాష్ప ఇతి.) సంహ్రియతాం నివర్త్యతాం. సదన మేవ సాదనం. ౪

(పరశ్వధేతి.) పరశ్వధః కుఠారః, మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య, ఔష్ణ్యార్థ మిద ముక్తం, రక్తవర్ణత్వార్థం చ. ౫

(సేతి.) మౌర్ఖ్యాత్ అవ్యవస్థితచిత్తతయా, పునః ప్రశశంస. ౬

అము మర్థం విశదయతి (తయేతి.) ౭

(చతుర్దశేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. చతుర్దశసహస్రాణి, సంతీతి శేషః. ఘోరాణాం ఘోరరూపాణాం, లోకహింసావిహారాణాం జనవధైకలోలానాం. ౯

తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహౌజసాం,
సర్వోద్యోగ ముదీర్ణానాం రక్షసాం సౌమ్య కారయ. ౧౦

ఉపస్థాపయ మే శీఘ్రం రథం సౌమ్య ధనూంషి చ,
శరాం శ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శక్తీశ్చ వివిధా శ్శితాః. ౧౧

❖ అగ్రే నిర్యాతు మిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనాం,
వధార్థం దుర్వినీతస్య రామస్య రణకోవిదః. ౧౨

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథం,
సదశ్వై శ్శబలై ర్యుక్త మాచచక్షేఽథ దూషణః. ౧౩

తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణం,
హేమచక్ర మసంబాధం వైడూర్యమయకూబరం. ౧౪

(మహాస్యానాం) వికృతముఖానా మితి యావత్, ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం, సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారై రుద్యోగం, సర్వాయుధవాహనాదిభి రుద్యోగ మిత్యర్థః. ౧౦

(ఉపస్థాపయేతి.) శక్తీః ఆయుధవిశేషాః. ౧౧

(అగ్ర ఇతి.) పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా మగ్రే, రణకోవిదోఽహం గంతు మిచ్ఛామీ త్యన్వయః. రామస్య రణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాం వధార్థ మితి దైవీ వాక్ భావిసూచనీ. ౧౨

(ఇతీతి.) శబలైః నానావర్ణైః. 'శబలైతాశ్చ కర్బురే' ఇత్యమరః. మహారథం సదశ్వై ర్యుక్త మాచచక్ష ఇత్యన్వయః. ౧౩

(త మిత్యాది.) తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం, అసంబాధం విస్తీర్ణం, కూబరః యుగంధరః, 'కూబరస్తు యుగంధర' ఇత్యమరః. ౧౪

❖ దుర్వినీతస్య దుష్టేషు వినీతస్య, రామస్య, అగ్రే, పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధార్థం నిర్యాతు మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(ఖరస్య యుద్ధోద్యోగః)

మత్స్యైః పుష్పై ర్ద్రుమై శ్శైలై శ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః,
మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభి రభిసంవృతం. ౧౫

ధ్వజనిస్త్రింశసంపన్నం కింకిణీకవిరాజితం,
సదశ్వయుక్తం సోఽమర్షా దారురోహ ఖరో రథం. ౧౬

నిశామ్య తు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః,
తస్థు స్సంపరివార్యైనం దూషణం చ మహాబలం. ౧౭

ఖరస్తు తా న్మహేష్వాసా న్ఘోరవర్మాయుధధ్వజాన్,
నిర్యాతే త్యబ్రవీ ద్ధృష్టో రథస్థ స్సర్వరాక్షసాన్. ౧౮

తత స్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం,
నిర్జగామ జనస్థానా న్మహానాదం మహాజవం. ౧౯

ముద్గరైః పట్టసై శ్శూలై స్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వథైః,
ఖడ్గై శ్చక్రైశ్చ హస్తస్థై ర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః. ౨౦

శక్తిభిః పరిఘై ర్ఘోరై రతిమాత్రైశ్చ కార్ముకైః,
గదాసిముసలై ర్వజ్రై ర్గృహీతై ర్భీమదర్శనైః. ౨౧

(మత్స్యై రిత్యాది.) మంగళైః మంగళావహైః, అలంకారకరై రిత్యర్థః. కాంచనైః కాంచనవికారైః, ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యాది సర్వవిశేషణం. నిస్త్రింశః అసిః. ౧౫-౧౮

(తత ఇతి.) రాక్షసం రాక్షససంబంధి. ౧౯

(ముద్గరై రిత్యాది.) ముద్గరః లోహమయగదా, పట్టసః 'పట్టయ' మితి ద్రవిడనామయుక్త ఆయుధవిశేషః. తోమరః 'వల్లయ' మితి ద్రవిడనామయుక్తః. శక్తిః, 'ఈట్టీ' తి ద్రవిడనామకః. పరిఘః 'కుండాన్ తటీ' తి ద్రవిడనామా. అతిమాత్రైః మహద్భిః, వజ్రైః అష్టాశ్రై రాయుధైః. ౨౦-౨౧

రాక్షసానాం సుఘోరాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ,
నిర్యాతాని జనస్థానా త్ఖరచిత్తానువర్తినాం. ౨౨

తాం స్త్వభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్,
ఖరస్యాపి రథః కించి జ్జగామ తదనంతరం. ౨౩

తత స్తాన్ శబళా నశ్వాం స్తప్తకాంచనభూషితాన్,
ఖరస్య మతి మాజ్ఞాయ సారథి స్సమచోదయత్. ౨౪

స చోదితో రథ శ్శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః,
శబ్దేనాఽఽపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశ స్తదా. ౨౫

ప్రవృద్ధమన్యుస్తు ఖరః ఖరస్వనో రిపో ర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః,
అచూచుద త్సారథి మున్నదన్ ఘనం మహాబలో మేఘ ఇవాశ్మవర్షవాన్. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్వావింశ స్సర్గః.

(తాం స్త్వితి.) కించి జ్జగామ, సేనాసమ్మర్దా దితి భావః. ఖరానుజ్ఞాభావా ద్వా. ౨౩

(తత ఇతి.) మతిం సమ్మతిం, యాత్రాభిప్రాయ మితి యావత్. ౨౪

(స చోదిత ఇతి.) శబ్దేన నేమిఘోషేణ, ప్రదిశః విదిశః. ౨౫

(ప్రవృద్ధమన్యు రితి.) మహాబలః ఝంఝామారుతః. 'ఝంఝావాతో మహాబల' ఇతి నిఘంటుః. తద్వాన్, అర్శఆద్యచ్. ఝంఝామారుతప్రేరిత ఇత్యర్థః, మహానిల ఇత్యపి పాఠః. అశ్మవర్షవాన్ అశ్మవర్షోద్యుక్త ఇత్యర్థః. ఘనం ఉపరితతమేఘం. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ద్వావింశ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః

తస్మి౯ యాతే జనస్థానా దశివం శోణితోదకం,
అభ్యవర్ష న్మహామేఘ స్తుములో గర్దభారుణః. ౧

నిపేతు స్తురగా స్తస్య రథయుక్తా మహాజవాః,
సమే పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా. ౨

శ్యామం రుధిరపర్యంతం బభూవ పరివేషణం,
అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరం. ౩

తతో ధ్వజ ముపాగమ్య హేమదండం సముచ్ఛ్రితం,
సమాక్రమ్య మహాకాయ స్తస్థౌ గృధ్ర స్సుదారుణః. ౪

అథ త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ యుద్ధాయ ప్రయాతస్య ఖరస్య ఉత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశే. (తస్మి౯ యాత ఇత్యాది.) అశివం అశుభావహం, శోణితోదకం రక్తవర్ణజలం, తుములః సంకులః, గర్దభారుణః గర్దభవ ద్ధూసరః. ౧

(నిపేతు రితి.) నిపేతుః స్ఖలితాః, రథయుక్తాః రథే బద్ధాః, పుష్పచితే పుష్పైః నిబిడే, యదృచ్ఛయా దైవగత్యా. ౨

సూర్యపరివేష మాహ (శ్యామ మితి.) సర్వత్ర శ్యామం. పర్యంతే ప్రాంతే, రుధిరం రుధిరవర్ణం, (అలాతచక్రప్రతిమ మితి.) హ్రస్వత్వ ముచ్యతే. పరివేషణం పరివేషః, పరిగృహ్య పరితో వ్యాప్య. ౩

(తత ఇతి.) సముచ్ఛ్రితం, ధ్వజ ముపాగమ్య, సమాక్రమ్య పరిక్రమ్య, తస్థౌ. ౪

జనస్థానసమీపే తు సమాగమ్య ఖరస్వనాః,
విస్వరా న్వివిధాం శ్చక్రు ర్మాంసాదా మృగపక్షిణః. ౫

వ్యాజహ్రుశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై భైరవస్వనం,
అశివం యాతుధానానాం శివా ఘోరా మహాస్వనాః. ౬

ప్రభిన్న గిరిసంకాశా స్తోయశోణితధారిణః,
ఆకాశం త దనాకాశం చక్రు ర్భీమా వలాహకాః. ౭

బభూవ తిమిరం ఘోరం ముద్ధతం రోమహర్షణం,
దిశో వా విదిశో వాపి న చ వ్యక్తం చకాశిరే. ౮

క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా సంధ్యా కాలం వినా బభౌ,
ఖరస్యాఽభిముఖా నేదు స్తదా ఘోరమృగాః ఖగాః.
కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశు ర్భయశంసినః, ౯౪

(జనస్థానేతి.) ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః, విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్, మాంస మదంతీతి మాంసాదాః. ౫

(వ్యాజహ్రు రితి.) ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహిత దిశీ త్యర్థః. శివాః సృగాలాః, ఘోరాః జ్వాలాముఖాః. ౬

(ప్రభిన్నేతి.) ప్రభిన్నాః ఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః. తోయశోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః, పరనిపాతః. అనాకాశం, అప్రకాశం ఛన్న మితి యావత్. వలాహకాః మేఘాః. ౭

(బభూవేతి.) ఉద్ధతం సాంద్రం. ౮

(క్షతజేతి.) క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా – క్షతజేన రక్తేనాఽఽర్ద్రం సిక్తం, యత్ పటాదికం, తత్తుల్యాభా, కాలం వినా స్వకాలం వినా, సంధ్యా బభౌ, మేఘేష్వితి శేషః. (ఖరస్యేతి.) పూర్వం సూర్యాధిష్ఠితదిశి శివారుత ముక్తం, అధునా ఖరస్యాభిముఖ ముచ్యతే. ఘోరమృగాః శ్వాపదాదయః. కంకాః స్థూలకాయాః భయంకరాః మృతపశునరాదిభక్షణశీలాః పక్షివిశేషాః. ౯౪

(ఖరస్య ప్రస్థితస్య దుర్నిమిత్తదర్శనం)

నిత్యాఽశుభకరా యుద్ధే శివా ఘోరనిదర్శనాః.
నేదు ర్బలస్యాఽభిముఖం జ్వాలోద్గారిభి రాననైః, ౧౮॥

❁ కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్కరాంతికే.
జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భాను రపర్వణి మహాగ్రహః, ౧౯॥

ప్రవాతి మారుత శ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోఽభూ ద్దివాకరః.
ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః, ౨౦॥

సేనాభిముఖశివారుత మాహ (నిత్యేతి.) యుద్ధే, నిత్య మశుభకరాః అశుభశంసినః, ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః, శివాః గోమాయవః. 'స్త్రియాం శివా భూరిమాయు గోమాయుమృగధూర్తకా' ఇత్యమరః. జ్వాలా ముద్గిరంతీతి జ్వాలోద్గారీణి, తైః, ఆననైః, ఉపలక్షణే తృతీయా. ౧౮॥

(కబంధ ఇతి.)పరిఘవత్ పరిఘాయుధవ దాభాసత ఇతి పరిఘాభాసః, కబంధః శిరశ్శూన్యమనుష్యకాయః, భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే, దృశ్యతే అదృశ్యత. తథోక్తం కామందకీయే 'సూర్యదృష్టకబంధాది రకస్మా న్మ్రోధవాహన' ఇతి. కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్. మహా న్గ్రహో యస్య స మహాగ్రహః, స్వర్భానుః రాహుః. అపర్వణి, ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ, తస్మా దన్యస్మి న్నపి కాలే. సూర్యం జగ్రాహ. తదాహ వరాహమిహిరః 'అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయో' రితి. ౧౯॥

(ప్రవాతీతి.) ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి, ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే, ఖద్యోత సప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః. ౨౦॥

❁ కబంధః ధూమకేతుః, పరిఘాభాసః- పరిఘా ఆయుధవిశేషః. తద్వదాభాసమానః ఇతి తత్త్వదీపికా.

సంలీనమీనవిహగా నళిన్య శ్శుష్కపంకజాః.
తస్మిన్ క్షణే బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలై ర్ద్రుమాః, ౧౩॥

ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణు ర్జలధరారుణః.
వీచీ కూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవు స్తత్ర శారికాః, ౧౪॥

ఉల్కాశ్చాపి సనిర్ఘాతా నిపేతు ర్ఘోరదర్శనాః.
ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా, ౧౫॥

ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః.
ప్రాకంపత భుజ స్సవ్య స్స్వరశ్చాఽస్యాఽవసజ్జత, ౧౬॥

సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః.
లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహా న్న్యవర్తత, ౧౭॥

(సంలీనేతి.) సంలీనాః జలాంతర్గతాః. పుష్పఫలై ర్వినా బభూవుః గళితపుష్పాదికా బభూవు రిత్యర్థః. ౧౩॥

(ఉద్ధూత ఇతి.) ఉద్ధూతః ఉత్క్షిప్తః, జలధరారుణః మేఘవ ద్ధూసరః, వీచీ కూచీతి శబ్దాకారః, వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః. ౧౪॥

(ఉల్కా ఇతి.) ఉల్కానిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ. అత్ర వరాహమిహిరః 'ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తనుప్రభయా, పవనాభిహతా గగనా దవనౌ చ యదా సమాపతతి, భవతి తదా నిర్ఘాత స్సచ పాపో దీర్ఘ ఖగవిరుత' ఇతి. ౧౫॥

(ఖరస్యేతి.) అవసజ్జత అవాసజ్జత, గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬॥

(సాస్రేతి.) రుజా పీడా, 'స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. మోహాత్ అజ్ఞానాత్, న న్యవర్తత. ఏవ మనేకదుర్నిమిత్తదర్శనేపి యుద్ధగమనా న్న న్యవర్త్యతేత్యర్థః. ౧౭॥

(ఖరస్య దుర్నిమిత్తదర్శనం)

తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్.
అబ్రవీ ద్రాక్షసాన్ సర్వా న్ప్రహసన్ స ఖర స్తదా, ౧౮॥

మహోత్పాతా నిమాన్ సర్వా నుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్.
న చింతయా మ్యహం వీర్యా ద్బలవాన్ దుర్బలా నివ, ౧౯॥

తారా అపి శరై స్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభస్స్థలాత్.
మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయా మ్యహం. ౨౦॥

రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాఽస్య లక్ష్మణం.
అహత్వా సాయకై స్తీక్ష్ణై ర్నో పావర్తితు ముత్సహే, ౨౧॥

(తానితి.) ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్, రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్, భయజనకా నిత్యర్థః. తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ 'ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః, ఉత్పన్న స్సహసా చిత్తవిక్షోభ స్త్రాస ఇష్యతే. నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః, వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచ స్తంభాద్యై రనుభావ్యత' ఇతి. ప్రహసన్ని త్యనేన గర్వః సూచ్యతే. ౧౮॥

తత్కార్యప్రతిజ్ఞా మాహ (మహోత్పాతా నితి.) తథా చోక్తం చింతామణౌ 'కులరూపవయోవిద్యా బలైశ్వర్యధనాదిభిః, యా భవే దాత్మన శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే. ఉద్గ్రీవావేక్షణాఽవజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతి ర్భవే దిహే' తి. దుర్బలానివ పురుషాన్. ౧౯॥-౨౦॥

(రాఘవ మితి.) ఉత్సిక్తం గర్వితం. ౨౧॥-౨౨॥

ॐ నను రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యుద్ధాగమనవేళాయాం స్వస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వా చ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థ మభూ దిత్యాశంకాయా ముచ్యతే? పురా తు యాజ్ఞవల్క్యసుతా శ్శివేన శప్తాః పున రనుగృహీతా రాక్షసత్వమోక్షాయ. తే చ ఖరదూషణత్రిశిరసో బభూవుః. తచ్ఛాపనివృత్త్యర్థం శివ స్త్రిగుణాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకాలే న్యవేశయత్. తస్మా చ్ఛాపవిముక్తి ర్భవిష్యతీతి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః. శేషధర్మస్థ భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాఽత్రానుసంధేయా. ఇతి తత్త్వదీపికా. ౨౧

సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వా తు రుధిరం తయోః.
యన్నిమిత్తస్తు † రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః, ౨౨½

న క్వచి త్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరాజయః.
యుష్మాక మేత త్ప్రత్యక్షం నాఽనృతం కథయా మ్యహం, ౨౩½

◊ దేవరాజ మపి క్రుద్ధో మత్తైరావతయాయినం.
వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కింపున స్తౌ కుమానుషౌ, ౨౪½

సా తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః.
ప్రహర్ష మతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా, ౨౫½

సమీయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః.
ఋషయో దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః,
సమేత్య చోచు స్సహి తా స్తేఽన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౬

(సమీయు రితి.) సమీయుః సంగతాః, సహితాః లోకహితపరాః. పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః, దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౨౬-౨౬

---

† రామస్య లక్ష్మణస్య చ, జయ ఇతి శేషః. మే మమ, విపర్యయః నాశశ్చ, యన్నిమిత్తః, యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య సః, సా భగినీ, తయో స్తాభ్యాం, మృతస్య, మమేతి శేషః. రుధిరం పీత్వా సకామాఽస్తు ఇతి తత్త్వదీపికా.

◊ (దేవరాజ మితి.) కుమానుషౌ-కౌ భూమౌ మనుష్యరూపేణావతీర్ణావి త్యపగంతవ్యం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(యుద్ధదర్శనాయ దేవాదీనాం ఆగమనం)

స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,
జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్. ౨౮

చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏతచ్చాఽన్యచ్చ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః. ౨౯

జాతకౌతూహలా స్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః,
దదృశు ర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషాం. ౩౦

రథేన తు ఖరో వేగా దుగ్రసైన్యో వినిస్సృతః,
తం దృష్ట్వా రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః. ౩౧

శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః,
దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః. ౩౨

మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః,
ద్వాదశైతే మహావీర్యాః ప్రతస్థు రభితః ఖరం. ౩౩

మహాకపాల స్స్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరా స్తథా,
చత్వార ఏతే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతో యయుః. ౩౪

(స్వస్తీత్యాది.) (లోకానా మభిసంగతా ఇతి.) యే లోకానా మభిసంగతాః అనుకూలాః, తేభ్యోపి స్వస్త్య స్త్విత్యర్థః. జయతాం జయతు. ఆర్ష మాత్మనేపదం. సంఖ్యే యుద్ధే, చక్రహస్తో విష్ణుః, వాహినీం సేనాం, గతాయుషాం గంతుముద్యుక్తాయుషాం, ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం, బ్రువాణాః పరమర్షయః, విమానస్థా దేవతాశ్చ, జాతకౌతూహలా స్సంతః, రాక్షసానాం వాహినీం దదృశు రితి సంబంధః. ౨౮-౩౦

(రథేనేతి.) వేగాత్ రథవేగాత్, వినిస్సృతః గతః. ౩౧

(శ్యేనేత్యాది.) శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః. ౩౨-౩౪

సా భీమవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా,
తౌ రాజపుత్రౌ సహసాఽభ్యుపేతా మాలా గ్రహాణా మివ చంద్రసూర్యౌ. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

—:o:—

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

ఆశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే,
తానే వౌత్పాతికాన్ రామ స్సహ భ్రాత్రా దదర్శ హ. ౧

తా నుత్పాతాన్ మహాఘోరా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్,
ప్రజానా మహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨

ఇమాన్ పశ్య మహాబాహో సర్వభూతాపహారిణః,
సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్. ౩

(సేతి.) సమరాభికామా యుద్ధేప్సుః, గ్రహాణా మంగారకాదీనాం. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రయోవింశ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశ స్సర్గః

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహ శ్చతుర్వింశే. (ఆశ్రమ మిత్యాది.) ఔత్పాతికా నితి స్వార్థే ఠక్. ౧-౨

(ఇమా నితి.) సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహారసూచకాన్. ప్రకృతే తు, సర్వ రాక్షసాన్ సంహర్తు ముద్యతా నితి యోజనా. ౩

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

అమీ రుధిరధారాస్తు విసృజంతః ఖరస్వనాన్,
వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్దభారుణాః. ४

సధూమాశ్చ శరా స్సర్వే మమ యుద్ధాభినందినః,
రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ. ५

యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః,
అగ్రతో ❖ నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ. ६

సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః,
అయ మాఖ్యాతి మే బాహు స్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః.
సన్నికర్షే తు న శ్శూర జయం శత్రోః పరాజయం, १५

(అమీ ఇతి.) రుధిరమయ్యో ధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః, ఖరస్వనాః ఘోర స్తనితాని, వివర్తంతే సంచరంతి. ४

(సధూమా ఇతి.) ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః. అత ఏవ మమ యుద్ధాభినందినః, రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయపృష్ఠాని, చాపాని ధనూంషి 'అథాఽస్త్రియాం ధనుశ్చాపౌ' ఇత్యమరః. వివేష్టంతే చలంతి, యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతీత్యర్థః. ఆత్మన శ్చాపద్వయం, లక్ష్మణస్యైక మితి బహువచనం. (యాదృశా ఇతి.) యాదృశాః ప్రసిద్ధాః, పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః. అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే, నోభయ మితి సువాక్. ६

(సంప్రహార ఇతి.) సుమహాన్, సంప్రహారః యుద్ధం, బాహుః దక్షిణః, సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే. १५

❖ నోఽస్మాకం, అభయం ప్రాప్తం, చకారా దరీణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా. ६

సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే.
ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ,
నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవ త్యాయుఃపరిక్షయః. ౯

రక్షసాం నర్దతాం ఘోర శ్శ్రూయతే చ మహాధ్వనిః,
ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః. ౧౦

అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభ మిచ్ఛతా,
ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా. ౧౧

తస్మా ద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణి ర్ధనుర్ధరః,
గుహా మాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులాం. ౧౨

◈ ప్రతికూలితు మిచ్ఛామి నహి వాక్య మిదం త్వయా,
శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మా చిరం. ౧౩

స్వముఖప్రసాదాదే స్స్వయం ద్రష్టు మశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి (సప్రభ మితి.) ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ (ఉద్యతానా మితి.) ౯-౧౦

(అనాగతేతి.) ఆపదం నిమిత్తవశా చ్ఛంకమానేన, శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా, విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ, అనాగతవిధానం. అనాగతస్య భావినోఽనర్థస్య. విధానం ప్రతివిధానం, కర్తవ్యం. ౧౧

(తస్మాదితి.) గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా, పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం ౧౨

అహ మేవ యోత్స్యామీతి వక్తు ముద్యతం ప్రత్యాహ (ప్రతికూలితు మితి) ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం, నేచ్ఛామి. మయా శాపితో సీతిఽవక్తవ్యే, మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తి ర్లక్ష్మణ వ్యవహారానుసారేణ. ౧౩

◈ ప్రతికూలితం ఇత్యపి పాఠః. త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృకప్రాతికూల్యవ దితి తదర్థః.

త్వయా ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి, తథాపి భోక్తు మనుజానాతీతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకే ష్వపి తుము నిష్యతే ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతా న్న సంశయః,
స్వయం తు హంతు మిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్. ౧౪

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సహ సీతయా,
శరా నాదాయ చాపం చ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్. ౧౫

తస్మిన్ ప్రవిష్టేతు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా,
హంత నిర్యుక్త మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ౧౬

స తేనాఽగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః,
బభూవ రామ స్తిమిరే విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః. ౧౭

స చాప ముద్యమ్య మహ చ్ఛరా నాదాయ వీర్యవాన్,
బభూవాఽవస్థిత స్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయ న్దిశః. ౧౮

తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ సహ చారణైః,
సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః. ౧౯

త్వన్నివర్తనం న త్వదశక్త్యా. కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతా న్మయైవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయే నాహ (త్వం హీతి.) ౧౪

(ఏవ మితి.) దుర్గాం అన్యై ర్దురాసదాం. ౧౫

(తస్మి న్నితి.) హంతేతి హర్షే. నిర్యుక్తం నిశ్చయేన ఉపాయ శ్చింతిత ఇత్యర్థః. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః. ఆవిశత్ ప్రావిశత్, అధారయ దిత్యర్థః. ౧౬

(స తేనేతి.) అత్రోపమాలంకారేణ క్షణేన రక్షఃక్షయో ధ్వన్యతే. ౧౭-౧౮

(తతో దేవా ఇత్యాది.) పూర్వసర్గే సమాగమన ముక్తం. అత్ర సన్నిధానం. చారణాః

ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః,
సమేత్య చోచు స్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౦

స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,
జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్. ౨౧

చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్,
ఏవ ముక్త్వా పునః ప్రోచు రాలోక్య చ పరస్పరం. ౨౨

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి. ౨౩

ఇతి రాజర్షయ స్సిద్ధా స్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః,
జాతకౌతూహలా స్తస్థు ర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః. ౨౪

ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం,
దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా ద్వివ్యథిరే తదా. ౨౫

దేవజాతివిశేషాః, లోకే త్రైలోక్యే, బ్రహ్మర్షిసత్తమాః, భృగ్వాదయః,. పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః. ౧౯-౨౦

(స్వస్తీత్యాది.) (లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి.) యే లోకానా మభిసంగతాః అనుకూలాః. తేభ్యోపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః. దేవాదయ స్సమేత్య స్వస్తిత్యా ద్యూచుః, త ఏవ 'ఏవ ముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీ' త్యంతం పునః ప్రోచురితి సంబంధః. ౨౨

(ఇతీతి.) రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః. యద్వా. వానప్రస్థీభూతాః. సగణాః సపరికరాః. ౨౪

(ఆవిష్ట మితి.) సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే. ౨౫

(శ్రీరామస్య యుద్ధసన్నాహః)

రూప మప్రతిమం తస్య రామస్యాఽక్లిష్టకర్మణః,
బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య ❖ రుద్రస్యేవ పినాకినః. ౨౬

(ఇతి సంభాష్యమాణే తు దేవగంధర్వచారణైః)
తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం,
అనీకం యాతుధానానాం సమంతా త్ప్రత్యదృశ్యత. ౨౭

సింహనాదం విసృజతా మన్యోన్య మభిగర్జతాం,
చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాఽప్యభీక్ష్ణశః. ౨౮

విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీం శ్చాపి నిఘ్నతాం,
తేషాం సుతుముల శ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనం. ౨౯

(రూప మితి.) రామస్య రూపం రుద్రస్య రూప మివ బభూవ. ౨౬

(తత ఇతి.) నిర్హ్రాదః శబ్దః, వర్మ కవచం, అనీకం సేనా. ౨౭

(సింహనాద మిత్యాది.) అన్యోన్య మభిగర్జతాం, అహ మేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతా మిత్యర్థః. విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం, అభీక్ష్ణశః భృశం, జృంభతాం జృంభమాణానాం, మదేనోద్గచ్ఛతా మిత్యర్థః. విప్రఘుష్టస్వనానాం. ఘోషో గుంజనాఖ్య ధ్వనివిశేషః. 'ఘోషో గుంజన మంజనే' ఇతి వైజయంతీ. భావే నిష్ఠా. తద్రూపస్వనవతా మిత్యర్థః. ౨౮-౨౯

❖ (రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి.) జగత్సంహరణార్థ ముద్యుక్తస్య ప్రళయకాల రుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థ ముద్యుక్తస్య రామస్య రూప మపి బభూవేత్యర్థః. తదుక్తం స్కాందే- 'రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం, శంఖం చక్రం చ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ. ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా, చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం. జయశ్రియం చ గంగాం చ దదృశు స్సిద్ధచారణా' ఇతీతి తత్త్వ దీపికా.

తేన శబ్దేన విత్రస్తా శ్శ్వాపదా వనచారిణః,
దుద్రువు ర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో న వ్యలోకయన్. ౩౦

త త్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత,
ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమం. ౩౧

రామోఽపి చారయన్ చక్షు స్సర్వతో రణపండితః,
దదర్శ ఖరసైన్యం త ద్యుద్ధాభిముఖ ముత్థితం. ౩౨

వితత్య చ ధను ర్భీమం తూణ్యో శ్చోద్ధృత్య సాయకాన్,
క్రోధ మాహారయ త్తీవ్రం వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౩౩

దుష్ప్రేక్ష స్సోఽభవ త్క్రుద్ధో యుగాంతాఽగ్ని రివ జ్వలన్,
తం దృష్ట్వా తేజసాఽఽవిష్టం ప్రాద్రవ న్వనదేవతాః. ౩౪

తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా,
దక్షస్యేవ క్రతుం హంతు ముద్యతస్య పినాకినః. ౩౫

(తేనేతి.) శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః. యత్ర, నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః, అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా అవ్యయీభావః. తం దేశం, దుద్రువు రిత్యన్వయః. పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం. ౩౦

(తత్త్వితి.) సముపసర్పత సముపాసర్పత్, గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం. ౩౧

(రామోపీతి.) ఉత్థితం ఉద్యుక్తం. ౩౨

(వితత్యేతి.) వితత్య కించి ద్బాణవిసర్పణం కృత్వేత్యర్థః. 'వితతం సంహితస్యేషోః కించిదేవ విసర్పణ' మితి వైజయంతీ. తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయ బద్ధయోః, ఆహారయ దిత్యనేన కరుణామూర్తిర ప్యాశ్రితకంటకోద్ధారణాయ క్రోధ మారోపయామాసేతి గమ్యతే. భీమం ధను రుద్ధృత్య తూణ్యో శ్శరాం శ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధ మాహారయ దిత్యన్వయః. ౩౩-౩౪

(తస్యేతి.) దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః. ౩౫

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం,
దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయార్తాని ప్రదుద్రువుః. ౩౬

తత్కార్ముకై రాభరణై ర్ధ్వజైశ్చ తై ర్వర్మభి శ్చాగ్ని సమానవర్ణైః,
బభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీల మివాఽభ్రబృందం. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పంచవింశ స్సర్గః

అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినం,
దదర్శాఽఽశ్రమ మాగమ్య ఖర స్సహ పురస్సరైః. ౧

(త దితి.) కవచసూర్యకిరణయో స్సామ్యం. నీలాభ్రాణాం రక్షసాం చ కార్ముకవత్త్వం ధ్వజవత్త్వం చ తుల్యం. మేఘే ఉత్పాతధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. చతుర్వింశ స్సర్గః.

అథ పంచవింశ స్సర్గః

తుములయుద్ధం పంచవింశే. (అవష్టబ్ధేత్యాది.) ధన్యత ఇతి ధనుః. ధన ధాన్య ఇత్యస్మాద్ధాతోః 'భృమృశీఙ్తృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః' ఇత్యౌణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః. 'ధనుషాం చ ధనుం విదుః' 'ధను రివాఽజని వక్ర' ఇతి కవికావ్యప్రయోగశ్చ. ౧

తం దృష్ట్వా సశరం చాప ముద్యమ్య ఖరనిస్స్వనం,
రామస్యాఽభిముఖం సూతం చోద్యతా మి త్యచోదయత్. ౨

స ఖరస్యాఽఽజ్ఞయా సూత స్తురగాన్ సమచోదయత్,
యత్ర రామో మహాబాహు రేకో ధూన్వన్ స్థితో ధనుః. ౩

తం తు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజనీచరాః,
నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్. ౪

స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః,
బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః. ౫

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం,
అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః. ౬

తత స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధా స్సర్వే నిశాచరాః,
రామం నానావిధైః శస్త్రై రభ్యవర్షంత దుర్జయం. ౭

ముద్గరైః పట్టసై శ్శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వథైః,
రాక్షసా స్సమరే రామం నిజఘ్ను రోషతత్పరాః. ౮

(తమితి.) (చోద్యతా మితి.) రథ ఇతి శేషః. ౨

(తం త్వితి.) నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం, సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః. ౪

(స ఇతి.) లోహితాంగః అంగారకః. ౫

(తత ఇతి.) అర్దయిత్వా పీడయిత్వా, మహానాదం, ననాద చకారేత్యర్థః. ౬

(తత స్తమితి.) భీమధన్వానం, ధనుషశ్చే త్యనజ్ సమాసాంతః. శస్త్రైః ఆయుధైః, 'శస్త్ర మాయుధలోహయో' రిత్యమరః. ౭

(ముద్గరై రితి) ముద్గరైః స్థూలగదాభిః, ప్రాసైః కుంతైః, రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః, ౮

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

తే వలాహకసంకాశా మహానాదా మహౌజసః,
అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథై ర్వాజిభి రేవ చ.
గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిఘాంసవః, ౮౯

తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్ రక్షసాం గణాః.
శైలేంద్ర మివ ధారాభి ర్వర్షమాణా వలాహకాః, ౧౦౯

స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాం గణైః. ౧౧

తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానై స్స రాఘవః,
ప్రతిజగ్రాహ విశిఖై ర్నద్యోఘా నివ సాగరః. ౧౨

స తైః ప్రహరణై ర్ఘోరై ర్భిన్నగాత్రో న వివ్యథే,
రామః ప్రదీప్తై ర్బహుభి ర్వజ్రై రివ మహాచలః. ౧౩

స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః,
బభూవ రామ స్సంధ్యాఽభ్రై ర్దివాకర ఇవాఽఽవృతః. ౧౪

(త ఇతి.) వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః, కూటం శృంగం, అభ్యధావంత ఆభిముఖ్యేనాఽధావంత. ౮౯

(తే రామ ఇతి.) శైలేంద్ర మివే త్యుపమానేన రామస్య నిర్దుఃఖత్వ ముక్తం. ౧౦౯

(స తై) రిత్యాద్యర్ధ మేకాన్వయం. ౧౧

(తానీతి.) విశిఖైః బాణైః, ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ, నద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్. ౧౨

(స తై రితి.) వజ్రైః అశనిభిః. ౧౩

(స విద్ధ ఇతి.) క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాలిప్తః. ౧౪

విషేదు ర్దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
ఏకం సహస్రై ర్బహుభి స్తదా దృష్ట్వా సమావృతం. ౧౫

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః,
ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౬

దురావారాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే,
ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రా నజిహ్మగాన్. ౧౭

తే శరా శ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా,
ఆదదూ రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ. ౧౮

భిత్త్వా రాక్షసదేహాం స్తాన్ తే శరా రుధిరాప్లుతాః,
అంతరిక్షగతా రేజు ర్దీప్తాగ్నిసమతేజసః. ౧౯

అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకా శ్చాపమండలాత్,
వినిష్పేతు రతీవోగ్రా రక్షఃప్రాణాఽపహారిణః. ౨౦

(విషేదురితి.) బహుభి స్సహస్రై శ్చతుర్దశసహస్రైః. ౧౫

(తత ఇతి.) మండలీకృతకార్ముకః ఆకర్ణాకర్షణేన మండలాకారీకృతధనుః, విశిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రబాణాన్, ప్రథమం శతశః, అనంతరం సహస్రశః, స నిర్బిభేదేతి యోజనా. ౧౬

(దురావారానితి.) దురావారాన్ వారయితు మశక్యాన్, దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్, కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్, అజిహ్మగాన్ అవక్రగామినః, అస్ఖలితలక్ష్యకా నిత్యర్థః. కంకపత్రాన్ బాణాన్. 'కంకపత్రశరమార్గణబాణా' ఇతి హలాయుధః. ౧౭

(తే శరా ఇతి.) ప్రాణానాఽఽదదుః అపాహరయ న్నిత్యర్థః. కాలకృతాః యమముక్తా ఇత్యర్థః. ౧౮

(భిత్త్వేతి.) రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్న్యుపమానసిద్ధ్యర్థం. ౧౯

(అసంఖ్యేయా ఇతి.) సాయకాః బాణాః. ౨౦

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

తై ర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ,
బాహూన్ సహస్తాఽఽభరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్.
చిచ్ఛేద రామ స్సమరే శతశోఽథ సహస్రశః, ౨౦౪

హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససారథీన్,
గజాంశ్చ సగజారోహా౯ సహయాన్ సాదిన స్తథా,
పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయ ద్యమసాదనం. ౨౫

తతో నాళీకనారాచై స్తీక్ష్ణాగ్రై శ్చ వికర్ణిభిః,
భీమ మార్తస్వరం చక్రు ర్భిద్యమానా నిశాచరాః. ౨౬

తత్సైన్యం నిశితై ర్బాణై రర్దితం మర్మభేదిభిః,
రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వన మివాఽగ్నినా. ౨౭

(తైరిత్యాద్యర్ధత్రయ) మేకం వాక్యం. వర్మాణి కవచాని. ౨౪

(హయానితి.) కాంచనసన్నాహా౯ కాంచనాభరణా౯, రథయుక్తా౯ రథబద్ధా౯. సగజారోహా౯ సనిషాదా౯, సాదినః అశ్వారోహా౯, సదన మేవ సాదనం. స్వార్థే అణ్. ౨౫

(తత ఇతి.) నాళీకాః నాళమాత్రశరాః, నారాచాః అయసశరాః, వికర్ణినః కర్ణశరాః, భీమ మితి క్రియావిశేషణం. ౨౬

(తత్సైన్య మితి.) రామేణ కర్త్రా, బాణైః, అర్దితం పీడితం, తత్సైన్యం, సుఖం దుఃఖనివృత్తిం, అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ న లేభే ౨౭

నాళీకాః ముఖమాత్రాయ స్సంయుక్తా శ్శరాః, నారాచాః సర్వత అయసాః, వికర్ణినః ఉగ్రాంకుశాః ఉద్ధారే అంత్రహారిణ ఇతి భేదః.

కేచి ద్భీమబలా శ్శూరా శ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్,
రామస్యాఽభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్. ౨౬

తాని బాణై ర్మహాబాహు శ్శస్త్రా ణ్యావార్య రాఘవః,
జహార సమరే ప్రాణాం శ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్. ౨౭

తే ఛిన్నశిరసః పేతు శ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః,
సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా. ౨౮

అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణా శ్చ నిశాచరాః,
ఖర మేవాఽభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః. ౨౯

తాన్ సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః,
అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్ర మివాఽంతకః. ౩౦

నివృత్తాస్తు పున స్సర్వే దూషణాఽఽశ్రయనిర్భయాః,
రామ మేవాఽభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః. ౩౧

(కేచిదితి.) పరమాయుధా నితి శూలాదివిశేషణం. ౨౬

(తానీతి.) ఆవార్య నివార్య, శిరోధరానితి పుల్లింగత్వ మార్షం. శిరోధరాం శ్చిచ్ఛేద ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః. ౨౭

(త ఇతి.) సుపర్ణో గరుడః, తస్య వాతేన పక్షానిలేన, విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః. జగత్యాం భువి. ౨౮

(అవశిష్టా ఇతి.) తత్ర సైన్యేషు, అవశిష్టాః హతావశిష్టాః, విషణ్ణాః దుఃఖితాః, శరణార్థం రక్షణార్థ మితి యావత్. ౨౯

(తా నితి.) ఆదాయ ఖరసమీపగమనా న్నివర్త్య, అంతకః రుద్రపరాజితో యమః. ౩౦

(నివృత్తా ఇతి.) నివృత్తాః యుద్ధా న్నివృత్తాః, దూషణరూపాశ్రయేణ నిర్భయా స్సంతః, అభ్యధావంత అభిముఖ మాజగ్ముః. ప్రాయశో నష్టాయుధత్వా త్సాలతాలేత్యా ద్యుక్తం. ౩౧

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః,
సృజంత శ్శరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే.
ద్రుమవర్షాణి ముంచంత శ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః, ౩౨౫

తద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం.
రామస్య చ మహాఘోరం పున స్తేషాం చ రక్షసాం. ౩౩౫

తే సమంతా దభిక్రుద్ధా రాఘవం పున రభ్యయుః. ౩౪

తై శ్చ సర్వా దిశో దృష్ట్వా ప్రదిశ శ్చ సమావృతాః,
రాక్షసై రుద్యతప్రాసై శ్శరవర్షాభివర్షిభిః, ౩౫

స కృత్వా భైరవం నాద మస్త్రం పరమభాస్వరం,
సంయోజయత గాంధర్వం రాక్షసేషు మహాబలః. ౩౬

తత శ్శరసహస్రాణి నిర్యయు శ్చాపమండలాత్,
సర్వా దశ దిశో బాణై రావార్యంత సమాగతైః. ౩౭

(శూలేత్యాది.) శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః. (సృజంత ఇతి.) ఆసన్నితి శేషః. ౩౨౫

(తదితి.) రామస్య రక్షసాం చ, తుములం సంకులం మహాఘోరం, అతఏవ రోమహర్షణం భయాతిరేకేణ రోమాంచజనకం, అత ఏవాఽద్భుతం, తద్యుద్ధం, పునరపి బభూవ. (త) ఇత్యర్ధ మేకం వాక్యం. అభ్యయుః అవవ్రుః. ౩౪

ఇద మనువదన్నాహ. (తై శ్చేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. మహాబల స్సరామః, ప్రదిశో దిశశ్చ. తై రావృతాః దృష్ట్వా, భైరవం భయంకరం, నాదం కృత్వా, రాక్షసేషు రాక్షసనిమిత్తం, గాంధర్వ మస్త్రం ధనుషి, సంయోజయత సమయోజయత్. శరవర్షాభివర్షిభిః శరవర్షకారిభి రిత్యర్థః. ౩౬

(తత ఇతి.) చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్, ఆకర్షణాతిశయేన మండలీకృతా చ్చాపా న్నిర్యయుః, సమాగతై స్తై ర్బాణై ర్దశ దిశః, సర్వాః అన్యూనాః, ఆవార్యంత. ౩౭

నాఽఽదదానం శరాన్ ఘోరా న్నముచంతం శిలీముఖాన్,
వికర్షమాణం పశ్యంతి రాక్షసా స్తే శరార్దితాః. ౩౮

శరాఽంధకార మాకాశ మావృణో త్స దివాకరం,
బభూవాఽవస్థితో రామః ప్రవమ న్నివ తాన్ శరాన్. ౩౯

యుగపత్పతమానై శ్చ యుగపచ్చ హతై ర్భృశం,
యుగప త్పతితైశ్చైవ వికీర్ణా వసుధాఽభవత్. ౪౦

నిహతాః పతితాః క్షీణా శ్ఛిన్నా భిన్నా విదారితాః,
తత్రతత్ర స్మ దృశ్యంతే రాక్షసా స్తే సహస్రశః. ౪౧

(నాఽఽదదాన మితి.) రాక్షసాః రామస్య శరాదానాకర్షణ మోచనాని నాఽపశ్యన్, కింతు స్వహింసన మేవాపశ్య న్నితి క్రియాప్రధానో నిర్దేశః. యద్యపి గాంధర్వాస్త్రప్రయోగే విచిత్రబాణనిర్గమోఽస్తి, త దస్మిన్ శ్లోకే నోచ్యతే. కింతు తదనంతరభావికేవలశరమోక్ష ఇతి జ్ఞేయం. ౩౮

(శరాంధకార మితి.) అంధకారమితి క్లీబత్వ మార్షం. ప్రవమన్ ఉద్గిరన్. ౩౯

యుగపచ్ఛరనిర్గమ స్సముత్ప్రేక్ష్యతే (యుగప దితి.) పతమానైః పతద్భిః, ఏకకాలే శరహతైః, ఏకకాలే భూమౌ పతద్భిః, ఏకకాలే పతితైశ్చ రాక్షసైః, వసుధా, వికీర్ణా వ్యాప్తాఽభవదితి యుగపచ్ఛరనిర్గమనకార్యోక్తిః. ౪౦

అథ హింసావైచిత్ర్య మాహ (నిహతా ఇతి) నిహతాః కేవలం ప్రహతాః, పతితాః అశనిపాత ఇవ భయేన భూమౌ పతితాః, క్షీణాః కంఠగతప్రాణాః, ఛిన్నాః ద్విధా కృతాః, భిన్నాః ఖండితావయవాః, విదారితాః నృసింహేన హిరణ్యకశిపువ దానాభికంఠ ముద్భిన్నశరీరాః, తత్రతత్రే త్యనేన కశ్చి చ్ఛిన్నః, కశ్చి ద్విదారితః, పునః కశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవం విచిత్రశవవత్త్వ ముక్తం. ౪౧

(రాక్షసానాం సంకులసమరః)

సోష్ణీషై రుత్తమాంగై శ్చ సాంగదై ర్బాహుభి స్తథా,
ఊరుభి ర్జానుభి శ్ఛిన్నై ర్నానారూపవిభూషణైః. ౪౨

హయై శ్చ ద్విపముఖ్యై శ్చ రథై ర్భిన్నై రనేకశః,
చామరై ర్వ్యజనై శ్ఛత్రై ర్ధ్వజై ర్నానావిధై రపి. ౪౩

రామస్య బాణాభిహతై ర్విచిత్రై శ్శూలపట్టిసైః,
ఖడ్గైః ఖండీకృతైః ప్రాసై ర్వికీర్ణైశ్చ పరశ్వథైః. ౪౪

చూర్ణితాభి శ్శిలాభిశ్చ శరై శ్చిత్రై రనేకశః,
విచ్ఛిన్నై స్సమరే భూమిః వికీర్ణాఽభూ ద్భయంకరం. ౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచవింశ స్సర్గః.

చిత్రవధం దర్శయతి (సోష్ణీషై రిత్యాదినా.) సోష్ణీషైః శిరోవేష్టనవద్భిః, ఉత్తమాంగైః కేవలశిరోభిః, నానారూపవిభూషణై రి త్యూరుజానూనాం విశేషణం. సార్ధోరుకై రూరుభిః. సకటకై ర్జానుభి శ్చేత్యర్థః. అనేకశో భిన్నై రితి హయాదిత్రయ విశేషణం. విచ్ఛిన్నై రితి చామరాది సర్వవిశేషణం. విచిత్రై రితి శూలాది విశేణం. నానావిధై రితి చామరాది విశేషణం. పూర్వోక్తై రేతై ర్వికీర్ణా, అతఏవ భయంకరాఽభూ దితి యోజనా. ఏతావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాతిశయో దర్శితః. అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౨-౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.

పంచ వింశ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

దూషణ స్తు స్వకం సైన్యం హన్యమానం నిరీక్ష్య సః,
సందిదేశ మహాబాహు ర్భీమవేగాన్ దురాసదాన్.
రాక్షసాన్ పంచసాహస్రాన్ సమరే ష్వనివర్తినః, ౧

తే శూలైః పట్టసైః ఖడ్గై శ్శిలావర్షై ర్ద్రుమై రపి.
శరవర్షై రవిచ్ఛిన్నం వవృషు స్తం సమంతతః, ౨

స ద్రుమాణాం శిలానాం చ వర్షం ప్రాణహరం మహత్. ౩

ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవ స్తీక్ష్ణసాయకైః. ౪

ప్రతిగృహ్య చ తద్వర్షం నిమీలిత ఇవర్షభః.
రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసాం, ౫

అథ షడ్వింశ స్సర్గః

అథ దూషణ ప్రముఖ సర్వసైన్య వినాశ **ష్షడ్వింశే** సర్గే. (దూషణ స్త్వితి) **ద్వ్యర్ధ్ర్యయ మేకం** వాక్యం. (నిరీక్ష్యేతి.) **ఖిన్న శ్చేత్యర్థః. భీమవేగాన్** భయంకరధావనాన్, **అత ఏవ** దురాసదాన్, పంచసహస్రా నిత్యనేన పంచసాహస్రీ పూర్వం హతేతి **వ్యజ్యతే.** ౧

(త ఇతి.) తం రామం, ౨

(స ఇతి.) ప్రాణహరం, **అన్యేషా మితి** శేషః. ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ. **ధర్మాత్మేత్యనేన** కూటయోధిత్వవ్యుదాసః. ౩

(ప్రతిగృహ్యేతి.) నిమీలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేపి నిర్వ్యథత్వ మనాయాసత్వం చ ద్యోత్యతే. ౪

(దూషణవధః)

తతః క్రోధసమావిష్టః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా,
శరై రవాకిర త్సైన్యం సర్వత స్సహదూషణం. ౫౪

తత స్సేనాపతిః క్రుద్ధో దూషణ శ్శత్రుదూషణః,
శరై రశనికల్పై స్తం రాఘవం సమవాకిరత్. ౬౪

తతో రామ స్సుసంక్రుద్ధః క్షురేణాఽస్య మహ ద్ధనుః,
చిచ్ఛేద సమరే వీర శ్చతుర్భి శ్చతురో హయాన్. ౭౪

హత్వా చాఽశ్వాన్ శరై స్తీక్ష్ణై రర్ధచంద్రేణ సారథేః,
శిరో జహార తద్రక్షః స్త్రిభి ర్వివ్యాధ వక్షసి. ౮౪

స చ్ఛిన్నధన్వా విరథో హతాఽశ్వో హతసారథిః,
జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణం. ౯౪

వేష్టితం కాంచనైః పట్టై ర్దేవసైన్యప్రమర్దనం,
ఆయసై శ్శంకుభి స్తీక్ష్ణైః కీర్ణం పరవసోక్షితం, ౧౦౪

వజ్రాఽశనిసమస్పర్శం పరగోపురదారణం. ౧౧

(**తత ఇతి.**) (క్రోధసమావిష్ట ఇతి.) రామ ఇతి శేషః. (ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి.) **తేజోయుక్త త్వేన** ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. సహదూషణం దూషణసహితం, దూషణః ఖరస్య సేనాపతిః. ౫౪-౬౪

(**తత ఇతి.**) (చతుర్భి రితి.) శరై రిత్యనుషంగః. ౭౪

(**హత్వేతి.**) తద్రక్షః దూషణం, వక్షసి వివ్యాధేతి సంబంధః. ౮౪

(**స ఇతి.**) పరితో హన్యతేఽనేనేతి పరిఘః. తం, పట్టైః బంధనైః, పరవసోక్షితం శత్రుమేదస్సిక్తం. 'హృన్మేదస్తు వపా వసే' త్యమరః. వజ్రాశనిసమస్పర్శం- వజ్రం వజ్రాఖ్యరత్నం,

తం మహోరగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే,
దూషణోఽభ్యద్రవ ద్రామం క్రూరకర్మా నిశాచరః. ౧౨

తస్యాఽభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః,
ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్తాభరణౌ భుజౌ. ౧౩

భ్రష్ట స్తస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని,
పరిఘ శ్ఛిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాఽగ్రతః. ౧౪

స కరాభ్యాం వికీర్ణాభ్యాం పపాత భువి దూషణః,
విషాణాభ్యాం విశీర్ణాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః. ౧౫

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే,
సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సర్వభూతా న్యపూజయన్. ౧౬

ఏతస్మి న్నంతరే క్రుద్ధా స్త్రయ స్సేనాఽగ్రయాయినః,
సంహత్యాఽభ్యద్రవన్ రామం మృత్యుపాశాఽవపాశితాః. ౧౭

అశనిః వజ్రాయుధం, తదుభయసదృశకాఠిన్యం, పరగోపురదారణం- పరేషాం శత్రూణాం, యత్ గోపురం పురద్వారం, తస్య. దారణం భేదకం 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. ౧౧

(తస్యేతి.) అభిపతమానస్య అభిపతతః, సహస్తాభరణా విత్యనేన శౌర్యబిరుదవత్త్వం లక్ష్యతే. ౧౩

(భ్రష్ట ఇతి.) రణమూర్ధని ఛిన్నహస్తస్య, తస్య దూషణస్య, భ్రష్టః హస్తా చ్చ్యుతః, మహాకాయః మహాప్రమాణః, పరిఘః, శక్రధ్వజ ఇవాఽగతః పపాతే త్యన్వయః. ౧౪

(స ఇతి.) కరాభ్యాం సహ పపాతేత్యన్వయః. మనస్వీ ధీరః. ౧౫

(త మితి.) అపూజయన్ అస్తువన్. ౧౬

(ఏతస్మిన్నితి.) ౧౭

(మహాకపాలాదీనాం సంహారః)

మహాకపాల స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః.
మహాకపాలో విపులం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః.
స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాథీ చ పరశ్వథం, ౧౮౫

దృష్ట్వై వాఽఽపతత స్తూర్ణం రాఘవ స్సాయకై శ్శితైః.
తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తా నతిథీ నివ, ౧౯౫

మహాకపాలస్య శిర శ్చిచ్ఛేద పరమేషుభిః.
అసంఖ్యేయై స్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినం, ౨౦౫

స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః.
స్థూలాక్షస్యాఽక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయకైః, ౨౧౫
దూషణస్యాఽనుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్.
బాణౌఘైః పంచసాహస్రై రనయ ద్యమసాదనం, ౨౨౫

దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్.
వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధ స్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్, ౨౩౫

అయం వినిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్సపదానుగః.
మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషం, ౨౪౫

త్రినేవాహ (మహాకపాల ఇతి.) కః కిమాయుధం గృహీత్వాఽభ్యద్రవ దిత్యత్రాహ (మహాకపాల ఇతి.) ౧౮౫

(దృష్ట్వేతి.) శితైః శ్శాణో ల్లీఢైః, ప్రతిజగ్రాహ. తేషు బాణా నర్పయామాసేత్యర్థః. యథా గృహం ప్రాప్తా నతిథీ నుపచారైః ప్రతిగృహ్ణాతి తథేత్యర్థః. ౧౯౫

ప్రతిజగ్రాహే త్యుక్తం వివృణోతి (మహాకపాలస్యేత్యాదినా.) ప్రమమాథ చూర్ణీ చకారేత్యర్థః. చూర్ణశరీరత్వే దృష్టాంతతయోక్తం (విటపీతి.) ౨౧౫-౨౩౫

(అయ మితి.) హనధ్వం ఘ్నత. ౨౪౫

శస్త్రై ర్నానావిధాకారై ర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః.
ఏవ ముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో రామ మేవాఽభిదుద్రువే,
శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః. ౨౬

దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః,
మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః. ౨౭

ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షా స్ససైనికాః,
రామ మేవాఽభ్యవర్తంత విసృజంత శ్శరోత్తమాన్. ౨౮

తతః పావకసంకాశై ర్హేమవజ్రవిభూషితైః,
జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః. ౨౯

తే రుక్మపుంఖా విశిఖా స్సధూమా ఇవ పావకాః,
నిజఘ్ను స్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్. ౩౦

రక్షసాం తు శతం రామ శ్శతే నైకేన కర్ణినా,
సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని. ౩౧

తై ర్భిన్నవర్మాభరణా శ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః,
నిపేతు శ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః. ౩౨

సేనాధ్యక్షా నేవాహ (శ్యేనగామీత్యాదినా.) ౨౬-౨౮

(తత ఇతి.) వజ్రం వజ్రమణిః, తేజస్వీ, రామ ఇతి శేషః. ౨౯

(త ఇతి.) సధూమా ఇవే త్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థా వ్యావృత్తిః. (వజ్రా ఇవేతి.) 'వజ్ర మస్త్రియామ్' ఇ త్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః. ౩౦

(రక్షసా మితి.) కర్ణినా కర్ణాకారశరేణ. ౩౧

(తై రితి.) ఛిన్నం ఖండితం, భిన్నం విదారితం, ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః. ౩౨

(మహాకపాలాదీనాం సంహారః)

తైర్ముక్తకేశైః స్సమరే పతితైః శ్శోణితోక్షితైః,
ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేది: కుశై రివ. ౩౩

క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసం,
బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమం. ౩౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
హతా న్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా. ౩౫

తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖర శ్శేషో మహారథ:,
రాక్షస స్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదన: ౩౬

శేషా హతా మహాసత్వా రాక్షసా రణమూర్ధని,
ఘోరా దుర్విషహా స్సర్వే లక్ష్మణస్యాఽగ్రజేన తే. ౩౭

(తైర్ముక్తేతి.) రణాగ్రపతితత్వాతిశయా త్కుశసామ్యోక్తిః. ౩౩

(క్షణేనేతి.) నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం, మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్య త త్తథా. ౩౪

(చతుర్దశేతి.) మానుషేణ ఋజునా, పదాతినా వాహనరహితేనే త్యద్భుతోక్తిః. ౩౫

(తస్యేత్యాది.) సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య, అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః. ఖరాదిత్రయం, శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః. శేషా స్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః. మహాసత్వా ఇత్యాదివిశేషణై ర్మహారథాః ఏవ హతాః, క్షుద్రాః కేచన భీరవో న హతా ఇతి గమ్యతే. అత ఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి. (లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి.) రామస్య విష్ణ్వర్ధాంశభాక్త్వేనాధిక బలత్వోక్తిః. ౩౭

తతస్తు త ద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా,
రథేన రామం మహతా ఖర స్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాఽశనిః. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే, షడ్వింశస్సర్గః.

——:o:——

అథ సప్తవింశ స్సర్గః

ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః,
రాక్షస స్త్రిశిరా నామ సన్నిపత్యేద మబ్రవీత్. ౧

మాం నియోజయ విక్రాంత సన్నివర్తస్వ సాహసాత్,
పశ్య రామం మహాబాహుం సంయుగే వినిపాతితం. ౨

(తత స్త్వితి.) భీమబలం భీమసైన్యం, ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షడ్వింశ స్సర్గః.

అథసప్తవింశ స్సర్గః

* త్రిశిర శ్శిరసాం ఛేదం దృష్ట్వాంతేన స్వసేవినాం,
దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజ మాశ్రయే.

(ఖరం త్విత్యాది.) వాహినీపతిః సేనాపతిః, సన్నిపత్య సమీప మాగత్యే త్యర్థః. ౧

(మా మితి.) సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్, (వినిపాతిత మితి.) మయేతి శేషః. ౨

---

* ఏతత్సర్గప్రభృతి ఏకోనపంచాశసర్గపర్యంతం ప్రతిసర్గం వ్యాఖ్యా విరోధినిరసన ప్రార్థనారూపశ్లోకేనాఽఽరభ్యతే.

(త్రిశిరస స్సంహారః)

ప్రతిజానామి తే సత్య మాయుధం చాఽహ మాలభే,
యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వరక్షసాం. ౩

అహం వాఽస్య రణే మృత్యు రేష వా సమరే మమ,
వినివృత్య రణోత్సాహా న్ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ. ౪

ప్రహృష్టో వా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాస్యసి,
మయి వా నిహతే రామం సంయుగా యోపయాస్యసి. ౫

ఖర స్త్రిశిరసా తేన మృత్యులోభా త్ప్రసాదితః,
గచ్ఛ యుధ్యే త్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయౌ. ౬

త్రిశిరాశ్చ రథేనైవ వాజియుక్తేన భాస్వతా,
అభ్యద్రవ ద్రణే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః. ౭

(ప్రతిజానా మీతి.) ఆలభే స్పృశామి, ప్రతిప్రకారజ్ఞా మాహ (యథేతి.) సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః. ౩

(అహం వేతి.) మృత్యుః మారయితా, ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః. ౪

(ప్రహృష్ట ఇతి.) ప్రహృష్టే గర్వితే, సంయుగాయ యుద్ధం కర్తుం. క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. ౫

(ఖర ఇతి.) మృత్యులోభాత్-మృత్యునా కృతో లోభో యుద్ధలోభ, స్తస్మాత్, ప్రసాదితః నివర్తిత ఇతి యావత్. యుధ్య యుద్ధం కురు. అనుజ్ఞాతః, ఖరేణేతి శేషః. త్రిశిరా ఇతి సిద్ధం. ౬

(త్రిశిరా శ్చేతి.) చకారో న సముచ్చయార్థః. ౭

శరధారాసమూహాన్ స మహామేఘ ఇవోత్సృజన్,
వ్యసృజ త్సదృశం నాదం జలార్ద్రస్య తు దుందుభేః. ౮

ఆగచ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః,
ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూన్వన్ సాయకాన్ శితాన్. ౯

స సంప్రహార స్తుములో రామత్రిశిరసో ర్మహాన్,
బభూవాఽఽతీవ బలినో స్సింహకుంజరయో రివ. ౧౦

తత స్త్రిశిరసా బాణై ర్లలాటే తాడిత స్త్రిభిః,
అమర్షీ కుపితో రామ స్సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧౧

అహో విక్రమశూరస్య రాక్షస స్యేదృశం బలం,
పుష్పై రివ శరై ర్యస్య లలాటేఽస్మిన్ పరిక్షతః. ౧౨

మమాపి ప్రతిగృహ్ణీష్వ శరాం శ్చాపగుణచ్యుతాన్,
ఏవ ముక్త్వా తు సంరబ్ధ శ్శరా నాశీవిషోపమాన్.
త్రిశిరోవక్షసి క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ, ౧౩½

(శరధారేతి.) శరా ఏవ ధారాః ఆసారాః, తాసాం సమూహాన్. (జలార్ద్రస్యేతి.) దుందుభిశబ్దః పుల్లింగః. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యుక్తేః. దుందుభేః దుందుభినాదస్య, జలార్ద్రస్యే త్యనేనాఽస్య హీనస్వరత్వ ముక్తం. ౮

(ఆగచ్ఛంత మితి.) ధనుషా సాయకాన్, విధూన్వన్ కంపయన్, ముంచ న్నితి యావత్. ౯

(స ఇతి.) సంప్రహారో యుద్ధం. ౧౦

(తత ఇతి.) సంరబ్ధం, సకోప మిత్యర్థః. లోకే కశ్చి త్కుపితోపి వచనేన కోపం న ప్రకటయతి, అయం తు ప్రకటయతీతి భావః. ౧౧

(అహో ఇత్యాది) వ్యంగ్యోక్తిః. విక్రమః పరాభిభవనం, తత్ర శూరస్య సమర్థస్యేత్యర్థః. ఈదృశమి త్యస్యైవ వివరణం పుష్పై రివేత్యర్థం. లలాటే స్వలలాటే. లలాటే స్వల్పాపి క్షతి ర్బాధికా భవతి. సాపి నాస్తీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం. చాపగుణః చాపమౌర్వీ. (ఏవ మితి). సంరబ్ధస్స న్నేవ ముక్త్వా క్రుద్ధో నిజఘానే త్యన్వయః. ౧౩½

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

చతుర్భి స్తురగా నస్య శరై స్సన్నతపర్వభిః.
న్యపాతయత తేజస్వీ చతుర స్తస్య వాజినః. ౧౪

అష్టభి స్సాయకై స్సూతం రథోపస్థే న్యపాతయత్.
రామ శ్చిచ్ఛేద బాణేన ధ్వజం చాఽస్య సముచ్ఛ్రితం, ౧౫

తతో హతరథా త్తస్మా దుత్పతంతం నిశాచరం.
బిభేద రామ స్తం బాణై ర్హృదయే సోఽభవ జ్జడః, ౧౬

సాయకై శ్చాప్రమేయాత్మా సామర్ష స్తస్య రక్షసః.
శిరాం స్యపాతయ ద్రామో వేగవద్భి స్త్రిభి శ్శితైః, ౧౭

స భూమౌ రుధిరోద్గారీ రామబాణాభిపీడితః.
న్యపత త్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభి ర్నిశాచరః, ౧౮

హతశేషా స్తతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః.
ద్రవంతి స్మ న తిష్ఠంతి వ్యాఘ్రత్రస్తా మృగా ఇవ, ౧౯

తాన్ ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివర్త్య రుషిత స్స్వయం,
రామమేవాఽభిదుద్రావ రాహు శ్చంద్రమసం యథా. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తవింశ స్సర్గః.

(చతుర్భి రితి.) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. వాజినః వేగవతః. ౧౪

(అష్టభి రితి.) రథోపస్థే రథోపరిభాగే. ౧౫

(తత ఇతి.) హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్, హృదయే వక్షసి, బిభేదేత్యన్వయః. జడః నిశ్చేష్టః. ౧౬-౧౭

(స ఇతి.) పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః, స్వయం న్యపతత్. ౧౮

(హతశేషా ఇతి.) ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః. ౧౯-౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తవింశ స్సర్గః

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ,
ఖరస్యా ప్యభవ త్త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం. ౧

స దృష్ట్వా రాక్షసం సైన్య మవిషహ్యం మహాబలః,
హత మేకేన రామేణ త్రిశిరోదూషణా వపి, ౨

త ద్బలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః,
ఆససాద ఖరో రామం నముచి ర్వాసవం యథా. ౩

వికృష్య బలవ చ్చాపం నారాచా న్రక్తభోజనాన్,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధా నాశీవిషా నివ. ౪

అథ అష్టావింశ స్సర్గః

మహామోహసహాయస్య దర్పస్యాఽఽశ్రయనిగ్రహం,
వ్యఞ్జ్యం ఖరోపకరణహంతారం రామ మాశ్రయే.

(నిహత మిత్యాది.) నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం చ దృష్ట్వా స్థితస్య ఖరస్య త్రాసోఽభవ దితి యోజనా. ౧

(స దృష్ట్వేతి.) రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం, త్రిశిరోదూషణౌ హతా విత్యనుషంగః. బలం సైన్యం, హతభూయిష్ఠం హతప్రవరరాక్షసం, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః. అవశిష్టం సైన్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః. విమనాః విగతగర్వావస్థం మనో యస్య స తథా. ౩

(వికృష్యేతి.) బలవ దత్యంతం, నారాచాన్. 'ప్రక్ష్వేడనాస్తు నారాచా' ఇత్యమరః. (రక్తభోజనానితి.) రక్తరూషితత్వేన రక్తభోజనత్వవ్యపదేశః. ఆశీవిషా నివ సర్పా నివ స్థితాన్. ౪

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

జ్యాం విధూన్వన్ సుబహుశ శ్శిక్షయాఽస్త్రాణి దర్శయన్,
చకార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః. ౫

స సర్వాశ్చ దిశో బాణైః ప్రదిశశ్చ మహారథః,
పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోఽపి సుమహ ద్ధనుః. ౬

స సాయకై ర్దుర్విషహై స్సస్ఫులింగై రివాఽగ్నిభిః,
నభ శ్చకారాఽవివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః. ౭

త ద్బభూవ శితై ర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః,
పర్యాకాశ మనాకాశం సర్వత శ్శరసంకులం. ౮

శరజాలావృత స్సూర్యో న తదా స్మ ప్రకాశతే,
అన్యోన్యవధసంరంభా దుభయో స్సంప్రయుధ్యతోః. ౯

(జ్యా మితి.) శిక్షయా ధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన, జ్యాం విధూన్వన్, అస్త్రాణి దర్శయన్ అస్త్రప్రయోగపాటవం దర్శయ న్నిత్యర్థః. సమరే శరైః మార్గాన్ నానాప్రకారాం శ్చకార. ౫

(స ఇతి.) స రామోఽపి తం దృష్ట్వా బాణైః సుమహ ద్ధనుః సర్వా దిశః ప్రదిశశ్చ పూరయామాసే త్యన్వయః. ౬

(స సాయకై రితి.) సః రామః, అవివరం నీరంధ్రం. ౭

(త దితి.) పర్యాకాశం పరితస్స్థిత మాకాశం, ఖరరామయో శ్చతుఃపార్శ్వవర్త్యాకాశ మిత్యర్థః. సర్వతః సర్వత్ర, అనాకాశం అనవకాశం, బభూవ. ౮

(శరజాలేతి.) సంరంభాత్ కోపాత్. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః. ఉభయో శ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః. ౯

తతో నాళీకనారాచై స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః,
ఆజఘాన ఖరో రామం తోత్త్రై రివ మహాద్విపం. ౧౦

తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితం,
దదృశు స్సర్వభూతాని పాశహస్త మివాఽన్తకం. ౧౧

హంతారం సర్వసైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం,
పరిశ్రాంతం మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖర స్తదా. ౧౨

తం సింహ మివ విక్రాంతం సింహవిక్రాంతగామినం,
దృష్ట్వా నోద్విజతే రామ స్సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౧౩

తత స్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః,
ఆససాద రణే రామం పతంగ ఇవ పావకం. ౧౪

తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః,
ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయ న్పాణిలాఘవం. ౧౫

(తత ఇతి.) తోత్త్రైః గజశిక్షణయష్టిభిః. ౧౦–౧౧

(హంతార మితి.) ఖరః సర్వసైన్యహననపరిశ్రాంత మపి రామం, పౌరుషే పర్యవస్థితం, మహాసత్త్వం మేనే. యద్వా, ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాంతం మేనే. ౧౨

(త మితి.) నోద్విజతే నాఽచలత్, క్షుద్రమృగం శశం. ౧౩

(తత ఇతి.) పతంగ ఇత్యనేన అమృత్వా అనివృత్తి రుచ్యతే. ౧౪

(తతోఽస్యేతి.) ముష్టిదేశే. మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహరణ సామర్థ్యం వ్యజ్యతే. లాఘవం శైఘ్ర్యం, చిచ్ఛేద, రామస్య కించిచ్ఛ్రాంతత్వేనాఽనవధానా దితి భావః. ౧౫

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

స పున స్త్వపరాన్ సప్త శరా నాదాయ వర్మణి,
నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధ శ్శక్రాఽశనిసమప్రభాన్. ౧౬

ఇత స్తత్ప్రహతం బాణైః ఖరముక్తై స్సుపర్వభిః,
పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాఽఽదిత్యవర్చసః. ౧౭

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం,
అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః. ౧౮

స శరై రర్పితః క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః,
రరాజ సమరే రామో విధూమోఽగ్ని రివ జ్వలన్. ౧౯

తతో గంభీరనిర్హ్రాదం రామ శ్శత్రునిబర్హణః,
చకారాంతాయ స రిపో స్సజ్య మన్య న్మహ ద్ధనుః. ౨౦

సుమహద్వైష్ణవం యత్త దతిసృష్టం మహర్షిణా,
వరం తద్ధను రుద్యమ్య ఖరం సమభిధావత. ౨౧

పాణిలాఘవ మేవాహ (స పున రిత్యాదినా.) వర్మణి, నిజఘాన అవదారయతి స్మ. ౧౬

(తత ఇతి.) ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమానతేజోవిశేష ఉచ్యతే. ౧౭–౧౮

(స శరై రితి.) అర్పితః సంయుక్తః, విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్య ముచ్యతే ౧౯

(తత ఇతి.) గంభీరనిర్హ్రాదం గంభీరధ్వనికం, ధనుః, రిపో రంతాయ నాశాయ, సజ్యం చకారే త్యన్వయః. ౨౦

(సుమహ దితి.) యత్త దితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ. మహర్షిణా అగస్త్యేన, అతిసృష్టం దత్తం, సమభిధావత సమభ్యధావత్. ౨౧

తత: కనకపుంఖైస్తు శరై స్సన్నతపర్వభి:,
బిభేద రామ స్సంక్రుద్ధ: ఖరస్య సమరే ధ్వజం. ౨౨

స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణ: కాంచనధ్వజ:,
జగామ ధరణిం సూర్యో దేవతానా మివాజ్ఞయా. ౨౩

తం చతుర్భి: ఖర: క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణై:,
వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతంగ మివ తోమరై:. ౨౪

స రామో బహుభి ర్బాణై: ఖరకార్ముకనిస్సృతై:,
విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశం. ౨౫

స ధను ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠ: ప్రగృహ్య పరమాహవే,
ముమోచ పరమేష్వాస ష్షట్ఛరా నభిలక్షితాన్. ౨౬

శిర స్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వో రథాఽర్దయత్,
త్రిభి శ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్ష స్యభిజఘాన హ. ౨౭

తత: పశ్చా న్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్,
జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధ స్త్రయోదశ సమాదదే. ౨౮

(తత ఇతి.) సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. (స ఇతి.) దర్శనీయః రమ్యః, అజ్ఞయా శాపేన, ఉత్ప్రేక్షేయం. (త మితి.) మాతంగం గజం, తోమరైః గజశిక్షాదండైః, చతుర్భి రిత్యత్ర ఏభిస్సా బోధ్యా, బహుభి రిత్యనువాదాత్. ౨౪-౨౫

(స ధను రితి.) పరమేష్వాసః ఉత్కృష్ట శరాసనః, అభిలక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౨౬

షణ్ణాం వినియోగప్రకార మాహ (శిరసీత్యాదినా.) (ద్వాభ్యా మితి.) (బాహ్వో రితి) ఏకైకస్య బాహో రేకైకేనేత్యర్థః. చంద్రార్ధవక్త్రైః అర్ధచంద్రాకారముఖై రిత్యర్థః. ౨౭

(తత ఇతి.) త్రయోదశ నారాచాన్ సమాదద ఇత్యన్వయః. అంతిమపాదే త్రయోదశ శరా న్మితా నితి పాఠే ముమోచేతి క్రియాఽధ్యాహార్యా. ౨౮

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

తతోఽస్య యుగ మేకేన చతుర్భి శ్చతురో హయాన్,
షష్ఠేన తు శిర స్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః. ౨౯

త్రిభి స్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యా మక్షం మ్మహాబలః,
ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః. ౩౦

ఛిత్త్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహస న్నివ,
త్రయోదశే నేంద్రసమో బిభేద సమరే ఖరం. ౩౧

ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః,
గదాపాణి రవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖర స్తదా. ౩౨

తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ,
అపూజయ న్ప్రాంజలయః ప్రహృష్టా స్తదా విమానాగ్రగతా స్సమేతాః. ౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టావింశ స్సర్గః.

త్రయోదశానాం వినియోగ మాహ (తతోఽస్యేత్యాదినా.) ఛిత్త్వే త్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే. త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః. ప్రహస న్నివ లీలయేత్యర్థః. ౩౧

(ప్రభగ్నేతి.) అవప్లుత్య రథా త్సముల్లంఘ్య. ౩౨

(త దితి.) తత్కర్మ ఖరభంగకర్మ, అపూజయన్ అస్తువన్, సమేత్య సమూహీభూయ, సమేతాః ఆగతాః. ౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టావింశ స్సర్గః.

—:o:—

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణి మవస్థితం,
మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా,
కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితం. ౨

ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్,
త్రయాణా మపి లోకానా మీశ్వరోపి న తిష్ఠతి. ౩

కర్మ లోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర,
తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్ట మివాఽఽగతం. ౪

అథ ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అహంకారస్య హీనస్య వ్యక్తాం శక్తి మివ స్థితాం,
గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామ మాశ్రయే.

(ఖరం త్విత్యాది.) సర్వసాధనవైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్య మపి భవే దితి తచ్చిత్త పరీక్షార్థమాహ (ఖరం త్వత్యాదినా) మృదుపూర్వం, న్యాయావలంబనేనోక్తం. పరుషం, మర్మోద్ఘాటన రూపత్వాత్. ౧

(గజాశ్వేతి) తిష్ఠతా, అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః. ౨

మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయ మాహ (ఉద్వేజనీయ ఇతి.) ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః, నృశంసో ఘాతుకః, ఏవంవిధో లోకానా మీశ్వరోపి, న తిష్ఠతి న జీవేత్, కింపున ర్భవాదృశ? ఇతి భావః. ౩

(కర్మేతి.) (సర్వజన ఇతి.) దయాళురపీతి భావః. ౪

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

లోభా త్పాపాని కుర్వాణః కామా ద్వా యో న బుధ్యతే.
భ్రష్టః పశ్యతి తస్యాంతం బ్రాహ్మణీ కరకా దివ. ౫

వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః,
కిన్ను హత్వా మహాభాగా న్ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస. ౬.

న చిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః,
ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవ ద్రుమాః. ౭

అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్మణః,
ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమాః పుష్ప మివార్తవం. ౮

(లోభా దితి.) లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగాఽసహిష్ణుతయా, కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా. న బుద్ధ్యతే న పశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః. భ్రష్టః ఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టః. తస్య కర్మణః. అంతం ఫలం, పశ్యతి అనుభవతి, కథ మివ? కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ - కరకాః వర్షోపలాః. 'వర్షోపలస్తు కరక' ఇత్యమరః. తా నత్తీతి కరకాత్, బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా. 'బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికే' తి నిఘంటుః. తస్యా స్తద్భక్షణం విషభక్షణవ న్మారకమితి ప్రసిద్ధిః. యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ స్వయ మేవ కరోతి, తథా త్వమపీ త్యర్థః. ౫

కిం పాపం మయా కృత? మిత్యత్రాహ (వసత ఇతి.) ౬.

నను తర్హి కథం పాపినో బహవో జీవంతి త్యత్రాహ (న చిర మితి.) కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే, క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి చిరం న తిష్ఠంతి, క్షిప్రమేవ వినశ్యంతీత్యర్థః. ౭

(అవశ్య మితి.) పాపస్య కర్తా జంతుః, కాలే ప్రాప్తే, అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం, ఫలం లభతే. ఋతులక్షణే కాలే, పర్యాగతే ప్రాప్తే, ఆర్తవం తత్తదృతుప్రాప్తం పుష్పమివ. ౮

నచిరా త్ప్రాప్యతే లోకే పాపానాం కర్మణాం ఫలం,
సవిషాణా మివాఽన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర. ౯

పాప మాచరతాం ఘోరం లోకస్యాఽప్రియ మిచ్ఛతాం,
అహ మాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాన్ హంతుం నిశాచర. ౧౦

అద్య హి త్వాం మయా ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః,
విదార్య నిపతిష్యంతి వల్మీక మివ పన్నగాః. ౧౧

◈ యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః,
తా నద్య నిహత స్సంఖ్యే ససైన్యోఽనుగమిష్యసి. ౧౨

అద్య త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్షయః,
నిరయస్థం విమానస్థాః యే త్వయా హింసితాః పురా. ౧౩

(నచిరా దితి.) నచిరాది త్యేకం పదం. అవిళంబేనే త్యర్థః, అత్ర పురుష ఇతి శేషః. పాపానాం అత్యుత్కటానా మిత్యర్థః. ౯

ఏవం మృదుపూర్వ ముక్త్వా పరుష మాహ (పాప మిత్యాదినా.) ఆసాదితః ప్రాప్తోఽస్మి. ఆగమనే హేతు మాహ (రాజ్ఞేతి.) ౧౦

(అద్య హీతి.) మయా ముక్తా శ్శరాః త్వాం విదార్య, నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి, యథా పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి, తథా. ౧౧

(యే త్వయేతి.) (తా ననుగమిష్యసీతి.) పాపినామపి సమరే హతానాం స్వర్గ సంభవా దితి భావః. ౧౨

(అద్య త్వా మితి,) నిరయస్థం నరకసదృశం దుఃఖం, భూమౌ పతిత్వాఽనుభవంత మిత్యర్థః. ౧౩

◈ యే ఇతి. యే ధర్మచారిణః తా ననుగమిష్యతీ త్యనేన పాపినా మపి స్వేన హతానా ముత్తమలోకప్రాప్తి రస్తీత్యుక్తం భవతి. త దుక్తం స్కాందే 'రామవిద్ధా నిశచరా బాణై ర్మర్మసు తాడితాః, రామ మాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదవీం గతా' ఇతీతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

ప్రహర త్వం యథా కామం కురు యత్నం కులాధమ,
అద్య తే పాతయిష్యామి శిర స్తాలఫలం యథా. ౧౪

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ క్రుద్ధ స్సంరక్తలోచనః,
ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహస న్క్రోధమూర్ఛితః. ౧౫

ప్రాకృతా న్రాక్షసా న్హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ,
ఆత్మనా కథ మాత్మాన మప్రశస్యం ప్రశంససి. ౧౬

విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః,
కథయంతి న తే కించి త్తేజసా స్వేన గర్వితాః. ౧౭

ప్రాకృతా స్త్వకృతాత్మానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః,
నిరర్థకం వికత్థంతే యథా రామ వికత్థసే. ౧౮

కులం వ్యపదిశన్ వీర స్సమరే కోఽభిధాస్యతి,
మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయ మప్రస్తవే స్తవం. ౧౯

(ప్రహరేతి.) తాలఫలం యథే త్యనేనాఽనాయాసోక్తిః. ౧౪-౧౫

(ప్రాకృతా నితి.) ఆత్మనా స్వయమేవ. ౧౬

(విక్రాంతా ఇతి) తేజసా ప్రతాపేన. ౧౭

(ప్రాకృతా ఇతి.) ప్రాకృతాః క్షుద్రాః, అకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయః, క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియాధమాః, నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా, వికత్థంతే శ్లాఘంతే. ౧౮

(కుల మితి.) కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్, కో వీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే, అప్రస్తవే అనవసరే, స్వయం స్తవ మభిధాస్యతీ త్యన్వయః. ౧౯

* సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం,
సువర్ణ ప్రతిరూపేణ ♦ తప్తేనేవ కుశాగ్నినా. ౨౦

న తు మా మిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరం,
ధరాధర మివాఽకంప్యం పర్వతం ధాతుభి శ్చితం. ౨౧

పర్యాప్తోఽహం గదాపాణి ర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ,
త్రయాణా మపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః. ౨౨

(సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం, సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి.) తే కత్థనేన, లఘుత్వ మల్పత్వం, సర్వథైవ స్పష్టమేవ, విదర్శితం. యథా, తప్తేన, అత ఏవ సువర్ణసదృశేన, కుశాగ్నినా కుశదర్భ మాశ్రితేనాఽగ్నినా, లఘుత్వం విదర్శ్యతే, తద్వత్, యథా తృణాఽగ్ని స్సువర్ణతుల్యతయా భాసమానోపి జ్వలన్న ప్యుత్తరకాలే దాహకార్యకరో న భవతి, తథా కత్థనేన వీరవత్ భాసమానోపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీ త్యర్థః. శీఘ్రం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సద్య శ్శాంతో న దగ్ధు మీష్టే, తథా కత్థమానః పురుషః స్వకత్థనానురూపం కార్యం న కరోతీతి సిద్ధ మితి. ౨౦

(న త్వితి.) ఇహ తవ పురతః, తిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం, గదాధరం శత్రురక్తోక్షిత గదావంతం. మాం సర్వనిర్వాహకం, పర్వత మివాఽకంప్యం, న పశ్యసి. అతఏవైవం కత్థస ఇతి భావః. ౨౧

(పర్యాప్త ఇతి.) గదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతక ఇవ. తవ, త్రయాణాం లోకానా మపి ప్రాణాన్ హంతుం . పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి యోజనా. ౨౨

---

* (సర్వథై వేతి.) సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన, అగ్నినా అగ్నివర్ణేన, అశ్మనా పాషాణేన, న తప్యతే, వస్త్వితి శేషః. సువర్ణవర్ణ మశ్మానం దృష్ట్వా, అయ మంగార ఇతి స్తుత్యా వ్యపదిశంతి, తథాపి తేనాఽగ్నినా వస్తు న తప్యతే. కింతు ముఖ్యేనైవాఽగ్నినా తప్యత ఇత్యర్థః. ఏత దుక్తం భవతి - అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణ మశ్మానం స్పృశతే పురుషాయాఽనుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాఽఽత్మనా, ఆత్మనోఽనగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతి, తథా, తే త్వయా, త్వాం వీరం మన్వానాయ మహ్యం, కత్థనేనాత్మప్రశంసయా, అవీరత్వం నామాత్మనో లఘుత్వం విదర్శితమి త్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా. తప్తేనేవ కుశాగ్నినేతి పాఠే త్వయమర్థః-కుశాగ్నినా సువర్ణశోధకాగ్నినా, తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణాఽఽరకూటేన, లఘుత్వం కార్ష్ణ్యరూపం, యథా విదర్శితం భవతి. తథా తే త్వయా, కత్థనేనాఽఽత్మప్రశంసయా, లఘుత్వమశూరత్వం, ప్రదర్శితం భవతీతి తత్త్వదీపికా.

♦ తప్యతే నాశ్మనాఽగ్నినా పా.

(శ్రీరామస్య ఖరేణ సహ యుద్ధం)

కామం బహ్వాపి వక్తవ్యం త్వయి వక్ష్యామి న త్వహం,
అస్తం గచ్ఛే ద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్న స్తతో భవేత్. ౨౩

చతుర్దశ సహస్రాణి రాక్షసానాం హతాని తే,
★ త్వద్వినాశా త్కరో మ్యేష తేషా మశ్రుప్రమార్జనం. ౨౪

ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధ స్తాం గదాం ✧ పరమాంగదః,
ఖర శ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీప్తా మశనిం యథా. ౨౫

ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతీ గదా,
భస్మ వృక్షాంశ్చ గుల్మాంశ్చ కృత్వాఽగా త్తత్సమీపతః. ౨౬

తా మాపతంతీం జ్వలితాం మృత్యుపాశోపమాం గదాం,
అంతరిక్షగతాం రామ శ్చిచ్ఛేద బహుధా శరైః. ౨౭

(కామ మితి.) త్వయి ఆత్మశ్లాఘిని విషయే, కామం, యద్యపి, బహుపారుష్యం వక్తవ్యమస్తి, తథాపి తన్న వక్ష్యామి. కుతః? హి యస్మాత్, సవితా అస్తం గచ్ఛేత్. తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్. యద్యపి స్వస్య రాత్రి ర్బలాయైవ, తథాపి రాత్ర్యశక్తమనుష్యవధే స్వస్య న కాపి కీర్తి రితి ఖరహృదయం. ౨౩

(చతుర్దశేతి.) తే త్వయా, ఏష ఇ త్యవ్యవధానోక్తిః. తేషాం తద్బంధూనా మిత్యర్థః. యద్వా, తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యా మీత్యత్ర హృదయం. ౨౪

(ఇతీతి.) పరమాంగదః. గదాప్రహారసామర్థ్యబిరుదయుక్త ఇత్యర్థః. అశనిం వజ్రం. ౨౫

(ఖరేతి.) భస్మ కృత్వా తత్సమీప మగా దిత్యన్వయః. సమీపత ఇతి సార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౨౬-౨౭

★ త్వత్ త్వత్తః, వినాశాత్ మన్నాశే సతి ఇతి తత్త్వదీపికా.

✧ పరమాంగదః ప్రశస్తకేయూరః ఇతి తత్త్వదీపికా.

సా వికీర్ణా శరై ర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే,
గదా మంత్రౌషధబలై ర్వ్యాళీవ వినిపాతితా. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అరణ్యకాండే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

భిత్త్వా తు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః,
స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧

ఏత త్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ,
శక్తిహీనతరో మత్తో వృథా త్వ మవగర్జసి. ౨

(సేతి.) వ్యాళీ పన్నగీ. ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రింశ స్సర్గః

నిరస్తనిఖిలాలంబ మహంకార మివ స్థితం,
ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహ మహం భజే.

(భిత్త్వే త్యాది.) ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోఽనుచిత ఇతి శ్రీరామోఽమన్యతేతి గమ్యతే. స్మయమానః పరిహస న్నిత్యర్థః. సంరబ్ధం భ్రాంత మితి ఖరవిశేషణం. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః. ౧-౨

(ఖరాసుర సంహారః)

ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా,
అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యరి (య) ఘాతినీ. ౩

య త్త్వయోక్తం వినష్టానా మహ మశ్రుప్రమార్జనం,
రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః. ౪

నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః,
ప్రాణా నపహరిష్యామి గరుత్మా నమృతం యథా. ౫

అద్య తే ఛిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితం,
విదారితస్య మద్బాణై ర్మహీ పాస్యతి శోణితం. ౬

పాంసురూషితసర్వాంగ స్స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః,
స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ. ౭

ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే,
భవిష్యం త్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే. ౮

(ఏషేతి.) అభిధానే వచసి. ప్రగల్భస్య ధృష్టస్య, (ప్రత్యరిఘాతినీతి.) వీప్సాయాం ప్రతిః. అరీ నరీ న్ప్రతిఘాతినీ. గదా. ౩

(నీచస్యేతి.) నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య. క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య. మిథ్యావృత్తస్య అసద్వృత్తస్య. ౫

(అద్యేతి) ఫేనబుద్బుదాభ్యాం, భూషితం అలంకృతం. అనేన నూతనత్వ ముక్తం. విదారితస్య విదారితోదరస్య ౬

(పాంసురూషితేతి) రూషితం లిప్తం, స్రస్తం యథా తథా భువి న్యస్తం భుజద్వయం యేన. గాం భూమిం,సమాలింగ్యే త్యనేనాఽవాఙ్ముఖత్వ ముచ్యతే. ౭

(ప్రవృద్ధేతి.) ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే, అశరణ్యానాం ఋష్యాదీనా మగతీనాం, శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః. ౮

జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః,
నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే. ౯

అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షస్యో హతబాంధవాః,
బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయా దన్యభయావహాః. ౧౦

అద్య శోకరసజ్ఞా స్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః,
అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతి రీదృశః. ౧౧

నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్ నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక,
యత్కృతే శంకితై రగ్నౌ మునిభిః పాత్యతే హవిః. ౧౨

తమేవ మభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే,
ఖరో నిర్భర్త్సయామాస రోషా త్ఖరతరస్వనః. ౧౩

(జనస్థాన ఇతి.) హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే. ౯

(అద్యేతి.) పూర్వ మన్యభయావహాః రాక్షస్యః అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్, విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే. ౧౦

(అద్య శోకేతి.) యాసాం త్వ మీదృశః పాపీ పతిః, తాః పత్న్యః, అనురూపకులాః త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః. ఇతః పూర్వం శోకాఽనభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః. నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః. భవిష్యంతి. ౧౧

ఈదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి (నృశంసేతి.) నృశంస ఘాతుక, నీచ వృత్తతో హీన, క్షుద్రాత్మన్ క్షుద్రబుద్ధే, బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో, మునిభిః, యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైః స్వద్భిః, అగ్నౌ హవిః పాత్యతే హవిర్దానసమయేపి కిమేత దపహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీ త్యర్థః. ౧౨

(ఖరాసుర సంహారః)

దృఢం ఖ ల్వవలిప్తోఽసి భయేష్వపి చ నిర్భయః,
వాచ్యాఽవాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో న బుధ్యసే ౧౪

కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషా హి యే,
కార్యాఽకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః. ౧౫

ఏవ ముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటీం తతః,
స దదర్శ మహాసాల మవిదూరే నిశాచరః.
రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోకయన్, ౧౬

స త ముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదం.
తం సముత్క్షిప్య బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః,
రామ ముద్దిశ్య చిక్షేప హత స్త్వమితి చాఽబ్రవీత్. ౧౭

త మాపతంతం బాణౌఘై శ్ఛిత్త్వా రామః ప్రతాపవాన్,
రోష మాహారయ త్తీవ్రం నిహంతుం సమరే ఖరం. ౧౮

(దృఢ మితి.) అవలిప్తోఽసి గర్వితోఽసి. దృఢం నిశ్చితం. తతః కారణాత్, భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి, నిర్భయోఽసి. వాచ్యం చాఽవాచ్యం చ వాచ్యావాచ్యం, యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః. తత్ మృత్యువశ్యస్సన్ న బుధ్యస ఇతి యోజనా. ౧౪

ఉక్త మర్థం విశిష్య దర్శయతి (కాలేతి.) పరిక్షిప్తాః బద్ధాః, నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః. ౧౫

(ఏవ మితి.) భ్రుకుటీం, సంరుధ్య కృత్వేత్యర్థః. ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం, సర్వతోఽవలోకయన్ సన్నపి, దూరే మహాసాలం దదర్శే త్యన్వయః. ౧౬

(స ఇతి.) దశనచ్ఛదం అధరం. సందశ్య నిపీడ్య. అనేన సాలస్య దుర్గ్రహత్వ ముక్తం. బాహుభ్యా మిత్యనేన సాలస్థౌల్య ముక్తం. వినద్యేత్యాదినా జయాశోచ్యతే. ౧౭

(త మితి.) (రోష మితి.) సర్వసామగ్రీవిరహే ప్యానుకూల్యలేశాభావా దితి భావః. ౧౮

జాతస్వేద స్తతో రామో రోషా ద్రక్తాంతలోచనః,
నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరం. ౨౦

తస్య బాణాంతరా ద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలం,
గిరేః ప్రస్రవణస్యేవ తోయధారాపరిస్రవః. ౨౧

విహ్వల స్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే,
మత్తో రుధిరగంధేన తమేవాఽభ్యద్రవ ద్ద్రుతం. ౨౨

◈ త మాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాప్లుతం,
అపాసర్ప ★త్ప్రతిపదం కించి త్త్వరితవిక్రమః. ౨౩

(జాతస్వేద ఇతి.) రోషా జ్జాతస్వేదః, నతు శ్రమాత్. రక్తాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః. ౨౦

(తస్యేతి.) బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్. ఫేనిలం ఫేనవత్, ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య. పరిస్రవః ప్రవాహః. ౨౧

(విహ్వల ఇతి.) విహ్వలః విక్లబః. రుధిరగంధేనోపలక్షితః. ౨౨

(త మాపతంత మితి.) సంరబ్ధం సంభ్రాంతం, ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం, తం ఖరం, కించి దపాసర్పత్ పశ్చా దాగతః, తస్మా దపాసర్ప దిత్యర్థః. అపసర్పణ నిమిత్తమాహ (కృతాస్త్ర ఇతి.) సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాఽపాసర్పదితి భావః. నిమిత్తాంతరమాహ (రుధిరాప్లుత మితి.) తత్స్పర్శబీభత్సేనాపసర్పణ మిత్యర్థః. యద్యపి రణే కించి దపసర్పణం శూరస్యాఽయుక్తం, తథాపి 'సర్వతో బలవతీ హ్యన్యథాఽనుపపత్తి' రితి న్యాయేనాఽపసర్పణం వినా తత్సంహారహేత్వలాభా దపసర్పణం న దోష ఇతి హృదయం. ౨౩

◈ తనిశ్లోకీ. సంరబ్ధం అతిక్రుద్ధం. అపతంతం అయుధప్రసారణానవకాశతయా అతిసన్నికృష్ట మాగచ్ఛంతం. తత్ర హేతుః (త్వరితవిక్రమ ఇతి.) శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితవిక్రమతయా కించి దపాసర్ప దిత్యర్థః. హేత్వంతరమాహ (రుధిరాప్లుత మితి.) తద్దేహరుధిరస్య స్వస్మిన్ సంశ్లేషో భవే దితి జుగుప్సయే త్యర్థః. ఇదమేవాఽభిప్రేత్య వేదాంతాచార్యై రుక్తం. 'క్వచి దతిసంకటవిషయే సుభటానా మభిమతోఽయ మపసర్ప' ఇతి.

★ ప్రతిపదం ప్రతీపం తిర్య గిత్యర్థః. ప్రతిపదం ప్రతిమార్గం ఆగతేనైవ మార్గేణ ఇతి తత్త్వదీపికా.

(ఖరాసుర సంహారః)

తతః పావకసంకాశం వధాయ సమరే శరం,
ఖరస్య రామో జగ్రాహ * బ్రహ్మదండ మివాఽపరం. ౨౪

స తం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా,
సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. ౨౫

స విముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః,
రామేణ ధను రాయమ్య ఖరస్యోరసి చాఽపతత్. ౨౬

స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమాన శ్శరాగ్నినా,
రుద్రేణేవ వినిర్దగ్ధ § శ్శ్వేతారణ్యే యథాఽన్తకః. ౨౭

స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా,
బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః. ౨౮

(తతః ఇతి.) తతః బాణపాతావసరలాభాత్, బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపం. ౨౪

(స త మితి.) ధీమతా భావజ్ఞేన, దత్తం, అగస్త్య ముఖేనేతి శేషః. ౨౫

(స విముక్త ఇతి.) రామేణ ధనురాయమ్యాఽఽకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః. ౨౬

(స ఇతి.) స ఖర శ్శరాగ్నినా దహ్యమాన స్సన్, రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా, దగ్ధోఽన్తక ఇవ, శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ, భూమౌ పపాత. ౨౭

(స వృత్ర ఇవేతి.) సః రామబాణేన హతః ఖరః, అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ ప్రథమో దృష్టాన్తః, లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ ద్వితీయః, సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయ తృతీయః. ఆర్ద్రా చ్ఛుష్కా చ్చాఽవధ్యత్వం నముచే ర్లబ్ధం. తదర్థం ఫేనేన హతః. (బలో వేతి.) వా శబ్ద ఇవార్థః. వృత్రాదిత్రయ మింద్రేణైవ హతం. ౨౮

---

* బ్రహ్మదండం బ్రహ్మాస్త్రమివ స్థితం ఇతి తత్త్వదీపికా.

§ శ్వేతారణ్యం కావేరీసింధుసంగమనికటదేశః.

తతో రాజర్షయ స్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః,
సభాజ్య ముదితా రామ మిదం వచన మబ్రువన్. ౨౯

ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః,
శరభంగాశ్రమం పుణ్య మాజగామ పురందరః. ౩౦

ఆనీత స్త్వ మిమం దేశ ముపాయేన మహర్షిభిః,
ఏషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణాం. ౩౧

త దిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ,
సుఖం ధర్మం చరిష్యంతి దండకేషు మహర్షయః. ౩౨

ఏతస్మి న్నంతరే దేవా శ్చారణై స్సహ సంగతాః,
దుందుభీం శ్చాఽభినిఘ్నంతః పుష్పవర్షం సమంతతః.
రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృషు ర్విస్మితా స్తదా, ౩౩½

అర్ధాధికముహూర్తేన రామేణ నిశితై శ్శరైః.
చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, ౩౪½

ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహాఽఽహవే.
అహో బత మహ త్కర్మ రామస్య విదితాత్మనః. ౩౫½

(తత ఇతి.) పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః, సభాజ్య సంపూజ్య. ౨౯

(ఏతదర్థ మితి) ఏతదర్థం ఏతద్వధాయ. ౩౦

ఇద ముపపాదయతి (ఆనీత ఇతి.) ఉపాయేన తత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన. ౩౧–౩౨

(ఏతస్మి) న్నిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం. ౩౩½–౩౫½

అహో వీర్య మహో దాక్ష్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే.
ఇత్యేవ ముక్త్వా తే సర్వే యయు ర్దేవా యథాగతం, ౩౬॥

ఏతస్మి న్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్సహ సీతయా.
గిరిదుర్గా ద్వినిష్క్రమ్య సంవివేశాఽఽశ్రమం సుఖీ, ౩౭॥

తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో మహర్షిభిః.
ప్రవివేశాఽఽశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాఽభిపూజితః, ౩౮॥

* తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం.

రామం స్తువంతి (అర్ధేత్యాదినా.) అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ, దాక్ష్యం సర్వసంహారచాతుర్యం. ౩౬॥

(ఏతస్మి న్నితి.) అంతరే అవసరే, గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్, సుఖీ రామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్. ౩౭॥-౩౮॥

తనిశ్లోకి

(తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం. బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే.) చతుర్దశసహస్రరక్షోభి రయ మేకాకీ కిం కరిష్యతీ త్యుద్విగ్నా సీతా రామేణ జితే వీరతారతమ్యాఽభిజ్ఞకులప్రసూతతయా సబహుమానం పరిషస్వజ ఇత్యాహ. (తం దృష్ట్వా)

తత్త్వదీపికా

* (తం దృష్ట్వేతి.) 'తే తు యావంత ఏవాజౌ తావాంస్తు దదృశే స తైః' రిత్యుక్తరీత్యా తాత్కాలికస్వేచ్ఛాగృహీత చతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థిత్వా దృశ్యమాన మితి తచ్ఛబ్దార్థః. యద్వా, ఇంద్రాదిభి రపి సంభ్రూయాఽప్రధృష్యాణ

బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిషస్వజే, ౩౮౫

తనిశ్లోకి

పూర్వం మహాసమరే అదృశ్యతయా స్థితం ఇదానీం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా) వీరప్రణేన విగళ ద్రుధిరేణ రోమకూపోల్లసద్భి రపి ఘర్మపయఃకణౌఘైః 'కోదండదండ మవలంబ్య వినీయ వర్మ కించి త్పరిశ్రమభృతం ప్రియ మీక్షమాణా' ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా) లతోద్గ్రథితజటామండలేన దృఢబద్ధకక్ష్యతయా స్కంధావలంబితూణీరేణ, రణావసాన నిర్వాపితకోపాగ్నితయా ప్రసన్నవదనేన, సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన, పునరపి కి మాగమిష్యంతి రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చ లక్షితం దృష్ట్వా, (తం దృష్ట్వా) పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం, ఇదానీం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్వా. దర్శన ప్రకార మాహ (శత్రుహంతారం.) హనన వ్యాపారే కర్మభావ శ్శత్రూణాం, స్వస్య తు కర్తృభావ ఏవ. (హంతారం) హననవ్యాపార ఏవ దృష్టః, నతు శరసంధానాదివ్యాపార ఇత్యర్థః. శత్రుపదేన దేవగంధర్వాదిసంఘే సత్యపి. శత్రూనేవ హతవా నిత్యుచ్యతే. దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః. శిష్టపరిపాలన మాహ (మహర్షీణాం సుఖా వహం.) మహర్షీణాం తపోలేశేన హంతుం సామర్థ్యేపి రక్షకస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య చ హాని ర్మాభూ దితి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాం రామప్రతిజ్ఞా మేవాऽऽలోకయతాం, సుఖావహం 'ఏహి పశ్య శరీరాణీ' త్యుక్త దుఃఖగంధం నివర్త్య సుఖస్యైవ ప్రాపకం, (బభూవ) బభూవ. బహుతరశత్రుగణాऽऽక్రమణా ద్రామస్యైకాకితయా చ పూర్వం సత్తారహితా సీతా, సంప్రతి సత్తాం లేభే. జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయమపి సత్తా మవాప. 'ఆత్మా వై పురుషస్య దారా' ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యా అపి సత్తా జాతేతి భావః.

తత్త్వదీపికా

బలీయస శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్ ఏక ఏవార్ధాధికముహూర్తేన స్వయ మక్షత ఏవ లీలయా సంహృత్య స్వపుర స్థ్సితం. 'రామ జామాతరం ప్రాప్య ప్రియం పురుషవిగ్రహ' మిత్యాత్మనా అజ్ఞానా త్పూర్వం విప్రలబ్ధ మితి వా తచ్ఛబ్దార్థః. 'త్రై ర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ, బాహూన్ సహస్తాభరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్, చిచ్ఛేద సమరే రామ' ఇత్యుక్తప్రకారేణ (శత్రుహంతారం) దృష్ట్వే త్యన్వయః. కించ 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ

తనిశ్లోకి

యద్వా, భూ ప్రాప్తా విత్యస్మాల్లిటి వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. భర్తారం విజయిన మాలోక్య, సరభసం గుహాంతరా దాగతేత్యర్థః. (హృష్టా) 'సతి ధర్మిణి ధర్మా' ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభా నంతరం తద్ధర్మ హర్షోఽభూదిత్యర్థః. యద్వా, అంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాంచితేత్యర్థః. ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీతత్వే హేతు మాహ (వైదేహీ) 'మిథిలాధిపతి ర్వీర' ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్రసూతత్వా దిత్యర్థః. (భర్తారం పరిషస్వజే) తాదృశ నిరవధికప్రేమసుఖాతిభరితతయా స్వయమాలిలింగే. (భర్తారం) లోకభర్తారం, సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్వా, (పరిషస్వజే) ఆయుధక్షతవ్రణేషు సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం పస్పర్శ. (పరిషస్వజే) పర్యాప్తం సస్వజే, పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః. యద్యపి రణే అపలాయమానస్య పృష్ఠే శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి. తథాపి సర్వత స్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠేపి వ్రణసంభవః. బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తానాం పృష్ఠతో నిర్గమోపి సంభవతి. (మహర్షీణాం సుఖావహం పరిషస్వజే.) పుత్రవిషయే స్వభర్త్రోపకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే. రామం వినా గుహాగతా సీతా, తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్త శత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహాగతో జీవః పరతంత్రః, ఆచార్యముఖేన పరమ శేషిణం దృష్ట్వా. తేన సకలవిరోధివర్గే నివర్తితే, తతో నిర్గత్య, నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణ మాసాద్య, తద్భోగపరివాహ మనుబభూవేతి ధ్వన్యతే.

తత్త్వదీపికా

దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయ న్నవతీర్య, అసతో రాక్షసాన్ హత్వా, సతా మృష్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తి సాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవా నిత్యాహ (మహర్షీణాం సుఖావహ మితి.) కించ ఏవంవిధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ (బభూవ) స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతే త్యర్థః. భూ ధాతో స్సత్తావాచకత్వాత్. శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్ప్రాయత్వా త్స్వస్యా అప్యసత్ప్రాయత్వం అమన్యత పూర్వం వైదేహీ, ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వర శ్రీరామసత్తయా స్వసత్తా నిష్పన్నే త్యమన్యత, 'ఆత్మా వై పురుషస్య దారా' ఇతి నియమా దితి భావః. హృష్టా ప్రీతా, (పరిషస్వజే) ఆయుధవ్రణానాం స్తనోష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢ మాలింగనం కృతవతీతి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా § రక్షోగణా న్హతాన్.
రామం చైవా౽వ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా, ౪౦౫.

తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమానం ముదితై ర్మహర్షిభిః.
పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా. ౪౦౬.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః

త్వరమాణ స్తతో గత్వా జనస్థానా దకంపనః,
ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన రావణం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

ఉక్తమేవా౽ర్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం (ముదేత్యాది.) ౪౦౫-౪౦౬.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశ స్సర్గః.

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ ఉత్తర ఖండార్థో వివృతః. అనుష్ఠానదశాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం, వ్యుత్పత్తిదశాయాం తూత్తర ఖండార్థస్య. ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః. అతో ద్వితీయఖండార్థః ప్రథమం వివృతః. తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపురుషకారయోగో దర్శితః, అయోధ్యాకాండే ద్వితీయ

---

§ తనిశ్లోకీ (రక్షోగణా న్హతా నితి.) వీర్యగుణవివరణం, తత్ర (రామం చైవావ్యథ మితి) వీర్యలక్షణే, స్వయ మక్షత ఇతి విశేషణవివరణం. (రక్షోగణా న్హతా నిత్యనేన) యః పరాన్ జయతీతి లక్షణగతవిశేష్యవివరణం. ౪౦౫-౪౦౬.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః,
ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే కథంచి దహ మాగతః.

పదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః, ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తి రుక్తా. తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన చరమపదార్థభూతా విరోధినివృత్తి రితి. అథ పూర్వఖండార్థ ఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ. తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభీషణస్య పురుషకారసాన్నిధ్య ముచ్యతే, కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం, సుందరకాండేన చరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం, 'రామః కమలపత్రాక్ష' ఇత్యాదినా తథోక్తేః. యుద్ధకాండే శరణాగతిః, ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతి బోధ్యం.

ఏవ మానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్వా, అథ తన్నిమిత్తభూతసీతాపహారరూపబీజ ముపక్షిపతి (త్వరమాణ ఇత్యాదినా.)

సంహృత్య సకలం లోకం పున స్స్రష్టుం చ యః క్షమః,
త మహం శిరసా వందే జానకీప్రాణనాయకం.

త్వరమాణః, శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః. అకంపనో రావణచారః, త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవీ దిత్యన్వయః.

(జనస్థానేతి.) కథంచి దితి స్త్రీవేషధారణేనేతి భావః. అత ఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి 'ఏకా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా, స్త్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనే' తి. ౨

◊ తనిశ్లోకీ. లంకాయా జనస్థానం పురద్వారసదృశం ఖలు. లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదిసంకులం కించి దపి నాస్తి ఖలు. ఏకా లంకా, తస్యా రక్షాభూతం జనస్థాన మేకం, తస్య నాశా ల్లంకాయా అపావృతం ద్వారం సంవృతం. (రాజన్) తవైవ సత్తా హానిః ఖలు. (రాక్షసాః) రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజత్వం నాశితం కిల. (బహవః) ఏకద్విత్రినాశేపి హాని ర్భవత్యేవ, కిముత బహూనాం నాశే? (హతాః) మారితాః, నతు సప్రాణాః. సర్వరాక్షస నాశే ఖరేణ కిం కృత మిత్యత్రాహ (ఖరశ్చేతి.) చకారేణ దూషణత్రిశిరసా వుచ్యేతే. (కథంచి దహ మాగతః.) స్త్రీవేషేణేతి భావః. స్త్రీవధం శంకమానేన ఏకా కథంచి న్ముక్తాహ మితి శూర్పణఖావాక్యానురోధాత్. ౨

ఏవ ముక్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధ స్సంరక్తలోచనః,
అకంపన మువాచేదం నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. ౩

కేన రమ్యం జనస్థానం హతం మమ పరాసునా,
కో హి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాఽధిగమిష్యతి. ౪

న హి మే విప్రియం కృత్వా శక్యం మఘవతా సుఖం,
ప్రాప్తుం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా. ౫

కాలస్య చాఽప్యహం కాలో దహేయ మపి పావకం,
మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితు ముత్సహే. ౬

దహేయ మపి సంక్రుద్ధ స్తేజసాఽఽదిత్యపావకౌ,
వాతస్య తరసా వేగం నిహంతు మహ ముత్సహే. ౭

తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలి రకంపనః,
భయా త్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేఽభయం. ౮

(ఏవ మితి) క్రుద్ధత్వం నారోపిత మితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం. కోపాతిరేకం దృష్టాంతముఖేనాహ (నిర్దహ న్నివేతి.) ౩

(కేనేతి.) పరాగతాః అసవః ప్రాణాః యస్య తేన. పరాసునేతి పరుషభాషణమాత్రం. గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం. ౪

(కాలస్య చాపీతి.) కాలస్యాపి కాల ఇత్యత్రోపపత్తి మాహ (మృత్యు మితి.) ౬

(దహేయ మితి.) ఆదిత్యపావకౌ పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః. అతో న పునరుక్తిః. ౭

(తథేతి.) సందిగ్ధయా సంధిగ్నాక్షరయా, యాచతే అయాచత, అభయ మితి ఛేదః. ౮

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః,
స విస్రబ్ధోఽబ్రవీ ద్వాక్య మసందిగ్ధ మకంపనః. ౯

పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా,
రామో నామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః. ౧౦

వీరః పృథుయశా శ్శ్రీమా నతుల్యబలవిక్రమః,
హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూషణః. ౧౧

అకంపనవచ శ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః,
నాగేంద్ర ఇవ నిశ్శ్వస్య వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౨

స సురేంద్రేణ సంయుక్తో రామ స్సర్వామరై స్సహ,
ఉపయాతో జనస్థానం బ్రూహి కచ్చి దకంపన. ౧౩

రావణస్య పున ర్వాక్యం నిశమ్య త దకంపనః,
ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమం చ మహాత్మనః. ౧౪

రామో నామ మహాతేజా శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం,
దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి. ౧౫

(అకంపనవచ ఇతి.) నాగేంద్రః సర్పేంద్రః. ౯-౧౨

(స సురేంద్రేణేతి.) స రామః, సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయుక్త స్సన్ జనస్థాన ముపయాతః కచ్చిత్? అన్యథా తస్య తాదృశసామర్థ్యం న యుజ్యేత ఇతి భావః ౧౩-౧౪

ఇంద్రాదిసైన్యానపేక్షో రామ ఇత్యాశయే నాహ (రామో నామేత్యాదినా.) దివ్యాస్త్ర గుణసంపన్నః దివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః. ౧౫

తస్యాఽనురూపో బలవాన్ రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః,
కనీయాన్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః.
స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనాఽనిలో యథా,
శ్రీమాన్ రాజవర స్తేన జనస్థానం నిపాతితం.
నైవ దేవా మహాత్మానో నాఽత్ర కార్యా విచారణా, ౧౭

శరా రామేణ తూత్సృష్టాః రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః.
సర్పాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాన్, ౧౮

♦ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః.
తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామ మేవాఽగ్రత స్థ్సితం, ౧౯

ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవాఽనఘ. ౨౦

(తస్యేతి.) రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః. దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః (సంయుక్త ఇతి.) వర్తత ఇతి శేషః. (నైవ దేవా ఇతి.) సహాయార్థ మాగతా ఇతి శేషః. ౧౭

(శరా ఇతి.) పంచాననాః విస్తృతాననాః, భూత్వా భక్షయంతిస్మే త్యుత్ప్రేక్షా. ౧౮

(యేన యేనేతి.) రాక్షసాః, భయకర్శితాః భయపీడితా స్సంతో, యేన యేన మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాఽగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి స్మ. అత్ర విశేషణసామర్థ్యా ద్రామదర్శనం భయకృత మితి వ్యజ్యతే. ౧౯-౨౦

♦ తనిశ్లోకి. యేన యేన మార్గేణేత్యర్థః. అథవా, యేన యేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధాన సాధనత్వ బుద్ధ్యా గచ్ఛంతి, తేన తేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవాఽగ్రత స్థ్సితం పశ్యంతి. అత్ర ప్రతిరాక్షసం ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే.

(యేన యేనేతి.) భయకర్శితాః రాక్షసాః, స్వేషాం రాక్షసత్వ గోపనార్థం యేన యేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి, తేనతేన పరిగృహీతరూపేణాగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి ఇతి తత్త్వదీపికా.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

అకంపనవచ శ్శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్,
జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణం. ౨౧

అథైవ ముక్తే వచనే ప్రోవాచేద మకంపనః,
* శృణు రాజ న్యథావృత్తం రామస్య బలపౌరుషం. ౨౨

అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః,
ఆపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే చ్ఛరైః. ౨౩

† సతారగ్రహనక్షత్రం నభ శ్చా ప్యవసాదయేత్,

(అథేతి.) యథావృత్తం - పరమార్థభూత మిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

(అసాధ్య ఇతి.) అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః. ౨౩

(సతారేతి.) గ్రహా నవగ్రహాః. నక్షత్రాణి సప్తవింశతి నక్షత్రాణి. తారా స్తదన్యజ్యోతీంషి, అవసాదయేత్ విశీర్ణం కుర్యాత్, మజ్జంతీం, సముద్ర ఇతి శేషః. ౨౪

---

* తనిశ్లోకీ. (శృణ్వితి.) యథావృత్తం తత్కృతాఽతిమానుషకర్మానతిక్రమేణ. యద్వా, రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం యథావత్, బలం పరాభిభవసామర్థ్యం, పౌరుషం మహాపురుషకర్మ, కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్. రామ ఇతి కోపస్యాఽపరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే. విక్రమేణ అసాధ్యః, విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః. అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభి రసాధ్యత్వం ధ్వన్యతే. మహాయశాః లోకే వేదే చ ప్రసిద్ధవిభవః, అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే. 'ఆపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే' దిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారో భూతకృష్ణావతారో వా వ్యజ్యతే. 'భయానకావర్త శతాకులా నదీ మార్గం దదౌ సింధు రిహ శ్రియఃపతే' రితి శ్రీభాగవతోక్తేః. అనేన మత్స్యావతారః ఇతి కేచిత్.

† తనిశ్లోకీ. సతారగ్రహనక్షత్రం, తారా అశ్విన్యాదయః, గ్రహా స్సూర్యాదయః,

అసౌ రామస్తు * మజ్జంతీం శ్రీమా నభ్యుద్ధరే న్మహీం. ౨౮

◊ భిత్వా వేలాం సముద్రస్య లోకా నాప్లావయే ద్విభుః,
వేగం వాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమే చ్ఛరైః. ౨౯

(భిత్వేతి.) విప్లావయేత్ సించేత్, విధమేత్ దహేత్, ధ్మా శబ్దాగ్ని సంయోగయోరితి ధాతో ర్లిఙి ధమాదేశః. ౨౯

తదితరాణి నక్షత్రాణి, నభశ్చాపీతి తదధిష్ఠానాండకోశ ఉచ్యతే. తమప్యవసాదయే దిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః. తథా చ శ్రుతిః. 'యో అస్కభాయ దుత్తరగ్ంసధస్థం విచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయ' ఇతి. సీదంతీం మజ్జంతీం, మహీం అభ్యుద్ధరేత్, అసా వితి వరాహావతారో వ్యజ్యతే. 'తాం వరాహో భూత్వాఽఽహర' దితి శ్రుతేః. శ్రీమానిత్యవతారేషు సర్వత్రానువృత్తి ర్లక్ష్మ్యా స్సూచ్యతే. అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ' తి పరాశరవచనాత్. శ్రీమానితి లక్ష్మీసమభివ్యాహారబలేన సంసారే మజ్జంతం చేతన మభ్యుద్ధరే దితి పరత్వాఽసాధారణలింగమోక్షప్రదత్వం వ్యంజితం. శ్రీమాన్ మహీ మభ్యుద్ధరే దితి అస్యా స్సహకారిత్వశ్రవణేన సపత్నీద్వేషాభావో వ్యజ్యతే.

◊ తనిశ్లోకీ. (భిత్వేతి.) సముద్రవేలాభేదేన లోకా నాప్లావయే దితి సంకర్షణావతారో ధ్వన్యతే. సముద్రస్య వేగమపి విధమే దితి కరిష్యమాణ సముద్రబంధనం వ్యజ్యతే. వాయుం వా విధమే దితి పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం. 'పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే, ఆప స్తేజసి లీయంతే' ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యా దితి ధ్వన్యతే. సంహృత్యేత్యనంతర మనువాదాత్.

* సీదంతీం. పా.

(అకంపనేన రావణస్య జనస్థాన వృత్తాంత కథనం)

‡ సంహృత్య వా పునర్లోకాన్ విక్రమేణ మహాయశాః,
శక్త స్స పురుషవ్యాఘ్ర స్స్రష్టుం పునరపి ప్రజాః. ౨౬

* న హి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా యుధి,
రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనై రివ. ౨౭

(సంహృత్యేతి.) లోకాన్ భూరాదీన్, సంహృత్య పున స్స్రష్టుం శక్తః, ఇమాః ప్రజాశ్చ సంహృత్య పున స్స్రష్టుం శక్త ఇత్యర్థః. ౨౬

(న హీతి.) లోకేన సమూహేన. ౨౭

---

‡ తనిశ్లోకీ. (పున స్సంహృత్యేత్యనేన) పూర్వసంహార సృష్ట్యో రప్యేత త్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే. 'బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతి'తి ప్రశ్నవత్. (లోకానితి.) బహు వచనస్యాఽసంకోచేన సాండా స్సర్వే లోకా వివక్షితాః. విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః. 'ఏకస్య వా అక్షరస్యే' త్యాది శ్రుతేః. మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః. శక్తః అనంతశక్తిమాన్ 'పరాస్యశక్తి' రితి శ్రుతేః. నను నారాయణస్య – 'ఏకో హ వై నారాయణ' ఇత్యాదినా సృష్ట్యాది కర్తృత్వం శ్రూయతే. కథ మేతస్యేతి? తత్రాహ (స పురుషవ్యాఘ్ర ఇతి.)'స హి దేవై రుదీర్ణస్యే' త్యాదినా స ఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాత్. (స్రష్టుం పున రితి.) అత్రాపి పున శ్శబ్దః పూర్వసృష్టే రేతదధీనత్వ వ్యంజకః. (ప్రజా ఇతి.) ప్రకృతిసంసృష్టః చేతనవర్గ స్సమష్టికారణభూత ఉచ్యతే.

* తనిశ్లోకీ. (రామః) విక్రమైః రంజనీయః. దశగ్రీవ అనితరసాధారణదశవదనత్వం ఖలు తవావలేపహేతుః. రామరామానుజౌ తు సహస్రశీర్షావితి వ్యజ్యతే. (త్వయా జేతుం యుధి న శక్యః) అల్పశక్తి స్త్వం, అపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్యః? (రక్షసాం) నముచిహిరణ్యకశిపుశంబర బలిప్రభృతీనాం, (లోకేన) జనేన 'కో మజ్జతో రణుకులాచలయోర్విశేష' ఇతి న్యాయసామ్యం ద్యోతయితుం త్వయా లోకేనేత్యేకవచన నిర్దేశః. జయస్యాత్యంతాసంభావనాం ద్యోతయితుం (స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం.) ప్రసిద్ధై ర్బహుభి రేకః కథం జేతు మశక్య ఇత్యత్రాహ (స్వర్గః పాప జనై రివేతి.)

◈ న తం వధ్య మహం మన్యే సర్వై ర్దేవాసురై రపి,
అయం తస్య వధోపాయ స్తం మమైకమనా శ్శృణు. ౨౮

భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతా నామ సుమధ్యమా,
శ్యామా సమవిభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా. ౨౯

నైవ దేవీ న గంధర్వీ నాఽప్సరా నాఽపి దానవీ,
తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీషు కుతో భవేత్. ౩౦

తస్యాఽపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్య తు మహావనే,
సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితం. ౩౧

(న త మితి.) మమ మత్తః, ఏకమనా స్సావధానః. ౨౮

(భార్యేతి.) 'శ్యామా యౌవనమధ్యస్థే' త్యుత్పలః, సమం యథా తథా విభక్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా, స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా, అస్తీతి శేషః. ౨౯

(నైవేతి.) దేవీ దేవస్త్రీ, పుంయోగా దాఖ్యాయా మితి ఙీష్. ఏవ ముత్తరత్రాపి. అప్సర శ్శబ్ద ఏకవచనాంతో ప్యస్తి. సీమంతినీ స్త్రీ. ౩౦

(తస్యేతి.) మహావనే, ప్రమథ్య విలోడ్య, యేన కేనాప్యుపాయేన రామం వంచయేత్యర్థః. ౩౧

◈ తనిశ్లోకీ. ఇంద్రజితా నిర్జితా శ్శక్రాదయోఽస్మత్సహాయా భవిష్యంతీ త్యాశాం వారయతి (న త మితి.) (దేవాసురై రితి.) బహువచనేన సర్వదేవాసురగ్రహణే పున స్సర్వశబ్దః భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలికేంద్రజాత్యాదిసముదాయవాచకః. (అహం మన్యే) రాక్షసజాతిత్వేపి సుకృతపరిపాకవశేన శ్రీరామ మహత్త్వవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్నం. తవ తు, 'అసురీం యోని మాపన్నా మూఢా జన్మని జన్మనీ' తి శాస్త్రరీత్యా దుష్కర్మవశేన నోత్పన్న మితి. ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సనత్కుమారాదిభిః ప్రోక్తేతిహాసశ్రవణాదినా వా, మాల్యవత్ప్రభృతిభి రుక్త సుమాలిమాలివధాదివృత్తాంతాదినా వా, విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతుర్దశ సహస్రరాక్షసయుద్ధే ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాది ప్రతిపత్త్యా వా సంజాతమితి వా, అకంపనాపదేశేన ఋషిరేవ పరత్వఖ్యాపనం కృతవా నితి వా న కోపి విరోధః.

(రావణం ప్రతి మారీచహితవచనం)

అరోచయత తద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః,
§ చింతయిత్వా మహాబాహు రకంపన మువాచ హ. ౩౨

(అరోచయతేతి.) చింతయిత్వా, రామోచ్చాటనోపాయ మితి శేషః. ౩౨

---

§ చింతయిత్వా, త్రేతాయుగే శ్రీరామోఽవతరిష్యతీతి సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్వేత్యర్థః. శ్రీరామహస్తా ద్వధేచ్ఛుః రావణః, తద్వాక్యం - తస్య అకంపనస్య వాక్యం సీతామాహరే త్యేవంరూపం వచన, మరోచయత అనుకూలత్వేనాఽంగీచకారేతి సంబంధః. అస్మిన్నర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా సనత్కుమారరావణసంబంధినీ అగస్త్యరామసంవాదరూపా కథాఽనుసంధేయా. తథాహి - రామం ప్రతి అగస్త్యవచనం - అథాఽపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజన్ పురాతనీం, యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా. పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతిసుతం ప్రభుం, సనత్కుమార మాసీనం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. రావణః – దైత్యదానవరక్షాంసి యే హతా స్సమరేఽరయః, కాం గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తే హరిణా హతాః. సనత్కుమారః- యే యే హతా శ్చక్రధరేణ రాజన్ త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన, తే తే గతా స్తన్నిలయం నరేంద్రాః క్రోధోపి దేవస్య వరేణ తుల్యః. శ్రుత్వా తత స్తద్వచనం నిశాచర స్సనత్కుమారస్య ముఖాద్వినిర్గతం, తదా ప్రహృష్ట స్స బభూవ విస్మితః కథం ను యాస్యామి హరిం మహాహవే. మునిః- మనస శ్చేప్సితం యత్త ద్భవిష్యతి తదాహవే. సుఖీ భవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతీక్షయ. అథవా రాక్షసేంద్ర త్వం యదీదం ప్రష్టు మిచ్ఛసి, కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యది రోచతే. కృతే యుగే వ్యతీతే వై ముఖే త్రేతాయుగస్య తు. హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపవిగ్రహః. ఇక్ష్వాకూణాం చ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి, తస్య సూను ర్మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి. ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహుః రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్, త్వయా సహ విరోధేచ్ఛు శ్చింతయామాస రాఘవ. సనత్కుమారా త్తద్వాక్యం చింతయానో ముహుర్ముహుః, రావణో ముముదే మోహా ద్యుద్ధార్థీ విచచార హ. ఏత దర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా, సుతా జనకరాజస్య హృతా రామ మహామతే. లంకా మానీయ యత్నేన మాతేవ పరిరక్షితా' ఇత్యాది. అత ఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తా వుద్దిశ్య తేన వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భాషణవ త్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని వస్తుతః స్తుతిపరాణ్యేవ ఇతి తత్త్వదీపికా.

బాఢం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేక స్సారథినా సహ,
ఆనయిష్యామి వైదేహీ మిమాం హృష్టో మహాపురీం. ౩౩

అథైవ ముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః,
రథేనాఽఽదిత్య వర్ణేన దిశ స్సర్వాః ప్రకాశయన్. ౩౪

స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్,
సంచార్యమాణ శ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ. ౩౫

స మారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయ ముపాగమత్,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యై రమానుషైః. ౩౬

తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనే నోదకేన చ,
అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౩౭

కచ్చి త్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర,
ఆశంకే నాథ జానే త్వం యత స్తూర్ణ మిహాఽఽగతః. ౩౮

(బాఢ మితి.) బాఢ మి త్యంగీకారే. కాల్యం ప్రాతః. ౩౩

(అథేతి.) ఖరాః అశ్వతరాః, తత్స్వరూప ముక్త మశ్వశాస్త్రే - 'అశ్వసృగ్భ్య స్సము త్పన్నా స్తస్మా దశ్వతరాః ఖరాః, ఖరరూక్షస్వరా స్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయః' ఇతి. ౩౪

(స రథ ఇతి.) నక్షత్రపథగః ఆకాశగః, సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః. ౩౫

(స ఇతి.) తాటకేయం తాటకాపుత్రం, భక్ష్యభోజ్యైః పేయఖాద్యైః, అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః. ౩౬

(త మితి.) అర్థోపహితయా- అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా. ౩౭

(కచ్చి దితి.) హే రాజన్, లోకానాం రాక్షసలోకానాం, రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహారా దయ మర్థో లభ్యతే. సుకుశలం కచ్చి దితి సామాన్యేన ప్రశ్నః. అథ అథవా, త్వం యత స్తూర్ణ మిహాగతః, తతః కారణాత్, కించి దత్యాహిత మస్తీ త్యాశంకే, త ద్విశిష్య న జానే.

(రావణం ప్రతి మారీచహితవచనమ్)

ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః,
తతః పశ్చా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౩౯

ఆరక్షో మే హత స్తాత రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,
జనస్థాన మవధ్యం త త్సర్వం యుధి నిపాతితమ్.
తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాఽపహారణే, ౪౦½

రాక్షసేంద్రవచ శ్శ్రుత్వా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౪౧

ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శత్రుణా,
త్వయా రాక్షసశార్దూల కో న నందతి నిందితః.
సీతా మిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే, ౪౨½

మహత్కార్యం వినా భవత స్తూర్ణ మాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః, యద్వా, లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం, అథ అథవా, తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే, యత స్త్వం తూర్ణ మాగతః, న జానే త ద్విశిష్య న జాన ఇత్యర్థః. ౩౮

(ఏవ ముక్త ఇతి.) తతః పశ్చాత్ తద్వాక్యా దనంతరమ్. ౩౯

(ఆరక్ష ఇతి.) ఆరక్షః అంతపాలః, ఉక్త ముపపాద యతి (జనస్థాన మిత్యాద్యర్ధేన.) జనస్థానశబ్దేన తత్స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే. తత్ ప్రసిద్ధం, సాచివ్యం సాహాయ్యం, తస్య మే హృతస్వజనస్య మే. ౪౦-౪౧

(ఆఖ్యాతేత్యా) ద్వ్యర్ధత్రయ మేకాన్వయమ్. య స్సీతాయాః ఆఖ్యాతా, స మిత్రరూప శ్శత్రుః, యశ్చ తా మానయే త్యుపదేష్టా సః, త్వయా నిందిత స్సన్ తిరస్కృత స్సన్, త్వదై శ్వర్యం న నందతి, తా వుభౌ బ్రూహీత్యర్థః. బ్రవీహీ త్యత్ర ఈడాగమ శ్ఛాందసః. ౪౨½

రక్షోలోకస్య సర్వస్య క శ్శృంగం ఛేత్తు మిచ్ఛతి.
ప్రోత్సాహయతి కశ్చి త్త్వాం స హి శత్రు రసంశయః, ४३५

ఆశీవిషముఖా ద్దంష్ట్రా ముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా.
కర్మణా తేన కేనాపి కాపథం ప్రతిపాదితః,
సుఖసుప్తస్య తే రాజన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని. ६०

విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్త స్తేజోమద స్సంస్థితదోర్విషాణః,
ఉదీక్షితం రావణ నేహ యుక్త స్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ. ४८

అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహా నృసింహః,
సుప్త స్త్వయా బోధయితుం న యుక్త శ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః. ४९

(రక్షోలోకస్యేత్యాది.) శృంగం ప్రాధాన్యం, 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' త్యమరః. ప్రోత్సాహయతి, సీతానయనం ప్రతీతి శేషః. స చ స ఏవ. ४३५

(ఆశీవిషేతి.) ఆశీవిషః సర్పవిశేషః. ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం, క ఇతి శేషః. తేన కర్మణా సీతాపహారలక్షణకర్మణా, కాపథం కుమార్గం, ఋక్పూరబ్ధూః పథా మానక్ష ఇతి సమాసాంత అప్రత్యయః. ప్రతిపాదితః ఉపదిష్టోఽసి, కర్మణా కేనేతి పాఠే - కేన పురుషేణ, కేన కర్మణా కేనోపాయేన, కాపథం ప్రతిపాదితోఽసీ త్యన్వయః.మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః? వృథైవ కేన దుఃఖ ముత్పాదిత? మిత్యర్థః. రామే కం గుణం దృష్ట్వైవం వదసీ త్యాశంక్యాహ (విశుద్ధేతి.) అనేన రామస్య మత్తగజసమాధి రుచ్యతే. విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా, ద్వయో రౌన్నత్యకరత్వసామ్యా ద్రూపకం నిర్వ్యూఢం. తేజోమదః- తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః. తేజోమదయో ర్దుర్ధర్షతాహేతుత్వసామ్యా ద్రూపకోపపత్తిః. ఉపరితనపదే సంస్థితత్వసామ్యా ద్రూపకం. సంస్థితౌ సమీచీనసంస్థానవంతౌ, దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య సః, రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః. యస్య గంధమాత్రేణాఽన్యే గజాః పలాయంతే స గంధహస్తీ త్యుచ్యతే. ఉదీక్షితు మపి, ఇహాఽస్మిన్ దేశే కాలే చ, న యుక్తః. ४८

పునర ప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహసామ్య మాహ (అసౌ ఏతి.) రణాంతో రణాగ్రం, తత్ర స్థితి ర్నాసీరావస్థానం. సైవ సంధివాలో యస్య స తథా, సందధా తీతి సంధిః. ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కిః. సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః. వాలో లాంగూలం. యద్వా.

(రావణం ప్రతి మారీచహితవచనం)

చాపాపహారే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే ◈ సుమహాహవౌఘే,
న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తం. ౪౮

ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ,
త్వం స్వేషు దారేషు రమస్వ నిత్యం రామ స్సభార్యో రమతాం వనేషు. ౪౯

సంధి ర్మధ్యః, తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా, సింహస్య లాంగూలం క్రోధ దశాయాం మధ్యోపరిప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధిః. తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితి సామ్యం. విదగ్ధాని పటూని, రక్షాంస్యేవ మృగాః, తాన్ హంతీతి తథా, బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తే వ్యపదేశే ప్రయోగానుసారాత్ క్విప్. శరాంగపూర్ణః - శరా ఏవాంగాని నఖాద్యవయవాః, తైః పూర్ణః, నిశితాసిరేవ దంష్ట్రా యస్య స తథా, నృసింహో నరశ్రేష్ఠః, సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే. యద్వా, నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః. యద్వా, విద్వన్మానసహంస ఇతివత్ శ్లిష్టం రూపకం. యద్వా, నృసింహో రామః, పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం. ౪౭

సింహాభిముఖగమనేపి దైవా ద్దృష్టివైషమ్యా న్నివర్తితుం శక్యం, నతు రామాహవ గమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్య మాహ (చాపేతి.) చాప ఏవాఽవహారో గ్రాహో యస్మిన్ స తథా, 'గ్రాహోఽవహార' ఇత్యమరః. అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా. భుజవేగః శరమోక్షణవేగః, స ఏవ పంకో యస్య స తథా, అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా. శరా ఏవో ర్మిమాలా తరంగపఙ్క్తి ర్యస్య స తథా, అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా. సుమహా నాహవ ఏవ ఓఘో జలపూరో యస్య స తథా, అనేన దుస్తరత్వ ముక్తం. అతిఘోరే, రామ ఏవ పాతాళం మహాబిలం, తస్య ముఖే మధ్యే, ప్రస్కందితుం పతితుం, న యుక్తం. ౪౮

ఏవం వస్తుస్థితి ముక్త్వా ప్రేమాతిశయేన పునఃపున స్సాంత్వయతి (ప్రసీదేతి.) ౪౯-౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

◈ సుమహాబలౌఘే మహాబలమేవ ఓఘ ఆవర్తో యస్మిన్ తస్మిన్ ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవ ముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః,
న్యవర్తత పురీం లంకాం వివేశ చ గృహోత్తమం. ౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకత్రింశ స్సర్గః.

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తత శ్శూర్పణఖీ దృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ,
హతా న్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణాం, ౧

దూషణం చ ఖరం చైవ హతం త్రిశిరసా సహ,
దృష్ట్వా పున ర్మహానాదం ననాద జలదో యథా. ౨

సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య కృత మన్యై స్సుదుష్కరం,
జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితాం. ౩

అథ ద్వాత్రింశ స్సర్గః

తపోబాహుబలోపేతం సర్వభూతభయంకరం,
యో హనిష్యతి దుర్బుద్ధిం రావణం సోఽస్తు మే ముదే.

(తత శ్శూర్పణఖీత్యాది.) శూర్పణఖీత్యార్షో ఙీపాదిః. మహానాద మితి క్రియా విశేషణం. ౧-౨

(సేతి.) కృతం కర్మ పర్యాప్తం కర్మ, పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా. ౩

(శూర్పణఖాయా రావణసమీపగమనం)

సా దదర్శ విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసం,
ఉపోపవిష్టం సచివై ర్మరుద్భి రివ వాసవం. ౪

అసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే,
రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంతమివ పావకం. ౫

దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాం చ మహాత్మనాం,
అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్తానన మివాంతకం. ౬

దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణం,
ఐరావతవిషాణాగ్రై రుద్ఘృష్టకిణవక్షసం. ౭

వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదం,
విశాలవక్షసం వీరం రాజలక్షణశోభితం. ౮

స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలం,
సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమం. ౯

(సా దదర్శేత్యాది.) విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే, ఉపోపవిష్టం, ఉపోపే త్యేక నిపాతః. ఉపనివిష్ట మిత్యర్థః. మరుద్భిః దేవైః, రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం. తదుక్త మాపస్తంబేన 'సావిత్రం స్వర్గకామ శ్చిన్వీత పంచాశీతిశతం హిరణ్యేష్టకా' ఇత్యాదినా, ప్రభూత మాజ్యం యస్య తం ప్రాజ్యం, ప్రభూతేనాఽఽజ్యేన వర్ధిత మిత్యర్థః. అత ఏవ జ్వలంతం, విమర్దేషు యుద్ధేషు, వజ్రాశనికృతవ్రణ మిత్యనేన తదవధ్యత్వ ముక్తం. ఉద్ఘృష్టం ఉల్లేఖనం, భావే క్తః. తేన జాతో యః కిణః, తదంకితవక్షసం, వింశద్భుజం వింశతిభుజం, దర్శనీయపరి చ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం, స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తవైడూర్యరత్నైః ఆభరణస్థైః, సంకాశం భాసమానం, సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం, విష్ణుచక్రనిపాతై రిత్యత్ర తాడిత మిత్యను షజ్యతే. క్షోభణం క్షోభకర్తారం.

విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ శతశో దేవసంయుగే,
అస్త్రై శ్శస్త్రప్రహారైశ్చ మహాయుద్ధేషు తాడితం, ౧౦

అహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణై స్తథా,
అక్షోభ్యాణాం సముద్రాణాం క్షోభణం క్షిప్రకారిణం. ౧౧

క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనం,
ఉచ్ఛేత్తారం చ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనం. ౧౨

సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞవిఘ్నకరం సదా,
పురీం భోగవతీం ప్రాప్య పరాజిత్య చ వాసుకిం. ౧౩

తక్షకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః,
కైలాసపర్వతం గత్వా విజిత్య నరవాహనం. ౧౪

విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహార యః,
వనం చైత్రరథం దివ్యం నళినీం నందనం వనం. ౧౫

వినాశయతి యః క్రోధా ద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్,
చంద్రసూర్యౌ మహాభాగా వుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ. ౧౬

నివారయతి బాహుభ్యాం య శ్శైలశిఖరోపమః,
దశవర్షసహస్రాణి తప స్తప్త్వా మహావనే,
పురా స్వయంభువే ధీర శ్శిరాం స్యుపజహార యః, ౧౭½

(యోక్తారం.) ప్రయోక్తారం (యజ్ఞేతి.) ఉచ్ఛేత్తార మిత్యత్ర ఉచ్ఛాస్త్రప్రవర్తిత్వ ముక్తం. అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం. భోగవతీం సర్పనగరీం, పరాజిత్య. బలాత్కృత్యేతి యావత్. నరవాహనం కుబేరం, నళినీం కుబేరస్య పుష్కరిణీం, నందనం వనం ఇంద్రోద్యానం. దేవోద్యానాని నందనవనా దన్యాని, ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ, ఉపజహార పూజోపకరణాని చకార. ౧౩½-౧౭½

(శూర్పణఖాయా రావణసమీపగమనం)

దేవదానవగంధర్వ పిశాచపతగోరగైః.
అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషా దృతే. ౧౮

మంత్రై రభిష్టుతం పుణ్య మధ్వరేషు ద్విజాతిభిః.
హవిర్ధానేషు య స్సోమ ముపహంతి మహాబలః, ౧౯

అప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణం.
కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానా మహితే రతం, ౨౦

రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహం.
రాక్షసీ భ్రాతరం శూరం సా దదర్శ మహాబలం, ౨౧

తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితం.
ఆసనే తూపవిష్టం చ కాలకాల మివోద్యతం,
రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనం. ౨౩

(దేవదానవేతి.) దేవాదిభిః కర్తృభిః, మృత్యుతః మృత్యోః, షష్ఠ్యర్థే తసిః, అభయం భయాభావః. అస్తీతి గమ్యమానత్వా దప్రయోగః. మనుష్యా దృతే మనుష్యం వినా, మనుష్యాత్తు భయ మస్తీ త్యర్థః. ౧౮

(మంత్రై రితి.) అధ్వరేషు యాగేషు, హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు, మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః, ద్విజాతిభిః కర్తృభిః, అభిష్టుతం క్షరితం, సోమం, ఉపహంతి హోమకాలే నాశయతీత్యర్థః. అప్తయజ్ఞహరం - ఆప్తాః దక్షిణాకాలం ప్రాప్తాః, యజ్ఞాః హరతీతి తథా, కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం, నిరనుక్రోశం నిర్దయం, రావణం రావకం, సా దదర్శ మహాబల మిత్యుపసంహారః. అతో న సర్గాదిస్థేన దదర్శేతి పదేన పౌనరుక్త్యం. ౧౯--౨౧

(తమిత్యాది.) కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం, ఉద్యతం ఉద్యుక్తం, పౌలస్త్యానాం కులం నందయతీతి తథా. ౨౨--౨౩

రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితం,
అభిగమ్యాఽబ్రవీ ద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా. ౨౪

త మబ్రవీ ద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా,
సుదారుణం వాక్య మభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

తత శ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణం,
అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

వున స్సర్గాంతే సంగ్రహశ్లోకః (త మితి.) ప్రదర్శయిత్వా, స్వకం వైరూప్య మితి శేషః. విరూపితే త్యుక్తేః. అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చ చారోఽస్యా అస్తీతి సా. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అథ త్రయస్త్రింశ స్సర్గః

అమర్యాదో భృశం మూర్ఖో వధ్యో యస్య నిశాచరః,
త మహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే.

(తత శ్శూర్పణఖేత్యాది.) దీనా రామపరిభూతత్వాత్. స్వాపకారిభవదర్శనేపి భ్రాతు శ్నిశ్చలతయా సంక్రుద్ధా.

(శూర్పణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః,
సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నాఽవబుధ్యసే. ౨

సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిం,
లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్ని మివ ప్రజాః. ౩

స్వయం కార్యాణి యః కాలే నాఽనుతిష్ఠతి పార్థివః,
స తు వై సహ రాజ్యేన తైశ్చ కార్యై ర్వినశ్యతి. ౪

అయుక్తచారం దుర్దర్శ మస్వాధీనం నరాధిపం,
వర్జయంతి నరా దూరా న్నదీపంక మివ ద్విపాః. ౫

యే న రక్షంతి విషయ మస్వాధీనా నరాధిపాః,
తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయ స్సాగరే యథా. ౬

(ప్రమత్త ఇతి.) కామభోగేషు. స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః, సదా కామపరవశ ఇత్యర్థః. నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః, ఘోరం భయం, శృణ్వతా మపి భయంకర మిత్యర్థః. బోద్ధవ్యం, చారముఖేనేతి శేషః. ౨.

ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి (సక్త మిత్యాదినా.) గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు, కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం. ౩.

(స్వయ మితి.) కార్యాణి పాలనాదీని. ౪.

(అయుక్తచార మితి.) అయుక్తచారం అనియోజితచారం. దుర్దర్శం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం, అస్వాధీనం పత్న్యాది పరతంత్రం, పరప్రత్యయనేయబుద్ధిం వా, పంకేపి విశేషణద్వయం యోజ్యం. అయుక్త శ్చారో యస్మిన్, స్వస్య సంచారకర్తురధీనో న భవతీ త్యర్థః. ౫.

(యే న రక్షంతీతి.) విషయం స్వరాజ్యం, వృద్ధ్యా, వర్తమానయాఽపీతి శేషః. ౬.

ఆత్మవద్భి ర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః,
అయుక్తచార శ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి. ౭

త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస,
జ్ఞాతవ్యం తు న జానీషే కథం రాజా భవిష్యసి. ౮

యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాంవర,
అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతై స్తే జనై స్సమాః. ౯

యస్మా త్పశ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వా నర్థా న్నరాధిపాః,
చారేణ తస్మా దుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచక్షుషః. ౧౦

అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతై స్సచివై ర్వృతం,
స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నాఽవబుధ్యసే. ౧౧

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణాం,
హతా న్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః. ౧౨

(ఆత్మవద్భి ఇతి.) ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః, త్వత్ప్రతికారదత్తావధానై రిత్యర్థః. చపలః విషయచపలః. ౭

ఉక్తమేవార్థం పున రపి ప్రలపతి రావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ (త్వ మిత్యాదినా.) బాలస్యేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా, బుద్ధిహీనః - వివేకహేతు ర్బుద్ధిః, తయా హీనః. ౮

(యేషా మితి.) స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపక శ్చారః. కోశో ధనసమృద్ధిః. నయో నీతిః. ప్రాకృతై ర్జనైః సాధారణై ర్జనైః. ౯

చారప్రయోజన మాహ (యస్మా దితి.) ౧౦

ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణే ఉపసంహరతి (అయుక్తేత్యాదినా.) జనస్థానం జనస్థానస్థం. ౧౨

(శూర్పణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః,
ధర్షితం చ జనస్థానం రామేణాఽక్లిష్ట కర్మణా. ౧౩

త్వం తు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ,
విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నాఽవబుధ్యసే. ౧౪

తీక్ష్ణ మల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శఠం,
వ్యసనే సర్వభూతాని నాఽభిధావంతి పార్థివం. ౧౫

అతిమానిన మగ్రాహ్య మాత్మసంభావితం నరం,
క్రోధినం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహీపతిం. ౧౬

నాఽనుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు న బిభేతి చ,
క్షిప్రం రాజ్యా చ్చ్యుతో దీన స్తృణై స్తుల్యో భవిష్యతి. ౧౭

శుష్కైః కాష్ఠై ర్భవే త్కార్యం లోష్టై రపి చ పాంసుభిః,
న తు స్థానా త్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యా ద్వసుధాధిపైః. ౧౮

స్వజనవధా దపి దుస్సహం కార్యాంతర మాహ (ఋషీణా మితి.) ౧౩

(త్వ మితి.) లుబ్ధః చారాదీనా మభిమతాఽప్రదాతా. ౧౪

(తీక్ష్ణ మితి.) తీక్ష్ణం క్రూరం, శఠం గూఢవిప్రియకారిణం, వ్యసనే వ్యసనకాలే, సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని, నాఽభిధావంతి తద్రక్షణాయ న ప్రవర్తంతే. ౧౫

(అతిమానిన మితి.) అగ్రాహ్యం, సద్భి రితి శేషః. ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్త స్సోఽయ మాత్మసంభావితః, తం, క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం. వ్యసనే వ్యసనకాలే, స్వజనోపి అమాత్యాది రపి. ౧౬

(నాఽనుతిష్ఠతీతి.) భయేషు భయహేతుషు. న బిభేతి సాశంకో వర్తత ఇత్యర్థః. ౧౭-౧౮

ఉపభుక్తం యథా వాస స్స్రజో వా మృదితా యథా,
ఏవం రాజ్యా త్పరిభ్రష్ట స్సమర్థోపి నిరర్థకః. ౧౯

అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః,
కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ స రాజా తిష్ఠతే చిరం, ౨౦

నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోపి జాగర్తి నయచక్షుషా,
వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ స రాజా పూజ్యతే జనైః. ౨౧

త్వం తు రావణ దుర్బుద్ధి ర్గుణై రేతై ర్వివర్జితః,
యస్య తేఽవిదిత శ్చారైః రక్షసాం సుమహా న్వధః. ౨౨

పరావమంతా విషయేషు సంగతో నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్,
అయుక్తబుద్ధి ర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్నరాజ్యో నచిరా ద్విపత్స్యసే. ౨౩

ఇతి స్వదోషాన్ పరికీర్తితాం స్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా క్షణదాచరేశ్వరః,
ధనేన దర్పేణ బలేన చాఽన్వితో విచింతయామాస చిరం స రావణః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

(ఉపభుక్త మితి.) ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరేషా మయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ. ౧౯

(అప్రమత్త ఇతి.) చిరం తిష్ఠత ఇత్యత్ర ఆర్ష మాత్మనేపదం. ౨౦

(నయనాభ్యా మితి.) జాగర్తి అప్రమత్తో భవతీత్యర్థః. ౨౧

(త్వ మితి.) యస్య తే యేన త్వయా, అవిదిత ఇతి ఛేదః. ౨౨

సర్గార్థ మేకేన సంగృహ్ణాతి (పరేతి.) పరావమంతా శత్రుషూపేక్షావాన్, విషయేషు శబ్దాదిషు, సంగతః సంగవాన్, నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిది త్యేకం పదం, నగనైకాదివ న్నసమాసః. దేశకాలభేదాఽతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః. గుణదోషనిశ్చయే విషయే, అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః, అప్రవృత్తబుద్ధి రిత్యర్థః. నచిరాత్ క్షిప్రం, విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్స్యసీ త్యర్థః, త్వ మితి శేషః. ౨౩–౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువంతీం పరుషం వచః,
అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః, ౧

కశ్చ రామః కథంవీర్యః కింరూపః కింపరాక్రమః,
కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్ట స్సుదురాసదమ్. ౨

ఆయుధం కిం చ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః,
ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్త్రిశిరా స్తథా. ౩

ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా,
తతో రామం యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౪

దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః,
కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః. ౫

అథ చతుస్త్రింశస్సర్గః

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానా మాకరో మహాన్,
అనుజో యస్య సౌమిత్రి స్త మహం రామ మాశ్రయే.

(తత ఇత్యాది.) సంక్రుద్ధః శత్రువిషయేఽతీవ క్రోధవాన్, కథంవీర్యః కీదృశవీర్యః, యేన ఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతయో రాక్షసా నిహతా స్తాదృశం తదీయ మాయుధం, కిం కింరూపం? ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧-౩

(ఇతీతి) స్పష్టం. ౪

రామానుజపరవశహృదయాపి తదగ్రజకృతమహోన్మాదహేతుభూతం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాఽభిధత్తే (దీర్ఘ బాహు రిత్యాదినా.) ౫

శక్రచాపనిభం చాపం నికృష్య కనకాంగదం,
దీప్తాన్ క్షిపతి నారాచాన్ సర్పానివ మహావిషాన్. ౬

నాఽఽదదానం శరాన్ ఘోరా న్న ముంచంతం శిలీముఖాన్,
న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే. ౭

హన్యమానం తు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః,
ఇంద్రేణే వోత్తమం సస్య మాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః. ౮

రక్షసాం భీమరూపాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ,
నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై స్తేనైకేన పదాతినా, ౯

అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః,
ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః. ౧౦

ఏకా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా,
స్త్రీవధం శంకమానేన రామేణ విదితాత్మనా. ౧౧

(శక్రేతి.) కనకాంగదం కనకమయపట్టబంధం. ౬

(నాఽఽదదాన మితి.) అత్రాఽఽదానమోచనవికర్షణాని న లక్ష్యంతే. వేగాతిశయేన ఆదానాదికం న పశ్యామి, కింతు హననమేవేతి భావః. అశ్మవృష్టిభిః కరకామయవర్షైః. ౭-౮

(రక్షసా మిత్యాది.) అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ. ససైన్యః ఖరో హత ఇత్యర్థః. ౧౦

(ఏకేతి.) స్త్రీవధం శంకమానేన స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనే త్యర్థః. ౧౧

(శూర్పణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

భ్రాతా చాస్య మహాతేజా గుణత స్తుల్యవిక్రమః,
అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్. ౧౨

అమర్షీ దుర్జయో జేతా విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ,
రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చరః. ౧౩

రామస్య తు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా,
ధర్మపత్నీ ప్రియా భర్తు ర్నిత్యం ప్రియహితే రతా. ౧౪

సా సుకేశీ సునాసోరు స్సురూపా చ యశస్వినీ,
దేవతేవ వనస్యాఽస్య రాజతే శ్రీరివాఽపరా. ౧౫

తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగనఖీ శుభా,
సీతా నామ వరారోహా వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౧౬

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే. ౧౭

(భ్రాతేతి.) అనురక్తః అనురాగవాన్, భక్తః తత్కార్యభజనశీలః, దక్షిణో బాహు రిత్యనేన సర్వకార్యధురంధరత్వ ముక్తం. ప్రాణత్వరూపణేన నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వం. అనురక్త ఇత్యస్య దృష్టాంతోఽయ మితి న పునరుక్తిః. ౧౨-౧౩

(రామస్యేతి.) రామస్య ప్రియాఽస్తీ త్యన్వయః, తాం వర్ణయతి (సేత్యాదినా.) యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ, వనస్య, దేవతేవ స్థితా శ్రీరివ రాజతే, తప్తకాంచనవర్ణాభా - తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా ఆభా యస్యా స్సా. వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీకృతా. ౧౫-౧౬

(నైవ దేవీతి.) ఏవం రూపా దేవీ చ న దృష్టపూర్వా. గంధర్వీ చ న దృష్టపూర్వా, యక్షీ చ న దృష్టపూర్వా, కిన్నరీ చ న దృష్టపూర్వా, ఏవంరూపా నారీ మహీతలేపి న దృష్టపూర్వా ఇత్యన్వయః. ఉత్తరార్ధే మహీతల ఇత్యనేన పూర్వార్ధే స్వర్గలోక ఇతి సిద్ధం, దేవ్యాదీనాం తత్రైవ వాససంభవాత్. యద్వా, మహీతల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం. ౧౭

యస్య సీతా భవే ద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్,
అతిజీవే త్స సర్వేషు లోకేష్వపి పురందరాత్. ౧౮

సా సుశీలావపు శ్లాఘ్యా రూపేణాఽప్రతిమా భువి,
తవాఽనురూపా భార్యా స్యా త్త్వం చ తస్యా స్తథా పతిః. ౧౯

తాం తు విస్తీర్ణజఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరాం,
భార్యార్థే చ తవాఽఽనేతు ముద్యతాఽహం వరాననాం.
విరూపితాఽస్మి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజ, ౨౦½

తాం తు దృష్ట్వాఽద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం.
మన్మథస్య శరాణాం వై త్వం విధేయో భవిష్యసి, ౨౧½

యది తస్యా మభిప్రాయో భార్యార్థే తవ జాయతే.
శీఘ్ర ముద్ధ్రియతాం పాదో జయార్థ మిహ దక్షిణః, ౨౨½

కురు ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర,
వధా త్తస్య నృశంసస్య రామస్యాఽఽశ్రమవాసినః. ౨౩½

తం శరై ర్నిశితై ర్హత్వా లక్ష్మణం చ మహారథం,
హతనాథాం సుఖం సీతాం యథావ దుపభోక్ష్యసి. ౨౪½

(యస్యేతి.) పరిష్వంగం వినా భార్యాత్వేన స్థితా చేత్, సః, సర్వేషు లోకేషు సర్వానపి లోకాన్, అతిజీవేత్ అతీత్య జీవేత్, సర్వలోకో త్తీర్ణపరమసుఖమయజీవన ఇత్యర్థః. పరిష్వంగాభావేపి సదా సన్నిధానాదిసౌఖ్యా దితి భావః. భార్యాత్వం వినాపి యం సకృత్ పరిష్వజేత్, సః, పురందరా దపి పురందర మపి, అతిజీవేత్ అతిశయ్య జీవేత్. ౧౮

(సా సుశీలేతి.) వపుశ్శ్లాఘ్యా వపుషా శ్లాఘ్యా, సర్వానవద్యాంగీ త్యర్థః. ౧౯

(తాం త్వితి.) విస్తీర్ణజఘనాం విశాలజఘనాం, తవ చేత్యన్వయః. ౨౦½-౨౪½

(శూర్పణఖయా రావణప్రోత్సాహనం)

రోచతే యది తే వాక్యం మమైత ద్రాక్షసేశ్వర,
క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ. ౨౫

విజ్ఞాయేహాఽఽత్మశక్తిం చ హ్రియతా మబలా బలాత్,
సీతా సర్వానవద్యాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వర. ౨౬

నిశమ్య రామేణ శరై రజిహ్మగై ర్హతాన్ జనస్థానగతా న్నిశాచరాన్,
ఖరం చ బుద్ధ్వా నిహతం చ దూషణం త్వ మద్య కృత్యం ప్రతిపత్తు మర్హసి. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

(రోచత ఇతి.) తే తుభ్యం, రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ. నిర్విశంకేన, **త్వయేతి శేషః.** ౨౫

(విజ్ఞాయేతి.) ఆత్మశక్తిం స్వబలం. 'శక్తి ర్బలే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య, బలాత్ పౌరుషేణ, సీతా భార్యార్థే హ్రియతాం. ౨౬

ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్ణాతి (నిశమ్యేతి.) ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

తత శ్శూర్పణఖావాక్యం త చ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణం,
సచివా నభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుధ్వా జగామ సః. ౧

తత్కార్య మనుగమ్యాఽథ యథావ దుపలభ్య చ,
దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం. ౨

ఇతి కర్తవ్య మిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః,
స్థిరబుద్ధి స్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామ హ. ౩

అథ పంచత్రింశ స్సర్గః

యద్వాహనస్య మాహాత్మ్యం సర్వేషాం విస్మయావహం.
అవతీర్ణం రఘోర్వంశే త మహం విష్ణు మాశ్రయే.

(తత శ్శూర్పణఖావాక్య మిత్యాది.) రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాంచకరం, సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా, తా నభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య. ౧

(త దిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనుగమ్య స్వయ మనుసంధాయ, పర్యాలోచ్యేత్యర్థః. యథావ దుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చిత్య. పునరపి దార్ఢ్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయాంతాం దర్శయతి (దోషాణాం చేతి.) ఇద మత్ర సంప్రధార్య స్వేన చికీర్షితం సీతాపహారలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం? ఆహోస్విచ్చౌర్యేణ కర్తవ్య? మితి, కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వ మితి. తత్ర పౌరుషేణ కర్తు మశక్యం, ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్. ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాదాత్వికదోషా న లక్ష్యంతే. సీతారహితేన తద్వ్యసనినా రామేణ, కాపి హాని ర్నసంభావ్యతే. తస్మా దయమేవ పక్ష స్సమ్య గితి. ఏవం నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః. (స్థిరబుద్ధిః) యానశాలాం అశ్వశాలాం. ౨-౩

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నో రాక్షసాధిపః,
సూతం సంచోదయామాస రథ స్సంయోజ్యతా మితి. ౪

ఏవ ముక్తః క్షణేనైవ సారథి ర్లఘువిక్రమః,
రథం సంయోజయామాస తస్యాఽభిమత ముత్తమం. ౫

కాంచనం రథ మాస్థాయ కామగం రత్నభూషితం,
పిశాచవదనై ర్యుక్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః. ౬

మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః,
రాక్షసాధిపతి శ్శ్రీమా న్యయౌ నదనదీపతిం. ౭

స శ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః,
స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః. ౮

వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః,
త్రిదశారి ర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాట్. ౯

కామగం రథ మాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః,
విద్యున్మండలవా న్మేఘ స్సబలాక ఇవాఽంబరే. ౧౦

(యానశాలా మితి.) (ప్రచ్ఛన్న ఇతి.) ప్రకాశశ్చే ద్వృద్ధా మందోదర్యాదయశ్చ వారయిష్యంతీతి భావః. యద్వా, పౌరుషం విహాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహ మితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం. యద్వా, (తత ఇత్యాది.) సచివా న్తదానీం సభాస్థితా న్, విసృజ్య స్వయం కార్యం బుద్ధ్వేత్యర్థః. అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం. అత ఏవ కుంభకర్ణాదిభి రుచ్యతే 'సచివై రమంత్రయిత్వా కృతస్య కథ మిదానీం ప్రతీకార'', ఇతి. ఖరలక్షణం పూర్వముక్తం. ౪-౭

(స శ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది.) విద్యుత్స్థానే ఆభరణాని, మేఘస్థానే రావణః. బలాకస్థానే అలంకృతరథః. ౮-౧౦

సశైలం సాగరానూపం వీర్యవా నవలోకయన్,
నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణం సహస్రశః. ౧౧

శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభి స్సమంతతః,
విశాలై రాశ్రమపదై ర్వేదిమద్భి స్సమావృతం. ౧౨

కదళ్యాఢకిసంబాధం నాళికేరోపశోభితం,
సాలై స్తాలై స్తమాలై శ్చ పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతం. ౧౩

నాగై స్సుపర్ణై ర్గంధర్వైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః,
అజై ర్వైఖానసై ర్మాషై ర్వాలఖిల్యై ర్మరీచిపైః. ౧౪

అత్యంతనియతాహారై శ్శోభితం పరమర్షిభిః,
జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణై రుపశోభితం. ౧౫

దివ్యాభరణమాల్యాభి ర్దివ్యరూపాభి రావృతం,
క్రీడారతివిధిజ్ఞాభి రప్సరోభి స్సహస్రశః. ౧౬

సేవితం దేవపత్నీభి శ్శ్రీమతీభి శ్శ్రియా వృతం,
దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః. ౧౭

హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసై స్సంప్రణాదితం,
వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా. ౧౮

(సశైల మిత్యాది.) సశైలం శైలసహితం, సాగరానూపం సముద్రతీరం, మంగళతోయాభిః శుభజలాభిః. (పద్మినీభి రితి.) సమావృత మిత్యనుకర్షః. ఆఢకిః సూపోపయుక్తధాన్యస్తంబః, సుపర్ణై ర్గరుడైః, అజైః అయోనిజైః, వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః, 'యే నఖా స్తే వైఖానసా' ఇతి శ్రుతేః. మాషైః మాషగోత్రజైః, వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః, 'యే వాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇతి శ్రుతేః. మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః. అమృతాశిభిః, దేవైశ్చేతి శేషః. యద్వా 'ఋతామృతాభ్యాం జీవేతే' త్యుక్తాఽయాచితలబ్ధాశిభిః - 'ఋత ముంఛశిలం ప్రోక్త మమృతం స్యా దయాచిత' మితి మనుః. ప్లవాః జలకుక్కుటాః, మండూకా ఇత్యప్యాహుః. వైడూర్యప్రస్తరం - వైడూర్యమయాః ప్రస్తరా శ్శిలాః యస్మిన్ తం. 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలా

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

పాండరాణి విశాలాని దివ్యమాల్యయుతాని చ,
తూర్యగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః. ౧౯

తపసా జితలోకానాం కామగా న్యభిసంపతన్,
గంధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః. ౨౦

నిర్యాసరసమూలానాం చందనానాం సహస్రశః,
వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని ఘ్రాణతృప్తికరాణి చ. ౨౧

అగరూణాం చ ముఖ్యానాం వనా న్యుపవనాని చ,
తక్కోలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినాం. ౨౨

పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరిచస్య చ,
ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తీరతః. ౨౩

శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా,
కాంచనాని చ శైలాని రాజతాని చ సర్వశః. ౨౪

శ్మాన శ్శిలా దృష' దిత్యమరః. తపసా జితలోకానాం పురుషాణాం విమానానీ త్యన్వయః. అభిసంపతన్ మార్గవశాత్ ప్రాప్నువన్, సశైలం "నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణ" మిత్యారభ్య "సాగరతేజసా స్నిగ్ధ" మిత్యంతవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూప మవలోకయన్, పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టాని తపసా జితలోకానాం విమానా న్యభిసంపతన్, గంధర్వాప్సరసో దదర్శే త్యన్వయః. (నిర్యాసరసమూలానా మిత్యాది) సార్ధశ్లోకషట్క మేకాన్వయం. నిర్యాసరసమూలానాం హింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఖ్యౌషధివిశేషాణాం, మూలకాఖ్యౌషధీమూలా ద్ధింగురూపనిర్యాసా ఉత్పద్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః. వనాని అకృత్రిమాణి, ఉపవనాని కృత్రిమాణి, తక్కోలానాం గంధద్రవ్యాణాం, జాత్యానాం జాతిభవానాం ఫలానాం జాతిఫలానా మిత్యర్థః. సుగంధినాం, ఉపవనానీ త్యన్వయః. గుల్మాని స్త-బాన్, మరిచస్య మరీచస్య సమూహానీతి నపుంసకత్వ మార్షం.

ప్రస్రవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హ్రదాని చ,
ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నై శ్శోభితాని చ. ౨౫

హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరా ణ్యవలోకయన్,
తం సమం సర్వత స్స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శ మారుతం.
అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమం, ౨౬

తత్రాఽపశ్య త్స మేఘాభం న్యగ్రోధ మృషిభి ర్వృతం.
సమంతా ద్యస్య తా శ్శాఖా శ్శతయోజన మాయతాః, ౨౭

యస్య హస్తిన మాదాయ మహాకాయం చ కచ్ఛపం.
భక్షార్థం గరుడ శ్శాఖా మాజగామ మహాబలః, ౨౮

తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః.
సుపర్ణః పర్ణబహుళాం బభంజ చ మహాబలః, ౨౯

తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః.
అజా బభూవు ర్ధూమ్రాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః, ౩౦

శుష్యమాణాని చిరసంగతత్వేనాఽనార్ద్రాణీత్యర్థః. తీరతః తీరే, శైలానీతి నపుంసకత్వ మార్షం. తథా ప్రస్రవహ్రదశబ్దయోః. ప్రస్తరం సమూహం, నిచయం సమూహం, ప్రస్రవాణి ప్రస్రవణాని, నిర్ఝరా నిత్యర్థః. గాఢాని నిబిడాని, ఏవం బహుధా సాగరానూపవర్ణనం పున ర్బహుదూరమార్గగమనప్రయాసేన మారీచోపదేశాఽనివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం. ౨౬

యస్య వాహనప్రభావో ప్యపరిచ్ఛేద్య స్తేన రామేణ విరుణద్ధి రావణో మూఢ ఇతి పరిహసన్నాహ (తత్రాఽపశ్య దిత్యాదినా.) తాః ప్రసిద్ధాః. (యస్యేతి.) గరుడః, మహాకాయం మహాప్రమాణం, హస్తినం గజం, కచ్ఛపం చాఽఽదాయ యస్య శాఖా మాజగామే త్యన్వయః. భారేణ బభంజ, నతు యత్నేనే త్యర్థః. మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నాఽభూదిత్యర్థః. ౨౭-౨౯

(తత్రేతి.) తత్ర శాఖాయా అధఃప్రదేశే, యే సంగతాః, మరీచిపాః రవికిరణపానవ్రతాః, ధూమ్రాః ధూమపాః. తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా భూయా దితి తదనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః.

(రావణస్య మారీచసమీపగమనం)

తేషాం దయార్థం గరుడ స్తాం శాఖాం శతయోజనాం.
జగామాఽఽదాయ వేగేన తౌ చోభౌ గజకచ్ఛపౌ, ౩౨

ఏకపాదేన ధర్మాత్మా భక్షయిత్వా తదామిషం.
నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పతగోత్తమః,
ప్రహర్ష మతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీన్. ౩౩

స తేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః,
అమృతానయనార్థం వై చకార మతిమా న్మతిం. ౩౪

అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్వా రత్నమయం గృహం,
మహేంద్రభవనా ద్గుప్త మాజహారాఽమృతం తతః. ౩౫

తం మహర్షిగణై ర్జుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణం,
నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రోధం దదర్శ ధనదానుజః. ౩౬

ఏకపాదేన. ఆదాయ అవష్టభ్యేత్యర్థః, భక్షయిత్వా, ఆకాశ ఏవేతి శేషః. ౩౨

(ఆమిషం.) గజకచ్ఛపరూపం మాంసం, నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం. శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా, మహామునీన్ వైఖానసాదీన్ నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్, నిషాదైః పీడ్యమానా న్వా. తద్రక్షణార్థ మేవ తద్ధనన మితి భావః. తాదృశశాఖారూపప్రహరణలాభేన తదైవ మునిబాధకనిషాదదేశం సర్వం హత్వా శిష్టపాలనా ద్దుష్టనిగ్రహా చ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః. తేనైవ భక్షణజన్యేనే త్యర్థః. అయోజాలాని అయోనిర్మితజాలకాని, నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా, తదంతర్వర్తి రత్నమయం గృహం భిత్వా, తతః తదంతరగుప్త మమృతం మహేంద్రభవనా దాజహార. ౩౩-౩౫

(సుపర్ణకృతలక్షణం.) సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య. ౩౬

తం తు గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః,
దదర్శాశ్రమ మేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే. ౩౭

తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణం,
దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసం. ౩౮

స రావణ స్సమాగమ్య విధివ త్తేన రక్షసా,
మారీచేనాఽర్చితో రాజా సర్వకామై రమానుషైః. ౩౯

తం స్వయం పూజయిత్వా తు భోజనే నోదకేన చ,
అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౪౦

కచ్చి త్సుకుశలం రాజన్ లంకాయాం రాక్షసేశ్వర,
కేనాఽర్థేన పున స్త్వం వై తూర్ణ మేవ మిహాఽఽగతః. ౪౧

ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన స రావణః,
తం తు పశ్చా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౪౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

(తత్రేతి.) కృష్ణాజినేత్యాదినా రామభక్తతయా జనితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః. ౩౭–౩౮

(స రావణ ఇతి.) సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య, సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః, అర్చితో బభూవ. ౩౯–౪౦

(కచ్చిదితి.) ఏవం తూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం. ౪౧

(ఏవ మితి.) ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౪౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచత్రింశ స్సర్గః.

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

మారీచ శ్రూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః,
ఆర్తోఽస్మి మమ చార్తస్య భవాన్ హి పరమా గతిః. ౧

జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా ఖరో మమ,
దూషణశ్చ మహాబాహు స్స్వసా శూర్పణఖా చ మే. ౨

త్రిశిరాశ్చ మహాతేజాః రాక్షసః పిశితాశనః,
అన్యే చ బహవ శ్శూరా లబ్ధలక్షా నిశాచరాః. ౩

వసంతి మన్నియోగేన నిత్యవాసం చ రాక్షసాః,
బాధమానా మహారణ్యే మునీన్ వై ధర్మచారిణః. ౪

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం,
శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినాం. ౫

అథ షట్త్రింశ స్సర్గః

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం,
త మహం శిరసా వందే జానకీ ప్రాణవల్లభం.

(మారీచేత్యాది.) **భాషతః భాషమాణస్య.** ౧

కర్తవ్యం వక్ష్యన్ పూర్వవృత్తం స్మారయతి (జానీష ఇత్యాదినా.) **అనువర్తినా మిత్యంత మేకం వాక్యం. ఖరాదయ శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః, జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా వసంతీతి జానీష ఇత్యన్వయః.** రతివాస మితి పాఠే - రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్ కర్మణి **త త్తథా.** ౨-౫

తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః,
సంగతాః పరమాయత్తాః రామేణ సహ సంయుగే.
నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః, ౬॥

తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని.
అనుక్త్వా పరుషం కించి చ్ఛరై ర్వ్యాపారితం ధనుః, ౭॥

చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసా ముగ్రతేజసాం.
నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై ర్మానుషేణ పదాతినా, ౮॥

ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః.
హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః, ౯॥

◈ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః.
స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః, ౧౦॥

(తే త్వితి.) వసమానాః. తాచ్ఛీల్యే శానచ్. సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః **రామేణ సహ యుద్ధ** మకుర్వ న్నిత్యర్థః. పరం అత్యంతం, ఆయత్తాః సన్నద్ధాః, ప్రహరణం **ఆయుధం** ౬॥

(**తేనేతి.**) **అనుక్త్వా** పరుషం కించి దిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే. **వ్యాపారితం** సంధాన మోక్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం, సంఖ్యే యుద్ధే. 'యుద్ధ మాయోధన' మిత్యారభ్య 'మృధమా స్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౯॥

(పి **తేత్యాది.**) కర్కశః కఠినహృదయః. ౧౦-౧౧॥

◈ క్రుద్ధేన పిత్రా. నిరస్తః నిష్కాసితః కిం? కింతు కైకేయీవరదానమోహితేన పిత్రా ప్రార్థిత స్సన్ వన మాగతః. సభార్యః - సభాయా మార్యః సభ్యః, క్షీణజీవితః కిం? కింతు **తస్య** ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా. కుతః? క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః, స చాసౌ వంసనశ్చ, శత్రునాశకః, అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః. అత ఏవ **అశీలః** కిం? కింతు **సద్వృత్తః, తథాపి** కర్కశః కఠినః, శత్రువిషయ ఇతి శేషః. తీక్ష్ణః కార్యే ష్వనలసః. **అత** ఏవ

(రావణేన స్వసంకల్పకథనం)

దుశ్శీలః కర్కశ స్తీక్ష్ణో మూర్ఖో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః.
త్యక్తధర్మో హ్యధర్మాత్మా భూతానా మహితే రతః, ౧౧॥

యేన వైరం వినాఽరణ్యే సత్త్వ మాశ్రిత్య కేవలం.
కర్ణనాసాపహరణా ద్భగినీ మే విరూపితా, ౧౨॥

తస్య భార్యాం జనస్థానా త్సీతాం సురసుతోపమాం.
◈ ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయ స్తత్ర మే భవ, ౧౩॥

త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబలః,
భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రా న్నాఽభిచింతయే. ౧౪॥

త త్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస.
వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశ స్తవ. ౧౫॥

(యేనేతి.) సత్త్వం బలం కేవల మాశ్రిత్య, నతు ధర్మ మిత్యర్థః. 'సత్త్వం బలే చ జంతౌ చే' తి విశ్వః. ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి. ఇడార్షః. ౧౩॥

(త్వయేతి.) భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః, సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్, నాఽభిచింతయే న గణయామి. ౧౪॥

(త త్సహాయో భవేత్యాది.) శృణు తత్ కర్మే త్యత్ర తదితి భిన్నం పదం. ప్రకృతే

అమూర్ఖః, అలుబ్ధః జితేంద్రియ ఇతి ఛేదః. త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః విరుద్ధాః ధర్మా యేనేతి మధ్యమపదలోపిసమాసః. అత ఏవాఽధర్మాత్మా కిం? కింతు ధార్మిక ఏవ. అత ఏవ భూతానా మహితే, అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

◈ సనత్కుమారవచనా ద్విష్ణురూపశ్రీరామా ద్వధం ప్రాప్య - తత్పదం ప్రాప్తుం, తస్య భార్యా మానయిష్యామి, నతు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఉపాయజ్ఞో మహాశూర స్సర్వమాయావిశారదః.
ఏతదర్థ మహం ప్రాప్త స్త్వత్సమీపం నిశాచర,
శృణు త త్కర్మ సాహాయ్యే య త్కార్యం వచనా న్మమ, ౧౭

సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః,
ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర ౧౮

త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణం,
గృహ్యతా మితి భర్తారం లక్ష్మణం చాఽభిధాస్యతి. ౧౯

తత స్తయో రపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖం,
నిరాబాధో హరిష్యామి రాహు శ్చంద్రప్రభా మివ. ౨౦

తతః పశ్చా త్సుఖం * రామే భార్యాహరణకర్శితే,
విస్రబ్ధః ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాఽన్తరాత్మనా. ౨౧

కార్యసాహాయ్యే, య త్కర్మ, కార్యం కర్తవ్యం, త న్మమ వచనా చ్ఛృణ్వితి సంబంధః. ౧౭

(సౌవర్ణ ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే. ౧౮

(త్వా మితి.) గృహ్యతా మితి, అయ మితి శేషః. ౧౯

(తత ఇతి.) తయోః రామలక్ష్మణయోః, అపాయే అపగమే సతి, శూన్యే ప్రదేశే నిరాబాధః అప్రతిబంధః. ౨౦

(తతః పశ్చా దితి.) విస్రబ్ధః నిశ్శంకః. అంతరాత్మనా అంతస్స్థధైర్యేణ. ౨౧

---

* రామేభార్యాహరణకర్శితే - రామ ఏవేభః, రామేభస్య, ఆర్యా సీతా, తస్యాః ఆహరణం, తేన హేతునా కర్శితే నాశితే సతి, రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః. తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షిత స్సన్, పశ్చా ద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం, సుఖం పరమానందసుఖం, మోక్ష మితి యావత్. ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాఽఽహరిష్యామి, ప్రాప్స్యామీ త్యర్థః. ఇద మాత్మగతం ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణేన స్వసంకల్పకథనం)

తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః,
శుష్కం సమభవ ద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ, ౨౨

ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రై రనిమిషై రివ,
మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం సముదైక్షత. ౨౩

స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతా: మహా వనే రామపరాక్రమజ్ఞః,
కృతాంజలి స్తత్త్వ మువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హిత మాత్మనశ్చ. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) సః మారీచః, రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ. తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవ దిత్యన్వయః. ౨౨

భయకార్యాంతర మాహ (ఓష్ఠా వితి.) శుష్కౌ ఓష్ఠౌ, పరిలిహన్ సః, అనిమిషైః నిమేష రహితైః, నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః, మృతభూత ఇవ మృతజంతురివాఽఽర్తస్సన్, రావణం సముదైక్షత. ౨౩

ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి (స ఇతి.) త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః. తత్ర హేతుమాహ (పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) పూర్వం దండకారణ్యే యో రామపరాక్రమ ఆసీత్ తదజ్ఞ ఇత్యర్థః. తస్మై రావణాయ, హితం అనపాయం, హితయోగేతి వార్తికేన చతుర్థీ. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షట్త్రింశ స్సర్గః.

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః.

త చ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః,
ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరం. ౧

సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః,
అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః. ౨

న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతం,
అయుక్తచార శ్చపలో మహేంద్రవరుణోపమం. ౩

అథ సప్తత్రింశ స్సర్గః

సీతాపతిత్వసంభూత మప్రమేయం మహ న్మహః,
సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మే ధనం.

(తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది.) ౧

(సులభా ఇతి.) సతతం అప్రాప్తావపి, ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శ ముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛావాదశీలాః, పురుషా స్సులభాః, రాజ్ఞః. అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి, తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి, కాలాంతరే పథ్యస్య హితస్య, శుభోదర్కస్యేత్యర్థః. వచనస్య, వక్తా భృత్యః, తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభక్షణ వ న్మమేదం హిత మితి గ్రహీతా రాజా చ, దుర్లభః. అతో మయోచ్యమాన మప్రియ మివ స్థిత మపి పరమహిత మితి గృహాణేతి భావః. ౨

పథ్యవచన మేవాహ (న నూన మిత్యాదినా.) అయుక్తచారః అనియోజితచారః, చపలతయా అయుక్తచారత్వా ద్వా, తద్వీర్యం సమ్యక్ న జానాసీ త్యర్థః. ౩

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

అపి స్వస్తి భవే త్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసాం,
అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోక మరాక్షసం. ౪

అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా,
అపి సీతానిమిత్తం చ న భవే ద్వ్యసనం మమ. ౫

అపి త్వా మీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశం,
న వినశ్యే త్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా. ౬

త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః,
ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్మతిః. ౭

న చ పిత్రా పరిత్యక్తో నాఽమర్యాదః కథంచన,
న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షత్రియపాంసనః. ౮

న చ ధర్మగుణై ర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః,
న తీక్ష్ణో న చ భూతానాం సర్వేషా మహితే రతః. ౯

అద్యైవ నిర్గత్య పున రాగమనా న్మామనం న మే వచనం శ్రోష్యతీతి నిశ్చిత్య రావణ చాపలేన సంభావితా ననర్థా నాహ (అపీత్యాదినా.) అపి స్సంభావనాయాం. కాకుస్వరోపి ద్రష్టవ్యః. ఏవ ముత్తరవాక్యేష్వపి స్వరపర్యవసానేఽనార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః. రక్షసాం సజాతీయానాం, స్వస్తి భవే దపి . ఆర్షీ షష్ఠీ. అకార్య నివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం. ౪-౫

(అపి త్వా మితి.) ఈశ్వరం స్వామినం, కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం, నిరంకుశం అమర్యాదం. ౬

(త్వద్విధ ఇతి.) య ఇత్యధ్యాహార్యం. పాపం దుష్టం, మంత్రితం విచారో యస్య సః. ౭

పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి (న చేత్యాదినా) (కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి.) ఆనంది రానందః. సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇన్. ౯

వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినం,
కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనం. ౧౦

కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితు ర్దశరథస్య చ,
హిత్వా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనం. ౧౧

న రామః కర్కశ స్తాత నాఽవిద్వా న్నాఽజితేంద్రియః,
అనృతం దుశ్శ్రుతం చైవ నైవ త్వం వక్తు మర్హసి. ౧౨

రామో విగ్రహవా న్ధర్మ స్సాధు స్సత్యపరాక్రమః,
రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానాం మఘవా నివ. ౧౩

కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా,
ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభా మివ వివస్వతః. ౧౪

(వంచిత మితి.) కైకేయ్యా వంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః. తాతేతి సాంత్వోక్తిః. వనగమనే హేత్వంతర మాహ (కైకేయ్యా ఇతి.) ప్రియస్య, కామః కామనా, స ఏవాఽర్థో యస్మి న్కర్మణి. ౧౧

(న రామ ఇతి.) (అనృత మితి.) అనృతం అసత్యం, దుశ్శ్రుతం వై పరీత్యేన శ్రుతం చ, భవా న్వక్తుం నార్హసీ త్యన్వయః. ౧౨

(రామ ఇతి.) రామః, విగ్రహవా న్మూర్తో, ధర్మ ఏవ. తత్ర దోషసంభావనా కథంచి దపి న కార్యేతి భావః. యథా వాసవో దేవానాం నాయక స్తథా రామ స్సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః. ౧౩

(కథ మితి.) స్వేన తేజసా పాతివ్రత్యవై భవేన, ప్రసభం బలాత్కృత్య. ౧౪

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

* శరార్చిష మనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం రణే,
రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వ మర్హసి. ౧౫

ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిష మమర్షణం,
చాపపాశధరం వీరం శత్రుసైన్యప్రహారిణం. ౧౬

రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్ట మాత్మనః,
నాఽత్యాసాదయితుం తాత రామాంతక మిహార్హసి. ౧౭

అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా,
న త్వం సమర్థ స్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే. ౧౮

తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ,
ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరా భార్యా నిత్య మనువ్రతా. ౧౯

(శరార్చిష మితి.) శరపదం ఖడ్గధారాయా అప్యుపలక్షణం, చాపఖడ్గేంధన మితి రూపణాత్. సహసా సాహసేన. ౧౫

(ధను రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం - వ్యాదితం వివృతం. అత్యాసాదయితుం అత్యంత మాసన్నో భవితుం. ౧౬-౧౭

(అప్రమేయ మితి.) జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ, తత్తేజః అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యం, 'శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వ మశ్నుత' ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాఽతిశయ ఉక్తః. వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే, రామచాపాశ్రయా మితి రామవైభవోక్తిః.

---

* శరార్చిషం శరా ఏవాఽర్చింషి జ్వాలా యస్య తం. ఖడ్గచాపేంధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే. అర్శ ఆద్యచ్. తథా ఖడ్గచాపశరాః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్యా వస్తూని యస్య తం తథోక్తం ఇతి తత్త్వదీపికా.

న సా ధర్షయితుం శక్యా మైథి ల్యోజస్వినః ప్రియా,
దీప్తస్యేవ హుతాశస్య శిఖా సీతా సుమధ్యమా. ౨౦

కి ముద్యమ మిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధిప,
దృష్టశ్చే త్త్వం రణే తేన తదంతం తవ జీవితం. ౨౧

జీవితం చ సుఖంచైవ రాజ్యం చైవ సుదుర్లభం,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం. ౨౨

స సర్వైః సచివైః సార్ధం విభీషణపురోగమైః,
మంత్రయిత్వా తు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః. ౨౩

దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం,
ఆత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తత్త్వతః.
హితాహితం వినిశ్చిత్య క్షమం త్వం కర్తు మర్హసి. ౨౪½

అహం తు మన్యే తవ న క్షమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా,
ఇదం హి భూయ శ్శృణు వాక్య ముత్తమం క్షమం చ యుక్తం చ నిశాచరేశ్వర.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. ఆరణ్యకాండే, సప్తత్రింశ స్సర్గః.

ఉభయథాపి న హర్తుం శక్యే త్యర్థః. జనకాత్మజేతి కులప్రభావా దపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః. ౧౮-౨౦

(కి మితి.) వ్యర్థ మిమ ముద్యమ ముద్యోగం కృత్వా, తే కిం? కిం ఫలం ప్రాప్తవ్య? మిత్యర్థః. తదంతం దర్శనాంతం. ౨౧

న కేవలం జీవితం, సుఖాదికం చ దుర్లభ మిత్యాహ (జీవితం చేతి.) ౨౨

(స ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స త్వ మిత్యన్వయః. క్షమం సాధు. ౨౩-౨౪½

అధునా స్వబుద్ధిం దర్శయతి (అహం త్వితి.) యుక్తం యుక్తిసహితం. ౨౫½

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తత్రింశ స్సర్గః.

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

కదాచిద ప్యహం వీర్యా త్పర్యటన్ పృథివీ మిమాం,
బలం నాగసహస్రస్య ధారయన్ పర్వతోపమః. ౧

నీలజీమూతసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
భయం లోకస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః,
వ్యచరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసాని భక్షయన్, ౨½

విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విత్రస్తో మహామునిః.
స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్ర మిద మబ్రవీత్, ౩½

అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహితః.
మారీచా న్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర, ౪½

ఇత్యేవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా.
ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిం, ౫½

అథ అష్టత్రింశ స్సర్గః

ఆబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః,
రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వతః.

తద్గుణజాతం న యుక్త్యా కల్పయిత్వోచ్యతే, కిం త్వనుభవసిద్ధ మిత్యాహ (కదాచిదిత్యాదినా.) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అహం వ్యచర మిత్యన్వయః. నాగో గజః. భయజననే హేతుమాహ (నీలేత్యాదినా.) ౧-౨½

(విశ్వామిత్ర ఇతి.) మదితి పంచమీ. ౩½

(అద్యేతి.) పర్వకాలే యజ్ఞసుత్యాకాలే. ౪-౫½

బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః.
కామం తు మమ య త్సైన్యం మయా సహ గమిష్యతి, ౭½

బలేన చతురంగేణ స్వయ మేత్య నిశాచరాన్.
వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రూంస్తే మనసేప్సితాన్, ౮½

ఇత్యేవ ముక్త స్స మునీ రాజాన మిద మబ్రవీత్.
రామా న్నాన్య ద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షసః,
దేవతానా మపి భవాన్ సమరే ష్వభిపాలకః. ౯

ఆసీ త్తవ కృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప,
కామ మస్తు మహ త్సైన్యం తిష్ఠ త్విహ పరంతప. ౧౦

బాలో ప్యేష మహాతేజా స్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే,
గమిష్యే రామ మాదాయ స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప. ౧౧

ఏవ ముక్త్వా తు స ముని స్త మాదాయ నృపాత్మజం,
జగామ పరమప్రీతో విశ్వామిత్ర స్స్వమాశ్రమం. ౧౨

(బాల ఇతి.) ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్ష వయస్కః. కేచిత్తు ఇదం రావణబిభీషయోక్తం, వస్తుత ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త మిత్యాహుః. కామం భృశం, యత్సైన్యం, తది త్యధ్యాహార్యం. ౭½

(ఇతీతి.) రామా దన్యత్, బలం సైన్యం, తస్య న పర్యాప్తం న సమర్థం. దశరథస్య కోపో మా భూ దితి సాంత్వయతి (దేవతానా మితి.) ౯

(ఆసీ దితి.) తవ కృతం త్వయా కృతం కర్మ, త్రిలోకే లోకత్రయే. ఆర్షత్వా న్న ఙీప్. విదితం ప్రసిద్ధం. యద్యపి మహ త్సైన్యమ ప్యస్తు. తథాపి తత్సర్వ మిహ తిష్ఠతు. ప్రకృత కార్యాసామర్థ్యా దితి భావః. ౧౦–౧౨

(మారీచేన స్వపూర్వానుభవకథనం)

తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞ ముద్దిశ్య దీక్షితం,
బభూవోపస్థితో రామ శ్చిత్రం విష్ఫారయన్ ధనుః. ౧౩

* అజాతవ్యంజన శ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణః,
ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనకమాలయా, ౧౪

† శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా,
అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః. ౧౫

తతోఽహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః,
బలీ దత్తవరో దర్పా దాజగామ తదాశ్రమం. ౧౬

(త మితి.) రామః చిత్రం ధనుః, విష్ఫారయన్ నయన్ సన్, ఉపస్థితః రక్షణాయ సమీపం ప్రాప్తో బభూవే త్యర్థః. ౧౩

(అజాతేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నయౌవనలక్షణః, ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః. శిఖీ కులోచితశిఖాయుక్తః, వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, కనకమాలయే త్యుపలక్షణే తృతీయా. శోభయన్ మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వ న్నిత్యర్థః. ఉదితచంద్రోపమేయన విరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే. శత్రో రపి విగ్రహవర్ణన మాకర్షతయా. ౧౪-౧౫

(తత ఇతి.) అజగామే త్యుత్తమపురుషః. ౧౬

---

* తనిశ్లోకి. శ్రీమాన్ అనపాయశ్రీకః, పద్మపత్రనిభేక్షణః రవికరవికసితపుండరీకదళాయతేక్షణః, ధన్వీ బాల్యోచితప్రశస్తధనుః.

† తనిశ్లోకి (శోభయన్నితి.) స్వేన స్వాసాధారణేన తేజసా, (దండకారణ్యం శోభయన్నితి.) మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ధయ న్నిత్యాచార్యాః. తాదృశతేజోవత్త్వే ప్యనుద్వేగదాయిత్వ మాహ (బాలచంద్ర ఇతి.)

తేన దృష్టః ప్రవిష్టోఽహం సహసైవోద్యతాయుధః,
మాం తు దృష్ట్వా ధను స్సజ్య మసంభ్రాంత శ్చకార సః. ౧౭

అవజాన న్నహం మోహా ద్బాలోఽయ మితి రాఘవం,
విశ్వామిత్రస్య తాం వేది మభ్యధావం కృతత్వరః. ౧౮

తేన ముక్త స్తతో బాణ శ్శిత శ్శత్రునిబర్హణః,
తేనాఽహం త్వాహతః క్షిప్త స్సముద్రే శతయోజనే. ౧౯

§ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః,
రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహ మచేతనః. ౨౦

పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి,
ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరా త్తాత లంకాం ప్రతి గతః పురీం. ౨౧

ఏవ మస్మి తదా ముక్త స్సహాయాస్తు నిపాతితాః,
అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా. ౨౨

త న్మయా వార్యమాణ స్త్వం యది రామేణ విగ్రహం,
కరిష్య స్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ. ౨౩

(అవజాన న్నితి) **మోహాత్**, **అవజానన్** తిరస్కుర్వన్. ౧౮

(**తేనేతి**.) తేన రామేణ, బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః. ౧౯

(**నేచ్ఛతేతి**.) **నేచ్ఛతా** అనిచ్ఛతా, నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. అనిచ్ఛాహేతు
ర్న జ్ఞాయతే, స్వయం హంతుం సమర్థ ఏవేతి భావః. **అచేతనః** నిశ్చేష్టః, మూర్ఛితో వా. ౨౦

(ఏవ మస్మీతి.) **నిపాతితాః** హతాః. ౨౨-౨౩

---

§ తనిశ్లోకి. **నేచ్ఛతా** అనిచ్ఛతా, ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం.

(మారీచేన స్వపూర్వానుభవ కథనం)

క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినాం,
రక్షసాం చైవ సంతాప మనర్థం చాఽఽహరిష్యసి. ౨౪

హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవిభూషితాం.
ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే ౨౫

అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్.
పరపాపై ర్వినశ్యంతి మత్స్యా నాగహ్రదే యథా. ౨౬

దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్ దివ్యాభరణభూషితాన్,
ద్రక్ష్య స్యభిహతాన్ భూమౌ తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్. ౨౭

హృతదారాన్ సదారాంశ్చ దశ విద్రవతో దిశః,
హతశేషా నశరణాన్ ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాన్. ౨౮

(క్రీడేతి.) క్రీడా లీలా, రతిః భోగః, తయో ర్విధిః క్రమః, తద్జ్ఞానాం, తత్ర సక్తానా మిత్యర్థః. సమాజః సభా, అనర్థం దుఃఖం, సంతాపః తత్కార్యం. ఆహరిష్యసి యత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪

(హర్మ్యేతి.) 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సంబాధాం నిబిడాం, రత్నవిభూషితాం గృహద్వారాదౌ. ౨౫

త్వద్దోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యతీతి వర్ణయిష్యన్ తదర్థ మసత్సంగదోషం న్యాయారూఢ ముపవర్ణయతి (అకుర్వంతోఽపీతి.) శుచయః పరిశుద్ధాః, అపాపా ఇత్యర్థః. పాపా న్యకుర్వంతోపి, పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్, పరపాపై ర్వినశ్యంతి, యథా నాగహ్రదే సర్పహ్రదే, నాగనిగ్రహాయ ప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి తత్సహవాసా ద్ధన్యంతే, తద్వ దిత్యర్థః. ౨౬

(దివ్యేతి.) తవ దోషాత్తు తవ దోషాదేవ. ౨౭

(హృతేతి.) హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్, అశరణాన్ రక్షకరహితాన్. ౨౮

శరజాలపరిక్షిప్తా మగ్నిజ్వాలాసమావృతాం,
ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్రక్ష్యసి త్వం న సంశయః. ౨౯

పరదారాభిమర్శాత్తు నాన్య త్పాపతరం మహత్,
ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః. ౩౦

భవ స్వదారనిరత స్స్వకులం రక్ష రాక్షస,
మాన మృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్ట మాత్మనః. ౩౧

కళత్రాణి చ సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మా కృథా రామవిప్రియం. ౩౨

నివార్యమాణ స్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది ధర్షయిష్యసి,
గమిష్యసి క్షీణబల స్సబాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః. ౩౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

(శరజాలేతి.) ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహాం. ౨౯

ఏవం దృష్టదోష ముపపాద్యాఽదృష్టదోషం దర్శయతి (పరదారేతి.) 'పరిగ్రహః కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః. జాత్యభిప్రాయే ణైకవచనం. రామవిప్రియం రామాపరాధం. ౩౦-౩౨

(నివార్యమాణ ఇతి.) ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, మా మనాదృత్యేత్యర్థః. రామశరేణ, ఆత్తం ఆకృష్టం, నాశిత మితి యావత్. తాదృశం జీవితం యస్య సః. ౩౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టత్రింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

ఏవ మస్మి తదా ముక్తః కథంచి త్తేన సంయుగే,
ఇదానీ మపి య ద్వృత్తం త చ్ఛృణుష్వ ♦ నిరుత్తరం. ౧

రాక్షసాభ్యా మహం ద్వాభ్యా మనిర్విణ్ణ స్తథా కృతః,
సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనం. ౨

దీప్తజిహ్వో మహాకాయ స్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః,
వ్యచరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః. ౩

అథ ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః

అపరాధవిహీనేషు నాఽపరాధం కరోతి యః,
దయాళుం సర్వభూతేషు త మహం రామ మాశ్రయే.

(ఏవ మిత్యాది,) ఇదానీ మపి ప్రౌఢావస్థాయా మపి, యద్వృత్తం మద్విషయ మభూత్ తత్. నిరుత్తరం శృణుష్వ మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్వి త్యర్థః. యదుత్తర మితి పాఠే-యత్ సర్వాంతోత్తరం తదతిరిక్తాసాధ్యం తదపి శృణ్వి త్యర్థః. ౧

(రాక్షసాభ్యా మితి.) తథా కృతః ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి, అనిర్విణ్ణ నిర్వేదరహితః, నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః. అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః. ౨

(దీప్తజిహ్వ ఇత్యాది) విశేషణత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్వం వివక్ష్యతే. ౩-౪

♦ నిరంతరం. పా.

అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ,
అత్యంతఘోరో వ్యచరం తాపసాన్ సంప్రధర్షయన్. ౪

నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః,
రుధిరాణి పిబం స్తేషాం తథా మాంసాని భక్షయన్. ౫

ఋషిమాంసాశనః క్రూర స్త్రాసయ న్వనగోచరాన్,
తథా రుధిరమత్తోఽహం విచరన్ ధర్మదూషకః. ౬

ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణం.
వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథం. ౭

తాపసం నియతాహారం సర్వభూతహితే రతం,
సోఽహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలం. ౮

తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైర మనుస్మరన్,
అభ్యధావం హి సంక్రుద్ధ స్తీక్ష్ణశృంగో మృగాకృతిః. ౯

జిఘాంసు రకృతప్రజ్ఞ స్తం ప్రహార మనుస్మరన్,
తేన ముక్తా స్త్రయో బాణా శ్శితా శ్శత్రునిబర్హణాః.
వికృష్య బలవ చ్చాపం సుపర్ణానిలనిస్వనాః. ౧౦

తే బాణా వజ్రసంకాశా స్సుముక్తా రక్తభోజనాః.
ఆజగ్ము స్సహితా స్సర్వే త్రయ * స్సన్నతపర్వణః. ౧౧

(తాపస మిత్యాది.) రామపరాక్రమం జానన్నపి కథం తత్పరిభవాయోద్యుక్త? ఇత్య త్రాహ (తాపసోఽయమితి.) (జ్ఞాత్వేతి.) తాపసత్వా దహింసాపరేణ భవితవ్య మితి విశ్వాస్యే త్యర్థః. ఏవంవిధ దుర్వ్యాపారప్రయోజకం వైరస్మరణం, అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధి ర్యస్య సః. ౯-౧౦

(తే బాణా ఇతి.) సర్వే ఇతి ప్రయోగయౌగపద్యార్థ ముక్తం. సన్నతపర్వణః సన్నతపర్వాణః. ౧౧

---

* సన్నతపర్వణ ఇతి ప్రథమార్థే ద్వితీయా ఇతి తత్త్వదీపికా.

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరో దృష్టభయః పురా.
సముద్రాంత స్తతో ముక్త స్తా వుభౌ రాక్షసౌ హతౌ, ౧౨॥

శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచి త్ప్రాప్య జీవితం.
ఇహ ప్రవ్రాజితో యుక్త స్తాపసోఽహం సమాహితః, ౧౩॥

వృక్షే వృక్షే చ పశ్యామి ❀ చీరకృష్ణాజినాంబరం.
గృహీతధనుషం రామం పాశహస్త మివాఽంతకం, ౧౪॥

(పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.) దృష్టం భయం యేన కరణేన స దృష్టభయః. ఉద్భ్రాంతః పలాయ్య గతః. (ముక్త ఇతి.) పలాయితేషు రామశరా ప్రసృతే రితి భావః. రామస్యేతి పదం కాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయో రన్వేతి. యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః, తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోఽహం, సముద్భ్రాంతస్సన్ ముక్తః రామపరాక్రమాజ్ఞౌ తా వుభౌ రాక్షసౌ తు హతా విత్యన్వయః. ౧౨॥

(శరేణేతి.) ప్రవ్రాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. యుక్తః ఉచితాచరణః, తాపసః తపోనిష్ఠః, సమాహితః నియతమనస్కః. ౧౩॥

(వృక్షే వృక్ష ఇతి.) 'హృదయా న్నాపయాతోసి దిక్షు సర్వాసు దృశ్యసే, రామభూతం జగ దభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతి' త్యాదా వివ శోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతప్యమానచింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః. భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభిప్రాయేణ దర్శనస్యా ప్యుత్తరోత్తరదశే త్యనుసంధేయం. ౧౪॥

❀ తనిశ్లోకి (చీరకృష్ణాజినాంబర మితి) గృహీతధనుష మితి చ, శుభాశ్రయసంశీలనే పీతాంబరశంఖచక్రాదియోగ ఇవ జ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే

❋ అపి రామసహస్రాణి భీత: పశ్యామి రావణ,
రామభూత మిదం సర్వ మరణ్యం ప్రతిభాతి మే, ౧౪౫

† రామ మేవ హి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప.
దృష్ట్వా స్వప్నగతం రామ ముద్భ్రమామి విచేతనః, ౧౬౫

రకారాదీని నామాని రామ త్రస్తస్య రావణ.
రత్నాని చ రథాశ్చైవ త్రాసం సంజనయంతి మే. ౧౭౫

అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో న యుద్ధం తేన తే క్షమం.
బలిం వా నముచిం వాఽపి హన్యాద్ధి రఘునందనః, ౧౮౫

రణే రామేణ యుధ్యస్వ క్షమాం వా కురు రాక్షస.
న తే రామకథా కార్యా యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి. ౧౯౫

న కేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం, శ్రవణదశాయా మపీత్యాహ (రకారాదీనీతి.) కారప్రత్యయ శ్ఛాందసః. రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని తేషా మాద్యాక్షరోచ్చారణే రామ మేవాఽయ మ్రబవీ దితి త్రాసో జాయతే. ద్వితీయాక్షరోచ్చారణే శనై స్స నివర్తత ఇతి భావః. ౧౭౫–౧౮౫

(రణ ఇతి.) వైరనిర్యాతనం కర్తు మిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుధ్యస్వ. యద్వా క్షమాం కురు ఖరాదివధం సహస్వ, సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో న కర్తవ్య ఇతి భావః. హితం చాహ (న త ఇతి.) రామకథా రామప్రసంగోపి, తే త్వయా, నోకార్యా, యది మాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి జీవితు మిచ్ఛసీ త్యర్థః. ౧౯౫

❋ తనిశ్లోకి. ఏకస్యైవ రామస్య ప్రతివృక్షం గత్వా దృశ్యమానత్వ ముచ్యత ఇతి భ్రమం వారయతి (అపీతి.) న కేవలం ప్రతివృక్షం, కింతు సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ (రామ భూత మితి.)

† తనిశ్లోకి. నేదం రామస్య మాయాకృత మిత్యాహ (రామ మేవేతి.) రహితే రామ రహితే ప్రదేశే, న కేవలం జాగ్రద్దశాయా మేవ ప్రతీతోఽయం, స్వప్నదశాయా మపీత్యాహ (దృష్ట్వేతి.) ఉద్భ్రమామి – భ్రాంతం ప్రలాపం కరోమీత్యర్థః.

(మారీచేన రావణాయ హితోపదేశః)

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.
పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః, ౨౦౫

సోఽహం తవాఽపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర.
కురు య త్తే క్షమం తత్త్వ మహం త్వా నాఽనుయామి హ, ౨౧౫

రామశ్చ హి మహాతేజా మహాసత్త్వో మహాబలః.
అపి రాక్షసలోకస్య న భవే దంతకోపి సః, ౨౨౫

యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.
అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా,
అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః ౨౪

లోకన్యాయ మాహ (బహవ ఇతి.) యుక్తాః సమ్యగాచారాః, ధర్మం అనుష్ఠితవంతః సాధవోపి పరేషా మపరాధేన వినష్టాః, అసత్సంసర్గదోషేణే త్యర్థః. ౨౦౫

సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి (సోఽహ మితి.) సోఽహం సాధుభూతోఽహం. య త్తే క్షమం య త్త్వయా కర్తుం శక్యం, తత్ త్వమేవ కురు. అహం, త్వా త్వాం, నాఽనుయామి. అనర్థస్య నిశ్చితత్వా దిత్యర్థః. ౨౦౫

తత్రహేతు మాహ (రామశ్చ హీతి.) హిః ప్రసిద్ధౌ. అపిః కామచారకరణే. 'అపి స్సంభావనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయే, తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చే' తి విశ్వః, ద్వితీయోఽపిశబ్దః అవధారణే. ౨౨౫

ఖరవధేన నాఽఽగ్రహః కార్య ఇత్యాహ (యదీతి.) సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణఖా విరూపితా, ఖరశ్చాఽతివృత్తో రామస్యోపరి గత్వా ప్రహారోద్యుక్తో రామేణ హతః. అత్ర రామస్య వ్యతిక్రమః కః? న కోపీత్యర్థః. ౨౪

ఇదం వచో ఒంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యది నాఽభిపత్స్యసే,
సబాంధవ స్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోఽద్య రామేణ శరై రజిహ్మగైః. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః,
ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ మర్తుకామ ఇవౌషధం. ౧

తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్య మయుక్తం కాలచోదితః. ౨

అవశ్యం వక్తవ్య మర్థం పున ర్నిష్కృష్య దర్శయతి (ఇద మితి.) యథోచ్యమానం పరమార్థత ఉచ్యమానం, నాఽభిపత్స్యసే నాఽంగీకరోషి. ౨౫

ఇతి గోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చత్వారింశ స్సర్గః

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నాఽభిజానంతి దుర్జనాః,
త మహం శిరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం.

(మారీచేన త్విత్యాది.) క్షమం నివర్తనసమర్థం, యుక్తం కార్యం, పథ్యం అనపాయం, హితం సుఖావహం. ౧

(త మితి.) అయుక్తం అయుక్తార్థం. ౨

(రావణేన మారీచస్య స్వసహాయతానిర్బంధనం)

‡ యత్కిలైత దయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే,
వాక్యం నిష్ఫల మత్యర్థ ముప్తం బీజ మివోషరే. ౩

◈ త్వద్వాక్యై ర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే,
పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః. ౪

(యత్కిలేతి.) అయుక్తార్థం రాజచిత్తప్రతికూలత్వా దనుచితార్థం. ఉప్తం నిక్షిప్తం. ౩

(త్వదితి.) రామస్య సంయుగే విషయే, మాం భేత్తుం సీతాపహరణోపాయా ద్వ్యద్థే మాం ప్రవర్తయితుం. త్వద్వాక్యై ర్న శక్యం. తత్ర హేతుత్రయం (పాపేత్యాది.) పాపశీలత్వా న్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాఽహం యోద్ధు మర్హః, కింతు తద్భార్యాపహరణ మేవ తదపకారాయ ప్రక్రియేతి భావః. ౪

---

‡ మారీచేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధా విత్యంతస్య గ్రంథస్య వాస్తవార్థేఽయ మర్థః - తద్వాక్యం సీతాం నాఽఽహరేతి వాక్యం. న జగ్రాహ, తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాఽబ్రవీత్. తదేవాహ (యదితి.) హే మారీచ, మయి సీతాహరణకామ ఇత్యర్థః. అయుక్తార్థ మయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం. ఇదం చే ద్వ్యక్తమిత్యాహ (త్వదితి.) మానుషస్య మూర్ఖస్య, విశేషతః పాపశీలస్య, ద్వితీయార్థే షష్ఠీ. భేత్తుం శక్యం. రామస్య రామం తు, మయా భేత్తుం న శక్య మితి యదుక్తం త్వద్వాక్యై స్తత్సత్య మేవేత్యర్థః. కింతు,(య ఇతి.)యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపి శ్రుత్వా, రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనం గతః, తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా, అహర్తవ్యేతి సంబంధః. సీతాపహరణాభావే స్వస్య రామహస్తా న్మరణం న భవిష్యతీతి హృద్గతం ఇతి తత్త్వదీపికా.

◈ (త్వదితి.) పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య రామస్య. పౌరుష ఇతి శేషః-త్వద్వాక్యైరేవ భేత్తుం మయా న శక్య? మితి కాకుః ఇతి తత్త్వదీపికా.

య స్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా,
స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వన మేకపదే గతః. ౫

అవశ్యం తు మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః,
ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ. ౬

ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధి ర్హృది మారీచ వర్తతే,
న వ్యావర్తయితుం శక్యా సేన్ద్రైరపి సురాసురైః. ౭

దోషం గుణం వా సంపృష్ట స్త్వ మేవం వక్తు మర్హసి,
అపాయం వాఽప్యుపాయం వా కార్యస్యాఽస్య వినిశ్చయే. ౮

సంపృష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా,
ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛే ద్భూతి మాత్మనః. ౯

మూర్ఖత్వ ముపపాదయతి (య ఇతి.) ప్రాకృతం అసారం, స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం, ఏకపదే ఉత్తరక్షణే. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, ప్రియతరా, తత్ప్రాణాపహరణా దపి వరం తత్ప్రియోఽపహరణ మితి భావః. తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా, త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః. ౬

(ఏవ మితి.) నిశ్చితా నిశ్చయరూపా, సేన్ద్రైః, కింపున స్త్వయేతి భావః. ౭

అపి చాఽపృష్టోత్తరప్రలాప స్తవాఽసంగత ఇత్యాహ (దోష మితి.) కార్యనిశ్చయే విషయే, కౌ గుణదోషౌ? తత్సాధనే కా వుపాయాపాయౌ? ఇతి పృష్టశ్చేత్ ఉత్తరం వక్తు మర్హసి. నాఽస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా. అతో నైవం వక్తుం యుక్త మిత్యర్థః. ౮

ప్రసంగా ద్రాజసన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి (సంపృష్టేనేత్యాదినా.) విపశ్చితా విదుషా, రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతి యావత్. భూతిం ఐశ్వర్యం. ౯

(రావణేన మారీచస్య స్వసహాయతానిర్బంధనం)

వాక్య మప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభం,
ఉపచారేణ యుక్తం చ వక్తవ్యో వసుధాధిపః. ౧౦

సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హిత ముచ్యతే,
నాఽభినందతి త ద్రాజా మానార్హో మానవర్జితం. ౧౧

పంచ రూపాణి రాజానో ధారయం త్యమితౌజసః,
అగ్నే రింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ. ౧౨

ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతాం,
ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర.
తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః, ౧౩-౧౪

త్వం తు ధర్మ మవిజ్ఞాయ కేవలం మోహ మాస్థితః.
అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యా త్పరుషం వక్తు మిచ్ఛసి, ౧౫

ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః, అథ వచనప్రకార మాహ (వాక్య మితి.) ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం, హితమ ప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౦

ప్రకారాంతరేణ నవక్తవ్య మిత్యాహ(సావమర్దం మితి)సావమర్దం తిరస్కారసహితం. ౧౧

(పంచేతి.) పంచ రూపాణి అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని, ధారయంతి త్యర్థః. ౧౨

తాన్యేవాహ (ఔష్ణ్య మితి) ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం, సౌమ్యం ఆహ్లాదకరత్వం, దండం దుష్టనిగ్రహం, మాన్యాః మనసా పూజ్యాః, పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః. ౧౩-౧౪

సామాన్యత ఉక్త మర్థం ప్రకృతే సంగమయతి (త్వం త్వితి.) ధర్మం రాజధర్మం, మోహం అజ్ఞానం, దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్. ౧౫

గుణదోషౌ న పృచ్ఛామి క్షేమం చాఽఽత్మని రాక్షస.
మయోక్తం తవ చైతావ త్సంప్ర త్యమితవిక్రమ, ౧౫

అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి.
శృణు తత్కర్మసాహాయ్యే య త్కార్యం వచనా న్మమ, ౧౬

సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః.
ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర,
ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి. ౧౮

త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా,
ఆనయైన మితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ. ౧౯

అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వ్యుదాహర,
హా సీతే లక్ష్మణే త్యేవం రామవాక్యానురూపకం. ౨౦

త చ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః,
అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంత స్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్. ౨౧

తర్హి కథం మయా వక్తవ్య మిత్యత్రాహ (గుణేతి.) గుణదోషౌ ఆత్మని క్షేమం చ న పృచ్ఛామి, కింతు సంప్రతి మయా, తవ తుభ్యం, మయోక్త మేతావత్. ౧౫

కిం త ? దిత్యత్రాహ (అస్మిన్నితి.) కృత్యే కార్యే, (శృణ్వితి.) సాహాయ్యే కరణీయే, యత్కార్యం, తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు. ౧౬

(సౌవర్ణ ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే. ౧౮

కిం తస్య ప్రయోజనం? తత్రాహ (త్వా మితి.) ౧౯

(అపక్రాంత ఇతి.) అనురూపకం, స్వార్థే కప్రత్యయః. ౨౦

(తదితి.) పదవీం మార్గం. ౨౧

(రావణేన మారీచస్య స్వసహాయతానిర్బంధనం)

అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖం,
ఆనయిష్యామి వైదేహీం సహస్రాక్షః శ్శచీమివ. ౨౨

ఏవం కృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస,
రాజ్యస్యార్ధం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత. ౨౩

గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాఽస్య వివృద్ధయే,
అహం త్వాఽనుగమిష్యామి సరథో దండకావనం. ౨౪

ప్రాప్య సీతా మయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవం,
లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్య స్సహ త్వయా. ౨౫

న చే త్కరోషి మారీచ హన్మి త్వా మహ మద్య వై,
ఏత త్కార్య మవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి.
రాజ్ఞో హి ప్రతికూలస్థో న జాతు సుఖ మేధతే, ౨౬

ఆసాద్య తం జీవితసంశయ స్తే మృత్యు ర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య,

(అపక్రాంత ఇతి.) యథాసుఖం యత్నం వినా. ౨౨-౨౩

(గచ్ఛేతి.) మార్గం మృగసంబంధి రూపం, శివం మనోహరం, గచ్ఛ ప్రాప్నుహి. ౨౪-౨౫

(న చే దితి.) బలాదపి కరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వధా అహ మేతత్కార్యం కారయిష్యా మీత్యర్థః. విపక్షే బాధక మాహ (రాజ్ఞ ఇతి.) ౨౬

కార్యకరణాకరణయో ర్గుణదోషౌ దర్శయతి (ఆసాద్యేతి.) తం రామం, ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య, జీవితస్య సంశయః దైవా జ్జీవితం లభ్యేతాపి. మద్విరోధే తు జీవితహానిరేవ

ఏత ద్యథావ త్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా య దత్ర పథ్యం కురు త త్తథా త్వం. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చత్వారింశస్సర్గః

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

ఆజ్ఞప్తో రాజవ ద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం మారీచో రాక్షసాధిపం. ౧

స్యాత్. ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య, అత్ర కార్యద్వయే. య త్తే పథ్యం తత్కురు, మదుక్తాఽకరణే అవశ్యం హనన మిత్యర్థః. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకచత్వారింశ స్సర్గః

యేన సర్వాత్మనాం వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం హితైషిణాం,
సర్వలోకానుకూలం త మాశ్రయే రఘునాయకం.

(ఆజ్ఞప్త ఇత్యాది.) (అరాజవత్) యదా రామప్రాతికూల్యే ప్రవృత్త స్తదైవ రాజత్వం గత మితి మునే రాశయః, యద్వా, రాజవత్ రాజార్హం. తదర్హ మిత్యర్థే వతిః. యద్వా, రాజవ దితి పూర్వసర్గోక్త మౌద్ధత్యం లక్ష్యతే. వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం, మృగరూప మాసాద్య త్వయా గంతవ్య మిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః. యద్వా, ప్రతికూలవాక్యం ఆజ్ఞప్తః చోదితః, ఉక్త ఇత్యర్థః. ౧

(రావణనిర్బంధేన మారీచస్య తత్ప్రహాయాంగీకారః)

కేనాఽయ ముపదిష్ట స్తే వినాశః పాపకర్మణా,
సపుత్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర. ౨

క స్త్వయా సుఖినా రాజ న్నాఽభినందతి పాపకృత్,
కేనేద ముపదిష్టం తే మృత్యుద్వార ముపాయతః. ౩

శత్రవ స్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః,
ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంత ముపరుద్ధం బలీయసా. ౪

కేనేద ముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాఽహితవాదినా,
య స్త్వా మిచ్ఛతి నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర. ౫

వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివా స్తవ రావణ,
యే త్వా ముత్పథ మారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః. ౬

అమాత్యైః కామవృత్తో హి రాజా కాపథ మాశ్రితః,
నిగ్రాహ్య స్సర్వథా సద్భి ర్న నిగ్రాహ్యో నిగృహ్యసే. ౭

(కేనాఽయ మితి.) వినాశః వినాశోపాయః. ౨

(క ఇతి.) సుఖినా త్వయా, అవస్థాన మితి శేషః. మృత్యుద్వారతుల్య మిదం కార్యం, ఉపాయతః వ్యాజేన. ౩

(శత్రవ ఇతి.) బలీయసా రామేణ, ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం, అత ఏవ వినశ్యంతం త్వా మిచ్ఛంతి త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతి త్యర్థః. ౪

న కేవలం శత్రవః, తత్రాపి క్షుద్రా ఏవేదం కార్య మిచ్ఛంతీత్యాహ (కేనేతి.) స్వకృతేన త్వత్కృతాకృత్యేన. ౫

(వధ్యా ఇతి.) యే ఉత్పథం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం, ఆరూఢం ప్రవిష్టం, త్వాం, న నిగృహ్ణంతి తస్మా న్మార్గా న్న నివర్తయంతి, తే సచివాః, వధ్యాః వధార్హాః. ౬

ఏతదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభావం చతుర్థపాదేనాహ (అమాత్యై రితి.) కాపథం కుమార్గం, నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః. ౭

ధర్మ మర్థం చ కామం చ యశ శ్చ జయతాం వర,
స్వామిప్రసాదా త్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర. ౮

విపర్యయే తు త త్సర్వం వ్యర్థం భవతి రావణ,
వ్యసనం స్వామివైగుణ్యా త్ప్రాప్నువంతీతరే జనాః. ౯

రాజమూలో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాంవర,
తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు రక్షితవ్యా నరాధిపాః ౧౦

రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తీక్ష్ణేన నిశాచర,
న చాఽపి ప్రతికూలేన నాఽవినీతేన రాక్షస. ౧౧

యే తీక్ష్ణమంత్రా స్సచివా భజ్యంతే సహ తేన వై,
విషమే తురగా శ్శీఘ్రా మందసారథయో యథా. ౧౨

బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః.
పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః. ౧౩

(ధర్మ మితి.) స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్, స్వామిసాద్గుణ్యా దిత్యర్థః. ౮

(విపర్యయ ఇతి.) విపర్యయే స్వామివైగుణ్యే, స్వామివైగుణ్యా న్న కేవల మమాత్యా ఏవ నశ్యంతి, కింతు తదితరేపి జనా ఇత్యాహ (వ్యసన మితి.) ౯

(రాజమూల ఇతి.) ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి (తస్మా దితి.) ౧౦

(రాజ్య మితి.) తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన, ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన, అవినీతేన ఇంద్రియజయరహితేన, 'వినయో హీంద్రియజయ' ఇతి కామందకః, ౧౧

(య ఇతి.) తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయప్రయోక్తారః, తేన స్వమంత్రాగ్రాహిరాజా సహ. విషమే నిమ్నోన్నతప్రదేశే, శీఘ్రగా స్తురగాః, మందసారథయః అపటుసారథయ స్సంతః, యథా సారథినా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః. ౧౨

ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయం దర్శయతి (బహవ ఇతి.) సాధవో ధర్మజ్ఞాః, యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః, ధర్మం, అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః, గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః. ౧౩

(రావణసర్బంధేన మారీచస్య తత్సాహాయ్యాంగీకారః)

స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజా స్తీక్ష్ణేన రావణ,
రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయునా యథా. ౧౪

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేంద్రియః ౧౫

త దిదం కాకతాలీయం ఘోర మాసాదితం మయా,
అత్రైవ శోచనీయ స్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి. ౧౬

◈ మాం నిహత్య తు రామ శ్చ నచిరా త్త్వాం వధిష్యతి,
అనేన కృతకృత్యోఽస్మి మ్రియే య దరిణా హతః. ౧౭

(స్వామినేతి.) గోమాయునా క్రోష్ట్రా, స హి మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౧౪

(అవశ్య మితి.) కర్కశః క్రూరబుద్ధిః. ౧౫

(తదిద మితి.) కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం, ఘోరం భయంకర మిదం కృత్యం, మయా ఆసాదితం. తతో నాఽహం శోచ్యః, నహి ప్రమాదవిపన్న శ్శోచ్య ఇతి భావః. ససైన్య స్త్వం వినశిష్యసీ త్యత్రైవ కృత్యే త్వం మే శోచనీయః. బుద్ధిపూర్వకారీ త్వ మేవ హి శోచ్య ఇతి భావః. యద్వా, ససైన్యో వినశిష్యసీతి యత్ తదిదం, కాకతాలీయం ఘోరం కార్యం త్వయా ఆసాదితం. అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః. హంత దైవా న్మహా ననర్థో రాజ్ఞ ఉపస్థిత ఇతి శోచామీత్యర్థః. ౧౬

◈ తనిశ్లోకీ. త్వయి విద్యమానే మమ కా హాని? రిత్యత్రాహ (మా మితి.) నచిరాత్ క్షణేనైవ, అహం న శోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ (అనేనేతి.) తవాఽరిణా రామేణ, హతో మ్రియే ఇతి యత్, అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి. విశ్వామిత్ర యాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరాది వధాంతాతిమానుషచరిత్రానుస్మృతికృతాఽసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వా దితి భావః. తథోక్తం నృసింహ పురాణే 'రామా దపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభయో రపి మర్తవ్యే వరం రామా న్న రావణా' దితి. యద్వా, త్వత్తో నిరుపాధికవధా చ్ఛత్రుహస్తా ద్వధో నిశ్శ్రేయసకర ఇతి భావః.

దర్శనాదేవ రామస్య హతం మా ముపధారయ,
ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సబాంధవం. ౧౮

ఆనయిష్యసి చే త్సీతా మాశ్రమా త్సహితో మయా,
నైవ త్వ మసి నాఽహం చ నైవ లంకా సరాక్షసా. ౧౯

నివార్యమాణస్తు మయా హితైషిణా న మృష్యసే వాక్య మిదం నిశాచర,
పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్ణంతి సుహృద్భి రీరితం. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్వా తు వచనం మారీచో రావణం తతః,
గచ్ఛావే త్యబ్రవీ ద్దీనో భయా ద్రాత్రించరప్రభోః. ౧

ఉక్త మర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి (నివార్యమాణ ఇతి.) హి ర్హేతౌ. యస్మాత్ గతాయుషో నరాః హితం న గృహ్ణంతి తస్మా, ద్వాక్య మిదం, న మృష్యసే న సహసే. గతాయుష్కత్వా ద్ధితం న గృహ్ణాసీత్యర్థః. పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః. ఈషదసమాప్తౌ కల్ప ప్ప్రత్యయః. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

క్షణం క్షణార్ధ మపి వా వియోగో యస్య దుఃఖదః,
త మహం శిరసా వందే జానకీప్రాణవల్లభం.

(ఏవ మిత్యాది.) భయాత్ రావణా దధునైవ వధో భవిష్యతీతి భయాత్. ౧

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంచారః)

దృష్టశ్చాఽహం పున స్తేన శరచాపాసిధారిణా,
మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే ౨

నహి రామం పరాక్రమ్య జీవన్ ప్రతినివర్తతే,
వర్తతే ప్రతిరూపోఽసౌ యమదండహతస్య తే. ౩

కిం ను శక్యం మయా కర్తు మేవం త్వయి దురాత్మని,
ఏష గచ్ఛా మ్యహం తాత స్వస్తి తేఽస్తు నిశాచర. ౪

ప్రహృష్ట స్త్వభవ త్తేన వచనేన స రావణః,
పరిష్వజ్య సుసంశ్లిష్ట మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫

ఏత చ్ఛౌండీర్యయుక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితం,
ఇదానీ మసి మారీచః పూర్వ మన్యో నిశాచరః. ౬

దీన ఇత్యుక్తం దౌస్థ్య ముపపాదయతి (దృష్ట ఇత్యాదినా.) యద్యహం తేన దృష్టః, తదా మే జీవితం వినష్ట మిత్యన్వయః. ౨

(న హీతి.) (వర్తత ఇతి.) యమదండహతస్య తే, ప్రతిరూప స్సదృశః, అసౌ జనో వర్తతే త్వ మివా హమపి యమదండహత ఇత్యర్థః ౪

(ప్రహృష్ట ఇతి.) సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫

(ఏత దితి.) శౌండీర్యం వీరత్వం, కృ శృ పృ కటిపటిశౌండిభ్య ఈరన్ని త్యౌణాదిక సూత్రేణ శౌండి గర్వ ఇత్యస్మా దీరన్ప్రత్యయః. శౌండీరో వీర ఇతి వృత్తికారః. 'శౌండీర స్త్యాగివీరయో' రితి నిఘంటుః. తత్కర్మ తద్భావో వా శౌండీర్యం, గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్. శౌండీర్యయుక్త మేత త్తే భాషితం, మచ్ఛందా దివ మదభిప్రాయా దివ భాషితం, మత్సదృశం భాషిత మిత్యర్థః. పూర్వ మన్యో యఃకశ్చన నిశాచరోఽసి, విక్లబభాషణాత్, ఇదానీం మారీచోఽసి మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయానురూపవ్యాపారోఽసి, స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోఽసీత్యర్థః. ౬

ఆరుహ్యతా మయం శీఘ్రం రథో రత్నవిభూషితః,
మయా సహ తథా యుక్తః పిశాచవదనైః ఖరైః. ౭

ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి,
తాం శూన్యే ప్రసభం సీతా మానయిష్యామి మైథిలీం. ౮

తతో రావణమారీచౌ విమానమివ తం రథం,
ఆరుహ్య యయతు శ్శీఘ్రం తస్మా ద్దాశ్రమమండలాత్. ౯

తథైవ తత్ర పశ్యంతౌ పట్టణాని వనాని చ,
గిరీంశ్చ సరిత స్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ. ౧౦

సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాఽఽశ్రమం తతః,
దదర్శ సహమారీచో రావణో రాక్షసాధిపః. ౧౧

(ఆరుహ్యతా మితి.) తథేతి సముచ్చయే. ఖరై ర్యుక్తో రత్నవిభూషిత శ్చేత్యర్థః. **(తత ఇతి.)** తస్మాత్ మారీచీయాత్. ౭—౯

(తథైవేతి.) తథైవ రథారూఢావేవ, సహైవ స్థితా విత్యర్థః. పట్టణాని నగరవిశేషాః, నగాః వృక్షా స్సం త్యే ష్వితి నగరాణి, ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః. నగపాంసుపాండుభ్య శ్చేతి మత్వర్థీయో రప్రత్యయః. నగరపట్టణాదిలక్షణ ముక్తం వాస్తుశాస్త్రే – 'గ్రామశ్చ నగరంచైవ పట్టణం ఖర్వటం పురం, ఖేటకం కుసుమం చైవ శిబిరం రాజవాసికం. సేనాముఖ మితి త్వేవం దశధా కీర్తితం బుధైః, విప్రాణాం చ సభృత్యానాం వాసో గ్రామ ఇతీరితః. స ఏవ విప్రై రాకీర్ణ స్త్వగ్రహార ఇతి స్మృతః, కుటుంబిభేదై రేకోనత్రింశద్భి శ్చ సమన్వితః. అనేకనారీసంబద్ధం నానాశిల్పిజనై ర్వృతం, క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవై స్సమన్వితం. నగరం త్వితి విఖ్యాతం, పట్టణం శృణు సాంప్రతం. ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయవిక్రయకై ర్యుతం. పట్టణం త్వభిధీరే స్యా త్తయోర్మిశ్రం తు ఖర్వటం, క్రయవిక్రయకై ర్యుక్తం నానాజాతిసమన్వితం. తంతువాయసమాయుక్తం తత్పురం త్వితి కథ్యతే, ఏతై రధిష్ఠితం యత్తత్ ఖేటకం పరికీర్తితం. తేషా మేకాంతరే ష్వేష వాసః కుసుమ ముచ్యత' ఇత్యాదినా. ౧౦—౧౧

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంచారః)

అవతీర్య రథా త్తస్మా త్తతః కాంచనభూషణాత్,
హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨

ఏత ద్రామాశ్రమపదం దృశ్యతే కదళీవృతం,
క్రియతాం త త్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయ మాగతాః. ౧౩

స రావణవచ శ్శ్రుత్వా మారీచో రాక్షస స్తదా,
మృగో భూత్వాఽఽశ్రమద్వారి రామస్య విచచార హ ౧౪

స తు రూపం సమాస్థాయ మహ దద్భుతదర్శనం,
మణిప్రవరశృంగాగ్ర స్సితాసితముఖాకృతిః. ౧౫

రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః,
కించిదభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రనీలదళాధరః. ౧౬

(**అవతీర్యేతి.**) హస్తే గృహీత్వే త్యనేనాఽఽవశ్యకత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨

(ఏత దితి.) యదర్థం యత్కార్యార్థం, తత్ కార్యం క్రియతాం, ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకం మృగరూపం భజస్వే త్యర్థః. ౧౩-౧౪

సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి (స త్విత్యాదినా.) అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం యస్య త త్తథా, మణిప్రవరః ఇంద్రనీలః, తత్తుల్యే శృంగాగ్రే యస్య స తథా, క్వచిత్ సితా క్వచి దసితా చ ముఖస్యాఽఽకృతిః శోభారేఖా యస్య, వర్ణో వర్ణేనేతి సమానాధికరణసమాసః, అవయవద్వారేణ సితాసితశబ్దౌ సముదాయే వర్తమానౌ సమానాధికరణౌ భవతః. రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయో రేకో రక్తపద్మవర్ణః, అన్యస్తూత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః. ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః - శ్రవసో రింద్రనీలసాదృశ్యం నీలభాస్వరరూపేణ, ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ

కుందేందువజ్రసంకాశ ముదరం చాఽస్య భాస్వరం,
మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః. ౧౭

వైడూర్యసంకాశఖుర స్తనుజంఘ స్సుసంహతః,
ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్ఛేనోర్ధ్వం విరాజతా. ౧౮

మనోహర స్స్నిగ్ధవర్ణో రత్నై ర్నానావిధై ర్వృతః,
క్షణేన రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః.
వనం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమపదం చ తత్, ౧౯

మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్వా స రాక్షసః.
ప్రలోభనార్థం వైదేహ్యా నానాధాతువిచిత్రితం,
విచరన్ గచ్ఛతే తస్మా చ్ఛాద్వలాని సమంతతః. ౨౦

ఇంద్రనీలదళవ దధరో యస్య స తథా. (కుందేతి.) అస్య మృగరూపస్య. కుందేందువజ్రసంకాశ ముదర మాసీత్ తస్మా త్తాదృశోదర ఇతి విపరిణమయితవ్యం. అన్యథా పూర్వాపరవిరోధః. మధూకనిభపార్శ్వః గుడపుష్పతుల్యవర్ణైకపార్శ్వః, పార్శ్వాంతరే హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవవ్యతిరిక్తపృష్ఠసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః. సుసంహతః సుశ్లిష్టసంధిబంధః, ఊర్ధ్వం పుచ్ఛోర్ధ్వపార్శ్వే, ఇంద్రాయుధసవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన, పుచ్ఛేనోపలక్షితః. స్నిగ్ధవర్ణ ఇతి పూర్వోక్తసర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం. రత్నైః రత్నాకారబిందుభిః. ఉపసంహరతి (క్షణేనేతి.) ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్. మృగో జాత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౯

(మనోహర మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ధాతు ర్వర్ణః. శాద్వలాని – శాదాః బాలతృణాని 'శాదో జంబాలశష్పయో' రిత్యమరః. తద్వంతి స్థలాని శాద్వలాని. నడశాదాద్డ్వలజితి వలచ్ ప్రత్యయః. విచరన్ భక్షయన్, చర గతిభక్షణయోః. గచ్ఛతే గచ్ఛతి. ౨౦

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంచారః)

రూపై ర్బిందుశతై శ్చిత్రో భూత్వా స ప్రియదర్శనః,
విటపీనాం కిసలయాన్ భఙ్క్త్వాఽదన్ విచచార హ. ౨౨

కదళీగృహకం గత్వా కర్ణికారా నితస్తతః,
సమాశ్రయ న్మందగతి స్సీతాసందర్శనం తథా. ౨౩

రాజీవచిత్రపృష్ఠ స్స విరరాజ మహామృగః,
రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖం. ౨౪

పున ర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః,
గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే. ౨౫

విక్రీడం శ్చ క్వచి ద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి,
ఆశ్రమద్వార మాగమ్య మృగయూథాని గచ్ఛతి. ౨౬

(రూపై రితి.) విటపీనా మితి దీర్ఘ శ్ఛాందసః. కిసలయాన్ పల్లవాన్, పుల్లింగత్వ మార్షం. ౨౨

(కదళీతి.) కదళీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం, తదనంతరం కర్ణికారాన్ గత్వా, తతః సీతా సందృశ్యతేఽస్మి న్నితి సీతాసందర్శనం. అధికరణే ల్యుట్. సీతాసందర్శనయోగ్యస్థాన మిత్యర్థః. తథేతి సముచ్చయే. తదపి గత్వా, మందగతి స్సన్ ఇతస్తత స్సమాశ్రయత్. ౨౩

(రాజీవేతి.) రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేసరవ దాశ్చర్యకర పృష్ఠదేశః. చిత్రత్వం పూర్వస్మా ద్విశేషః. రామాశ్రమపదాభ్యాశే, రామాశ్రమస్థానసమీపే. ౨౪

(పున ర్గత్వేతి.) పున ర్నివృత్తశ్చే త్యన్వయః. నివృత్య గమన ముక్త్వా, గత్వా నివర్తన మాహ. (గత్వేతి.) ౨౫

(విక్రీడ న్నితి.) ఏవం గమనాగమనాభ్యాం విక్రీడన్ సన్ పునః క్వచి త్తూష్ణీం నిషీదతి. ౨౬

మృగయూథై రనుగత: పునరేవ నివర్తతే,
సీతాదర్శన మాకాంక్షన్ రాక్షసో మృగతాం గత:.
పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్పతన్, ౨౭॥

సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరా:.
ఉపాగమ్య సమాఘ్రాయ విద్రవంతి దిశో దశ, ౨౮॥

రాక్షస స్సోపి తా న్వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధే రత:.
ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశన్, ౨౯॥

తస్మిన్నేవ తత: కాలే వైదేహీ శుభలోచనా.
కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపా నభ్యవర్తత, ౩౦॥

కర్ణికారా నశోకాం శ్చ చూతాం శ్చ మదిరేక్షణా.
కుసుమా న్యపచిన్వంతీ చచార రుచిరాననా, ౩౧॥

(మృగయూథై రిత్యాది.) వినిష్పతన్ సంచరన్. ౨౭॥

(సముద్వీక్ష్యేతి.) సమాఘ్రాయేతి-ఘ్రాణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ ఇతి ప్రసిద్ధి:. ౨౮॥

(రాక్షస ఇతి.)భావస్య క్రౌర్యస్య, ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోఽపి మృగా న్న భక్షయతి, కింతు సంస్పృశ న్నాస్తే. ౨౯॥

(తస్మిన్నితి.) తత: ఆశ్రమా దభ్యవర్తతే త్యన్వయ:. ౩౦॥

(కర్ణికారా నితి.) మదిరం ఆనందజనకం ఈక్షణం యస్యా స్సా మదిరేక్షణా, అనేన రుచిరాననే త్యనేన చ వక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యుల్లాసో ద్యోత్యతే. ౩౧॥

(మారీచస్య మృగరూపేణ సంచారః)

అనర్హాఽరణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగం.
ముక్తామణివిచిత్రాంగం దదర్శ పరమాంగనా, ౩౨॥

సా తం రుచిరదంతోష్ఠం రూప్యధాతుతనూరుహం.
విస్మయోత్ఫుల్లనయనా సస్నేహం సముదైక్షత, ౩౩॥

స చ తాం రామదయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగ:.
విచచార పున శ్చిత్రం దీపయ న్నివ త ద్వనం, ౩౪॥

అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగం,
విస్మయం పరమం సీతా జగామ జనకాత్మజా. ౩౫॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

(అనర్హేతి.) అరణ్యవాసస్యాఽనర్హే త్యనేన సన్నిహితవ్రతసమాప్తికాలత్వకథనా న్మృగగ్రహణత్వరాతిశయో ద్యోత్యతే. రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం, స్వార్థే మయట్. 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపి' త్యమరః. ముక్తామణిశబ్దేన తత్తుల్యబిందుమత్త్వ ముక్తం. ౩౨.

(సా త మితి.) రుచిరదంతోష్ఠి త్యనేన కుతుకానుభావ ఉక్తః, రూప్యం రజతం, ధాతవః తామ్రగైరికాదయః, తత్తుల్యతనూరుహం. 'తనూరుహం రోమ లోమే' త్యమరః. ౩౩.

(స చేతి.) దీపయన్ ప్రకాశయన్. ౩౪-౩౫.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ద్విచత్వారింశ స్సర్గః

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమా న్యపచిన్వతీ,
హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యా ముపశోభితం. ౧

ప్రహృష్టా చాఽనవద్యాంగీ మృష్టహాటకవర్ణినీ,
భర్తార మభిచక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధం. ౨

తయాఽఽహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ,
వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతు ర్మృగం. ౩

శంకమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
తమే వైన మహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగం. ౪

చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనోపాధినా వనే,
అనేన నిహతా రాజ న్రాజానః కామరూపిణా. ౫

అథ త్రిచత్వారింశ స్సర్గః

సీతాయా స్స్వైకనాథాయాః పూరయిష్య న్మనోరథమ్,
మాయామృగం యోఽనుయయౌ శ్రీరామం త ముపాస్మహే.

(సా త మిత్యాది.) హైమరాజతవర్ణాభ్యా మిత్యనేన ద్వయోః పార్శ్వయో ర్వర్ణభేద ఉచ్యతే. మృష్టం శుద్ధం. హాటకం సువర్ణం, తస్య వర్ణోఽస్యా అస్తీతి తథా. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః. అభిచక్రంద ఉచ్చై రాహ్వయత్. క్రది ఆహ్వానే రోదనే చేతి ధాతుః. సాయుధ మిత్యనేనాఽఽయుధేన సహాఽఽగంతవ్య మిత్యాహూతవతీతి గమ్యతే. ౪

(చరంత ఇతి.) మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః, అనేన పాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన, హతాః. ౫

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రోత్సాహనం)

అస్య మాయావిదో మాయామృగరూప మిదం కృతం,
భానుమ త్పురుషవ్యాఘ్ర గంధర్వపురసన్నిభం. ౬

మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ,
జగత్యాం జగతీనాథ మాయైషా హి న సంశయః. ౭

ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా,
ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మణా హృతచేతనా. ౮

ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః,
ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతి. ౯

ఇహాఽఽశ్రమపదేఽస్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః,
మృగా శ్చరంతి సహితా స్సృమరా శ్చమరా స్తథా. ౧౦

ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరా స్తథా,
విచరంతి మహాబాహో రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః. ౧౧

(అస్యేతి.) మాయాం వేత్తీతి మాయావిత్. అస్య మాయైవ, మృగరూపం కృతం మృగాకారేణ పరిణతం, భానుమత్ ప్రకాశవత్, గంధర్వపురం నానావిధవిస్మయనీయాకారసంస్థానం క్షణభంగుర మభ్రం, తత్సన్నిభం తద్వ ద్విస్మయనీయ మిత్యర్థః. జగత్యాం భూమౌ. ౭

(ఏవ మితి.) కాకుత్స్థం, ప్రతివార్య నివర్త్య, ఉవాచ, రామ మితి శేషః. తత్ర హేతు (శ్చర్మణేతి.) హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా. ౮

(ఆర్యపుత్రేతి.) నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి, న భవిష్యతీత్యపి వాగ్దోషః. ౯

(ఇహేత్యాది.) సహితాః సంఘీభూతాః, సృమరాః వ్యాళమృగాః. 'సృమరస్స్యా ద్వ్యాళమృగ' ఇతి వైజయంతీ. చమరాః చామరమృగాః, ఋక్షాః భల్లూకాః, పృషతాః బిందుమృగాః, కిన్నరాః మృగవిశేషాః. ౧౦-౧౧

న చాస్య సదృశో రాజన్ దృష్టపూర్వో మృగః పురా,
తేజసా క్షమయా దీప్త్యా యథాఽయం మృగసత్తమః. ౧౨

నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్నబిందుసమాచితః,
ద్యోతయన్ వన మవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః. ౧౩

అహో రూప మహోలక్ష్మీ స్స్వరసంపచ్చ శోభనా,
మృగోఽద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతీవ మే. ౧౪

యది గ్రహణ మభ్యేతి జీవన్నేవ మృగ స్తవ,
ఆశ్చర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి. ౧౫

సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః,
అంతఃపురవిభూషార్థో మృగ ఏష భవిష్యతి. ౧౬

(న చాస్యేతి.) తేజసా వర్ణేన, క్షమయా అత్వరయా, దీప్త్యా శారీరప్రకాశేన, యథాఽయం మృగో దృశ్యతే తథా తేజ ఆదిభిః అస్య సదృశో మృగో న దృష్టపూర్వః, పురా భావికాలేపి, న దృశ్యతేతి శేషః. 'స్యాత్ ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః. ౧౨

(నానావర్ణేతి.) సమాచితః వ్యాప్తః, అవ్యగ్రం సమగ్రం యథా తథా, శోభతే, శశిసన్నిభః, ఆనందకరత్వేన శశిసామ్యం. ౧౩

(అహో ఇతి.) రూపం వర్ణః, లక్ష్మీః కాంతిః, ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వ మాహ (మృగ ఇతి.) అతో న పూర్వార్ధేన గతార్థతా. ౧౪

(య దీతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృకగ్రహణం. కర్తరి షష్ఠీ. తదా ఏష మృగః, ఆశ్చర్యభూతం అస్మాకం విస్మయావహం, సత్త్వం భవతి, ఇదానీం ఇతి శేషః. సమాప్తవనవాసానాం, అత ఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ, నః విస్మయం జనయిష్యతి. కించ, అంతఃపురవిభూషార్థోపి భవిష్యతి. ౧౫-౧౬

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రోత్సాహనం)

భరతస్యాఽఽర్యపుత్రస్య శ్వశ్రూణాం మమ చ ప్రభో,
మృగరూప మిదం వ్యక్తం విస్మయం జనయిష్యతి. ౧౭

జీవ న్న యది తేఽభ్యేతి గ్రహణం మృగసత్తమః,
అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి. ౧౮

నిహతస్యాఽస్య సత్త్వస్య జాంబూనదమయత్వచి,
శష్పబృస్యాం వినీతాయా మిచ్ఛా మ్యహ ముపాసితుం. ౧౯

కామవృత్త మిదం రౌద్రం స్త్రీణా మసదృశం మతం,
వపుషా త్వస్య సత్త్వస్య విస్మయో జనితో మమ. ౨౦

(భరతస్యేతి) ఆర్యపుత్రస్య తవ, శ్వశ్రూణాం మమ శ్వశ్రూణాం చేతి యోజనా. మృగరూపం ప్రశస్తమృగః, ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రత్యయః. మృగస్య రూపం వా. ౧౭

జీవతః అగ్రహణేపి ప్రయోజనమాహ (జీవ న్నితి.) అజినం చర్మ, రుచిరం ప్రియం. ౧౮

ప్రియత్వమేవ వివృణోతి (నిహతస్యేతి.) జాంబూనదమయత్వచి స్వర్ణసదృశత్వచి, శష్పబృస్యాం బాలతృణైః కృతాయాం బృస్యాం, మధ్యమపదలోపిసమాసః. 'వ్రతినా మాసనం బృసీ' త్యమరః. తస్యాం, వినీతాయాం ఆస్తృతాయాం, ఉక్తరూపత్వచి ఉపాసితుం స్థాతుం ఇచ్ఛామి. త్వయా సహేతి శేషః. ౧౯

అథ సవినయమాహ (కామవృత్తమితి.) రౌద్రం ఘోరం. ఇదం కామవృత్తం భర్తృప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః, స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం, కైకేయీవత్. తథా ప్యస్య సత్త్వస్య తు, వపుషా విలక్షణదేహేన, మమ విస్మయో జనితః మమాత్యంతం కుతూహలం వర్తతే. ఆనయేతి వక్తుమ ప్యయుక్తం, అతః తవాపి కుతూహల మస్తి చే త్తథా క్రియతా మితి భావః. అనేన పూర్వ మానయేతి ప్రమాదా దుక్తస్య క్షామాపణం కృతం. ౨౦

తేన కాంచనరోమ్ణా తు మణిప్రవరశృంగిణా,
తరుణాఽఽదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా.
బభూవ రాఘవస్యాఽపి మనో విస్మయ మాగతం, ౨౦౪

ఏవం సీతావచ శ్శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగ మద్భుతం.
లోభిత స్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదిత:.
ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచ:. ౨౩

పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా స్స్పృహాం మృగగతా మిమాం,
రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి. ౨౪

న వనే నందనోద్దేశే న చైత్రరథసంశ్రయే,
కుత: పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్య కశ్చి త్సమో మృగ:. ౨౫

న కేవలం స్త్రీపారవశ్యేన కృతవాన్, కింతు స్వవిస్మయే నాపీత్యాహ (తేనేత్యాదినా.) మణిప్రవరో నీలరత్నం, కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం. నక్షత్రపథః ఛాయాపథః, తత్తుల్య వర్చసా, నక్షత్రసదృశబిందూపలక్షితత్వాత్. ఆగతం ప్రాప్తం. ౨౦౪

(ఏవ మిత్యాది.) రూపేణ మృగేణ, 'రూపం మృగేపి విజ్ఞేయ' మితి హలాయుధః. ౨౩

(పశ్యేతి.) సీతా స్పృహాయుక్తేతి భావః. తత్ర హేతుమాహ (రూపేతి.) మృగేషు శ్రేష్ఠతయా, రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా, ఏష మృగః ఏతాదృశమృగః. అద్య వనవాసే, న భవిష్యతి నసేత్స్యతి, దుర్లభ ఇత్యర్థః. ౨౪

న కేవల మత్ర, దేశాంతరేపి దుర్లభ ఇత్యాహ (న వన ఇతి.) నందన ఇత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్య తస్మిన్ వనే, చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాఖ్యే వనేచ, న భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే. పృథివ్యాం కుతో హేతో ర్భవిష్యతి? ౨౫

(సీతయా మృగానయనాయ శ్రీరామప్రోత్సాహనం)

ప్రతిలోమానులోమా శ్చ రుచిరా రోమరాజయః,
శోభంతే మృగ మాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః. ౨౮

పశ్యాఽస్య జృంభమాణస్య దీప్తా మగ్ని శిఖోపమాం,
జిహ్వాం ముఖా న్నిస్సరంతీం మేఘాదివ శతహ్రదాం. ౨౯

మసారగల్లర్కముఖ శ్శంఖముక్తానిభోదరః,
కస్య నామాఽభిరూపోఽసౌ న మనో లోభయే న్మృగః. ౨౦

కస్య రూప మిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో,
నానారత్న మయం దివ్యం న మనో విస్మయం వ్రజేత్. ౨౯

(కింపున ర్మైథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేత్)
మాంసహేతో రపి మృగా న్విహారార్థం చ ధన్వినః,
ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే. ౩౦

(ప్రతిలోమేతి.) ప్రతిలోమాః తిర్యగ్భూతాః, అనులోమాః అనుకూలాః, రోమరాజయశ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే. చిత్రాః ఆశ్చర్యభూతాః, కనకబిందవః కనకవర్ణబిందవ శ్చ, మృగమాశ్రిత్య శోభంతే. ౨౮

(పశ్యేతి.) శతహ్రదాం తటిత్కం. ౨౯

(మసారేతి.) మసారః ఇంద్రనీలః, గల్లర్కః చషకః. 'గల్లర్క శ్చానుతర్ష శ్చ తషక శ్చషకస్మృత' ఇతి హలాయుధః. ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః. అభిరూపః సుందరః. ౨౦

(కస్యేతి.) రూపం మృగం, జాంబూనదమయేతి స్వార్థే మయట్. నానారత్నమయం నానాబిందు ప్రచురం. ౨౯

(మాంసేతి.) మాంసహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాన్ ఘ్నంతి. కిం పున రేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతో రితి భావః. ౩౦

ధనాని వ్యవసాయేన విచీయంతే మహావనే,
ధాతవో వివిధా శ్చాపి మణిరత్న సువర్ణిన: ౧౧

తత్సార మఖిలం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనం,
✡ మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్మణ. ౧౨

ఏతన్మృగరూపం మహద్ధనం. ఏతచ్చ వన ఏవ సంభవతి. తస్మా దిదం వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్య మిత్యభిప్రాయేణాహ (ధనానీతి.) మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం, మణిరత్నం చ సువర్ణం చ మణిరత్నసువర్ణే,తే యేషు స్త ఇతి మణిరత్నసువర్ణినః,మణయ స్సువర్ణాని చ ధాతుషు భవంతీతి ప్రసిద్ధిః.తథాభూతా వివిధా ధాతవ శ్చ,ధనాని కరిమస్తకముక్తాప్రభృతీని చ, మహావనే,వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, రాజభిః, విచీయంతే సంగృహ్యంతే. యద్వా, ధనాని, వ్యవసాయేన మృగయోద్యోగేన, మహావనే విచీయంతే. నను కుతో, వనే ధనసంగ్రహప్రసక్తి? రిత్యత్రాహ (ధాతవ ఇతి.) యస్మా దుక్తరూపా వివిధా ధాతవ స్సంతి, తస్మా దిత్యర్థః. ౧౧

(తత్సార మితి.) తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠభూత మఖిలం ధనం, నృణాం, నిచయవర్ధనం భవేత్. కిమివ? శుక్రస్య మనసా, చింతితం సంకల్పితం, వస్తుజాతం, తథైవావిర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా, తద్వ దిత్యర్థః. యద్వా, నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం సర్వం ధనం. యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్యర్థః. తదుక్త ముద్యోగపర్వణి 'మనుష్యేభ్య స్సమాదత్తే శుక్ర శ్చింతార్జితం ధన' మితి. యద్వా. నృణాం రాజాదిధనినాం, కోశవర్ధనం తత్ వన్యం ధనం సారం భవతి, జానపదధనాదపి వన్యం ధనం, సారం అతిప్రశస్తం భవతి. అపూర్వత్వాత్. అతో నివృత్తవనవాసై రస్మాభి ర్వనా దపూర్వధనతయా పురీం నేతు మయం గృహీతవ్య ఇతి భావః. ౧౨

✡ జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతీతి ప్రసిద్ధిః . యద్వా, శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వధనం తథైవాఽవిర్భూయ యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి ఇతి తత్త్వదీపికా.

(శ్రీరామస్య మృగగ్రహణసన్నాహః)

అర్థీ యేనాఽర్థకృత్యేన సంవ్రజ త్యవిచారయన్,
త మర్థ మర్థశాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహు రర్థ్యాశ్చ లక్ష్మణ. 33

ఏతస్య మృగరత్నస్య పరార్థ్యే కాంచనత్వచి,
ఉపవేక్ష్యతి వైదేహీ మయా సహ సుమధ్యమా. 34

◈ న కాదలీ న ప్రియకీ న ప్రవేణీ న చావికీ,

అస్త్విదం, అథాపి విచార్య కార్య మితి చేత్తత్రాహ (అర్థీతి.) అర్థీ అసన్నిహితార్థాపేక్షీ. అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇనిప్రత్యయః. సః యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హేతునా, అవిచారయన్, సంవ్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి, యద్వస్తు సౌందర్యజాతోపకారలోభేన పురుష స్తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే, త మేవార్థం ప్రాహుః, అర్థశాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః, అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ. 'అర్థ్యోఽభిజ్ఞోఽర్థశాలినో' రిత్యజయః. ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః. యస్య గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే స ఏవార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంత శ్చాహుః. అయం చ తథావిధ ఇతి భావః. 33

ఏవం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్వయ మేవ మృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ (ఏతస్యేతి.) మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య, పరార్థ్యే శ్లాఘ్యే, కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి. పుల్లింగత్వ మార్షం. 34

పరార్థ్యత్వం వివృణోతి (నేతి.) కదళ్యేవ కాదళీ. మృగవిశేషః. తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం 'కదళీ తు బిలే శేతే మృదుసూక్ష్మోచ్చ కర్బురైః, నీలాగ్రై ర్లోమభి ర్యుక్తా సా వింశత్యంగులాయతా. ప్రియకి లోమభి ర్యుక్తా మృదుశ్చ మసృణై ర్ఘనై' రితి. 'ప్రవేణీ ఆస్తరణ

◈ (న కాదళీతి.) కదళ్యేవ కాదళీ, మృదూచ్చ కర్బుర నీలాగ్రరోమా మృగవిశేషః, (నల్లచారలయిఱ్ఱి.) ప్రియకి మృదూచ్చమసృణఘనరోమా మృగవిశేషః, (బొట్లయిఱ్ఱి.) ప్రియకి సుఖస్పర్శో వ్యాఘ్ర ఇత్యన్యే. ప్రవేణీ ఆస్తరణం, ఆవిక మవివాలనిర్మితః కంబళవిశేషః.

భవే దేతస్య సదృశీ స్పర్శనే నేతి మే మతిః. ३५

ఏష చైవ మృగ శ్శ్రీమా న్యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః,
ఉభా వేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగమహీమృగౌ. ३६

యదివాయం తథా యన్మాం భవే ద్వదసి లక్ష్మణ,
మాయైషా రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యోఽస్య వధో మయా. ३७

ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనాఽకృతాత్మనా,
వనే విచరతా పూర్వం హింసితా మునిపుంగవాః. ३८

ఉత్థాయ బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః,
నిహతాః పరమేష్వాసా స్తస్మా ద్వధ్య స్త్వయం మృగః. ३९

పురస్తా దిహ వాతాపిః పరిభూయ తపస్వినః,

విశేషః, మృగవిశేషో వా. అవిరేవ అవికః. అవేః క ఇతి స్వార్థే కప్రత్యయః. తస్యేయమావికీ తల్లోమనిర్మితా శాటీత్యర్థః. స్పర్శనేన మార్దవేన. ३५

(ఏష ఇతి.) దివ్యః శ్లాఘ్యః, నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షః. దివ్యౌ శోభమానౌ. ३६

ఏవం సీతామత మంగీకృత్య ప్రవృత్తి రుక్తా, అథ లక్ష్మణ మత మంగీకృత్యాహ (యదివేతి.) 'మాయైషా రాక్షసస్యేతి' య న్మాం వదసి తథాయం యదివా భవేత్, ఏవ మప్యస్య వధో మయా కార్యః. ३७

హననే హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ్య మావిష్కరోతి (ఏతేన హీతి.) నృశంసేన ఘాతుకేన, అకృతాత్మనా దుష్టభావేన. ३८

(ఉత్థాయేతి.) ఉత్థాయ ప్రాదుర్భూయ. ३९

పూర్వోక్తమపి వాతాపివృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ (పురస్తా దితి.) పురస్తాత్ పూర్వస్మి న్కాలే, ఇహ దండకారణ్యే, అశ్వతరో నామ గర్దభా దశ్వాయా ముత్పన్న ఇతి వృత్తికారః. 'గోఖరోఽశ్వతరో మత' ఇతి హలాయుధః. తత్స్వరూప

(మారీచవధః)

ఉదరస్థో ద్విజాన్ హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివ. ౪౦

స కదాచి చ్చిరా ల్లోభా దాససాద మహామునిం,
అగస్త్యం తేజసా యుక్తం భక్ష స్తస్య బభూవ హ. ౪౧

సముత్థానే చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్య తం,
ఉత్స్మయిత్వా తు భగవాన్ వాతాపి మిద మబ్రవీత్. ౪౨

త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతా స్స్వతేజసా,
జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠా స్తస్మా దసి జరాం గతః. ౪౩

తదేత న్న భవే ద్రక్షో వాతాపి రివ లక్ష్మణ,
మద్విధం యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియం. ౪౪

భవే ద్ధతోఽయం వాతాపి రగస్త్యేనేవ మాం గతః. ౪౫

ముక్తం శాలిహోత్రీయే 'ఖరరూక్షస్వరా స్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయ' ఇతి. తా మశ్వతరీం స్వగర్భో యథా హంతి, తథాయమపి గర్భస్థో ద్విజాన్ హంతి. అశ్వతరీ వృశ్చికేత్యాహుః. ౪౦

(స ఇతి.) భక్షః ఆహారః. ౪౧

(సముత్థాన ఇతి.) సముత్థానే శ్రాద్ధాంతే, తద్రూపం రక్షోరూపం, ఉత్స్మయిత్వా ఈషత్ స్మిత్వా, ల్యబభావ ఆర్షః. ౪౨

(త్వయేతి.) అవిగణ్య అవిచార్య, పాప మితి శేషః. జీవలోకే భూలోకే, జరాం జీర్ణతాం, ఇతి వాతాపి మబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౪౩

(త దితి.) రక్షశ్శబ్దాభిప్రాయేణ నపుంసకత్వం. అతిమన్యేత అతిక్రామేత్. ౪౪

(భవేదితి.) (మాం గత ఇతి.) అగస్త్యో యథా అజరూపం వాతాపిం లోకహితార్థం నాశితవాన్, తథాఽహమపి మృగరూప మేనం హనిష్యామీత్యర్థః. ౪౫

ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీం.
అస్యా మాయత్త మస్మాకం యత్కృత్యం రఘునందన, ౪౫

అహ మేనం వధిష్యామి గ్రహీష్యామ్యపి వా మృగం.
యావ ద్గచ్ఛామి సౌమిత్రే మృగ మానయితుం ద్రుతం, ౪౬

పశ్య లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచి గతస్పృహాం.
త్వచా ప్రధానయా హ్యేష మృగోఽద్య న భవిష్యతి, ౪౭

అప్రమత్తేన తే భావ్య మాశ్రమస్థేన సీతయా.
యావ త్పృషత మేకేన సాయకేన నిహన్మ్యహం,
హత్వై త చ్చర్మ చాదాయ శీఘ్ర మేష్యామి లక్ష్మణ. ౪౮

(ఇహేతి.) సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః, యంత్రితః వ్యాక్షేపాంతరరహితః. (అస్యా మితి.) అస్మాకం యత్కృత్యం మావశ్యకం, తత్ సర్వ మస్యా మాయత్తం, ఏత ద్రక్షణ ప్రధానమిత్యర్థః. ఏతన్మూలతయా రావణవధాదికం కర్తవ్యం, ఇయం హి పూర్వం వేదవతీభావే తథా సంకల్పితవతీత్యపి సూచయతి. ౪౫

(అహ మితి.) యావ ద్గచ్ఛామి గమిష్యామి, యావత్పురానిపాతయో రితి భవిష్య దర్థే లట్. ౪౬

(పశ్యేతి.) గతస్పృహాం ప్రాప్తస్పృహాం, ప్రధానయా ప్రధానప్రయోజనభూతయా, న భవిష్యతి. మరిష్యతీత్యర్థః. అత్ర సీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనం, అన్య దానుషంగిక మిత్యర్థః. ౪౭

(అప్రమత్తేనేతి.) సీతయా హేతుభూతయా, ఆశ్రమస్థేన, తే త్వయా, అప్రమత్తేన భావ్యం. ఆశ్రమస్థోఽప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణం కుర్విత్యర్థః. పృషతం మృగం. ౪౮-౪౯

(మారీచవధః)

ప్రదక్షిణేనాఽతిబలేన పక్షిణా జటాయుషా బుద్ధిమతా చ లక్ష్మణ,
భవాఽప్రమత్త: పరిగృహ్య మైథిలీం ప్రతిక్షణం సర్వత ఏవ శంకిత:. ౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గ:

తథా తు తం సమాదిశ్య భ్రాతరం రఘునందన:,
బబంధాఽసిం మహాతేజా జాంబూనదమయత్సరుం. ౧

(ప్రదక్షిణేనేతి.) ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన. జటాయుషేతి సహార్థే తృతీయా. వృద్ధో యూనేతి జ్ఞాపకాత్. మైథిలీం, పరిగృహ్య స్వవశీకృత్య, సర్వత శ్శంకిత ఏవ ప్రతిక్షణమతిశంక్యేవాఽప్రమత్తో భవేత్యన్వయః. అత్ర పంచాశ చ్ఛ్లోకాః. ౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే. రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః

అజాన న్నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్,
అనుసృత్య జఘానాఽఽశు తం లీలామానుషం భజే.

అథ మారీచవధః (తథా త్విత్యాది.) త్సరుః ఖడ్గముష్టిః 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యా' దిత్యమరః.

తత స్త్ర్యవనతం చాప మాదాయాఽఽత్మవిభూషణం,
ఆబధ్య చ కలాపౌ ద్వౌ జగా మోదగ్రవిక్రమః. ౨

తం వంచయానో రాజేంద్ర మాపతంతం నిరీక్ష్య వై,
బభూవాఽంతర్హిత స్త్రాసా త్పున స్సందర్శనేఽభవత్. ౩

బద్ధాసి ర్ధను రాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః, ౩౪

తం స్మ పశ్యతి రూపేణ ద్యోతమాన మివాఽగ్రతః.
అవేక్ష్యాఽవేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే, ౪౪

అతివృత్త మిషోఃపాతా ల్లోభయానం కదాచన.
శంకితం తు సముద్భ్రాంత ముత్పతంత మివాంబరే, ౫౪

దృశ్యమాన మదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్,
ఛిన్నాభ్రై రివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలం, ౬౪

(తత ఇతి.) త్ర్యవనతం త్రిషు స్థలే ష్వవనతం, శార్ఙ్గ మిత్యర్థః. ఆత్మవిభూషణం ఆత్మాలంకారం. కలాపౌ ద్వౌ ద్వౌ తూణీరౌ. 'కలాపో భూషణే బర్హే, తూణీరే సంహతేపి చే' త్యమరః. ౨

(త మితి.) వంచయానః వంచయమానః, అనిత్యో ముమాగమః. సందర్శనే దృష్టివిషయే, అభవత్ స్థితః. ౩

(బద్ధేతి.) యతః యస్మిన్ ప్రదేశే, మృగో వర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ ౩౪

(త మిత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. రూపేణ కాంత్యా, అగ్రే ద్యోతమాన మివ స్థితం. ఇషోః పాతాత్, అతివృత్తం అతిక్రాంతం, శంకిత మివేత్యన్వయః. ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకిత మివే త్యనేన ధనుష్పాణిదర్శనా దన్యమృగాణా మివాఽస్య శోకో న భవతీతీవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. యద్వా, రామాత్ భయం శంకమానం సత్ ఉత్పతంత మివ స్థితం, వస్తుత స్తత్రాప్య దర్శనాదితి భావః. లోభయానం హస్తప్రాప్త మివ దృశ్యమాన మిత్యర్థః. (దృశ్యమాన మితి.) కేషుచిద్దృశ్యమానం, కేషు చి దదృశ్యం. అత ఏవ ఛిన్నాభ్రై స్సంవీతం వ్యాప్తం, చంద్రమండల మివ స్థితం శారద మితి మేఘశకలసంభావనార్థ ముక్తం. ౪౪-౬౪

(మారీచవధః)

ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహుర్దూరా త్ప్రకాశతే.
దర్శనాఽదర్శనాదేవం సోఽపాకర్షత రాఘవం,
సుదూర మాశ్రమస్యాఽస్య మారీచో మృగతాం గతః. ౮

ఆసీ త్క్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థః వివశ స్తేన మోహితః,
అథాఽవతస్థే సంభ్రాంత శ్ఛాయా మాశ్రిత్య శాద్వలే. ౯

స త మున్మాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః,
మృగైః పరివృతో వన్యై రదూరా త్ప్రత్యదృశ్యత. ౧౦

గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైనం పునరేవాఽభ్యధావత,
తత్క్షణా దేవ సంత్రాసా త్పున రంతర్హితోఽభవత్. ౧౧

పునరేవ తతో దూరా ద్వృక్షషండా ద్వినిస్సృతం,
దృష్ట్వా రామో మహాతేజా స్తం హంతుం కృతనిశ్చయః.
భూయస్తు శర ముద్ధృత్య కుపిత స్తత్ర రాఘవః, ౧౨-౧౪

(ముహూర్తా దితి.) సమీపే, ముహూర్తాత్ ముహూర్తం, దదృశే, దూరాత్ దూరం, ముహుః ప్రకాశతే. అత ఏవం ఉక్తరీత్యా, దర్శనాఽదర్శనాత్ దర్శనాఽదర్శనాభ్యాం, సుదూర మపాకర్షత ఆకృష్టవాన్. ౮

(ఆసీ దితి.) వివశః కుతూహలపరవశః, మోహితః వంచితః. ౯

(స ఇతి.) (ఉన్మాదయామాసేతి.) ఉన్మాద శ్చిత్తవిభ్రమః. బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః. ౧౦-౧౧

(పునరేవేతి.) భూయః అత్యర్థం, కుపితోఽభూత్. ౧౨-౧౪

సూర్యరశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంత మరిమర్దనః.
సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బహు, ౧౩

త మేవ మృగ ముద్దిశ్య శ్వసంత మివ పన్నగం.
ముమోచ జ్వలితం దీప్త మస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితం, ౧౪

శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః.
మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాఽశనిసన్నిభః. ౧౫

తాలమాత్ర మథోత్ప్లుత్య న్యపత త్స శరాతురః.
వినద న్భైరవం నాదం ధరణ్యా మల్పజీవితః, ౧౬

మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుం,
స్మృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణం.
ఇహ ప్రస్థాపయే త్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, ౧౭

స ప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకార చ తత స్స్వరం.
సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, ౧౮

(సూర్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౩-౧౪

(శరీర మితి.) ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య, తతః, మారీచస్య హృదయం తదంతర్వర్తిశరీరం బిభేద. ౧౫

(తాలమాత్ర మితి.) తాలమాత్రం తాలప్రమాణం, ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదినా ప్రమాణే మాత్రచ్. ౧౬

(మ్రియమాణ ఇతి.) సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణ మిహ ప్రస్థాపయేత్? కేనోపాయేన రావణ స్తాం హరే? దితి దధ్యౌ చింతయామాస. ౧౭

(స ఇతి.) ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం, కాలోచిత మర్థం, ఆజ్ఞాయ నిశ్చిత్య. ౧౮

(మారీచవధః)

తేన మర్మణి నిర్విద్ధ శ్శరేణాఽనుపమేన చ.
మృగరూపం తు త త్త్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః,
చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్. ౨౦

తతో విచిత్రకేయూర స్సర్వాభరణభూషితః,
హేమమాలీ మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూ చ్ఛరాహతః. ౨౧

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనం.
రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే.
జగామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరన్, ౨౨½

మారీచస్యైవ మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు.
త త్తథా హ్యభవ చ్చాఽద్య మారీచోఽయం మయా హతః, ౨౩½

హా సీతే లక్ష్మణే త్యేవ మాక్రుశ్య చ మహాస్వనం.
మమార రాక్షస స్సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్, ౨౪½

లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కా మవస్థాం గమిష్యతి.
ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః, ౨౫½

తత్ర రామం భయం తీవ్ర మావివేశ విషాదజం ౨౬

(మారీచస్యైవేతి.) మాయైషే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౨౩½

(హా సీత ఇత్యాది.) హృష్టతనూరూహః భయాత్ పులకితః, అభూదితి శేషః. ౨౪½-౨౫½

(తత్రేతి.) విషాదజం విషాదోత్థం, విషాదో భవిష్యతీ త్యుత్పన్నం, ౨౬

రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరం,
నిహత్య పృషతం చాఽన్యం మాంస మాదాయ రాఘవః.
త్వరమాణో జనస్థానం ససారాఽభిముఖ స్తదా. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే,
ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవం. ౧

న హి మే హృదయం స్థానే జీవితం వాఽవతిష్ఠతే,
క్రోశతః పరమాఽఽర్తస్య శ్రుత శ్శబ్దో మయా భృశం. ౨

(రాక్షస మిత్యాది.) హత్వా మరణానుకూల వ్యాపారం కృత్వా, తత స్తదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా, త్వరమాణో రామః, జనస్థానం జనస్థానస్థ స్వాశ్రమ ముద్దిశ్యాఽభిముఖ స్సన్, ససార యయౌ. అత్ర సార్ధసప్తవింశతి శ్లోకాః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః

అస్థానే భయశంకిన్యా జానక్యాపి సుహృజ్జనం,
ధిక్కృత్య చింతితం రామం నిత్యాఽపూర్వ మహం భజే.

(ఆర్తస్వరం త్విత్యాది.) భర్తుః స్వరస్య. (నహీతి.) హృదయం మనః, జీవితం ప్రాణః, వాశబ్ద స్సముచ్చయే, స్థానే స్వస్థానే, మోహో జాయత ఇతి భావః. ౧-౨

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సీతాయా యత్నః)

ఆక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం త్రాతు మర్హసి,
తం క్షిప్ర మభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణం.
రక్షసాం వశ మాపన్నం సింహానా మివ గోవృషం, ౩॥

న జగామ తథోక్త స్తు భ్రాతు రాజ్ఞాయ శాసనం.
త మువాచ తత స్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా. ౪॥

సౌమిత్రే మిత్రరూపేణ భ్రాతు స్త్వమసి శత్రువత్.
య స్త్వ మస్యా మవస్థాయాం భ్రాతరం నాఽభిపత్స్యసే, ౫॥

ఇచ్ఛసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే.
లోభా న్మమ కృతే నూనం నాఽనుగచ్ఛసి రాఘవం, ౬॥

వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నేహో భ్రాతరి నాస్తి తే.
తేన తిష్ఠసి విస్రబ్ధ స్త మపశ్య న్మహాద్యుతిం, ౭॥

(శరణైషిణం) రక్షకార్థినం, గోవృష మితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభవత్. ఇతి సీతా లక్ష్మణ మువాచేతి సంబంధః. ౩॥

(న జగామేతి.) శాసనం అప్రమత్తేన తే భావ్య మిత్యాద్యుక్తం. ౪॥

(సౌమిత్ర ఇతి.) మిత్రరూపేణోపలక్షితః రూపేణ మిత్రసదృశః. క్రియయా శత్రుతుల్యో ఽసీత్యర్థః. శాత్రవక్రియాం దర్శయతి (య స్త్వ మితి.) ౫॥

(ఇచ్ఛసీతి.) ఇచ్ఛాయాం హేతు మాహ (మత్కృత ఇతి.) మత్పరిగ్రహార్థ మిత్యర్థః. దార్ఢ్యాయ పున రాహ (లోభా దితి.) లోభో మల్లాభేచ్ఛా. ౬-౭॥

కిం హి సంశయ మాపన్నే తస్మి న్నిహ మయా భవేత్.
కర్తవ్య మిహ తిష్ఠంత్యా యత్ప్రధాన స్త్వ మాగతః. ౮౫

ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరిప్లుతాం.
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ స్త్రస్తాం సీతాం మృగవధూ మివ, ౯౫

పన్నగాసురగంధర్వదేవమానుషరాక్షసైః.
అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం న సంశయః, ౧౦౫

దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు.
రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్నరేషు మృగేషు చ, ౧౧౫

దానవేషు చ ఘోరేషు న స విద్యేత శోభనే.
యో రామం ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమం, ౧౨౫

అవధ్య స్సమరే రామో నైవం త్వం వక్తు మర్హసి.
న త్వా మస్మి న్వనే హాతు ముత్సహే రాఘవం వినా, ౧౩౫

అనివార్యం బలం తస్య బలై ర్బలవతా మపి.
త్రిభి ర్లోకై స్సముద్యుక్తై స్సేశ్వరై రపి సామరైః, ౧౪౫

త్వద్రక్షణం విహాయ కథం గమిష్యామీ త్యత్రాహ (కిం హీతి.) యో రామః ప్రధానం యస్య సః యత్ప్రధానః, త్వ మిహాగతః, తస్మి న్రామే, సంశయం ప్రాణసంశయ మాపన్నే సతి, ఇహాఽఽశ్రమపదే, తిష్ఠంత్యా మయా, కిం కార్యం? న కిమపీత్యర్థః. ౮౫-౧౨౫

(అవధ్య ఇతి.) ఏవం ఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం, రాఘవం వినా స్థితాం త్వా మిత్యన్వయః. ౧౩౫

(అనివార్య మితి.) సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః, సేశ్వరైః సేంద్రైః. ౧౪౫

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సీతాయా యత్నః)

హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాప స్త్యజ్యతా మయం.
ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమం, ౧౫

న చ తస్య స్వరో వ్యక్తం మాయయా కేనచి త్కృతః.
గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయా సా తస్య రక్షసః, ౧౬

న్యాసభూతాఽసి వైదేహి న్యస్తా మయి మహాత్మనా.
రామేణ త్వం వరారోహే న త్వాం త్యక్తు మిహోత్సహే, ౧౭

కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయ మేతై ర్నిశాచరైః.
ఖరస్య నిధనాదేవ జనస్థానవధం ప్రతి, ౧౮

(హృదయ మితి.) నిర్వృతం నిర్దుఃఖం. ౧౫

(న చేతి.) తస్య రామస్య, నాఽయం స్వరః. అపితు, కేనచి దన్యేన, మాయయా విచిత్రశక్త్యా కృతః. వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం మాయే త్యాహ(గంధర్వేతి.)తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః, సా స్వరః, మాయాపేక్షయా స్త్రీత్వం. గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా, మాయా. యద్వా, సా మృగరూపం. గంధర్వనగరం నామ మేఘాదా వారోపితం ప్రాసాదవనాదికం. తత్కదాచి ద్దృశ్యతే. తద్యథా వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపా పరవ్యామోహజనికా కాచి చ్ఛక్తి ర్మాయా. సా తస్య రక్షసః మారీచస్యాఽస్తి, యయా ముహ్యసీత్యర్థః. 'గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలం మనీషిభి' రిత్యాప్యాహుః. ౧౬

(న్యాసేతి.) న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి. కేన నిక్షిప్తే త్యత ఆహ (రామేణ మయి న్యస్తేతి.) ౧౭

(కృతవైరా ఇతి.) ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయ మేతై ర్నిశాచరైః కృతవైరాః, ఏతే అస్మాసు వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః. ౧౮

రాక్షసా వివిధా వాచో విసృజంతి మహావనే.
హింసావిహారా వైదేహి న చింతయితు మర్హసి, ౧౯॥

లక్ష్మణేనైవ ముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా.
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవాదినం, ౨౦॥

అనార్యాఽకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన.
అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్, ౨౧॥

రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా తేనైతాని ప్రభాషసే. ౨౨

నైత చ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ య ద్భవేత్,
త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు. ౨౩

సుదుష్ట స్త్వం వనే రామ మేక మేకోఽనుగచ్ఛసి.
మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భరతేన వా. ౨౪

కిం తత? ఇత్యత్రాహ (రాక్షసా ఇతి.) వాచో విసృజంతి, అస్మన్మోహనార్థ మితి.
౧౯-౨౦॥

(అనార్యేతి.) అనార్య దుశ్శీల. అకరుణారంభ దయాప్రసక్తిరహిత. తత్ర యుక్తి
(రామస్యేతి.)తేన అనార్యత్వాదికారణేన, రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని పూర్వోక్తవచనాని
షసే. ౨౨

(నైత దితి.) ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవే దితి యత్, ఏత
త్రం. నృశంసత్వాదిక మత్ర హేతుత్వేనోపాత్తం. ౨౩

(సుదుష్ట ఇతి.) ప్రయుక్తః ప్రేషితః. ౨౪

(లక్ష్మణసంప్రేషణాయ సీతాయా యత్నః)

తన్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా,
కథ మిందీవరశ్యామం పద్మపత్రనిభేక్షణం.
ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయేయం పృథగ్జనం, ౨౫॥

సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాం స్త్యక్ష్యే న సంశయః.
రామం వినా క్షణ మపి న హి జీవామి భూతలే, ౨౬॥

ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణం.
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ స్సీతాం ప్రాంజలి ర్విజితేంద్రియః, ౨౭॥

ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం దైవతం భవతీ మమ.
వాక్య మప్రతిరూపం తు న చిత్రం స్త్రీషు మైథిలి, ౨౮॥

స్వభావ స్త్వేష నారీణా మేవం లోకేషు దృశ్యతే.
విముక్తధర్మా శ్చపలా స్తీక్ష్ణా భేదకరా స్త్రియః, ౨౯॥

న సహే హీదృశం వాక్యం వైదేహి జనకాత్మజే.
శ్రోత్రయో రుభయో ర్మేఽద్య తప్తనారాచసన్నిభం, ౩౦॥

(తన్న సిధ్యతీతి.) పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం. ౨౫-౨౬

(ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్య మితి.) అప్రధానే దుహాదీనా మితి కర్మ ణ్యప్రధానే ద్వితీయా. సీతాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి (విజితేంద్రియ ఇతి,) ౨౭

(ఉత్తర మితి.) అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం, విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాది ధర్మాః, చపలాః చంచలచిత్తాః, తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః. భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్య విచ్ఛేదకరాః. ౨౮-౩౦

ఉపశృణ్వంతు మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః.
న్యాయవాదీ యథాఽన్యాయ ముక్తోఽహం పరుషం త్వయా, ౩౧

ధిక్త్వా మద్య ప్రణశ్య త్వం య న్మా మేవం విశంకసే.
స్త్రీత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితం, ౩౨

గమిష్యే యత్ర కాకుత్‌స్థ స్స్వస్తి తేఽస్తు వరాననే.
రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః, ౩౩

నిమిత్తాని హి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే.
అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పున రాగతః, ౩౪

(నవేత్యేత న్న జానామి వైదేహి జనకాత్మజే)
లక్ష్మణే నైవ ముక్తా సా రుదంతీ జనకాత్మజా.
ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా, ౩౫

గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ. ౩౬

ఆబంధిష్యేఽథవా త్యక్ష్యే విషమే దేహ మాత్మనః,
పిబా మ్యహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం.
న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే, ౩౭

(ఉపశృణ్వంత్వితి.) మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః, న్యాయవాదీ అహం, త్వయా, అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః, తథా ఉపశృణ్వంతు. ౩౧

(ధిక్త్వామితి.) ఉభసర్వతసో రిత్యాదినా ధిగ్యోగే ద్వితీయా. ౩౨—౩౫

(గోదావరీ మిత్యాది.) ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి, విషమే భృగ్వాదివిషమస్థలే, పాతేనేతి శేషః. స్పృశే స్పృశామి. ౩౭

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

ఇతి లక్ష్మణ మాక్రుశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా.
పాణిభ్యాం రుదతీ దుఃఖా దుదరం ప్రజఘాన హ, ౩౭

తా మార్తరూపాం విమనా రుదంతీం సౌమిత్రి రాలోక్య విశాలనేత్రాం
ఆశ్వాసయామాస న చైవ భర్తు స్తం భ్రాతరం కించి దువాచ సీతా. ౩౮

తతస్తు సీతా మభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించి దభిప్రణమ్య చ,
అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీప మాత్మవాన్. ౪౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పఞ్చచత్వారింశ స్సర్గః.

(ఇతీతి.) ఆక్రుశ్య వినింద్య. (తా మితి.) (భర్తుర్భ్రాతరం న కించి దువాచేతి.) ఆశ్వాసనవ్యాజేన గమనవిళంబం కరోతీతి కోపేనేతి శేషః. ౩౭-౩౮

(తత స్త్వితి.) (కించి దితి.) కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః. (బహుశోఽన్వీక్షమాణ ఇతి.) కథ మేనా మేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామి త్యనుశయేన బహుశోఽన్వీక్షణం. ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్, అస్మిన్ సర్గే సార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ షట్చత్వారింశ స్సర్గః

తయా పరుష ముక్తస్తు కుపితో రాఘవాఽనుజః,
స వికాంక్షన్ భృశం రామం ప్రతస్థే నచిరాదివ. ౧

త దాసాద్య దశగ్రీవః క్షిప్ర మంతర మాస్థితః,
అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్. ౨

శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ,
వామే చాంసేఽవసజ్యాఽథ శుభే యష్టికమండలూ. ౩

అథ షట్చత్వారింశ స్సర్గః

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలం దర్శయ త్యేకాదశభి స్సర్గైః. రావణ ప్రలోభనమాహ షట్చత్వారింశే (తయా పరుష మిత్యాది.) వికాంక్షన్ అనిచ్ఛన్నేవ. రామ ముద్దిశ్య ప్రతస్థే. నచిరా దివ అవిళంబిత మేవ. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకార ఇతి వా. యద్వా, నచిరా దివ. సీతా త్యాగాఽసహిష్ణుతయా పాదౌ పశ్చా దాకర్షతః, రామ ప్రాప్తిత్వరా తు పురతః కర్షతీ తివశబ్దస్య భావః. ౧

(త దితి.) ఆస్థితః అవకాశం ప్రతీక్షమాణ స్థ్సితో దశగ్రీవః, తదేవ అంతరం అవకాశం, ఆసాద్య. వైదేహీం, అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనాఽఽజగామ. పరివ్రాజకో భిక్షుః, తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్. ౨

పరివ్రాజకలింగా న్యాహ (శ్లక్ష్ణేతి.) శిఖీ. అదంతత్వాభావేపి వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధే రనిత్యత్వేన యణభావః. ఉపానహీత్యత్ర ఇని రార్షః. యష్టిః త్రిదండం, శిఖీ త్యనేన సాహచర్యాత్. అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యా స్సీతాయాః విశ్వాసాయ ధృతత్వా దిత్థ మేవ యతిలింగ మితి దర్శితం. తథాఽఽహాంగిరాః 'యతే ర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాఽసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం బ్రుసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనం. యస్యైత ద్విద్యతే లింగం స యతి ర్నేతరో యతి' రితి. పరివ్రాజక

(రావణస్య సీతాసమీపాగమనం)

పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహీం సముపాగమత్, ౩

తా మాససాదాఽతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం వనే.
రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యా మివ మహ త్తమః. ౪

తా మపశ్య త్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినీం,
రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవ ద్భృశదారుణః, ౫

త ముగ్రతేజఃకర్మాణం జనస్థానరుహా ద్రుమాః.
సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః, ౬

శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనం.
స్తిమితం గంతు మారేభే భయా ద్గోదావరీ నదీ, ౭

రూపేణే త్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదిక ముక్తం. సముపాగమ దితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః క్రియాపదప్రయోగః. ౩

(తా మితి.) భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, మహత్తమ ఇత్యభూతోపమా సంధ్యాయాం మహత స్తమసోఽసంభవాత్. ౪

(తా మితి.) గ్రహః అంగారకః, శనైశ్చరో వా. స రోహిణీ మివ భృశదారుణో రావణ స్తా మపశ్యత్. యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం లోకాఽనర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణ మితి భావః ౫

దారుణత్వం ప్రకటయతి (త ముగ్ర మితి.) ౬

(శీఘ్రస్రోతా ఇతి.) శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహః. వీక్షంతం వీక్షమాణం. స్తిమిత మితి క్రియావిశేషణం. ౭

రామస్య త్వంతరప్రేప్సు ర్దశగ్రీవ స్తదంతరే.
ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః, ౮॥

అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తార మనుశోచతీం.
అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రా మివ శనైశ్చరః, ౯॥

స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవాఽఽవృతః.
అతిష్ఠ త్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీం, ౧౦॥

శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం.
ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితాం, ౧౧॥

స తాం పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీం.
అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః, ౧౨॥

స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోష ముదీరయన్.
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః, ౧౩॥

(రామస్యేతి.) రామస్యాంతరప్రేప్సుః విశ్లేషాఽన్వేషీ, తదంతరే తస్మి న్నవకాశే, ప్రథమం సీతా ముద్దిశ్య గమనం, అథాఽఽశ్రమ సమీపగమనం, తత స్సీతాదర్శనం, తత స్సన్నికర్షగమన మితి క్రమః. ౮॥

అథాఽభిముఖగమన మాహ (అభవ్య ఇతి.) అభవ్యః దుర్జనః, భవ్యరూపేణ సుజనరూపేణ. (అనుశోచతీ మితి.) ఆగమకాపనస్యాఽనిత్యత్వా న్నుమభావః. ౯॥

(స ఇతి.) పాపః అంతఃపాపాత్మా, భవ్యరూపేణ బాహ్యాకారేణోపలక్షితః. ౧౦॥

(శుభా మిత్యాది.) బాష్పశోకాభిపీడితాం రామాఽఽర్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యాభ్యంతరావస్థావతీం, పీతకౌశేయం వస్త్ర ఇతి పీతకౌశేయవాసినీం, ఇన్యంతాత్ జీప్ అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మా దపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః. ౧౨॥

(స ఇతి.) బ్రహ్మఘోషం 'ఉపనిషద మావర్తయే' దిత్యుక్త పరివ్రాజకోచిత వేదఘోషం, ప్రశ్రితం వినయాన్వితం, రహితే విజనప్రదేశే. ౧౩॥

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

తా ముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియం.
విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంస హ, ౧౪

కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని.
కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవ హి బిభ్రతీ, ౧౫

హ్రీః కీర్తిః శ్రీః శ్శుభా లక్ష్మీ రప్సరా వా శుభాననే.
భూతి ర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ, ౧౬

సమా శ్శిఖరిణ స్స్నిగ్ధాః పాండురా దశనా స్తవ.
విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే,
విశాలం జఘనం పీన మూరూ కరికరోపమౌ. ౧౭

(తా మితి.) లోకే ఉత్తమాం స్త్రియ మిత్యన్వయః. ప్రశ్నితం వాక్య మబ్రవీ దిత్యస్యైవ వివరణం (ప్రశశంసేతి.) ౧౪

(కా త్వ మితి.) కాంచనవర్ణాభే కాంచనతుల్యవర్ణే, కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవ స్థితా, పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వా దితి భావః. ౧౫

(హ్రీ రితి.) హ్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః, 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా వి' తి శ్రుతేః. శ్రీః కమలా, లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా, రతిః మన్మథస్త్రీ, స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా. ౧౬

(సమా ఇతి.) సమాః వైషమ్యరహితాః, శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః, ప్రశంసాయా మినిః. కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాఽగ్రా ఇత్యర్థః. స్నిగ్ధాః మసృణాః, రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే, జఘనం కటిపురోభాగః. 'పశ్చా న్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబేతు జఘనం పుర' ఇత్యమరః. ౧౭

ఏతా వుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ,
పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ.
మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ, ౧౯

చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని.
మనో హరసి మే కాంతే నదీ కూల మివాంభసా, ౨౦

కరాంతమిత మధ్యాసి సుకేశీ సంహత స్తని. ౨౧

నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ,
నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే. ౨౨

(ఏతా వితి.) ఉపచితౌ ఉన్నతౌ, వృత్తౌ వర్తులౌ, సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ, సమ్యక్ ప్రకృష్టం, వల్గితం చలనం యయో స్తౌ సంప్రవల్గితౌ, గురుత్వోన్నత్యాభ్యాం కించిచ్చలంతౌ ఏవ స్థితా విత్యర్థః పీనోన్నతముఖౌ – క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వే ప్యగ్రే ఔన్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః. తథా న భవత ఇమౌ, కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయో స్తౌ, కాంతౌ కామ్యమానౌ, మణిప్రవేకాభరణౌ– మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః. 'ప్రవేకానుత్తమోత్తమౌ' ఇత్యమరః. తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయో స్తౌ, రుచిరౌ శోభమానౌ, సూక్ష్మతరకౌశేయోత్తరీయచలన వశేన హఠా ద్దృష్టః ప్రకారో దురాత్మనా వర్ణ్యతే. ౧౯

(చారుస్మిత ఇతి.) చారవో దంతా యస్యా స్సా చారుదతీ, ఆర్షో దంతస్య దత్రాదేశః. ఛందోవద్భావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా. ఉగితశ్చేతి ఙీప్. సమా ఇత్యాదినా పూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తి రియం చారుస్మితత్వనిర్వాహాయ. విలాసోఽంభస్థానీయం, అతో న న్యూనోపమా. ౨౦

(కరాంతేతి.) కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశినీచక్రమానేన, మితం పరిచ్ఛిన్నం, మధ్యం యస్యా స్సా, (సంహత స్తనీతి.) పూర్వం సంహతా విత్యుక్తకల్పేపి పునరుక్తిః దుర్లభ లక్షణత్వవిస్మయేన. ౨౧

(నైవేతి.) ఏవంరూపా, దేవీ దేవస్త్రీ, దేవలోకే న దృష్టా, ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. నారీ మనుష్యస్త్రీ. ౨౨

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

రూప మగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే,
ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్త మున్మాదయంతి మే. ౨౩

సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తు మిహార్హసి,
రాక్షసానా మయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణాం. ౨౪

ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ,
సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తా న్యాచరితుం త్వయా. ౨౫

వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే,
భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్త మసితేక్షణే. ౨౬

కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే,
వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే. ౨౭

(రూప మితి.) లోకే ష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం. రూపం లావణ్యం. రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి. పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్. కి మత్ర తవాఽఽగమన మితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీ త్యర్థః. ౨౩

(సేతి.) ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్వ, నిలయ మితి శేషః. వస్తుం స్థాతుం. ౨౪

(ప్రాసాదాగ్రాణీతి.) సంపన్నాని సమృద్ధాని, ఆచరితుం సంచరితుం. ౨౫

(వరమితి.) వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది, త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం, మన్యే, నతు యాదృశ తాదృశం. ఏవ ముత్తరత్రాపి. యద్వా, మాల్యాదికం, త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్, వరం ప్రశస్తం. భవతీతి మన్యే. ౨౬

(కా త్వ మితి.) త్వం మే, దేవతా దేవస్త్రీతి, ప్రతిభాసి, తత్ర కా త్వం? కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ? ఉత మరుతాం? ఆహోస్వి ద్వసూనాం సంబంధినీ? వాకార స్సముచ్చయార్థః. తేన కి మాదిత్యాదీనా మిత్యపి సిద్ధ్యతి. ౨౭

నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః,
రాక్షసానా మయం వాసః కథం ను త్వ మిహాఽఽగతా. ౨౮

ఇహ శాఖామృగా స్సింహా ◈ ద్వీపివ్యాఘ్రమృగా స్తథా,
ఋక్షా స్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న బిభ్యసి. ౨౯

మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినాం,
కథ మేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే. ౩౦

కాఽసి కస్య కుతశ్చ త్వం కిన్నిమిత్తం చ దండకాన్,
ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరాన్ రాక్షససేవితాన్. ౩౧

ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన దురాత్మనా,
ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణ మాగతం.
సర్వై రతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ. ౩౨

తత్రాపి సంశయనివృత్తి మాహ (నేహేతి.) ౨౮

భయహేత్వంతర మాహ (ఇహేతి.) శాఖామృగాః వానరాః. ద్వీపం చర్మ, తద్యోగాత్ ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః, వ్యాజిఘ్రంతీతి వ్యాఘ్రాః, ద్వీప్యపేక్షయా కించిన్మహాంతోఽమీ. తరక్షవో మృగాదనాః మహావ్యాఘ్రాః. న బిభ్యసి న బిభేషి, కంకాః మాంసాదాః భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః. ౨౯

(మదేతి.) పంచమ్యర్థే షష్ఠీ తరస్వినాం బలవతాం. ౩౦

(కాఽసీతి.) కాఽసి కిన్నామధేయాఽసి? కస్య సంబంధినీ? కుతః కస్మా ద్దేశా దాగతాఽసి? ౩౧

(ఇతీతి.) ద్విజాతివేషేణ, సన్న్యాసివేషేణ, హితం సహితం, సత్క్రియతే ఏభి రితి సత్కారాః, పూజా ద్రవ్యాణి, తైః. ౩౨

◈ ద్వీపినో బిందువ్యాఘ్రాః

(రావణస్య సీతయా సంభాషణం)

ఉపనీయాఽఽసనం పూర్వం పాద్యేనాఽభినిమంత్ర్య చ.
అబ్రవీ త్సిద్ధ మిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనం, ౩౩

ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణం,
అశక్య ముద్వేష్టు ముపాయదర్శనం న్యమంత్రయ ద్బ్రాహ్మణవ త్తదాంగనా.

ఇయం బ్రుసీ బ్రహ్మణ కామ మాస్యతా మిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతా మితి,
ఇదం చ సిద్ధం వనజాత ముత్తమం త్వదర్థ మవ్యగ్ర మిహోపభుజ్యతాం. ౩౫

నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీం,
ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మన స్సమర్పయ త్స్వాత్మవధాయ రావణః. ౩౬

ఉక్తం వివృణోతి (ఉపనీయేతి.) పాద్యేన పాదోదకేన, అభినిమంత్ర్య సత్కృత్య. **తదా** పాద్యప్రదానానంతరం, సిద్ధ మిత్యేవాబ్రవీత్ పక్వాన్నం సిద్ధ మిత్యబ్రవీత్. ౩౩

ఉక్త మర్థం సర్గాన్తశ్లోకాభ్యాం వివృణోతి (ద్విజాతీత్యాది.) ద్విజాతివేషేణ సమాగతం. పాత్రం అలాబుప్రభృతి ష్వేకం, కుసుంభం మహారజనాఖ్యరంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం. తేన రక్త మితి ప్రాప్తస్యాణో లోప ఆర్షః, యద్వా. కుసుంభః కమండలుః. 'స్యాన్మహారాజనే క్లీబం కుసుంభం కరకే పుమా' నిత్యమరః. తదుభయధారిణం, అపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా, దర్శనం బుద్ధి ర్యస్య తం. **అత ఏవ** ఉద్వేష్టుం భోజయితు మశక్యం. **తం సమీక్ష్య. మైథిలీ.** బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా, న్యమంత్రయత్ బ్రాహ్మణాతిథివన్నిమంత్రితవతీ త్యర్థః. యద్వా, బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం, తదర్హమితి వతిః. యద్వా, మైథిలీ జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహారపరిపాటీ విజ్ఞాతకపటవేషాపి సన్యాసివేషధారణమాత్రేణ, ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం, అశక్యం తం న్యమంత్రయత్ 'కాషాయదండమాత్రేణ యతిః పూజ్యో న సంశయ' ఇతి వచనాదితి భావః. ౩౪

సత్కారప్రకార మాహ (ఇయ మితి.) ఇయం బ్రుసీ మునీనా మాసనం, ఆస్యతాం, త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం. ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం, ఇహ స్థలే, అవ్యగ్ర ముపభుజ్యతాం, ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేఽన్వయః. (నిమంత్ర్యమాణ ఇతి.) ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్నమి త్యతిథయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం. ధృతం ధీరం యథా తథా. మనోవిశేషణం వా. తస్యా హరణే, మన స్సమర్పయత్ నిహితవాన్. ౩౫ - ౩౬

✤ తత స్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా,
వివీక్షమాణా హరితం దదర్శ త న్మహ ద్వనం నైవ తు రామలక్ష్మణౌ ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

రావణేన తు వైదేహీ తథా పృష్టా జిహీర్షతా,
పరివ్రాజకలింగేన శశంసాఽఽత్మాన మంగనా. ౧

బ్రాహ్మణ శ్చాఽతిథి శ్చాఽయ మనుక్తో హి శపేత మాం,
ఇతి ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచన మబ్రవీత్. ౨

(తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, మృగయాగతం మృగయార్థం గతం, పతిం ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ, హరితం యత్ర గతౌ తౌ తాం దిశం. వివీక్షమాణా వివిధం పశ్యంతీ, మహ ద్వనమేవ దదర్శ, రామలక్ష్మణౌ తు న దదర్శ. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే. రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

అథ సప్తచత్వారింశ స్సర్గః

అథ మైథిలీ ఆర్జవేన స్వస్వరూప ముక్త్వా రావణాఽనార్జవదర్శనేన స్వపాత్రివత్యాను రూపం త ముపాలభత (రావణేన త్విత్యాది.) జిహీర్షతా హర్తు మిచ్ఛతా, తేన కాపట్యేన పృష్టాపి యతిచిహ్నం పురస్కృత్య స్వయాథాత్మ్య ముక్తవతీతి భావః. ౧

యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సా కిమర్థ ముక్తవతీ త్యత్రాహ (బ్రాహ్మణ శ్చేతి.) ౨

✤ (తత ఇతి.) సువేషం శోభనాకారం, ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ, వివీక్షమాణా వివిధ మీక్షమాణా, హరితం శ్యామం ఇతి రామానుజీయం.

(సీతయా ఆత్మవృత్తాంత కథనం)

దుహితా జనకస్యాఽహం మైథిలస్య మహాత్మనః,
సీతా నామ్నాఽస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమ. ౩

ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే,
భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ. ౪

తత స్త్రయోదశే వర్షే రాజాఽమంత్రయత ప్రభుః,
అభిషేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః. ౫

తస్మిన్ సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాఽభిషేచనే,
కైకేయీ నామ భర్తార మార్యా సా యాచతే వరం. ౬

కాఽసీ త్యస్యోత్తర మాహ (దుహితేతి.) కస్యే త్యస్యోత్తర మాహ (రామేతి) ౩

కుతశ్చి దిత్యాదే రుత్తరమాహ (ఉషిత్వేత్యాదినా.) వివాహానంతరం, ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరా నుషిత్వా, తత్ర సర్వకామసమృద్ధినీ- కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణ స్రక్చందనాదిని, తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః. భావే నిష్ఠా. తద్వతీసతీ, మానుషాన్ భోగాన్ రతిక్రీడాః, అగ్రామ్యత్వాయ మానుషా నిత్యుక్తం. వస్తుత స్స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషా నిత్యవశ ముక్తవతీ. యద్వా, మానుషాన్ మనుష్యత్వే నాఽవతీర్ణ రామకృతాన్ భోగాన్. అమానుషానితి వా చ్ఛేదః. మనుష్యదుర్లభాన్ దివ్యాన్ భోగా నిత్యర్థః. భుంజానా, అభవ మితి శేషః. సర్వకామసమృద్ధిని ఇతి సప్తమ్యంతపాఠే - సర్వకామ సమృద్ధిని, ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశస్య రామస్య, పూజాయాం బహువచనం. వ్రీడయా భర్తృనామా గ్రహణం. నివేశనే గృహే, ద్వాదశ సమాః ద్వాదశ వత్సరాన్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. అమానుషాన్ భోగాన్, భుంజానా అనుభవంతీ సతీ, ఉషిత్వా ఉషితవ త్యస్మి. వ్యత్యయేన త్వాప్రత్యయః. ౪

(తత ఇతి.) రాజా దశరథః, అమంత్రయత అకథయత్. రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః, మంత్రిశ్రేష్ఠై రితి యావత్. రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః. ౫

(తస్మి న్నితి.) తస్మిన్ రామాభిషేచనే, సంభ్రియమాణే సతి, ఆర్యా పూజ్యా, మమ శ్వశ్రూ రిత్యర్థః. సా ప్రసిద్ధా, కైకేయీ, వరం, యాచతే అయాచత. ౬

ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే,
మమ ప్రవ్రాజనం భర్తు ర్భరతస్యాఽభిషేచనం.
ద్వౌ వయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమం, ౭౪

నాఽద్య భోక్ష్యే నచ స్వప్స్యే న పాస్యే చ కథంచన.
ఏష మే జీవితస్యాంఽతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౮౪

ఇతి బ్రువాణాం కైకేయీం శ్వశురో మే స మానదః.
అయాచతాఽర్థై రన్వర్థై ర్న చ యాచ్ఞాం చకార సా, ౯౪

మమ భర్తా మహాతేజా వయసా ❖ పంచవింశకః.

కం వరం క మయాచతే త్యత్రాహ (ప్రతిగృహ్యేతి.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కైకేయీ, మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం, సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం, నృపోత్తమం దశరథం, సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ శాపయిత్వా, యద్వా, సుకృతేనోపకారేణ, ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య, స్వకృత ప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యే త్యర్థః. మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచన మిత్యేకంరూపౌ ద్వౌ వరౌ వయాచత. ౭౪

(నాఽద్యేతి.) పాస్య ఇత్యాత్మనేపద మార్షం. ఏషః అభిషేకః. ౮౪

(ఇతీతి.) మానదః బహుమానప్రదః, అన్వర్థైః అర్థానుగతైః, సప్రయోజనై రితి యావత్. ఉపభోగక్షమై రిత్యర్థః. అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః, కైకేయీ మయాచత. వరద్వయ ప్రతినిధిత్వే నైతా నర్థాన్ ప్రతిగృహాణేతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః. సా, తాం యాచ్ఞాం, న చకార నాంగీచకార. ౯౪

వస్తుతో మమ భర్తా ప్రవ్రాజనాఽయోగ్యః, బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చే త్యాహ (మమ భర్తేతి.) పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశతిః, వయసా పంచవింశతివర్షా ణ్యర్హతీతి పంచవింశకః. వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వున్సంజ్ఞాయామి త్యార్షియో డ్వున్ప్రత్యయః. సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదంత

❖ నన్విదానీ మేవ రామః పంచవింశతివర్షః, దేవీ చాష్టాదశవర్షేతి కిం న గృహ్యత? ఇతి చేత్. తదానీంతనవృత్తాంత స్యేదానీ ముచ్యమానత్వా దిదానీ మష్టత్రింశద్వర్షత్వా ద్దేవ్యా

(సీతయా ఆత్మవృత్తాంతకథనం)

అష్టాదశ హి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే, ౧౦౪

రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాన్ సత్యవాన్ శుచిః.
విశాలాక్షో మహాబాహు స్సర్వభూతహితే రతః, ౧౧౪

గ్రహణ మితి తదంతవిధిః. పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః. వయఃపరిమాణం వననిర్గమనకాలికం. మమ జన్మని సతి వర్షా ణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే. రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం, తదనంతరం వైదేహ్యా సహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసం కృతవాన్, తతః పరం త్రయోదశే వర్షే యౌవరాజ్యాభిషేకారంభః, తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షార్హః. తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ వత్సరాః, పంచవట్యాం త్రయః, వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతాహరణం. సీతాయాశ్చ భూగర్భా దావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః, తతో వివాహానంతర మయోధ్యాయాం ద్వాదశ, ఇత్యేవ మష్టాదశవర్షా గతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం, విస్తరేణా౽యమర్థ ఊనషోడశవర్షో మ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది. ఇదానీం తు రామః అష్టత్రింశద్వర్షః. మమ త్వేకత్రింశద్వర్షా గతాః. ఇదానీం తు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే. అస్మిన్ శ్లోకే మమ భర్తేత్యత్ర భకారో గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం. అష్టసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧౦౪

ఏవం వనవాసాయోగ్యం వయ ఇత్యుక్త్వా గుణవత్తయా ప్రవ్రాజనానర్హత్వ మాహ (రామేతీతి.) గుణవాన్ సౌశీల్యవాన్. ౧౧౪

స్త్వేకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చ పంచవింశకశబ్దస్య న ముఖ్యార్థస్వీకార స్స్యాత్. తయో ర్వయోగణనాక్రమ స్త్వేవం-రామస్య త్రయోదశే వర్షే సీతాపాణిగ్రహణం, తదారభ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశసంవత్సర పర్యంతం వాసః, తతః పంచవింశే వనవాసారంభః,'తథా సంవసత స్తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై, రమత శ్చానుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశే' త్యుక్తత్వా న్మున్యాశ్రమేషు దశ. పంచవట్యాం త్రయః. తథా చేదానీం రామస్యా౽ష్టత్రింశద్వర్షాణీతి సిద్ధం. తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావియోగశ్చ. తత శ్చైకోనచత్వారింశే పట్టాభిషేక ఇతి గమ్యతే. దేవ్యాస్తు షష్ఠే పాణిగ్రహణం, సప్తమే అయోధ్యాప్రవేశః, తదారభ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశసంవత్సరపర్యంతం వాసః, తత శ్చైకోనవింశే వనవాసప్రారంభః, తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ, పంచవట్యాం త్రయః, ఇత్యేకత్రింశత్. ద్వాత్రింశే రామవియోగో లంకాప్రవేశశ్చ. తత స్త్రయస్త్రింశే రామేణ సహ పట్టాభిషేక ఇతి వివేకః. ఇతి కాచన టీకా.

కామార్తస్తు మహాతేజాః పితా దశరథ స్స్వయం.
కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం నాఽభ్యషేచయత్. ౧౨

అభిషేకాయ తు పితు స్సమీపం రామ మాగతం.
కైకేయీ మమ భర్తార మిత్యువాచ ధృతం వచః, ౧౩

తవ పిత్రా సమాజ్ఞప్తం మమేదం శృణు రాఘవ.
భరతాయ ప్రదాతవ్య మిదం రాజ్య మకంటకం, ౧౪

త్వయా హి ఖలు వస్తవ్యం నవ వర్షాణి పంచ చ.
వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయాఽనృతాత్, ౧౫

తథే త్యుక్త్వా చ తాం రామః కైకేయీ మకుతోభయః.
చకార తద్వచ స్తస్యాః మమ భర్తా దృఢవ్రతః, ౧౬

ఏవంభూతస్య ప్రవ్రాజనం దశరథదోషకృత మిత్యాహ (కామార్త ఇతి.) నాభ్యషేచయత్, కైకేయీ సమ్మతిం వినేతి శేషః. తత్ర హేతుః (ప్రియకామార్థ మితి.) ప్రియకరణకామాయ. ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణ నిర్వాహాయేత్యర్థః. తవ ప్రియం కరిష్యామీతి ప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణే హేతుః (కామార్త ఇతి.) కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్కరిష్యా మీతి ప్రతిజ్ఞాయ, పశ్చా ద్రామప్రవ్రాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తు మక్షమో నాభ్యషేచయ దిత్యర్థః. ౧౨

(అభిషేకాయేతి.) సామాన్యత ఆహ్వానే నాఽభిషేకాయ భవితు మర్హతి మదాహ్వాన మిత్యాగత మిత్యర్థః. ధృతం ధైర్యయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. ౧౩

(తవేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్వద్విషయే పిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం, మమ మత్తః, శృణు, ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం, తదర్థం త్వయా, నవ పంచ చ వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణీ త్యర్థః. వనే వస్తవ్యం. తదర్థం ప్రవ్రజ, అనృతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగ రూపాత్. ౧౪-౧౫

(తథేతీతి.) అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః. ౧౬

(సీతయా ఆత్మవృత్తాంతకథనం)

* దద్యా న్న ప్రతిగృహ్ణీయా త్సత్యం బ్రూయా న్న చాఽనృతం.
ఏత ద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రత మనుత్తమం, ౧౭॥

తస్య భ్రాతా తు ♁ ద్వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్.
రామస్య పురుషవ్యాఘ్రః సహాయ స్సమరేఽరిహా, ౧౮॥

స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః.
అన్వగచ్ఛ ద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ, ౧౯॥

జటీ తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః.
ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః, ౨౦॥

దృఢవ్రత ఇత్యుక్త ముపపాదయతి (దద్యా దితి) ధ్రువం నిశ్చలం, అనుత్తమం అవశ్యపరిపాలనీయం. ౧౭॥

(తస్యేతి.) ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః. అణ్ ప్రత్యయః. మాతు రుత్సంఖ్యే త్యుదాదేశాభావ ఆర్షః. గుర్వక్షరం చ ఛాందసం. (అరిహేతి.) ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మాదిభిన్నేప్యుపపదే క్విప్. యద్వా, అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వా ద్వా క్విప్. ౧౮॥

(స ఇతి.) మయా సహ అన్వగచ్ఛ దిత్యన్వయః. ౧౯॥

(జటీతి.) తాపసరూపస్యాఽనేకత్వాపత్త్యా జ్జటీతి విశేషయతి. ౨౦॥

---

* తనిశ్లోకీ, (దద్యా దిత్యనేన) అర్థినాం యావ దపేక్షితం దానం వివక్షితం. న ప్రతిగృహ్ణీయా దిత్యనేనాఽవాప్తసమస్తకామత్వం వ్యజ్యతే.

♁ ద్వైమాత్రః ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం, సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యా త్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః.
విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీర మోజసా, ౨౦

సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తు మిహ త్వయా.
ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్య మాదాయ పుష్కలమ్, ౨౧
(రురూ౯ గోధా౯ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషా౯ బహూ౯)

స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాఽఽచక్ష్వ తత్త్వతః.
ఏకశ్చ దండకారణ్యే కి మర్థం చరసి ద్విజ, ౨౨

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః,
ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః, ౨౩

యేన విత్రాసితా లోకా స్సదేవాసురపన్నగాః
అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః, ౨౪

(తే వయ మితి.) కృతే ప్రయోజనాయ క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్, సంపదాదిత్వాత్ క్విప్. గంభీరం దుష్ప్రవేశం, ఓజసా బలేన, 'ఓజో దీప్తౌ బల' ఇత్యమరః. ౨౦

(సమాశ్వసేతి.) సమాశ్వస సమాశ్వసిహి. విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః. వస్తుం స్థాతుం, శక్యం, పవిత్రదేశత్వా దితి భావః. పుష్కలం సమగ్రం. ౨౧

(స త్వ మితి.) స త్వం ఏవం సమాశ్వస్త స్త్వం, కులం గృహం, 'కుల మన్వయసంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపీ' తి నిఘంటుః. నను, సన్న్యాసినం ప్రతి కులగోత్రప్రశ్నోఽనుపపన్నః. ఏకాకితయాఽరణ్యే సంచారశ్చ యతే ర్ధర్మ ఏవ. అతోఽసంగత ఇవ ప్రతిభాతీతి చేత్. ఉచ్యతే. పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోఽయం. 'భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశే' దితి శ్రుత్యా భిక్షోర్గ్రామసమీపారణ్యే వస్తవ్యం, నతు గ్రామప్రసంగరహితేఽరణ్య ఇతి, కథం భవా౯ భిక్షాప్రదజనరహిత శ్చరసీ? తి ప్రశ్న ఉపపద్యతే. ౨౨

(ఏవ మితి.) ఆత్మవైభవ ప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం ఝటితీత్యుక్తం. ౨౩

(యేనేతి.) లోకాః జనాః. ౨౪

(రావణేన ఆత్మప్రభావకథనపూర్వకం దుర్భావప్రఖ్యాపనమ్)

◈ త్వాం తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీం.
రతిం స్వకేషు దారేషు నాఽధిగచ్ఛా మ్యనిందితే, ౨౬

బహ్వీనా ముత్తమస్త్రీణా మాహృతానా మితస్తతః.
సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాఽగ్రమహిషీ భవ. ౨౭

లంకా నామ సముద్రస్య మధ్యే మమ మహాపురీ,
సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని, ౨౮

తత్ర సీతే మయా సార్ధం వనేషు విహరిష్యసి.
న చాఽస్యాఽరణ్యవాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని, ౨౯

పంచ దాస్య స్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః.
సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యది, ౩౦

(త్వామితి.) కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం. ౨౬

(బహ్వీనా మితి.) ఉత్తమస్త్రీణా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౭

(లంకేతి.) సముద్రమధ్యే వర్తమానే, నగమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే, నివిష్టా కృతనివేశా, సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, పరిక్షిప్తా పరివృతా, పురీ మమ, అస్తీతి శేషః. ౨౮

(తత్రేతి.) వనేషు ఉద్యానేషు. అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౯

(పంచేతి.) పంచసహస్రాణి దాస్య స్త్వాం పరిచరిష్యంతి. ౩౦

◈ (త్వాం) మమేష్టదేవతా మిత్యర్థః. దృష్ట్వా, స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషు చ, రతి మిచ్ఛాం, నాఽధిగచ్ఛామి. మమేష్టదేవతాయా స్తవ దర్శనేనాఽఽనందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః ఇతి తత్త్వదీపికా.

◆ రావణే నైవ ముక్తా తు కుపితా జనకాత్మజా.
ప్రత్యువాచాఽనవద్యాఙ్గీ త మనాదృత్య రాక్షసం, ౩౧

మహాగిరి మివాఽకంప్యం మహేంద్రసదృశం పతిం.
మహోదధి మివాఽక్షోభ్య మహం రామ మనువ్రతా, ౩౨

సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలం.
సత్యసంధం మహాభాగ మహం రామ మనువ్రతా, ౩౩

మహాబాహుం మహోరస్కం సింహవిక్రాంతగామినం.
నృసింహం సింహసంకాశ మహం రామ మనువ్రతా, ౩౪

(రావణేనేతి.) తుశబ్దేన పూర్వోక్తోపచారవచనవిలక్షణవచనా. ౩౧

(మహాగిరి మితి) మహేంద్రసదృశం పతిం పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్య మిత్యర్థః. అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యా స్సా, రామ ముద్దిశ్యాఽనువ్రతా. ౩౨

(సర్వేతి) న్యగ్రోధపరిమండలం వటవృక్ష మివ మహాపరిణాహం, యద్వా, న్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం, తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీయ మితి వా. యద్వా, 'కూపోదకం వటచ్ఛాయా యువతీనాం స్తనద్వయం, శీతకాలే భవ త్యుష్ణ ముష్ణకాలే చ శీతల' మిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేపి సర్వజనానుకూల మిత్యర్థః. ౩౩

(మహాబాహు మితి.) సింహవ ద్విక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం, సగర్వ మితి యావత్. తథా గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామినం. సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం, నృసింహం పురుషశ్రేష్ఠం. ౩౪

◆ (రావణేనేతి.) రావణేన పుత్రసదృశే నేతి శేషః. ఏవం ప్రార్థనారూపేణోక్తాపి అతితామస భక్తో రావణః శ్రీరామవియోగం సంపాదయతీతి కుపితా జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతయా రావణదూషణం)

పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియం.
పృథుకీర్తిం మహాత్మాన మహం రామ మనువ్రతా, ౩౪

త్వం పున ర్జంబుక స్సింహీం మా మిచ్ఛసి సుదుర్లభాం.
నాఽహం శక్యా త్వయా స్ప్రష్టు మాదిత్యస్య ప్రభా యథా, ౩౫

పాదపాన్ కాంచనా న్నూనం బహూన్ పశ్యసి మందభాక్.
రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసి రావణ, ౩౬

క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రో స్తరస్వినః.
ఆశీవిషస్య వదనా ద్దంష్ట్రా మాదాతు మిచ్ఛసి, ౩౭

మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తు మిచ్ఛసి.
కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాన్ గంతు మిచ్ఛసి, ౩౮

(పూర్ణేతి.) రాజవత్సం రాజకుమారం. ౩౪

ఏవం స్వభర్తు రతిశయ ముక్త్వా తస్య హీనత్వ మాహ (త్వ మిత్యాదినా.) త్వం తు. జంబుకః గోమాయుః, నిగిర్యాధ్యవసానం. తథా సింహీ మిత్యత్రాపి. ఆదిత్యస్య ప్రభేవ రామస్యాఽవినాభూతాఽహం త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యేత్యర్థః. ౩౫

(పాదపా నితి.) ఆసన్నమరణాః వృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః. మందభాక్ మందభాగ్యః. యద్వా, మందం క్షీణం ఆయురాదికం భజతీతి మందభాక్, మదభిలాషయుక్త స్త్వం సద్యో మరిష్యసీతి భావః. ౩౬

(క్షుధితస్యేతి.) సర్వాత్మనా ఆదానస్యాఽశక్యత్వజ్ఞాపనాయ విశేషణాని. ఆశీవిషస్య సర్పస్య, చకారో ద్రష్టవ్యః, క్షుధితస్య తరస్విన ఇతి చాఽఽశీవిషస్యాపి విశేషణం. అత్ర సదృశయో ర్వాక్యార్థయో రైక్యారోపా న్నిదర్శనాలంకారః. ౩౭

(మందర మితి.) అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసీ త్యనుషజ్యతే స్వస్తిమాన్ సుఖిత ఇత్యర్థః. ౩౮

అక్షి సూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి చ క్షురం.
రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి, ౪౦౫

అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తు మిచ్ఛసి.
సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తు మిచ్ఛసి.
యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితు మిచ్ఛసి, ౪౨

అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాఽఽహర్తు మిచ్ఛసి,
కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తు మిచ్ఛసి ౪౩

అయోముఖానాం శూలానా మగ్రే చరితు మిచ్ఛసి,
రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి. ౪౪

యదంతరం సింహసృగాలయో ర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః,

(అక్షీతి.) స్వాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షేణ మార్జనం కరోషి. లేక్షి లేహనం కరోషి. లిహ ఆస్వాదన ఇత్యస్మా ల్లుగ్వికరణస్థా ద్ధాతో ర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం. క్షురం తీక్ష్ణధారం శస్త్రం, అధిగంతుం ప్రాప్తుం. ౪౦౫

(అవసజ్యేతి) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అవసజ్య బద్ధ్వా. ౪౨

(అగ్ని మితి.) కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం. ౪౩

(అయోముఖానా మితి.) అయోముఖానాం అయోమయాగ్రాణాం, శూలానా మగ్రే శూలాగ్రపఙ్క్తిషు. సంచరితు మిచ్ఛసీ త్యర్థః. ౪౪

ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణనికృష్టత్వం చ సదృష్టాంత మాహ (య దంతర మిత్యాదినా.) సింహ సృగాలయోః. 'సృగాలో వంచకః క్రోష్టే' త్యమరః. యత్, అంతరం భేదః, తారతమ్య మితి యావత్. 'అంతర మవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే, ఛిద్రాత్మీయవినాబహి రవసర మధ్యేంతరాత్మని చే' త్యమరః. వనే జలే విషయే, 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః.

(సీతయా రావణదూషణం)

సురాగ్ర్యసౌవీరకయో ర్యదంతరం తదంతరం వై తవ రాఘవస్య చ ౪౫

యదంతరం కాంచనసీసలోహయో ర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః,
యదంతరం హస్తిబిడాలయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే స్తవైవ చ. ౪౬

యదంతరం వాయసవైనతేయయో ర్యదంతరం మద్గుమయూరయో రపి,
యదంతరం సారసగృధ్రయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే స్తవైవ చ. ౪౭

తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్ముకబాణపాణౌ,
హృతాఽపి తేఽహం న జరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయాఽవగీర్ణం. ౪౮

ఇతీవ త ద్వాక్య మదుష్టభావా సుధృష్ట ముక్త్వా రజనీచరం తం,
గాత్రప్రకంపవ్యథితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదళీవ తన్వీ. ౪౯

స్యందినికా-స్యందితుం ప్రస్రవితుం శీల మస్యా అస్తీతి స్యందినికా. తాచ్ఛీల్యే ణినిః, అల్పార్థే కప్రత్యయః. కే ణ ఇతి హ్రస్వః. క్షుద్రనదీ స్యందినికా, సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం, సౌవీరకం కాంజికం. 'అరనాళకసౌవీరకుల్మాషాభిషుతాని చ, అవంతి సోమధాన్యామ్లకుంజలాని చ కాంజిక' మిత్యమరః. ౪౫

(యదితి.) కాంచనసీసలోహయో రిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే. కాంచనస్యాపి నవలోహేషు పరిగణనాత్. చందనవారి చందనపంకః. బిడాలో మార్జారః. ౪౬

(య దంతర మితి.) మద్గుః జలవాయసః, సారసో హంసవిశేషః. ౪౭

(తస్మి న్నితి.) తస్మిన్ రామే స్థితే సతి, జరాం జీర్ణతాం, మక్షికయా, అవగీర్ణం గ్రస్తం, వజ్రం హీరరత్నం, మక్షికయా తండులఖండభ్రాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్న మిత్యర్థః. యథా న జీర్ణం భవతి. యద్వా, మక్షికయా సహాఽవగీర్ణం భుక్తం, వజ్రం ఆజ్యం. 'వజ్రో వా ఆజ్య' మితి శ్రుతేః. యథా న జీర్ణం భవతీ త్యర్థః. తథా అహం త్వయా హృతాపి తే జీర్ణతాం, న గమిష్యే న గమిష్యామి, ప్రత్యుత తవైవ మరణం ప్రాపయిష్యామీ త్యర్థః. ౪౮

(ఇతీతి.) ఇతీవ ఉక్తప్రకారసదృశం, త ద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథా ఉక్త్వా సా సీతా, వాతోద్ధతా వాతాహతా, కదళీవ, గాత్రప్రకంపవ్యథితా శరీరకంపేన పీడితా, బభూవ. ౪౯

తాం వేపమానా ముపలక్ష్య సీతాం స రావణో మృత్యుసమప్రభావః,
కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచచక్షే భయకారణార్థం. ౫౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః,
లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచ హ. ౧

భ్రాతా వైశ్రవణస్యాఽహం సాపత్న్యో వరవర్ణిని,
రావణో నామ భద్రం తే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్. ౨

యస్య దేవా స్సగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః,
విద్రవంతి భయా ద్భీతా మృత్యో రివ సదా ప్రజాః. ౩

(**తా మితి.**) వేపమానాం కంపమానాం, ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయ ముపలక్ష్య, భూయో భయజననేన ఏషా స్వవశీకర్తుం శక్యేతి మత్వా; భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం, స్వం స్వకీయం, కులాదిక మాచచక్షే, కర్మ పౌరుషం. ౫౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

ఏవం బ్రువంతీం సీతాం రావణో భర్త్సయతి (ఏవ మిత్యాదినా.) **సంరబ్ధః** కుపితః, సంభ్రమావిష్టో వా. ౧

(భ్రాతేతి.) వైశ్రవణస్య, సపత్న్యా మాతు రపత్యం పుమాన్ సాపత్నః, సాపత్న ఏవ సాపత్న్యః. స్వార్థే ష్యఞ్. (యస్యేతి.) యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః, మృత్యో ర్భీతాః ప్రజాః ఇవ విద్రవంతి. ౨-౩

(రావణేన సీతాయా: భీషణం)

యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్ర: కారణాంతరే,
ద్వంద్వ మాసాదిత: క్రోధా ద్రణే విక్రమ్య నిర్జిత:. ౪

యద్భయార్త: పరిత్యజ్య స్వ మధిష్ఠాన మృద్ధిమత్,
కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నరవాహన:. ౫

యస్య త త్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభం,
వీర్యాదేవాఽఽర్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసం. ౬

మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి,
విద్రవంతి పరిత్రస్తా స్సురా శ్శక్రపురోగమా:. ౭

యత్ర తిష్ఠా మ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకిత:,
తీవ్రాంశు శ్శిశిరాంశుశ్చ భయా త్సంపద్యతే రవి:. ౮

(యేనేతి.) ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం ద్వైమాత్రః. సపత్నీ మాతృపుత్ర ఇత్యర్థః. కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే, ద్వంద్వం యుద్ధం, 'ద్వంద్వం కలహయుగ్మయో'రిత్యమరః. ౪

(యదితి.) స్వ మధిష్ఠానం స్వాం పురీం, కైలాస మధ్యాస్తే, ప్రబలావష్టంభార్థ మితి భావః. అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే త్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా. నరవాహనః కుబేరః. ౫

(యస్యేతి.) తత్ ప్రసిద్ధం, కామేన గచ్ఛతీతి కామగం, అధిష్ఠాతృకామానురూపం గచ్ఛతీ త్యర్థః. యేన పుష్పకేన, విహాయసం ఆకాశం, ఏతాదృశవిశేషణ విశిష్టో యో రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః, సోఽహ మితి పూర్వేణాన్వయః. ౬

(మమేతి.) విద్రవంతి విద్రవేయుః. ౭

(యత్రేతి.) యత్ర దేశే, తీవ్రాంశుశ్చ తీక్ష్ణాంశు రపి రవిః, మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతలాంశు స్సంపద్యతే. ౮

నిష్కంపపత్రా స్తరవో నద్యశ్చ స్తిమితోదకాః,
భవంతి యత్ర యత్రాఽహం తిష్ఠామి విచరామి చ. ౯

మమ పారే సముద్రస్య లంకా నామ పురీ శుభా,
సంపూర్ణా రాక్షసై ర్ఘోరై ర్యథేంద్రస్యాఽమరావతీ. ౧౦

ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా,
హేమకక్ష్యా పురీ రమ్యా వైడూర్యమయతోరణా. ౧౧

హస్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా,
సర్వకాలఫలై ర్వృక్షై స్సంకులోద్యానశోభితా. ౧౨

❁ తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ,
న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాం మనస్వినీ. ౧౩

(నిష్కంపేతి.) పత్రాణ్యపి న చలంతీత్యర్థః. ౯

(మమేతి.) పారే పారసదృశే త్రికూటే. సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్, యథేంద్రస్యాఽమరావతీ తథా మమ లంకాపురీ అసాధారణే త్యర్థః. అస్తీతి శేషః. ౧౦

లంకాం వర్ణయతి. (ప్రాకారేణేతి.) రజతమయత్వాత్ పాండురేణ, హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్మ్యశృంగణాదయో యస్యా స్సా. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః, తోరణో బహిర్ద్వారం, సంబాధా సంకులా. తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన. వినాదితా, సర్వః కాలో యేషాం తాని సర్వకాలాని, సర్వకాలసంభవానీ త్యర్థః. తాదృశాని ఫలాని యేషాం తై స్సర్వకాలఫలైః, సంకులోద్యానైః వ్యాప్తోద్యానైః. శోభితా, ఏతాదృశీ సా పురీ రమ్యే త్యన్వయః. ౧౧-౧౨

(తత్రేతి.) వసతీ వసంతీ. అపత్య మాగమశాసన మితి నుమభావః. (నారీణా మితి.) అధీగర్థేతి షష్ఠీ. మనస్వినీ తత్సమాసక్తే త్యర్థః. ౧౩

❁ (తత్రేతి.) తత్ర లంకాయాం, వసతీ త్వం మయా భృత్యేన, సమర్పితా నితి శేషః. మానుషా న్ దివ్యాంశ్చ భోగాన్, సహ ఏకదైవ, భుంజానా సతీ, మానుషీణాం నారీణా మితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ. న స్మరిష్యసి. కించ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య, గతాయుషః గతం ప్రాప్త మంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య, భగవతః శ్రీమన్నారాయణస్య, సంబంధిన ఇతి శేషః. నః అస్మాన్, స్మరిష్యసి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణేన సీతాయాః భీషణం)

భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని,
న స్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్య గతాయుషః, ౧౪

◈ స్థాపయిత్వా ప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేన యః,
మందవీర్య స్సుతో జ్యేష్ఠ స్తతః ప్రస్థాపితో హ్యయం. ౧౫

* తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా,
కరిష్యసి విశాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా. ౧౬

(భుంజానేతి.) మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్, దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్, గతాయుషః గతప్రాయాయుషః, అల్పాయుష ఇత్యర్థః. అనేన 'భుంజానా మానుషాన్ భోగా' నితి పూర్వం సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః. ౧౪

అథ రామస్య స్వాపేక్షయా ఉక్త మతిశయం ప్రతివక్తి (స్థాపయిత్వేత్యాదినా.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా, తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః. జ్యేష్ఠత్వేపి ప్రవ్రాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధ మిత్యాహ (తేనేతి.) తేన మందవీర్యేణ, గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్య మూఢమనసా, తాపసేన 'భగ్నాః కృషే ర్భాగవతా భవంతీతి' న్యాయేన అశూరేణ. తపస్వినా శోచ్యేన 'తపస్వీ తాపస శ్శోచ్య' ఇతి విశ్వః. అనేన ఇతఃపరం రాజ్యం సాధయిష్యతీ త్యాశా న కర్తవ్యే త్యుక్తం. ౧౫-౧౬

◈ (స్థాపయిత్వేతి.) యః. మందవీర్యః త మప్రియ మపి పుత్రం భరతం, అంతర్యామి ప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా, రాజ్య ఇతి శేషః. తత స్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా. జ్యేష్ఠః శ్రీమన్నారాయణః శ్రీరామః, 'జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతి' రితి సహస్రనామోక్తేః. సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* (తేనేతి.) భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్ట మరీణాం రాజ్యం యేన తేన. గతచేతసా మాయోపాధికేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావా ద్గతచేతస్కత్వం, 'న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత' ఇతి శ్రుతేః. తాపసేన తపస్వినా, తాపసానా మిన స్తాపసేనః, స చాసౌ తపస్వీ చ, తేన శ్రీరామేణ సహ, కరిష్యసి కిం? అయ మస్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపనా మితి శేషః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

♦ సర్వరాక్షసభర్తారం కామా త్త్వాయ మిహాఽఽగతం,
న మన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వ మర్హసి. ౧౭

‡ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి,
చరణేనాఽభిహత్యేవ పురూరవస మూర్వశీ. ౧౮

(సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభర్తారం, త్వయా ప్రార్థనీయ మిత్యర్థః. స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం, ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం. స్వయ మాగమనే హేతు (ర్మన్మథేతి.) ౧౭

ప్రత్యాఖ్యానఫల మాహ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యాన మూల మితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే. పరితాపం పశ్చాత్తాపం, పురూరవసం రాజానం, చరణేనాఽభిహత్య, ఉర్వశీవ – ఉరూన్ మహతో వశీకరోతీ త్యుర్వశీ, వశ కాంతౌ. పృషోదరాదిత్వా దుకారలోపః. గౌరాదిత్వాత్ జీష్. ఏవం హ్రస్వాది స్తాలవ్యాంతశ్చ. తథాచ మాఘయమకం– 'దధ త్యురోజద్వయ ము ర్వశీతలం భువో గతేవ స్వయ ము ర్వశీతల'మితి. నారాయణస్య ఊరౌ వసతీతి వ్యుత్పత్తావపి పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణలోపాదినా హ్రస్వాదిస్తాలవ్యాంత ఏవ చ యుక్తః. ఉర్వశీ కిల స్వయమేవ ప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పున స్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా. ౧౮

♦ (సర్వేతి.) సర్వరాక్షసభర్తారం, ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే. కామా త్తవ భృత్యో భవిష్యామీతి మనోరథా, దాగతం మాం, మన్మథశరావిష్టం జన మివ, స్వయం మమేష్టదేవతా త్వ, మేవ మాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసీత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

‡ (ప్రత్యాఖ్యాయేతి.) కాముకం పురూరవస మూర్వశీ చరణేనాఽభిహత్య పశ్చాత్తాప మగమ దితి యత్ తదుక్తం. అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాతృరూపా త్వం, చరణేనాఽభిహత్య తిరస్కృత్యే త్యర్థః. పరితాపం గమిష్యసీ త్యేత దయుక్త మిత్యర్థః. ఉర్వశీ పురూరవసం చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గతేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతయా రావణదూషణం)

* అంగుళ్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః,
తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని. ౧౯

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపం. ౨౦

కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతం,
భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వ మశుభం కర్తు మిచ్ఛసి. ౨౧

అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః,
యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేంద్రియః. ౨౨

అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్య మింద్రస్య జీవితుం,
న చ రామస్య భార్యాం మా మపనీయాఽస్తి జీవితం. ౨౩

(అంగుళ్యేతి.) అంగుళ్యా అంగుళిబలేన, న సమః న సమబలః, సంప్రాప్తం, మామితి శేషః ౧౯

(ఏవ మితి.) సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే. రహితే నిర్జనే వనే, 'రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీ' రితి రాగజననౌచిత్యేపి పరుష మబ్రవీత్ హంత సీతాయాః పాతివ్రత్య మేత దితి ఋషి ర్విస్మయతే. ౨౦

(కథ మితి.) పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తస? ఇత్యర్థః. ౨౧

(అవశ్య మితి.) కర్కశః క్రూరః. ౨౨

(అపహృత్యేతి.) అపనీయ స్థితస్య, తవేతి శేషః. ౨౩

---

* రామం వినా లంకాం ప్రత్యాగంతు మనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ (అంగుళ్యేతి) యుద్ధే యస్యాం గుళ్యా సమః కోపి నాస్తి, కుతః? య స్స రామః శ్రీమన్నారాయణ ఏవ, మానుషః మనుష్య రూపేణాఽవతీర్ణః. తం మమ భాగ్యేన తత్రైవ సంప్రాప్తం, తవ పతి మితి శేషః. భజస్వేతి సంబంధః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

జీవే చ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తా చ్ఛచీం ప్రధృష్యాఽప్రతిరూపరూపాం,
న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతామృతస్యాఽపి తవాఽస్తి మోక్షః. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్,
✿ హస్తే హస్తం సమాహత్య చకార సుమహ ద్వపుః. ౧

క్రోధాతిశయేనోక్త మేవ పున రాహ (జీవే దితి.) అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యా స్తాం, మాదృశీం, అశ్లీలత్వపరిహారాయ న మా మిత్యనుక్తిః. మోక్షః, మరణా దితి శేషః అమృత మపి న త్వద్రక్షణసమర్థ మిత్యర్థః. ౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టచత్వారింశ స్సర్గః

అథ ఏకోనపంచాశ స్సర్గః

యశ్చింతనీయ స్సతత మాపత్సు పరమాసు చ,
నాఽన్యోఽస్తి చింతనీయ స్తం సీతాపతి ముపాస్మహే.

(సీతాయా ఇత్యాది.) హస్తే హస్తం సమాహత్య సంయోజ్య, అయం చ కోపాకృతి విశేషః.

✿ మహిషాదయః స్త్రియైవ హతా స్తథా కదాచి దేషా హరణసమయే క్రౌర్యం కుర్యా దితి శంకయా క్రూరస్వీయమహారూపాంగీకారః. యద్వా, కపటేనాపి శాంతిస్వభావ యతివేష ధారణా త్తద్వేషస్వాభావ్యేన హరణే స్వస్య ప్రతిబద్ధతాం దృష్ట్వా స్వరూపగ్రహణం. మమ రావణస్యాపి అయం వేషః క్రౌర్యప్రతిబంధక ఇత్యతశ్చ హస్తే హస్తాఘాత ఇత్యతశ్చ బోధ్యం. ఇతి తిలకం.

(రావణేన సీతాపహరణం)

స మైథిలీం పున ర్వాక్యం బభాషే చ తతో భృశం,
◊ నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ వీర్యపరాక్రమౌ. ౨

ఉద్వహేయం భుజాభ్యాం తు మేదినీ మంబరే స్థితః,
ఆపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః. ౩

అర్కం రుంధ్యాం శరై స్తీక్ష్ణై: విభింద్యాం హి మహీతలం,
కామరూపిణ మున్మత్తే పశ్య మాం కామదం పతిం. ౪

ఏవ ముక్తవత స్తస్య సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే,
క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః. ౫

(స ఇత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః రూపకరణానంతరం, ఉన్మత్తయా, త్వయేతి శేషః. వీర్యపరాక్రమౌ, పూర్వోక్తా వితి శేషః. ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం. విభింద్యాం విదారయేయం. మహ ద్వపు రిత్యుక్తం దర్శయతి (కామేతి.) ౨-౪

అథ సీతాపహారోపయోగిరూపాంతర పరిగ్రహ మాహ (ఏవ మిత్యాదినా.) (సూర్యకల్పే శిఖిప్రభే ఇతి.) తేజస్యాక్ష్ణ్యో చోపమాద్వయం. హరిపర్యంతే పింగళవర్ణపర్యంతే. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిషు' ఇత్యమరః. ౫

◊ వీర్యపరాక్రమౌ - వీర్యం సమరే అభీరుత్వం, పరాక్రమః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ఉన్మత్తయా- మత్తజనా నుద్గతా ఉన్మత్తభిన్నా, తాదృశయాపి, న శ్రుతౌ. యోఽహ మేతాదృశ విశేషణ విశిష్టః, తం, కామరూపిణం కామదం పతిం, రక్షసా మితి శేషః. మాం పశ్యేతి బభాష ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

సద్య స్సౌమ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం స రావణః,
స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః. ౭

సంరక్తనయన శ్శ్రీమాం స్తప్తకాంచనకుండలః,
క్రోధేన మహతాఽఽవిష్టో నీలజీమూతసన్నిభః.
దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ క్షణదాచరః, ౮౼

స పరివ్రాజకచ్ఛద్మ మహాకాయో విహాయ తత్.
ప్రతిపద్య స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః, ౯౼

సంరక్తనయనః క్రోధా జ్జీమూతనిచయప్రభః.
రక్తాంబరధర స్తస్థౌ స్త్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్, ౯౼

స తా మసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభా మివ.
వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోఽబ్రవీత్, ౧౦౼

(సద్య ఇతి.) స్వం స్వాసాధారణం, కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం, వైశ్రవణానుజ ఇత్యనేన జన్మకారణే తుల్యేపి హంతాఽన్యతరస్య క్రౌర్య మిత్యుచ్యతే. ౭

(సంరక్తేతి.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. శ్రీమాన్ విచిత్రశక్తిసంపన్నః, క్షణదాచరః, సంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టో బభూవ. ౮౼

ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రౌర్యాంతర మాహ ద్వాభ్యాం (స ఇత్యాది.) పరివ్రాజకచ్ఛద్మ పరివ్రాజకరూపం, పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం మాం ప్రేక్ష్య తస్థౌ. కి మేవంరూపం దృష్ట్వాపి మాం భజిష్యతీతి ప్రత్యాశయేతి భావః. ౯౼—౯౼

(స ఇతి.) అసితకేశాంతాం నీలకేశాగ్రాం, కేశాగ్రే పైంగళ్యం దుర్లక్షణం. భాస్కరస్య ప్రభా మిత్యనేన దుష్ప్రసహత్వ ముచ్యతే. వసనేత్యాదినా దుస్త్యజత్వ ముచ్యతే. ౧౦౼

(రావణేన సీతాపహరణం)

◈ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తార మిచ్ఛసి.
మా మాశ్రయ వరారోహే తవాఽహం సదృశః పతిః, ౧౦౪

మాం భజస్వ చిరాయ త్వ మహం శ్లాఘ్యః ప్రియ స్తవ.
నైవ చాఽహం క్వచి ద్భద్రే కరిష్యే తవ విప్రియం, ౧౧౪

(త్రిష్వితి.) వరారోహే వరజఘనే. ౧౦౪

పున స్త్యాగశంకాం మాకార్షీ రిత్యాహ (మా మితి.) క్వచిత్, క్వాపీత్యర్థః. ౧౧౪

◈ భర్తారం – శుశ్రూషాదినా స్వామినం బిభర్తీతి భర్తా, భృత్య ఇత్యర్థః, పతిః, రక్షసామితి శేషః. యద్యహం రక్షసాంపతిః, తథాపి తవ సదృశః, అనురూపః కిం, భృత్య ఇతి శేషః, అనురూపో భృత్యో న భవామి, తథాపి భృత్య మిచ్ఛసి యది, త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా, మా మాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగికురు. కుతః? చిరాయ చిరకాలా దారభ్య, తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః. ప్రీణయతి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి ప్రియో భృత్యః, జయస్యైవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్. అతో మాం భృత్య ఇతి భజస్వ జానీహీత్యర్థః. అత ఏవ, (నైవాహ మితి) మానుషే భావ స్త్యజ్యతాం, మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయ స్త్యజ్యతా మిత్యర్థః, కింతు ప్రాచీనకృపయా, మూఢే పండితమానిన్యపి రాక్షసే భృత్యే మయి భావః ప్రణీయతాం. అయమపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతా మిత్యర్థః. కించ రాజ్యా చ్చ్యుతం తుచ్ఛీకృత్య రాజ్యభోగ మిత్యర్థః. కుతః? అసిద్ధార్థం అశ్చాసౌ సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థ స్తం అవాప్తసమస్తకామం, విష్ణు మిత్యర్థః. పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మిత మల్ప మాయు ర్యేన తం, అపరిమితాయుష మిత్యర్థః. కించ కై ర్గుణై రనిర్వచనీయై ర్గుణై రనంతకల్యాణగుణై రిత్యర్థః. యుక్త మితి శేషః. అనురక్తాసి. కుత ఏవం? దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రాహికా యస్య సః. అత ఏవ హి స్త్రియా వచనా త్సుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ వనే వసతి. తాదృశం త్వ మనురక్తాసి యతః, అత స్సర్వోత్తమా లక్ష్మీ స్త్వం. అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యం ఇతి తత్త్వదీపికా. ౧౦౪-౧౫

త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతాం.
రాజ్యా చ్చ్యుత మసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషం, ౧౩౬.

కైర్గుణై రనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని.
య స్స్త్రియా వచనా ద్రాజ్యం విహాయ స సుహృజ్జనం,
అస్మిన్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః. ౧౩౭.

ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ❁ ప్రియవాదినీం,
అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః.

‡ † జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివ, ౧౬౫.

(త్యజ్యతా మితి.) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మానుషః మనుష్యరామవిషయః. భావః స్నేహబంధః (య ఇతి.) వ్యాళాః హింస్రాః, త మితి పూర్వేణాన్వయః. ౧౩౫–౧౩౭.

(ఇతీత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ప్రియార్హత్వే హేతుః ప్రియవాదినీ మితి. అత్ర ముహూర్తం తిష్ఠ భూయ స్త్వత్కరిష్యామీతి ప్రియభాషిణీం, మైథిలీం. ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుష ముక్త్వా, తత్ర హేతు (స్సుదుష్టాత్మేతి.) బుధః ఖే రోహిణీ మివే త్యభూతోపమా. బుధః, స్వపితృపత్నీత్వేన మాతరం, ఖే ఆకాశే, సుఖేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్య మిదం పాప మిత్యర్థః. ౧౬౫

❁ ప్రియవాదినీం, రావణా దన్యత్రేతి శేషః, సీతయా సద్యోమరణపర్యవసాయి శాపాదానం తు సమూలనాశనస్య వేదవత్యంశేన ప్రతిజ్ఞాతస్య ఋషీణాం దేవానా మగ్రే రామ ప్రతిజ్ఞాతస్య చ నిర్వాహాయ. (వామేనేతి,) మూర్ధజేషుకరేణ – మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః. ఇషవః, యస్మిన్ తేన, కరేణ దక్షిణేన వామేన చ, ఊర్వోః పాదయోః, పరిజగ్రాహ పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్య మితి ప్రార్థితవా నితి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

‡ రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి, తథా ప్యత్ర న తథా, అత ఏవ బుధః రోహిణీ మివ జగ్రాహ బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి, తథా రావణోపి సీతాం జగ్రాహ. స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితు మేవేత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా. † జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివేతి – నన్వత్ర, నళకూబర

అథ పంచాశ స్సర్గః

తం శబ్ద మవసుప్తస్తు జటాయు రథ శుశ్రువే,
నిరీక్ష్య రావణం క్షిప్రం వైదేహీం చ దదర్శ సః. ౧

తతః పర్వతకూటాభ స్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః,
వనస్పతిగత శ్శ్రీమాన్ వ్యాజహార శుభాం గిరం. ౨

దశగ్రీవ స్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః,
జటాయు ర్నామ నామ్నాఽహం గృధ్రరాజో మహాబలః. ౩

రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః,
లోకానాం చ హితే యుక్తో రామో దశరథాత్మజః. ౪

అథ పంచాశ స్సర్గః.

అథ స్వామివిషయే దాసేన యావచ్ఛక్తి శేషవృత్తి రవశ్యం కర్తవ్యే త్యము మర్థం లోకే ప్రవర్తయితుం జటాయు వృత్తాంత ముపక్షిపతి సర్గద్వయేన. అత్ర ప్రథమం జటాయు స్సాంత్వన భర్త్సనాభ్యాం రావణ మనుకూలయితు మిచ్ఛతి. (తం శబ్ద మిత్యాది.) అవసుప్తః ఈషత్సుప్తో జటాయుః. అథ సీతావచనానంతరం, తం శబ్దం శుశ్రువే. ఆత్మనేపద మార్షం. తతః ప్రథమం మహాశరీరతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహీం దదర్శ. ౧

(తత ఇతి.) తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః. శ్రీమాన్ కైంకర్యశ్రీసమృద్ధః. శుభాం రావణస్య శోభనావహాం. ౨

(దశగ్రీవేతి.) పురాణే సనాతనే, ధర్మే, దాస్యవృత్తా విత్యర్థః. స్థితః తదేకపరాయణః, సత్యం 'సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మే'త్యుక్తః పరమాత్మా, సంశ్రయః ఆలంబనం యస్య సః, భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః. నామ్నా జటాయు ర్నామ జటాయు రితి ప్రసిద్ధః. తథా చ మయి దాసే స్థితే తవ సీతాపహరణం న యుక్త మితి భావః. ౩

స్వస్వరూప ముక్త్వా స్వామిస్వరూప మాహ (రాజేతి.) మహేంద్రవరుణోపమత్వ మేకదేశసామ్యాత్. సర్వలోకస్య, రాజా స్వామీ, భవతోపి స్వామీ త్యర్థః. ౪

(జటాయోః రావణం ప్రతి ధర్మోక్తయః)

తస్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ,
సీతా నామ వరారోహా యాం త్వం హర్తు మిహేచ్ఛసి. ౫

కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ పరామృశేత్,
రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల. ౬

నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్,
న తత్సమాచరే ద్ధీరో య త్పరోఽస్య విగర్హయేత్. ౭

యథాఽఽత్మన స్తథాఽన్యేషాం దారా రక్ష్యా విపశ్చితా, ౮

✧ అర్థం వా యది వా కామం శిష్టా శ్శాస్త్రే ష్వనాగతం.

తథా చ రాజదారాపహారో న యుక్త ఇత్యాహ (తస్యేతి.) సహధర్మచారిణీతి ధర్మపత్నీ శబ్దార్థః. ౫

మా భూ త్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః, మనుష్యమాత్రబుద్ధిం రాజబుద్ధిం వా కృత్వా సీతాం పరిహరే త్యాహ (కథ మితి.) రాజా, భవానితి శేషః. ౬

రాజత్వబుద్ధి స్తవ రామే మా భూత్, తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్య మిత్యాహ (నివర్తయేతి.) పరదారాభిమర్శనా న్మతిం నివర్తయ. తద్విషయమతిం న కుర్విత్యర్థః. నీచత్వ మేవాహ (నేతి.) ధీరః ధీమాన్, తత్కర్మ న సమాచరేత్. అస్య ధీరస్య, యత్ కర్మ, పరో, విగర్హయేత్ నిందేత్. ౭

(యథేత్యర్ధ) మేకం వాక్యం, విపశ్చితా వివేకినా. ౮

(అర్థ మితి) శిష్టాః సంతః రాజానః, శాస్త్రే ష్వనాగత మనుపదిష్టం, ధర్మ మర్థం వా.

✧ (ధర్మ ... ర్థం ... కామం చ.) శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యే జనాః, రాజానమను రాజాన

వ్యవస్యంతి న రాజానో ధర్మం పౌలస్త్యనందన, ౮౬

† రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ ద్రవ్యాణాం చోత్తమో నిధిః.
ధర్మ శ్శుభం వా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే, ౯౬.

పాపస్వభావ శ్చపలః కథం త్వం రక్షసాం వర,
ఐశ్వర్య మభిసంప్రాప్తో విమాన మివ దుష్కృతిః, ౧౦౦.

యది వా కామం కామం వా, న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీ త్యర్థః. లోకే యథా తథా వా భవతు రాజ్ఞ స్త్వేవ సుతరాం నేద ముచితమితి భావః. ౮౬.

న కేవలం స్వార్థం, లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్య మిత్యాహ (రాజేతి.) అత్ర ధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్తకపరాః. ద్రవ్యాణా మర్థానా ముత్తమో నిధి రాశ్రయః యస్మా దేవం తస్మాత్, ధర్మః ధర్మాదిః, రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే. శుభం శుభాచారః, పాపం వా, రాజమూలం ప్రవర్తతే. రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాఽధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే. అతో రాజ్ఞా పాపం విహాయ ధర్మాదిక మేవ కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౯౬.

పరదారాభిమర్శన మైశ్వర్యాత్ భ్రంశకం చేత్యాహ (పాపస్వభావ ఇతి.) పాపం స్వభావ స్సహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః, అతఏవ చపలః విషయప్రవణః, త్వం, దుష్కృతిః, విమానం దేవార్హం విమాన మివ, ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి, కథం, సంప్రాప్తః యోగ్యః? ఏవం విషయచపలశ్చే దైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః. ౧౦౦.

మనుసృత్య, వ్యవస్యంతి కుర్వంతి. రాజ్ఞః మోక్షధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజాన మనుసృత్య భూపోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రే సమ్య గస్ఫుట మపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః. తస్మా ద్ధర్మోపదేశపరస్య రాజ్ఞ స్స్వధర్మ ప్రవృత్తి రనుచితేతి తాత్పర్యం. ఉపసంహరతి (ధర్మ ఇతి.) హే పౌలస్త్యనందన, తస్మా ద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇత్య పేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా 'ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే ష్వనాగతం, వ్యవస్యం త్యనురాజానం ధర్మః పౌలస్త్యనందనే'తి పాఠః. ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టా శ్శాస్త్రే ష్వనాగతం, న వ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః పౌలస్త్యనందనేతి పాఠే త్వయ మర్థః. శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః, శాస్త్రే ష్వనాగతం అప్రతిపాదిత మిత్యర్థః. న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి. శాస్త్రవిరుద్ధధర్మార్థకామాదికం నేచ్ఛంతి త్యర్థః. తస్మాద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

---

† రాజా ధర్మస్య కామస్య ఇతి. పా.

(రావణేన సీతాపహరణం)

వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః.
ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా, ౧౭॥

తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్.
ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః, ౧౮॥

స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః,
ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః. ౧౯॥

తత స్తాం పరుషై ర్వాక్యై ర్భర్త్సయన్ స మహాస్వనః.
అంకేనాఽఽదాయ వైదేహీం రథ మారోపయ త్తదా, ౨౦॥

సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ.
రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే, ౨౧॥

(వామేనేతి.) శాపకృతదోషో భవిష్యతీతి మూర్ధజే షూర్వోశ్చ గ్రహణం. ౧౭॥

(త మితి.) గృహ్ణంత మిత్యర్థః. ౧౮॥

(స చేతి.) సః పూర్వం గుప్తః, మాయామయః అంతర్ధానాద్యర్హతయా ఆశ్చర్యమయః, ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః, హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః. చక్రం హి రథాంగ మిత్యుచ్యతే. ౧౯॥

(తత ఇతి.) అంకేన ఊరుభాగేన. ౨౦॥

(సేతి.) వనే దూరగతం రామ ముద్దిశ్య రామేతి విచుక్రోశ. క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ. ౨౧॥

వేదవత్యాదిశాపా ద్బలా త్కథం పరదారస్పర్శ ఇతి చేత్ సత్యం. రావణ స్సీతాం సాక్షా న్న జగ్రాహ న స్పృష్టవాన్. పరంతు, జానుకేశాదిచ్ఛాయామేవ జగ్రాహ, రాక్షసానాం ఛాయాగ్రాహిత్వాత్. తదుక్తం స్కాందే ఛాయాగ్రాహిత్వ మప్యస్తి సర్వవిద్యావిశారదే, కేశచ్ఛాయాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తథైవ చ, గృహీత్వా జానకీం హృష్టో లంకాం ప్రాయా త్స రావణః ఇతి తత్త్వదీపికా.

తా మకామాం స కామార్తః పన్నగేంద్రవధూ మివ.
వివేష్టమానా మాదాయ ఉత్పపాతాఽథ రావణః, ౨౨॥

తత స్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రియమాణా విహాయసా.
భృశం చుక్రోశ ⊕ మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాఽఽతురా, ౨౩॥

హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచిత్తప్రసాదక.
హ్రియమాణాం న జానీషే రక్షసా మా మమర్షిణా. ౨౪॥

జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజన్.
హ్రియమాణా మధర్మేణ మాం రాఘవ న పశ్యసి, ౨౫॥

నను నామాఽవినీతానాం వినేతాఽసి పరంతప.
కథ మేవంవిధం పాపం న త్వం శాసి హి రావణం, ౨౬॥

(తా మితి) అకామాం విరాగిణీం, వివేష్టమానాం రథోపరిస్థలే లుఠంతీం, ఆదాయ పున రంకేనాఽఽదాయ, ఉత్పపాత, రథేన సహిత ఇతి శేషః. ౨౨॥

(తత ఇతి.) ఆతురా సా, మత్తేవ మదయుక్తేవ, భ్రాంతచిత్తా యథా భ్రాంతచిత్తేవ చ, చుక్రోశ. ౨౩॥

(హేతి.) అమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా. ౨౪॥

(జీవిత మితి.) ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః, జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాదిపరిత్యాగశీలః. ౨౫॥

(నన్వితి.) నను, నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అవినీతానాం దుర్జనానాం, వినేతా శిక్షకః, పాపం పాపిష్ఠం, కథం, న శాసి న శిక్షయసి. ౨౬॥

⊕ అత్రేవయథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం. ఇతి తిలకం.

(సీతాయాః ఆక్రోశః)

నను సద్యోఽవినీతస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం.
కాలో ప్యంగీభవ త్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే, ౨౭॥

స కర్మ కృతవా నేత త్కాలోపహతచేతనః.
జీవితాంతకరం ఘోరం రామా ద్వ్యసన మాప్నుహి, ౨౮॥

హంతేదానీం సకామాఽస్తు కైకేయీ సహ బాంధవైః.
హ్రియే య ద్ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః, ౨౯॥

ఆమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారా న్సుపుష్పితాన్.
క్షిప్రం రామాయ శంసధ్వం సీతాం హరతి రావణః, ౩౦॥

అశాసనే స్వయమేవ హేతు మున్నయతి (నన్వితి.) అవినీతస్య దుర్జనస్య, కర్మణః పాపస్య, సద్యః ఫలం న దృశ్యతే - కుతః? అత్ర ఫలదర్శనే, కాలో ప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి. అభూతతద్భావే చ్విః. పక్తయే పాకాయ. ౨౭॥

(స ఇతి.) సః త్వ మిత్యర్థః. వ్యసనం భ్రంశం 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. ౨౮॥

వనే రాక్షసాదిభి ర్హృతా భవే దితి మాం కైకేయీ వనం ప్రేషితవతీతి వైదేహ్యా హృదయే సర్వదా స్థితం. త దిదానీం 'సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట' మితి న్యాయేనోద్ఘాటయతి (హంతేతి.) అత్ర హేతు మాహ (హ్రియే య దితి.) ౨౯॥

అథ చిత్తవిభ్రమాతిరేకా దచేతనా నపి రామాయాఽఽఖ్యాతే త్యర్థయతే (ఆమంత్రయ ఇత్యాదిభి) స్సప్తశ్లోకైః. ఆమంత్రయే సంబోధయామి. జనస్థానే, స్థితానితి శేషః. కర్ణికారాన్ పరివ్యాధాఖ్యాన్ పుష్పవృక్షాన్. రావణ స్సీతాం హరతీతి యత్ ఏత, చ్ఛంసధ్వం కథయత. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. ౩౦॥

మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రస్రవణం గిరిం.
క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః, ౩౧

హంసకారండవాకీర్ణాం వందే గోదావరీం నదీం.
క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః, ౩౨

దైవతాని చ యా న్యస్మిన్ వనే వివిధపాదపే.
నమస్కరో మ్యహం తేభ్యో భర్తు శ్శంసత మాం హృతాం, ౩౩

యానికానిచిద ప్యత్ర సత్త్వాని నివసం త్యుత.
సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి, ౩౪

హ్రియమాణాం ప్రియాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం.
వివశాఽపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత, ౩౫

విదిత్వా మాం మహాబాహు రముత్రాపి మహాబలః.
ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృతా మపి, ౩౬

(మాల్యవంత మితి) మాల్యవంతం పుష్పవంతం, శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం. ప్రస్రవణం ప్రస్రవణాఖ్యం. ౩౧

(హంసేతి.) సంఘుష్టాః హంసా స్సారసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా. కర్తరి క్తః. హంసకారండవాకీర్ణా మితి శుద్ధః పాఠః. ౩౨

(దైవతానీతి.) తేభ్యో, యుష్మభ్య మితి శేషః. ౩౩

(యానీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సత్త్వాని జంతవః. ఉతేతి సంబోధనే, సముచ్చయే వా. (హ్రియమాణా మితి.) హ్రియమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం ప్రియాం మాం, సీతా రావణేన హృతేతి భర్తు శ్శంసత, రావణా న్న భేతవ్యం, తత్త్వం కథయతేతి భావః. ౩౫

కథనే కిం ప్రయోజనం? తత్రాహ (విదిత్వేతి.) భవదుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా, అముత్ర స్వర్గలోకే, గతా మపి, వైవస్వతహృతా మపి, మాం, పరాక్రమ్యాఽఽనేష్యతి. తస్మా దవశ్యం శంసతేతి భావః. ౩౬

(జటాయునా రావణనిరోధనం)

కామం స్వభావో యో యస్య న శక్యః పరిమార్జితుమ్.
న హి దుష్టాత్మనా మార్య మావస త్యాలయే చిరం, ౧౪

విషయే వా పురే వా తే యదా రామో మహాబలః.
నాఽపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్యాఽపరాధ్యసి. ౧౫

యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః.
అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాఽక్లిష్టకర్మణా, ౧౬

ఏవం బహుసాంత్వనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశే ఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ (కామ మితి.) యో యస్య స్వభావః ఔత్పత్తికః స ధర్మః, కామం అత్యంతం, పరిమార్జితుం న శక్యః ఉపదేశేన నివర్తయితుం న శక్య ఇత్యర్థః. తథాహి-ఆర్యం సదుపదేశః, దుష్టాత్మనాం, ఆలయే హృదయే. చిరం నాఽఽవసతి న తిష్ఠతి ౧౪

శత్రుభార్యాపహరణం మమ స్వభావ ఇత్యాశంక్య శాత్రవప్రసక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ (విషయే వేతి.) విషయే రాజ్యే, యదా నాఽపరాధ్యతి తదా తస్య కథ మపరాధ్యసి? ౧౫

ఖరవధ ఏవ మమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ ద్వాభ్యాం (యదీత్యాది) వృత్తం మర్యాదా మతిక్రాంతోఽతివృత్తః. ౧౬

నను దుష్టః సమీచీనో వా స్వభావో దురతిక్రమః, తత్ర దుష్టస్వభావానా మపి ప్రాప్త మైశ్వర్యం దుర్నివారమేవేత్యత ఆహ. (కామస్వభావ ఇతి.) స్వభావో దురితిక్రమోఽస్తు, దుష్టాత్మనా మాలయే గృహే, ఆర్య మైశ్వర్యం, చిరం చిరకాలం, నావసతి న తిష్టతి. అయం భావః-సుకృతే స త్యైశ్వర్యప్రాప్తిః, సుకృతం చ దుష్టాత్మనా క్రియమాణం ప్రాయేణ నిష్ఫలం భవతి. తవైత త్సంభావితం, యద్వా, యస్య పురుషస్య యః కామస్వభావ స్తస్య స స్వభావః. పరిమార్జితుం న శక్యః, కుతః? (నహీతి.) హి యస్మా ద్దుష్టాత్మనా మాలయే చిత్తే, ఆర్యం పూజ్యం పుణ్య మితి యావత్. చిరం చిరాయ, నాఽఽవసతి, తస్మాత్. ధర్మేణ పాప మపనుదతీతి శ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేన బోధితస్య ధర్మస్య పాపి ష్వభావాత్పాపస్వభావో న శక్యమార్జనః కేనాపీ త్యర్థః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః.
యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యాం హృత్వా గమిష్యసి, ౧౪॥

క్షిప్రం విసృజ వైదేహీం మా త్వా ఘోరేణ చక్షుషా.
దహే ద్దహనభూతేన వృత్ర మింద్రాశని ర్యథా. ౧౫॥

సర్ప మాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతే నాఽవబుధ్యసే.
గ్రీవాయాం ప్రతిముక్తం చ కాలపాశం న పశ్యసి, ౧౬॥

స భార స్సౌమ్య భర్తవ్యో యో నరం నాఽవసాదయేత్.
తదన్న మపి భోక్తవ్యం జీర్యతే య దనామయం, ౧౭॥

య త్కృత్వా న భవే ద్ధర్మో న కీర్తి ర్న యశో భువి.
శరీరస్య భవే త్ఖేదః క స్తత్కర్మ సమాచరేత్. ౧౮॥

(అత్ర) హననవిషయే. (యస్యేతి.) తస్యేతి పూర్వశేషః. ౧౪॥

ప్రకృత ముపసంహరతి (క్షిప్రమితి.) అత్ర రామ ఇత్యధ్యాహార్యం. చక్షుషేత్యనేన దర్శనమాత్రేణ వధో లక్ష్యతే. అశనిః వజ్రం. ౧౫॥

సీతాగ్రహణ మవశ్యం మృత్యుకర మిత్యాహ (సర్ప మిత్యాది.) ఆశీవిషం ఆశీవిషాఖ్యం, ప్రతిముక్తం అముక్తం, యథా వస్త్రబద్ధ స్సర్పోఽవశ్యం నాశయతి తద్వ దియం సీతా గృహీతా త్వాం నాశయిష్యతీతి భావః. వ్యాజస్తుతి రలంకారః. ౧౬॥

(స భార ఇతి.) భారః భారద్రవ్యం, నావసాదయేత్ న పీడయేత్, అనామయం వ్యాధ్యనుత్పాదకం. అత్రాపి పూర్వవ ద్వ్యాజస్తుతిః. ౧౭॥

(యదితి.) యత్కార్యం కృత్వా స్థితస్య న ధర్మో భవేత్, కీర్తిః ఐశ్వర్యాదిజనితా ప్రథా వా న భవేత్, యశః భోగిత్వకృతప్రథా వా న భవేత్, ప్రత్యుత శరీరదుఃఖమేవ భవేత్. తత్కర్మ కస్సమాచరేత్? మూఢ ఏవాఽఽచరేత్. తథావిధకర్మకరణా ద్భవా న్మూఢ ఏవేతి భావః. ౧౮॥

(జటాయునా రావణనిరోధనం)

షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి మమ జాతస్య రావణ.
పితృపైతామహం రాజ్యం యథావ దనుతిష్ఠత:, ౧౯

వృద్ధోఽహం త్వం యువా ధన్వీ సశర: కవచీ రథీ.
తథా ప్యాదాయ వైదేహీం కుశలీ న గమిష్యసి, ౨౦

న శక్త స్త్వం బలా ద్ధర్తుం వైదేహీం మమ పశ్యత:.
హేతుభి ర్న్యాయసంయుక్తై ర్ధ్రువాం వేదశ్రుతీ మివ, ౨౧

యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ.
శయిష్యసే హతో భూమౌ యథాపూర్వం ఖర స్తథా. ౨౨

మయి వృద్ధత్వేనాఽవమతిం మా కృథా ఇత్యాశయేనాహ ద్వాభ్యాం (షష్టిరిత్యాది.) షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి, గతానీతి శేషః. జాతస్యే త్యనేన వయసా జీర్ణత్వ ముచ్యతే. రాజ్యం యథావత్, అనుతిష్ఠతః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వ ముక్తం. అహం ధనురాద్యుపకరణరహితః. ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ద్రఢయతి (న శక్త ఇతి.) మమ పశ్యతః మయి పశ్యతి సతి. సీతాం బలా ద్ధర్తుం, న శక్తః న సమర్థః, కథ మివ? న్యాయసంయుక్తైః న్యాయశాస్త్రప్రసిద్ధైః, హేతుభిః అనుమానైః, ధ్రువాం నిశ్చలాం, అవిచాల్యప్రామాణ్యా మితి యావత్. వేదశ్రుతి మివ వేదశ్రుతి మివ, దీర్ఘ ఆర్షః. వేదయతీతి వేదః. స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతి మిత్యర్థః. యథా వేదవిదగ్రేసరే పశ్యతి సతి, హైతుకైః న్యాయసిద్ధై ర్హేతుభిః, శ్రుతిః, అన్యథా అన్యపరా, నేతుం న శక్యతే, తద్వదితి భావః. అన్యపరార్థవాదాదివ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః. యథా తా మన్యథా కుర్వన్ స్వయమేవ వినశ్యతి. న వేదశ్రుతేః కాపి హానిః, ఏవం సీతా మపహరం స్త్వ మేవ నశిష్యసి, నతు సీతాయాః కాపి హాని రిత్యాకూతం. యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతి మన్యథా (కుర్వంతం ఖల) యన్ త దసహమానో యావచ్ఛక్తి నివర్తయతి తథాఽహమపి త్వయా బలా న్నీయమానామపి సీతాం యావచ్ఛక్తి నివర్తయిష్యామీ త్యర్థః. ౨౦

(యుధ్యస్వేతి,) యది శూరోఽసి, ముహూర్తం తిష్ఠ మా పలాయస్వ, మయా యుధ్యస్వ, యుద్ధే మయా హత స్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమౌ శయిష్యసే. యద్వా. యది శూరోఽసి తదా మయా యుధ్యస్వ. అథవా. రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ. తేన హత శ్శయిష్యస ఇతి. యద్వా. యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ. స్థిత్వా తేన యుధ్యస్వ. ౨౨

అసకృ త్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః.
నచిరా చ్చీరవాసా స్త్వాం రామో యుధి వధిష్యతి, ౨౩½

కిన్ను శక్యం మయా కర్తుం గతౌ దూరం నృపాత్మజౌ.
క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయో ర్భీతో న సంశయః, ౨౪½

నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభా మిమాం.
సీతాం కమలపత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం, ౨౫½

అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్మనః.
జీవితేనాఽపి రామస్య తథా దశరథస్య చ, ౨౬½

తిష్ఠ తిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ.
యుద్ధాతిథ్యం ప్రదాస్యామి యావత్ప్రాణం నిశాచర, ౨౭½

వృంతా దివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, పంచాశ స్సర్గః.

న కేవలం స్వాపరాధప్రతీకారః, కింతు దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవత మిత్యుక్తస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతికారోపి భవిష్యతీ త్యాహ (అసకృ దితి.) ౨౩½

ఏవ ముక్తేపి పునః పలాయమానం ప్రత్యాహ (కిం న్వితి.) కిఁను శక్యం కిం వా శక్యం, నశ్యసే అదర్శనం ప్రాప్నోషి. తయోః తాభ్యాం. ౨౪½

తథాపి త్వాం నాఽహం గమయామీత్యాహ (నహీతి.) జీవమానస్య జీవతః, మయి జీవతీత్యర్థః. ౨౫½

త్వయా కిం కర్తుం శక్య? మిత్యత్రాహ(అవశ్య మితి.) జీవితేనాపి జీవితవ్యయేనాపి. ౨౬½

(తిష్ఠ తిష్ఠేతి.) యథాప్రాణం యథాబలం. ౨౭½

(వృంతా) దిత్యర్ధ మేకాన్వయం. 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః, ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషా,
క్రుద్ధస్యాఽగ్నినిభా స్సర్వా రేజు ర్వింశతిదృష్టయః. ౧

సంరక్తనయనః కోపా త్తప్తకాంచనకుండలః,
రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్ర మమర్షణః. ౨

స సంప్రహార స్తుముల స్తయో స్తస్మి న్మహావనే,
బభూవ వాతోద్ధతయో ర్మేఘయో ర్గగనే యథా. ౩

త ద్బభూవాఽద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయో స్తదా,
సపక్షయో ర్మాల్యవతో ర్మహాపర్వతయో రివ. ౪

అథ ఏకపంచాశ స్సర్గః

శ్లోకోక్తికః

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగ మకరో జ్జటాయు రిత్యాహ (ఇతీత్యాది.) ౧

(సంరక్తనయన ఇతి.) అమర్షణః అసహనః. ౨

(స ఇతి.) సః యుధ్యస్వేతి పూర్వం ప్రవర్తితః, సంప్రహారః యుద్ధం, వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం, ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః. మేఘపక్షే సంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం. ౩

(తదితి.) సపక్షయోః పక్షసహితయోః, మాల్యవతోః- మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ. ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః 'మాల్యవంతం శిఖరిణ' మితి, అన్యః కిష్కింధాసమీపే వక్ష్యతి వర్షావర్ణనే.

తతో నాళీకనారాచై స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః,
అభ్యవర్ష న్మహాఘోరై ర్గృధ్రరాజం మహాబలః. ౫

స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్త్రరథేశ్వరః,
జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే. ౬

తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః,
చకార బహుధా గాత్రే వ్రణా న్పతగసత్తమః. ౭

అథ క్రోధా ద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గణాన్,
మృత్యుదండనిభా న్ఘోరా న్శత్రుమర్దనకాంక్షయా. ౮

స తై ❁ ర్బాణై ర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తై రజిహ్మగైః,
బిభేద నిశితై స్తీక్ష్ణై ర్గృధ్రం ఘోరై శ్శిలీముఖైః. ౯

(తత ఇతి.) నాళీకైః నాళమాత్రశరైః, నారాచైః ఆయసశరైః, వికర్ణిభిః అంకశాగ్రశరైః. ౫

(స ఇతి.) పత్త్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః, ప్రతిజగ్రాహ సేహే, రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి. ౬

(తస్యేతి.) తస్య రావణస్య, గాత్రే. ౭

(అథేతి.) మార్గణాన్ బాణాన్. ౮

(స తై రితి.) పూర్ణం ఆకర్ణాకృష్టం యథా తథా. ముక్తైః. అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః. నిశితైః శాణోల్లీఢైః, అత ఏవ తీక్ష్ణైః, ఘోరైః భయంకరైః. శిలీముఖైః-శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తైః బాణైః. గృధ్రం బిభేద. ౯

❁ బాణాజిహ్మగశబ్దౌ గుణవచనౌ - బాణయంతి రోషయంతి శత్రు మితి బాణాః, అజిహ్మగా ఋజుగామినః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(సీతాయాః జటాయుదర్శనం)

సా తదా కరుణా వాచో విలపంతీ సుదుఃఖితా.
వనస్పతిగతం గృధ్రం దదర్శాఽఽయతలోచనా, ౩౭½

సా త ముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా.
సమాక్రందద్భయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా, ౩౮½

జటాయో పశ్య మా మార్య హ్రియమాణా మనాథవత్.
అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా, ౩౯½

నైష వారయితుం శక్య స్తవ క్రూరో నిశాచరః,
సత్త్వవాన్ జితకాశీ చ సాయుధ శ్చైవ దుర్మతిః. ౪౦½

రామాయ తు యథాతత్త్వం జటాయో హరణం మమ,
లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వ మాఖ్యాతవ్య మశేషతః. ౪౧½

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

(సేతి.) కరుణాః దీనాః, తాత్కాలికహర్షం సూచయతి (ఆయతలోచనేతి.) ౩౭½

(సా త మితి.) సమాక్రందత్, క్రది ఆహ్వానే రోదనే చ. దుఃఖోపహతయా దుఃఖగద్గదయా. ౩౮½

(జటాయో ఇతి.) ఆర్యేతి శ్వశురవత్ సంబోధనం. కరుణం యథా తథా హ్రియమాణాం. ౩౯½

(నేతి.) అశక్యత్వే హేతు స్సత్త్వవా నిత్యాదికం. జితకాశీ జయావహః, దుర్మతిః కూటయోధీ. ౪౦½

తర్హి మయా కిం కర్తవ్యం? తత్రాహ (రామాయ త్వితి.) తత్ అస్య దుర్జయత్వా దేవ హేతోః. ౪౧½

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

(రావణేన జటాయో ర్యుద్ధం)

స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనాం,
అచింతయిత్వా తా న్బాణాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్. ౧౦

తతోఽస్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితం,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః. ౧౧

తతోఽన్య ద్ధను రాదాయ రావణః క్రోధమూర్చితః,
వవర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౨

శరై రావారిత స్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః,
కులాయ ముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా. ౧౩

స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ,
చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాఽస్య మహ ద్ధనుః. ౧౪

త చ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య ❖ శరావరం,
పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునో త్పతగేశ్వరః. ౧౫

(స ఇతి.) సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్. ౧౦

(తత ఇతి.) సశరం సంహితశరం. ౧౧

(తత ఇతి.) క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః. (శరై రితి.) ఆవారితః ఆ సమంతా ద్వ్యాప్తః, కులాయం నీడం, ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ. ౧౨-౧౩

(స ఇతి.) తాని చ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధను ర్బభంజ చేత్యన్వయః. ౧౪

(తచ్చేతి.) శరావరం కవచం, పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన, వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్. ౧౫

❖ 'శరాసన' మితి పాఠే శరప్రక్షేపకారణం, తచ్చ ద్వితీయం ధనుశ్చ, బభంజే త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

కాంచనోరశ్ఛదా న్దివ్యా న్పిశాచవదనా న్ఖరాన్,
తాంశ్చాఽస్య జవసంపన్నా న్జఘాన సమరే బలీ. ౧౬

వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషం,
మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథం. ౧౭

పూర్ణచంద్రప్రతీకాశం ఛత్రం చ వ్యజనై స్సహ,
పాతయామాస వేగేన గ్రాహిభీ రాక్షసై స్సహ. ౧౮

సారథే శ్చాఽస్య వేగేన తుండేనైవ మహ చ్ఛిరః,
పున ర్వ్యపాహర చ్ఛ్రీమా న్పక్షిరాజో మహాబలః ౧౯

స భగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః,
అంకేనాఽఽదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః. ౨౦

దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనం,
సాధు సాధ్వితి భూతాని గృధ్రరాజ మపూజయన్. ౨౧

(కాంచనేతి.) కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్ 'ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, బలీ జటాయుః. ౧౬

(వర మితి.) త్రివేణుః యుగంధరః, కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం. ౧౭

(పూర్ణేతి.) గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహకైః, నందిగ్రహిత్యాదినా ణినిః. ౧౮

(సారథే రితి.) వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్, పున రిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనం తుండేనేతి సూచ్యతే. ౧౯

(స ఇతి.) భగ్నధన్వా, ధనుషశ్చే త్యనఙ్. ౨౦

(దృష్ట్వేతి.) అపూజయన్, మనసేతి శేషః. ౨౧

(రావణేన జటాయో ర్యుద్ధం)

పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షియూథపం,
ఉత్పపాత పున ర్హృష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః ౨౨

తం ప్రహృష్టం నిధాయాఽంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజాం,
గృధ్రరాజ స్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య రావణం.
సమావార్య మహాతేజా జటాయు రిద మబ్రవీత్, ౨౩॥

వజ్రసంస్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ.
అల్పబుద్ధే హర స్యేనాం వధాయ ఖలు రక్షసాం, ౨౪॥

సమిత్రబంధు స్సామాత్య స్సబల స్సపరిచ్ఛదః.
విషపానం పిబ స్యేత త్పిపాసిత ఇవోదకం, ౨౫॥

అనుబంధ మజానంతః కర్మణా మవిచక్షణాః.
శీఘ్రమేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి, ౨౬॥

(పరీతి.) గృహ్య గృహీత్వా. ౨౨

(తమిత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సముత్పత్య ఊర్ధ్వం గత్వా, సమభిద్రుత్య అభిముఖం గత్వా, సమావార్య సమ్యగవరుధ్య. ౨౩॥

(వజ్రేతి.) వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య. ౨౪॥

(సమిత్రేతి.) పీయత ఇతి పానం, పానకరసాది. విషయుక్తం పాన మితి మధ్యమపదలోపిసమాసః, యద్వా, విషస్య పానం విషపానం, ఏత త్సీతాహరణరూపం విషపానం. పిబసి కరోషి. ఓదనపాకం పచతీతివత్ ప్రకృతేః ప్రత్యయోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం. ౨౫॥

(అనుబంధ మితి.) అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః, ఫలం. అవిచక్షణాః అసమర్థాః, కర్మణాం ఆత్మనా క్రియమాణానాం ఫల మజానంత శ్శీఘ్రం వినశ్యంతి. తత్రోదాహరణం భవా నిత్యాహ (యథేతి.) ౨౬॥

బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన క్వ గత స్తస్య మోక్ష్యసే.
వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా, ౨౭॥

నహి జాతు దురాధర్షౌ కాకుత్స్థౌ తవ రావణ.
ధర్షణం చాఽఽశ్రమస్యాఽస్య క్షమిష్యేతే తు రాఘవౌ, ౨౮॥

యథా త్వయా కృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితం.
తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః, ౨౯॥

యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ.
శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖరస్తథా, ౩౦॥

పరేతకాలే పురుషో య త్కర్మ ప్రతిపద్యతే.
వినాశాయాఽఽత్మనోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మ తత్, ౩౧॥

(బద్ధ ఇతి.) కాలపాశేన బద్ధ స్త్వం, క్వ దేశే, గతస్సన్, తస్య తస్మా త్కాలపాశా న్మోక్ష్యసే? సహానువర్తమానా ద్బంధా త్కథం తే ముక్తి ర్భవిష్యతీ త్యర్థః. సామిషం మాంససహితం. బడిశం మత్స్యబంధనం, 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ఆమిష లోభేన, గృహ్య గృహీత్వా, జలజో మత్స్యో యథా దేశాంతరం గతోపి న జీవతి, బడిశామోక్షణాత్. తద్వత్. ౨౭॥

(నహీతి.) ఆశ్రమకర్మకం త్వత్కర్తృకం ధర్షణం పరిభవం. ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే, మంచాః క్రోశంతీతివత్. ౨౮॥

(యథేతి.) లోకగర్హితం కర్మ. భీరుణా త్వయా యథా కృతం, తథా, తస్కరాచరితో మార్గః తస్కరకృత్యతుల్యః త్వత్కృత్య మిత్యర్థః. తస్మా దేష మార్గః, వీరనిషేవితో న భవ తీత్యర్థః. ౨౯॥

(యుధ్యస్వేతి.) పూర్వసర్గాంతే వ్యాఖ్యాతోఽయం. ౩౦॥

(పరేతేతి.) పరేతకాలే మృత్యుకాల ఇత్యర్థః. య త్కర్మ యాదృశం కర్మ, పురుషః ఆత్మవినాశాయ, ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి, అధర్మ్యం అధర్మా దనపేతం, త త్కర్మ సీతాహరణ రూపం. ప్రతిపన్నోఽసి. ఏతాదృశకర్మకరణా దవశ్య మవిళంబితం మృత్యుం ప్రాప్నో షీత్యర్థః. ౩౧॥

(రావణేన జటాయోః పాతనం)

పాపానుబంధో వై యస్య కర్మణః కర్మ కో ను తత్.
కుర్వీత లోకాధిపతి స్స్వయంభూ ర్భగవానపి, ౩౫

ఏవ ముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయు స్తస్య రక్షసః.
నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాన్, ౩౬

తం గృహీత్వా నఖై స్తీక్ష్ణై ర్విదదార సమంతతః.
అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యా ద్దుష్టవారణం, ౩౭

విదదార నఖై రస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్,
కేశాం శ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః, ౩౮

స తథా గృధ్రరాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః.
అమర్షస్ఫురితోష్ఠ స్సన్ ప్రాకంపత స రావణః, ౩౯

(పాపేతి.) యస్య కర్మణః, పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి, తత్కర్మ, లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టోపి కో ను కుర్వీత? ౩౫

(ఏవ మితి) పృష్ఠ ఇత్యనేన జటాయుష మనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే. ౩౬

(త మితి.) తం గృహీత్వా బలా న్నివర్త్యాఽధిరూఢస్సన్ జటాయుః, గజారోహో యంతా, దుష్టవారణం పలాయితం. అంకుశై ర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథా నఖైః విదదార. స్యాదితి సంభావనాయాం. ౩౭

(విదదారేతి.) నఖపక్షముఖాయుధో గృధ్రః, అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖై స్సహ తుండం, సమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్, విదదార వ్యదారయ దిత్యర్థః. కేశాం శ్చోత్పాటయామాస. ౩౮

(స ఇతి.) అమర్షేణ క్రోధేన, స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః, ప్రాకంపత ప్రహారార్థం ప్రదక్షిణం ప్రాచల దిత్యర్థః. ౩౯

స పరిష్వజ్య వైదేహీం వామేనాఽంకేన రావణః.
తలేనాఽభిజఘానాఽఽశు జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః, ౩౭

జటాయు స్త మభిక్రమ్య తుండేనాఽస్య ఖగాధిపః.
వామబాహూ న్దశ తదా వ్యపాహర దరిందమః, ౩౮

సంఛిన్నబాహో స్సద్యైవ బాహవ స్సహసాఽభవన్.
విషజ్వాలావళీయుక్తాః వల్మీకా దివ పన్నగాః, ౩౯

తతః క్రోధా ద్దశగ్రీవ స్సీతా ముత్సృజ్య రావణః.
ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్రరాజ మపోథయత్, ౪౦

తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాఽతులవీర్యయోః.
రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ, ౪౧

(స ఇతి.) అంకేన ఊరుభాగేన, జటాయుం, జటాయు రిత్యుకారాంతో ప్యస్తి. ౩౭

(జటాయురితి.) అభిక్రమ్య అభితో గత్వా, అవసరం ప్రతీక్ష్యే త్యర్థః. అస్య వామ బాహూన్, యై స్సీతా పరిష్వక్తా తా నిత్యర్థః. వ్యపాహరత్ అచ్ఛినత్. ౩౮

(సంఛిన్నబాహో రితి.) సంఛిన్నబాహోః, రావణా దితి శేషః. సద్యైవే త్యార్షే సలోపే వృద్ధిః. అభవన్ ప్రాదురభవన్. విషజ్వాలే త్యుపమానవిశేషణా ద్బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే. ౩౯

(తత ఇతి) అపోథయ దతాడయత్. ౪౦

(తత ఇతి.) సంగ్రామో యుద్ధం. ౪౧

(రావణేన జటాయోః పాతనం)

తస్య వ్యాయచ్ఛమానస్య రామస్యాఽర్థే స రావణః.
పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గ ముద్ధృత్య సోఽచ్ఛినత్, ౪౨

స చ్ఛిన్నపక్ష స్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా.
నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవితః, ౪౩

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం.
అభ్యధావత వైదేహీ స్వబంధు మివ దుఃఖితా, ౪౪

తం నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్క ముదారవీర్యం,
దదర్శ లంకాధిపతిః పృథివ్యాం జటాయుషం శాంత మివాగ్నిదావం. ౪౫

తతస్తు తం పత్త్రరథం మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితం,
పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద సీతా జనకాత్మజా తదా. ౪౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకపంచాశ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః. ఆఙో యమహన ఇత్యాత్మనేపదం. 'శరీరాయాసజనకం కర్మ వ్యాయామ ఉచ్యతే' ఇతి వాగ్భటః. యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః. పార్శ్వౌ పక్షమూలే. ౪౨

(స ఇతి.) అల్పజీవితః, ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణ ఇత్యర్థః. ౪౩

(తమితి.) క్షతజం శోణితం. ౪౪

(తమితి.) నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం. అగ్నిదావం దావాగ్నిం. ౪౫

(తత ఇతి.) పరిష్వజ్య, బాహుభ్యా మితి శేషః. ౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.
ఏకపంచాశ స్సర్గః.

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

త మల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః,
దదర్శ భూమౌ పతితం సమీపే రాఘవాశ్రమాత్. ౧

సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తం,
గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా. ౨

ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావణేన బలీయసా,
విలలాప సుదుఃఖార్తా సీతా శశినిభాననా. ౩

నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం శకునిస్వరదర్శనం,
అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే. ౪

అథ ద్విపంచాశ స్సర్గః

జటాయుర్యుద్ధకాలే విసృష్టాయా స్సీతాయాః పున రపి రావణేన హరణప్రకార మాహ (తమిత్యాది.) రాఘవాశ్రమా దిత్యవధిత్వా త్పంచమీ. ౧

(సా త్వితి.) రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే త్యన్వయః. ౨

విశేషాంతరం వక్తుం పున రనువదతి (ఆలింగ్యేతి.) కరాభ్యాం సంస్పృశ్యే త్యర్థః. (నిమిత్త మితి.) లక్షణాని అక్షిస్పందనాదీని, తేషాం జ్ఞానం, శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం, స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం, నరాణాం సుఖదుఃఖేషు, నిమిత్తం జ్ఞాపకం, ప్రతిదృశ్యతే. ౩-౪

(రావణేన సీతాయా నయనం)

నూనం రామ న జానాసి మహ ద్వ్యసన మాత్మనః,
ధావంతి నూనం కాకుత్స్థం మదర్థం మృగపక్షిణః. ౫

అయం హి పాపచారేణ మాం త్రాతు మభిసంగతః,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమాఽభాగ్యా ద్విహంగమః. ౬

త్రాహి మా మద్య కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా,
సుసంత్రస్తా సమాక్రంద చ్ఛృణ్వతాం తు యథాంతికే. ౭

తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీ మనాథవత్,
అభ్యధావత వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః. ౮

తాం లతామివ వేష్టంతీ మాలింగంతీ మ్మహాద్రుమాన్,
ముంచ ముంచేతి బహుశః ప్రవద న్రాక్షసాధిపః. ౯

తతః కి మిత్యత్రాహ (నూన మితి.) హే రామ, ఆత్మనో మహ ద్వ్యసనం న జానాసి కి మితి కాకుః, జానాస్యేవ. యస్మా న్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజన ముద్దిశ్య, మృగపక్షిణః. కాకుత్స్థం త్వా మభిధావంతి నూనం. సంప్రతి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థ మభిధావంతి. తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం జానాస్యేవే త్యర్థః. ౫

వ్యసన మేవాహ (అయం హీతి.) అయం విహంగమః, పాపచారేణ రావణేన, వినిహత శ్శేతే. ౬

(త్రాహీతి.) శృణ్వతా మంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ. దూరస్థితం, రామం లక్ష్మణం చ రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్. ౭

(తా మితి.) క్లిష్టమాల్యాభరణాం మృదితమాల్యాభరణాం, క్షణం విశ్రాంతః, అభ్యధావత అభ్యధావత్. ౮

(తా మిత్యాది) ద్వా వేకాన్వయౌ. లతామివ భూతలే, వేష్టంతీం వేష్టమానాం. ౯-౧౦

క్రోశంతీం రామ రామేతి రామేణ రహితాం వనే,
జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహాఽంతకసన్నిభః. ౧౦

ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరం,
జగ త్సర్వ మమర్యాదం తమసాఽంధేన సంవృతం. ౧౧

న వాతి మారుత స్తత్ర నిష్ప్రభోఽభూ ద్దివాకరః, ౧౧½

దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా.
కృతం కార్య మితి శ్రీమా న్వ్యాజహార పితామహః, ౧౨½

ప్రహృష్టా వ్యథితా శ్చాఽఽస న్సర్వే తే పరమర్షయః.
దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః.
రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా. ౧౪

స తు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ,
జగామాఽఽదాయ చాఽఽకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః. ౧౫

(ప్రధర్షితాయా మితి.) అమర్యాదం భిన్నసత్త్వప్రకృతికం, అంధేన గాఢేన, తమసా అజ్ఞానాంధకారేణ, తదా జగ త్సర్వం, సంవృతం విమూఢం చాఽఽసీ దిత్యర్థః. ౧౧

(న వాతీత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. (దృష్ట్వేతి.) పరామృష్టాం అపహృతాం, దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన, దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా, కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం, కృత మితి వ్యాజహార. ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానే వ్యుదాహరత్. ౧౨½

(ప్రహృష్టా ఇతి.) రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః. తాదాత్వికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా, సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా, యదృచ్ఛయా దైవగత్యా, రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం, వినాశం చ బుద్ధ్వా, వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాఽఽస న్నిత్యన్వయః. ౧౪

(స త్వితి.) తు శబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః. ౧౫

(రావణేన సీతాయా నయనం)

తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ,
రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా, ౧౬

ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః,
అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాఽగ్నినా. ౧౭

తస్యాః పరమకల్యాణ్యాస్తామ్రాణి సురభీణి చ,
పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణం. ౧౮

తస్యాః కౌశేయముద్ధూతమాకాశే కనకప్రభం,
బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివాతపే. ౧౯

తస్యాస్తత్సునసం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగం,
న రరాజ వినా రామం వినాళమివ పంకజం. ౨౦

(తప్తేతి,) తప్తాభరణం తప్తం కాంచనాభరణం, తత్తుల్యవర్ణాంగీ. విద్యుద్విశేషేణ ద్యోతమానా, సౌదామినీ తటిత్, అనేన తటిద్యథా మేఘే క్షణం తిష్ఠతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం. ౧౬

(ఉద్ధూతేనేతి.) అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. ౧౭

(తస్యా ఇతి.) రావణమభ్యకీర్యంత రావణాంకే పతితానీత్యర్థః. అత్ర రావణైశ్వర్యం క్షణాద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః. ౧౮

(తస్యా ఇతి.) ఆతపే మధ్యాహ్నే. ఆదిత్యరాగేణ, తామ్రం అరుణ, మభ్రమివ బభౌ, అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాత స్సూచితః. ౧౯

(తస్యాస్తదితి) ఉపసర్గాచ్చేతి నాసికాశబ్దాంతాద్బహువ్రీహే రచ్ సమాసాంతః, నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ. అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణత్వోక్త్యా ఖేదాతిశయ ఉచ్యతే. ౨౦

బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః,
సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభ మవ్రణం. ౨౧

శుక్లైః సువిమలై ర్దంతైః ప్రభావద్భి రలంకృతం,
తస్యా స్త ద్విమలం వక్త్రం మాకాశే రావణాంకగం. ౨౨

రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవ త్ప్రియదర్శనం,
సునాసం చారుతామ్రోష్ఠ మాకాశే హాటకప్రభం. ౨౩

రాక్షసేన సమాధూతం తస్యా స్తద్వదనం శుభం,
శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః. ౨౪

సా హేమవర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపం,
శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణి మివాఽఽశ్రితా. ౨౫

అథ త్వరితగమన మాహ (బభూవేతి.) అత్ర, ముఖ మితి శేషః. జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమాన శ్చంద్ర ఇవ, మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శన రూపోత్పాత స్సూచ్యతే. పద్మగర్భాభం వికసితపద్మాభ మిత్యర్థః. అవ్రణం నిర్దోషం. ౨౧

(శుక్లై రితి.) న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. రావణాంకగం సత్ న శుశుభే, అననురూపత్వాదితి భావః. ౨౨

(రుదిత మితి.) రుదితం రోదనవత్, అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం, హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం. 'హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః. పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వా న్న శుశుభ ఇతి భావః. ౨౩

(రాక్షసేనేతి.) రాక్షసేన నిమిత్తేన, సమాధూతం భయకంపితం. ౨౪

(సేతి.) రాక్షసాధిప మాశ్రితా సా సీతా, నీలం మణి మాశ్రితా, కాంచనీ కాంచనమయీ, కాంచీ మేఖలేవ. శుశుభే, రజత మేవ నీలరత్నస్య పరభాగకర మితి ప్రసిద్ధిః. తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్, శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా న శుశుభ ఇత్యర్థః. నేత్యనుషంగో వా. ౨౫

(రావణేన సీతాయా నయనం)

సా పద్మగౌరీ హేమాభా రావణం జనకాత్మజా,
విద్యుద్ఘన మివాఽఽవిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా. ౧౬

తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రాక్షసేశ్వరం,
ప్రాశోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ. ౧౭

తస్యా భూషణఘోషేణ వైదేహ్యా రాక్షసాధిపః,
బభౌ సచపలో నీల స్సఘోష ఇవ తోయదః. ౧౮

❖ ఉత్తమాంగా చ్చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సీతాయా హ్రియమాణాయాః పపాత ధరణీతలే. ౧౯

(సేతి,) పద్మగౌరీ పద్మవ త్పీతవర్ణా, అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా. హేమాభే త్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా. తప్తభూషణా తపనీయభూషణా, విద్యుదివ సీతా తస్మిన్ క్షణం స్థితాపి సౌహృదం నాఽఽకాంక్షతే త్యర్థః. ౧౬

(తర్వితి.) తరువిశేషప్రవాళవత్, రక్తా పీతవర్ణా, తేన రక్తం రాగా దిత్యత్ర రాగ శబ్దో హి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః. (కక్ష్యేవేతి.) కక్ష్యా ఇభబంధనీ యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతు ర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తథేయం రావణం ప్రాప్య రామనిగ్రాహ్య మకరో దితి భావః. ౧౭

(తస్యా ఇతి.) సచపలః సవిద్యుత్, యథా సగర్జితో మేఘ ఆశు నిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః. ౧౮

(ఉత్తమేతి.) ఉత్తమాంగా చ్ఛిరసః. ౧౯

❖ (ఉత్తమాంగా దితి.) మాత స్త్వయా సంపాదితోఽస్మన్మనోరథ ఇతి హర్షా ద్దేవ్యై క్రియమాణా పుష్పవృష్టి స్తదుత్తమాంగా చ్చ్యుతా తత్కాలే భూమౌ పపాతేతి కతకః. వస్తుతో రావణ సన్నిధౌ దేవానాం తథావిర్భావాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే ధృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తత శ్చ్యుత్యో త్తమాంగా చ్చ్యుతే త్యుక్తం. అత ఏవాఽగ్రే భూమౌ పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్వా రామో వక్ష్యతి. 'అభిజానామి పుష్పాణి తా నీమా నీహ లక్ష్మణ, అపినద్ధాని వైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే' ఇతి. ఇతి తిలకం.

సా తు రావణవేగేన పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాఽభ్యవర్తత. 30

అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధారా వైశ్రవణానుజం,
నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగ మివోన్నతం. 31

చరణా న్నూపురం భ్రష్టం వైదేహ్యా రత్నభూషితం,
విద్యున్మండలసంకాశం పపాత మధురస్వనం. 32

తాం మహోల్కా మివాఽఽకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా,
జహారాఽఽకాశ మావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః. 33

తస్యా స్తా న్యగ్నివర్ణాని భూషణాని మహీతలే,
సఘోషా ణ్యవకీర్యంత క్షీణా స్తారా ఇవాఽంబరాత్. 34

తస్యా స్తనాంతరా ద్భ్రష్టో హార స్తారాధిపద్యుతిః,
వైదేహ్యా నిపత న్భాతి గంగేవ గగనా చ్చ్యుతా. 35

(సా త్వితి.) సా పుష్పవృష్టిః, రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన, సమాధూతా, పునర్దశగ్రీవ మేవ, అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట, అనేన రావణస్య త్వరితగమన ముక్తం. 30

ఉక్తాం పుష్పవృష్టిం వర్ణయతి (అభ్యవర్తతేతి,) ధారా పఙ్క్తిః. 31

(చరణా దితి.) వామచరణా దిత్యర్థః. భ్రష్టం శిథిలం, పపాత. 32

(తా మితి.) ఉత్పాతసూచికా తారా మహోల్కా. 33

(తస్యా ఇతి.) భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని. 34

(తస్యా ఇతి.) భాతి భాతి స్మ. 35

(రావణేన సీతాయా నయనం)

ఉ (త్పాత) త్పన్న వాతాభిహతా నానాద్విజగణా యుతాః,
మా భై రితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రు రివ పాదపాః. ౩౬

నళిన్యో ధ్వస్తకమలా స్త్రస్తమీనజలేచరాః,
సఖీ మివ గతోచ్ఛ్వాసా మన్వశోచంత మైథిలీమ్. ౩౭

సమంతా దభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః,
అన్వధావం స్తదా రోషా త్సీతాం ఛాయానుగామినః. ౩౮

జలప్రపాతాస్రముఖా శ్శృంగై రుచ్ఛ్రితబాహుభిః,
సీతాయాం హ్రియమాణాయాం విక్రోశంతీవ పర్వతాః. ౩౯

హ్రియమాణాం తు వైదేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః,
ప్రతిధ్వస్తప్రభ శ్శ్రీమా నాసీ త్పాండరమండలః. ౪౦

(ఉత్పన్నేతి.) రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః, వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ విధూతాగ్రాః ఆశ్వాసనాయ చలితశిరస స్సంతః, మా భై రితి వ్యాజహ్రు రివ. ౩౬

(నలిన్య ఇతి.) గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం. మూర్ఛితా మితి యావత్. తాదృశీం సఖీ మివ మైథిలీం, అను ఉద్దిశ్య. అశోచంత అశోచన్, ధ్వస్తకమలాః కాంతిహీనా ఇత్యర్థః. త్రస్తాః భీతాః, మీనాః మత్స్యాః, జలేచరాః నక్రాదయశ్చ యాసు తాః. త్రస్తేత్యాదినా ఆకులనేత్రత్వాదిక ముచ్యతే. ౩౭

(సమంతా దితి.) తదా వ్యాఘ్రాదయ స్సమంతా న్నానాదేశాత్, అభిసంపత్య అగత్య, రావణే రోషా చ్ఛాయానుసారిణ స్సంతోఽన్వధావన్. ౩౮

(జలేతి.) జలప్రపాతరూపా ణ్యస్రాణి ముఖే యేషాం తే, ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్నతబాహవః, విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ. ౩౯

(హ్రియమాణాం త్వితి.) శ్రీమాన్-ప్రాప్తవిషయశోక ఏవ శ్రీః. ౪౦

నాస్తి ధర్మః కుత స్సత్యం నాఽఽర్జవం నాఽనృశంసతా,
యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః.
ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః పర్యదేవయన్, ౪౧॥

విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదు ర్మృగపోతకాః.
ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్య నయనై రాస్రపాతావిలేక్షణాః. ౪౨॥

సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవు ర్వనదేవతాః.
విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథా గతామ్, ౪౩॥

తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్.
అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్, ౪౪॥

స తా మాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్.
జహారాఽఽత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్, ౪౫॥

(నాస్తీతి.) సార్ధశ్లోక మేకాన్వయః. అనృశంసతా దయా, యత్ర యస్మాత్. గణశః సంఘశః, పర్యదేవయన్ వ్యలపన్. ౪౧॥

(విత్రస్తకా ఇతి.) స్వార్థే కః. మృగపోతకాః మృగశాబాః, ఆవిలం కలుషం. ౪౨॥

(సుప్రవేపితేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తథా వాచా మగోచరం, దుఃఖం, ధరణీతలం, బహుశోఽవేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః. ౪౪॥

(స ఇతి.) విప్రమృష్టం విలుళితం, విశేషకం తిలకం యస్యా స్తాం. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషక' మిత్యమరః. మనస్వినీం దృఢమనస్కాం, పతివ్రతా మిత్యర్థః. ౪౫॥

(సీతాయా రావణనిందనం)

తతస్తు సా చారువతీ శుచిస్మితా వినా కృతా బంధుజనేన మైథిలీ,
అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణా వుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా. ౬౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్విపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

ఖ ముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా,
దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ. ౧

రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపం,
రుదంతీ కరుణం సీతా హ్రియమాణేద మబ్రవీత్. ౨

(తత ఇతి) శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాభిప్రాయేణ. స్వాభావికహసితత్వా ద్వా. వివర్ణవక్త్రా, బభూవేతి శేషః. ౪౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విపంచాశ స్సర్గః.

అథ త్రిపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతా రావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందతి (ఖ మిత్యాదినా.) దుఃఖితా, బభూవేతి శేషః. పరమోద్విగ్నా కంపితా, ఓ విజీ భయచలనయో రిత్యస్మా న్నిష్ఠా వర్తినీ వర్తమానా. ౧

(రోషేతి.) రోషవద్రోదన మపి రక్తిమహేతుః ౨

న వ్యపత్రపసే నీచ కర్మణాఽనేన రావణ,
జ్ఞాత్వా విరహితాం య న్మాం చోరయిత్వా పలాయసే. ౩

త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మన్ భీరుణా హర్తు మిచ్ఛతా,
మమాఽపవాహితో భర్తా మృగరూపేణ మాయయా. ౪

యో హి మా ముద్యత స్త్రాతుం సో ఽ ప్యయం వినిపాతితః,
గృధ్రరాజః పురాణో ఽసౌ శ్వశురస్య సఖా మమ. ౫

పరమం ఖలు తే వీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ,
విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాఽస్మి జితా త్వయా. ౬

ఈదృశం గర్హితం కర్మ కథం కృత్వా న లజ్జసే,
స్త్రియాశ్చ హరణం నీచ రహితే తు పరస్య చ. ౭

(నేతి.) నీచేతి సంబోధనం. న వ్యపత్రపసే న లజ్జసే. విరహితాం, రామలక్ష్మణాభ్యా మితి శేషః. ౩

(త్వయైవేతి.) హర్తుం మా మితి శేషః. అపవాహితః అపనీతః. మృగరూపేణ మాయయా మాయారూపమృగేణే త్యర్థః. ౪

(య ఇతి.) పురాణో వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః. అతివృద్ధం హత్వా శూరోఽహ మితి మన్యస ఇతి భావః ౫

(పరమ మితి.) పరమ మితి సోల్లుంఠనం వచనం. అతినీచ మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (విశ్రావ్యేతి.) హి యస్మా, త్స్వనామధేయం విశ్రావ్య అహం రావణోస్మీతి స్వనామ ప్రఖ్యాప్య, యుద్ధే నాఽస్మ్యహం జితేతి వ్యతిరేకోక్తిః. యద్వా, తే పరమం, అవీర్యం క్లీబత్వం, హి యస్మా, ద్యుద్ధే న జితాఽస్మి. ౬

(ఈదృశ మితి.) రహితే స్వామిరహితప్రదేశే, పరస్య స్త్రియాః హరణరూప మీదృశం, గర్హితం నిందితం. కర్మ, కృత్వా కథం న లజ్జసే? ౭

(సీతాయా రావణనిందనం)

కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్మ కుత్సితం,
సునృశంస మధర్మిష్ఠం తవ శౌండీర్యమానినః. ౮

ధి క్తే శౌర్యం చ సత్త్వం చ య త్త్వం కథితవాం స్తదా,
కులాక్రోశకరం లోకే ధి క్తే చారిత్ర మీదృశం. ౯

కిం కర్తుం శక్య మేవం హి య జ్జవేనైవ ధావసి,
ముహూర్త మపి తిష్ఠస్వ న జీవన్ ప్రతియాస్యసి. ౧౦

నహి చక్షుష్పథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్త్రయోః,
ససైన్యోఽపి సమర్థ స్త్వం ముహూర్త మపి జీవితుం. ౧౧

న త్వం తయో శ్శరస్పర్శం సోఢుం శక్తః కథంచన,
వనే ప్రజ్వలితస్యేవ స్పర్శ మగ్నే ర్విహంగమః. ౧౨

(కథయిష్యంతీతి.) శౌండీర్యమానినః తవ కర్మ కుత్సితం సునృశంసం అధర్మిష్ఠం చ కథయిష్యంతీ త్యన్వయః. ౮

(ధి గితి.) తదా హరణకాలే, య చ్ఛౌర్యం, సత్త్వం బలం చ, కథితవానసి, త ద్ధిక్. 'ఉద్వహేయం భుజాభ్యాం తు మేదినీ మంబరే స్థిత' ఇత్యాది త్వదు క్త మనృతప్రలపన మిత్యర్థః. కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం. ౯

(కి మితి.) యత్ యదా, ఏవం జవేనైవ ధావసి, తదా, రామేణ త్వయి కిం కర్తుం శక్యం? తర్హి కదా శక్య? మి త్యత ఆహ (ముహూర్త మితి.) ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ. తిష్ఠస్వ తిష్ఠ. తదా జీవన్ సన్ న ప్రతియాస్యసి, మృతో భవిష్యసీ త్యర్థః. ౧౦

ఉక్త ముపపాదయతి (న హీతి.) ౧౧

దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణ కథం జీవితు మశక్యత్వం? తత్రాహ (న త్వ మితి.) ౧౨

సాధు కుర్వాఽఽత్మనః పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ, ౧౨॥

మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి భ్రాత్రా సహ పతి ర్మమ
విధాస్యతి వినాశాయ త్వం మాం యది న ముంచసి, ౧౩॥

యేన త్వం వ్యవసాయేన బలా న్మాం హర్తు మిచ్ఛసి.
వ్యవసాయ స్స తే నీచ భవిష్యతి నిరర్థకః, ౧౪॥

న హ్యహం త మపశ్యంతీ భర్తారం విబుధోపమం.
ఉత్సహే శత్రువశగా ప్రాణా న్ధారయితుం చిరం, ౧౫॥

న నూనం చాఽఽత్మనః శ్రేయః పథ్యం వా సమవేక్షసే.
మృత్యుకాలే యథా మర్త్యో విపరీతాని సేవతే, ౧౬॥

అథ కర్తవ్య ముపదిశతి (సాధ్వితి.) అర్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఆత్మనః, పథ్యం హితం, సాధు, కృత్వా విచార్య, కృతిర్హి నానార్థో ధాతువృత్తికృతోక్తః - యథా 'ఉరసి కృత్వా మనసి కృత్వే' తి. మాం, సాధు సమ్యక్ ఆర్జవపూర్వకం, ముంచ. ౧౨॥

అమోచనే బాధక మాహ (మదితి.) త్వం మాం యది న ముంచసి, తదా, మమ పతిః, మత్ప్రధర్షణేన మత్పరిభవేన, రుష్టస్సన్ భ్రాత్రా సహ త్వద్వినాశాయ యత్నం విధాస్యతి. ౧౩॥

అహమపి సఫలయత్నా భవిష్యామీ త్యాశంక్యాహ (యేనేతి.) వ్యవసాయేన, భోగవ్యవసాయేనే త్యగ్రామ్యోక్తిః. ౧౪॥

నైరర్థక్య మేవాహ (న హీతి.) ఇదానీం కథం ధారయసీ త్యత్ర పరిహార శ్చిర మితి. ౧౫॥

(నేతి.) కించ, త్వ మాత్మనః, శ్రేయః ప్రియం, పథ్యం హితం వా, న సమవేక్షసే న పర్యాలోచయసి. కింతు, మృత్యుకాలే మర్త్యో యథా విపరీతాని సేవతే తథా త్వమపి విపరీతాని సేవస ఇత్యర్థః. ౧౬॥

(సీతాయా రావణనిందనం)

ముమూర్షూణాం హి సర్వేషాం య త్పథ్యం త న్న రోచతే.
పశ్యా మ్యద్య హి కంఠే త్వాం కాలపాశావపాశితమ్, ౧౭

యథా చాఽస్మి౯ భయస్థానే న బిభేషి దశానన.
వ్యక్తం హిరణ్మయా౯ హి త్వం సంపశ్యసి మహీరుహా౯, ౧౮

నదీం వైతరణీం ఘోరాం రుధిరౌఘనివాహినీం.
అసిపత్రవనం చైవ భీమం పశ్యసి రావణ, ౧౯

తప్తకాంచనపుష్పాం చ వైడూర్యప్రవరచ్ఛదాం.
ద్రక్ష్యసే శాల్మలిం తీక్ష్ణా మాయసైః కంటకై శ్చితాం, ౨౦

(ముమూర్షూణా మితి.) త్వాం కంఠే, కాలపాశావపాశితం కాలపాశేన బద్ధం, పశ్యామి. ౧౭

(యథేతి.) కించ, యేన ప్రకారేణ న బిభేషి తేన ప్రకారేణ మహీరుహా౯ హిరణ్మయా౯ సంపశ్యసీతి మన్య ఇతి యోజనా. ౧౮

(నదీ మితి.) రుధిరౌఘైః రక్తౌఘైః స్సహ, నివహతి ప్రవహతీతి తథా, అసిపత్రవనం అసిమయపత్రయుక్తవన మితి నరకవిశేషస్య నామ. పశ్యసీతి వర్తమానసామీప్యే వర్తమాననిర్దేశః. ౧౯

పారదారికస్యాఽసాధారణనరకానుభవం దర్శయతి (తప్తేతి.) తప్తాని సద్యోఽగ్నినిష్టప్తాని, కాంచనమయాని పుష్పాణి యస్యా స్తాం, స్వర్ణస్య తప్తత్వేఽతీవౌష్ణ్యం భవతి. వైడూర్యప్రవరాః వైడూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాః, ఛదాః పర్ణాని, యస్యా స్తాం, అత్రాపి తప్తేతి విశేషణం బోధ్యం. శాల్మలిం పారదారికాలింగ్యత్వేన యమలోకోత్పన్నాం శాల్మలివృక్షాకారస్థూణాం. ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి, ఆలింగితు మితి శేషః. ౨౦

సహి త్వ మీదృశం కృత్వా తస్యాఽలీకం మహాత్మనః.
ధరితుం శక్ష్యసి చిరం విషం పీత్వేవ నిర్ఘృణః, ౨౦॥

బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ.
క్వ గతో లప్స్యసే శర్మ భర్తు ర్మమ మహాత్మనః, ౨౧॥

నిమేషాంతరమాత్రేణ వినా భ్రాత్రా మహావనే.
రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ, ౨౨॥

స కథం రాఘవో వీర స్సర్వాస్త్రకుశలో బలీ.
న త్వాం హన్యా చ్ఛరై స్తీక్ష్ణై రిష్టభ ర్యాపహారిణం. ౨౩॥

ఏతచ్చాఽన్య చ్చ పరుషం వైదేహీ రావణాంకగా.
భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాప హ, ౨౪॥

భవ త్వేవం కాలాంతరే. సద్యో లబ్ధం హి సుఖ మిత్యత్రాహ (న హీతి.) తస్య అలీక మప్రియం, కృత్వా. 'అలీకం త్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ధరితుం జీవితుం. ౨౦॥

త్వా మాదాయ దేశాంతరం గమిష్యామి, తదా న మే రామభయం, తత్రాహ (బద్ధ ఇతి.) భర్తు రితి హేతౌ పంచమీ. తస్మా ద్ధేతోః, క్వ గత స్సన్ శర్మ లప్స్యసే? న క్వచిదపీ త్యర్థః. ౨౧॥

కథం తస్య తాదృశీ శక్తి? రిత్యత్రాహ ద్వాభ్యాం (నిమేషేతి.) నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ, భ్రాత్రా వినా ఏకాకినే త్యర్థః. ౨౨॥

(ఏత దితి.) ఏత చ్చాఽన్యచ్చ వచనం, కరుణం పరుషంచ యథా భవతి తథా, విలలాప పరిదేవన మకరోత్. ౨౪॥

(సీతయా సుగ్రీవాది సన్నిధౌ స్వాభరణ ప్రక్షేపణం)

తథా భృశార్తాం బహు చైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణం చ భామినీం,
జహార పాపః కరుణం వివేష్టతీం నృపాత్మజా మాగతగాత్రవేపథుం. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశ స్సర్గః

హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచి న్నాథ మపశ్యతీ,
దదర్శ గిరిశృంగస్థా న్పంచ వానరపుంగవాన్. ౧

తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభం,
ఉత్తరీయం వరారోహా శుభా న్యాభరణాని చ.
ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి మైథిలీ, ౨౬

సీతోక్తం సర్వం పాపిష్ఠస్య తస్య సముద్రఘోషతుల్య మాసి దిత్యాహ (తథేతి.) **తథేతి** వాచా మగోచరత్వోక్తిః. విలాపపూర్వం కరుణం చ యథా తథా భాషిణీం, కరుణం యథా తథా, వివేష్టతీం వివేష్టమానాం. ఆగతగాత్రవేపథుం ఉత్పన్నశరీరకంపాం. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిపంచాశ స్సర్గః.

అథ చతుఃపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాయా అశోకవనికాయాం స్థాపన మాహ (హ్రియమాణా త్విత్యాది.) నాథం రక్షకం. ౧

(తేషా మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కౌశేయం, ఆభరణాని కౌశేయే బద్ధ్వా ముమోచేత్యర్థః. కిమర్థం ముమోచే త్యత్రాహ (యది రామాయ శంసేయు రితి.) యదృచ్ఛయా దృష్టాయ రామాయ స్వస్య రావణాపహరణం కథయేయు రితి ప్రత్యాశయే త్యర్థః. ఆశంసావచనే లిజితి లిఙ్. ౨౬

వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తం సహభూషణం.
సంభ్రమాత్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మ న స బుద్ధవాన్. ౩౪

పింగాక్షా స్తాం విశాలాక్షీం నేత్రై రనిమిషై రివ.
విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశు ర్వానరర్షభా:, ౪౪

స చ పంపా మతిక్రమ్య లంకా మభిముఖ: పురీం.
జగామ రుదతీం గృహ్య వైదేహీం రాక్షసేశ్వర:, ౫౪

తాం జహార ❀ సుసంహృష్టో రావణో మృత్యు మాత్మన:.
ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిషాం, ౬౪

(వస్త్ర మితి.) **సహభూషణం** భూషణాంతరితం, వస్త్రం, ఉత్సృజ్య ఉన్ముచ్య. తన్మమధ్యే సీతయా నిక్షిప్త మితి య త్తత్కర్మ. సంభ్రమా త్సీతాపహారజనితక్షోభాత్, న బుద్ధవాన్. యది బుధ్యేత గృహ్ణీయా దేవేతి భావః. ౩౪

(పింగాక్షా ఇతి.) **పింగాక్షాః** వానరాః, న కేవలం వానరాః, అపితు వానరర్షభాః వానరశ్రేష్ఠాః, అనిమిషై రివ నిమేషరహితై రివ. తథా విక్రోశంతీం రామ రామేతి విక్రోశంతీ మిత్యర్థః. ౪౪

(స చేతి.) పంపాం **పంపోపర్యాకాశం.** లంకా మభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం రామాశ్రమదత్తదృష్టి ర్గతః, తత స్స్వచ్ఛందం గతవా నితి గమ్యతే. అత ఏవ **సుసంహృష్ట ఇతి వక్ష్యతే.** ౫౪

(తా మితి.) ఉత్సంగేనే త్యస్య ఉభయత్రాఽప్యన్వయః. మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం. ౬౪

❀ సుసంహృష్టః మృత్యో స్తత్వేనాఽజ్ఞానాత్, కేచిత్తు- లబ్ధం రామహస్తా న్మృత్యుద్వార మితి సంహృష్టః, వినా చేత్కటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన న మృత్యు స్సన్నిహిత స్స్యా దితి తమోగుణావృతస్సన్ మాతర్యపి విరుద్ధశబ్దవ్యవహారం కృతవా నితి వదంతి. తేషా మేతత్సర్గాంతే వక్ష్యమాణం 'బభూవ మోహా న్ముదిత' ఇత్యసంగతం స్యాత్. తథా 'ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్ కృతకృత్య మమన్యతే' త్యుత్తరసర్గా చ్చేత్థ మసంగతం స్యాత్ ఇతి తిలకం.

(సీతయా సహ రావణస్య అంతఃపురప్రవేశః)

వనాని సరిత శ్శైలాన్ సరాంసి చ విహాయసా.
స క్షిప్రం సమతీయాయ శర శ్చాపాదివ చ్యుతః, ౭ ॥

తిమినక్రనికేతం తు వరుణాలయ మక్షయం.
సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరం, ౮ ॥

సంభ్రమా త్పరివృత్తోర్మి రుద్ధమీనమహోరగః.
వైదేహ్యాం హ్రియమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః, ౯ ॥

అంతరిక్షగతా వాచ స్ససృజు శ్చారణా స్తదా.
ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధా స్తదాఽబ్రువన్, ౧౦ ॥

స తు సీతాం వివేష్టంతీ మంకేనాఽఽదాయ రావణః.
ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యు మాత్మనః, ౧౧ ॥

(వనానీతి.) విహాయసా ఆకాశమార్గేణ. ౭ ॥

(తిమీతి.) తిమయో మత్స్యవిశేషాః, నక్రాః గ్రాహాః, తేషాం నికేతం వాసస్థానం, వరుణస్య ఆలయం వాసః, శరణం ప్రాప్యం, గత్వా ప్రాప్య, క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ. ౮ ॥

(సంభ్రమా దితి.) సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్, పరివృత్తోర్మిః, రుద్ధమీనమహోరగః బహిస్సంచారరహితమత్స్యసర్పః. ౯ ॥

(అంతరిక్షేతి.) అంతరిక్షగతా శ్చారణాః, దశగ్రీవః, ఏతదంతః ఏతత్సీతాపహరణావసాన ఇతి, వాచ స్ససృజుః, ఊచు రిత్యర్థః. అంతరిక్షగతా స్సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్. ౧౦ ॥

(స త్వితి.) ఆత్మనః, రూపిణీం రూపవతీం, మృత్యు మితి సీతావిశేషణం. ౧౧ ॥

సోఽభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథాం.
సంరూఢకక్ష్యాబహుళం స్వ మంతఃపుర మావిశత్, ౧౨౪.

తత్ర తా మసితాపాంగాం శోకమోహపరాయణాం.
నిదధే రావణ స్సీతాం మయో ❁ మాయా మివ స్త్రియం, ౧౩౪.

అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీ ర్ఘోరదర్శనాః.
యథా నేమాం పుమాన్ స్త్రీ వా సీతాం పశ్య త్యసమ్మతః, ౧౪౪.

ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ.
యద్య దిచ్ఛే త్తదేవాఽస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా, ౧౫౪.

(స ఇతి.) సంరూఢాః జనాకీర్ణాః, కక్ష్యాః ద్వారప్రకోష్ఠాః, తాభిః, బహుళం నిబిడం. ౧౨౪.

(తత్రేతి.) తత్ర అంతఃపురే, శోకమోహపరాయణాం శోకమోహపరతంత్రాం, నిదధే స్థాపితవాన్, మయ స్త్రీపురాధిపతిః, మాయాం మాయామయీం, ఆశ్చర్యశక్తియుక్తా మిత్యర్థః. స్త్రియం స్వయంప్రభాం. బిలే యథా నిదధే తథేత్యర్థః. ౧౩౪.

(అబ్రవీ దితి,) పిశాచీః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః. యథేమాం స్త్రీ వా పుమాన్వా, అసమ్మతః అననుజ్ఞాతః, న పశ్యతి, తథాఽబ్రవీత్. ఏనా మన్యో న పశ్యే దిత్యబ్రవీ దిత్యర్థః. ౧౪౪.

(ముక్తేతి.) ఏషా యద్య దిచ్ఛేత్తత్త ద్దేయం. యథా మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ, యథా మహ్యం దీయతే తద్వ దేయ మిత్యర్థః. ౧౫౪.

❁ మాయామివాఽఽసురీ మిత్యనేన మాయారూపైవైషా సీతా, యా లంకా మాగతేతి ధ్వనితం. ముఖ్యమాతా త్వగ్నిం ప్రవిష్టేతి పూర్వ మేవ ధ్వనితం, అత ఏవ రావణస్య వహనీయైషా జాతా. మాయాత్వాదేవ రావణస్య తదజ్ఞానం. ఇతి తిలకం.

(జనస్థానే చారాణాం ప్రేషణం)

యా చ వక్ష్యతి వైదేహీం వచనం కించి దప్రియం,
అజ్ఞానా ద్యది వాఽజ్ఞానా న్న తస్యా జీవితం ప్రియం. ౧౬

తథోక్త్వా రాక్షసీ స్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్.
నిష్క్రమ్యాఽన్తఃపురా త్తస్మా త్కిం కృత్య మితి చింతయన్,
దదర్శాఽష్టౌ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్. ౧౭

స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదానేన మోహితః,
ఉవా చైతా నిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః. ౧౯

నానాప్రహరణాః క్షిప్ర మితో గచ్ఛత సత్వరాః,
జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం ఖరాలయం. ౨౦

తత్రో ష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే,
పౌరుషం బల మాశ్రిత్య త్రాస ముత్సృజ్య దూరతః. ౨౧

(యా చేతి.) జీవితం న ప్రియం, మారయేయ మిత్యర్థః. ౧౬

(తథేతి.) చింతయన్, మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్, దదర్శ అపశ్యత్. ౧౬-౧౭

(స ఇతి.) వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన, తా నేతా నిత్యన్వయః. ౧౯

(నానేతి.) 'ఆయుధం తు ప్రహరణ' మిత్యమరః. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం, ఖరాలయం భూతపూర్వం పూర్వం ఖరాలయ మిత్యర్థః. భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్సమాసః. ౨౦

(తత్రేతి.) పౌరుషం బలం, న కేవలం నీతిబల మిత్యర్థః. ౨౧

బలం హి సుమహ ద్యన్మే జనస్థానే నివేశితం,
సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః. ౨౨

తత్ర క్రోధో మమాఽమర్షా ద్ధైర్య స్యోపరి వర్తతే,
వైరం చ సుమహ జ్జాతం రామం ప్రతి సుదారుణం. ౨౩

నిర్యాతయితు మిచ్ఛామి తచ్చ వైర మహం రిపోః,
నహి లప్స్యే హ్యహం నిద్రా మహత్వా సంయుగే రిపుం. ౨౪

తం త్విదానీ మహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినం,
రామం శర్మోపలప్స్యామి ధనం లబ్ధ్వేవ నిర్ధనః. ౨౫

జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భి రామ మాశ్రితా,
ప్రవృత్తి రుపనేతవ్యా కిం కరోతీతి తత్త్వతః. ౨౬

అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః,
కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి. ౨౭

పౌరుషబలాశ్రయణే హేతు మాహ (బలం హీతి.) యత్ బలం సైన్యం, నివేశితం త ద్ధత మిత్యన్వయః. ౨౨

(తత్రేతి.) తత్ర వధనిమిత్తం, అమర్షాత్ అసహనాత్. ౨౩

(నిర్యాతయితు మితి.) నిర్యాతయితుం అవసితుం. ౨౪

(తం త్వితి.) శర్మ సుఖం, ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి. ౨౫

(జనేతి.) ప్రవృత్తి ర్వార్తా, రామః కిం కరోతీతి తత్త్వతో వార్తా మత్సకాశ ముపనేతవ్యే త్యర్థః. ౨౬

(అప్రమాదా దితి.) అవధానా దిత్యర్థః. ౨౭

(జనస్థానే చారాణాం ప్రేషణం)

యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని.
అత శ్చాఽస్మి౯ జనస్థానే మయా యూయం నియోజితాః. ౨౮

తతః ప్రియం వాక్య ముపేత్య రాక్షసా మహార్థ మష్టా వభివాద్య రావణం,
విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థాన మలక్ష్యదర్శనాః ౨౯

తతస్తు సీతా ముపలభ్య రావణ ❖ స్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథిలీం,
ప్రసజ్య రామేణ చ వైర ముత్తమం బభూవ మోహా న్ముదిత స్స రాక్షసః. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుఃపంచాశ స్సర్గః.

ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం? తత్రాహ **(యుష్మాకం చేతి)** ౨౮

(తత **ఇతి.**) **మహా** నర్థోఽభిధేయో యస్య తం మహార్థం, ప్రియం శ్లాఘారూపం, వాక్యం, **ఉపేత్య** లబ్ధ్వా, రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః. **యతో** యత్ర, జనస్థానం, తద్వన ముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే. **అలక్ష్యదర్శనాః** వేగాతిశయేన దుష్ప్రేక్షస్వరూపాః. ౨౯

సర్గార్థం సంగృహ్య **దర్శయతి** **(తత స్త్వితి.)** ఉపలభ్య దృష్ట్వా, **సుసంప్రహృష్టః** **కామవికారవా౯, పరిగృహ్య** గృహీత్వా, **రామేణ** వైరం, ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి, **మోహా న్ముదితో** బభూవ. **అత్ర** త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, **అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,**
చతుఃపంచాశ స్సర్గః,

❖ రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం **లోకదృష్ట్యా** అనర్థత్వేన ప్రతీయమానమపి సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తా త్స్వవధ **స్యేష్టతమత్వా** ద్రామేణ వైరం ప్రాప్య ముముద **ఇతి భావః.**
ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

సందిశ్య రాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోఽష్టౌ మహాబలాన్,
ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్ కృతకృత్య మమన్యత. ౧

స చింతయానో వైదేహీం కామబాణసమర్పితః,
ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టు మభిత్వరన్. ౨

స ప్రవిశ్య తు తద్వేశ్మ రావణో రాక్షసాధిపః,
అపశ్య ద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయణాం. ౩

అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితాం,
వాయువేగై రివాఽఽక్రాంతాం మజ్జంతీం నావ మర్ణవే. ౪

మృగయూథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభి రివాఽఽవృతామ్,
అధోముఖముఖీం సీతా మభ్యేత్య చ నిశాచరః, ౫

తాం తు శోకపరాం దీనా మవశాం రాక్షసాధిపః,
స బలా ద్దర్శయామాస గృహం దేవగృహోపమం. ౬

అథ పంచపంచాశ స్సర్గః

పూర్వం స్వప్రభావకథనముఖేన ప్రలోభనం కృతవాన్, అథ భోగోపకరణ ప్రదర్శనముఖేన రావణ స్సీతాం ప్రలోభయతి పంచపంచాశే. (సందిశ్యేత్యాది.) బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్, అకృతబుద్ధిత్వా దిత్యర్థః. ౧

(స ఇతి.) **సమర్పితః** పీడిత ఇత్యర్థః. **అభిత్వరన్** అభిత్వరమాణః. ౨

(స ప్రవిశ్యేతి.) **వేశ్మ** అంతఃపురం. (అశ్ర్విత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. **అధోముఖ** మవనతం ముఖం యస్యా స్తాం. 'స్యా దవాఙ ప్యధోముఖః' ఇత్యమరః. శోకభారాభిపీడితా మభ్యేత్య శోకపరాం దర్శయామాస ఇతి క్రియాభేదా దపునరుక్తిః. అవశాం దర్శన మనిచ్ఛంతీం. ౩-౬

(రావణస్య సీతాప్రలోభన ప్రయత్నః)

హర్మ్యప్రాసాదసంబాధం స్త్రీసహస్రనిషేవితం,
నానాపక్షిగణై ర్జుష్టం నానారత్నసమన్వితం. ౭

కాంచనై స్తాపనీయైశ్చ స్ఫాటికై రాజతై రపి,
వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభై ర్దృష్టిమనోహరైః. ౮

దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం తప్తకాంచనతోరణం,
సోపానం కాంచనం చిత్ర మారురోహ తయా సహ. ౯

దాంతికా రాజతా శ్చైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః,
హేమజాలావృతా శ్చాఽఽస న్తత్ర ప్రాసాదపఙ్క్తయః. ౧౦

సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః,
దశగ్రీవ స్స్వభవనే ప్రాదర్శయత మైథిలీం. ౧౧

గృహం వర్ణయతి ద్వాభ్యాం (హర్మ్యేత్యాది.) హర్మ్యైః హ్రస్వవిమానైః, ప్రాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ, సంబాధం నిబిడం, కాంచనైః స్వర్ణమయైః, తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః. స్తంభై రుపలక్షితం. ౭-౮

(దివ్యేతి.) దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం నిర్హ్రాదవత్, అర్శఆద్యచ్. యద్వా, దివ్యదుందుభేరివ నిర్హ్రాద శ్శబ్దో యస్య తత్, ఆరోహణకాలే దుందుభివత్ ధ్వనతీతి భావః. తోరణో బహిర్ద్వారం, చిత్రం ఆశ్చర్యభూతం. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర' మిత్యమరః. తయా సహాఽఽరురోహ తా మాదాయాఽఽరురోహే త్యర్థః. ౯

వక్ష్యమాణభూభాగదర్శనసాధనా న్యాహ (దాంతికా ఇతి.) దాంతికాః దంతవికృతాః. తత్ర సోపానమార్గే, గవాక్షా ఆసన్, తదుపరి హేమమయైః, జాలైః జాలకైః, ఆవృతాః ప్రాసాదపంక్తయ శ్చాఽఽసన్. ౧౦

(సుధేతి.) సుధాలేపనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి. భూమిభాగానీతి క్లీబత్వ మార్షం. ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయామాస. తై ర్గవాక్షై రితి శేషః. ౧౧

దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః,
రావణో దర్శయామాస సీతాం శోకపరాయణాం. ౧౨

దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యాః కృత్స్నం త ద్భవనోత్తమం,
ఉవాచ వాక్యం పాపాత్మా సీతాం లోభితు మిచ్ఛయా ౧౩

దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతి రథాఽపరాః,
తేషాం ప్రభు రహం సీతే సర్వేషాం భీమకర్మణాం. ౧౪

వర్జయిత్వా జరావృద్ధా న్బాలాంశ్చ రజనీచరాన్,
సహస్ర మేక మేకస్య మమ కార్యపురస్సరం. ౧౫

య దిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణై ర్గరీయసీ. ౧౬

(**దీర్ఘికా ఇతి.**) దీర్ఘికాః వాప్యః, పుష్కరం జల మేషా మస్తీతి పుష్కరిణ్యః, ద్వితీయార్థే ప్రథమా. పుష్కరాదిభ్యో దేశే ఇతి ఇనిప్రత్యయః. శోకపరాయణా మిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨

(దర్శయిత్వేతి.) లోభితుం లోభయితుం, అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం. ౧౩

(**దశేతి.**) దశ ద్వావింశతిశ్చేతి ద్వాత్రింశత్కోటయః. తేషాం ద్వాత్రింశత్కోటి రాక్షసానాం, గుణీభూతానా మపి రాక్షసానాం తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః. ౧౪

"అథ శబ్దానుశాసనం, కేషాం శబ్దానా" మిత్యాదిమహాభాష్యగ్రంథప్రక్రియయా బాలవృద్ధాదీనాం సంఖ్యాబాహుల్యే సత్యపి కిం ప్రయోజన? మిత్యత్రాహ (వర్జయిత్వేతి.) బాలవృద్ధా న్వినా మమైకస్య. పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం, ఏకసహస్ర మస్తి. ౧౫

(య దిద మితి.) మమ య దిదం, రాజతంత్రం రాజపరికరః, త త్సర్వం, త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం, మమ జీవితం చ. త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం, త్వం, మే మమ, ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, గరీయసీ. ౧౬

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః,
తాసాం త్వ ◊ మీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే. ౧౭

సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్వ వచో మమ,
† భజస్వ మాఽభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౮

పరిక్షిప్తా సహస్రేణ లంకేయం * శతయోజనా,
నేయం ధర్షయితుం శక్యా సేంద్రై రపి సురాసురైః. ౧౯

(బహూనా మితి) అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే, యోఽసౌ మమ పరిగ్రహః యా భార్యా ఇత్యర్థః. 'పరిగ్రహః కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః. నియతపుల్లింగః. జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం. తాసా మిత్యత్ర స్త్రీణా మిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీలింగనిర్దేశః. మమ భార్యా సతి, తాసా మీశ్వరా స్వామినీ, భవ. స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్. తత స్టాప్. ౧౭

(సాధ్వితి) మమ వచో రోచయస్వ మదుక్తం స్వీకురు, ఇదం సాధు సమీచీనం. తే అన్యయా బుద్ధ్యా కిం? రామవిషయా బుద్ధి ర్మా భూ దిత్యర్థః. తస్మాత్, మా మాం, భజస్వ. అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య, మే ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, అర్హసి కిం? నార్హసీ త్యపి ధ్వనిః. ౧౮

రామాగమనప్రసక్తి రేవ నాస్తీ త్యాశయేనాఽఽహ(పరిక్షిప్తేతి.) 'శతం సహస్ర మయుతం సర్వ మానంత్యవాచక' మితి వచనాత్, సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః, పరిక్షిప్తా పరివృతా, ఇయం లంకా, శతయోజనా శతయోజనపరిమితా. తస్మా న్నేయం ధర్షయితుం శక్యా. ౧౯

◊ అభవప్రియే ఇతి చ్ఛేదః. మోక్షప్రియే. భార్యేత్యత్ర భా ఆర్యేతి చ్ఛేదః. భా చిద్రూపిణీ, ఆర్యా శ్రేష్ఠా, త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† భజ కామాభితప్తస్య ఇతి. పా.

* భూమే రితి శేషః. ఇతి తిలకం.

న దేవేషు న యక్షేషు న గన్ధర్వేషు పక్షిషు,
అహం పశ్యామి లోకేషు యో మే వీర్యసమో భవేత్. ౨౦

* రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా,
కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాఽల్పతేజసా. ౨౧

భజస్వ సీతే మామేవ భర్తాఽహం సదృశ స్తవ,
యౌవనం హ్యధ్రువం భీరు రమస్వేహ మయా సహ. ౨౨

మా భూత్పురస్య దుర్ధర్షతా, మమ పున ర్వీర్యం శృణ్విత్యాహ(న దేవే ష్వితి) మే వీర్యే యస్సమో భవేత్ తం దేవేషు న పశ్యామి, గన్ధర్వేషు న పశ్యామి. పక్షిషు చ న పశ్యామి. ౨౦

(రాజ్యేతి.) గతాయుషా అల్పాయుషేత్యర్థః. ౨౧

(భజస్వేతి.) ఇహ భవనే. ౨౨

---

* రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యా ద్భ్రష్టా రిపవో యస్మా త్తేన, దీనేనతాపసేనగతాయుషే త్యంత మేకం పదం. దీనానా మిన స్తాపసానా మినః, దీనేన శ్చాఽసౌ తాపసేనశ్చ దీనేనతాపసేనః, తాదృశ స్సన్, గతం ప్రాప్త మాయు రేకాదశసహస్రవత్సరపరిమితం యేన తేన, దీనజనానాం తాపసానాం చ రక్షణార్థ మవతీర్ణేనే త్యర్థః. మానుషేణ మనుష్యరూపేణాఽవతీర్ణేన, అల్పతేజసా అల్ప మితరేషాం తేజో యస్మా త్తేన 'తమేవ భాన్త మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ' తి శ్రుతేః. రామేణ కిం వితాదృశం పరమపురుష ముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపః క్రియత? ఇతి భావః. (భజస్వేతి.)మా మే అవేతి చ్ఛేదః. యౌవనం-యౌవనశబ్దేన సర్వా అవస్థా లక్ష్యంతే. తాభి స్సర్వ మాయు ర్లక్ష్యతే. తథా చ యతః. మే మమ, త్వత్సేవానుకూలం సర్వమాయు రధ్రువం, భర్తా-బిభర్తి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి భర్తా భృత్యః. సదృశః అనురూపః. యత స్త్వాఽహ మనురూపో భృత్యః, అతో మా మాం, భజస్వ భృత్యత్వేనాంఽగీకురు, అవ రక్ష చ, తదర్థ మిహ లంకాయాం, మయా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ. రమస్వ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

✧ దర్శనే మా కృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే,
కాఽస్య శక్తి రిహాఽఽగంతు మపి సీతే మనోరథైః. ౨౩

న శక్యో వాయు రాకాశే పాశై ర్బద్ధుం మహాజవః,
దీప్యమానస్య వా ప్యగ్నే ర్గ్రహీతుం విమలాం శిఖాం. ౨౪

త్రయాణా మపి లోకానాం న తం పశ్యామి శోభనే,
విక్రమేణ నయే ద్య స్త్వాం మద్బాహుపరిపాలితాం. ౨౫

(దర్శన ఇతి.) రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మా కృథాః, తద్దర్శనం చ దుర్లభ మిత్యర్థః. తదేవ స్పష్టయతి (కాఽస్యేతి.) అత్ర ఆగంతుం మానసికవ్యాపారోపి న శక్యః, కింపునః కాయిక? ఇత్యర్థః. ౨౩

అశక్యత్వే దృష్టాంత మాహ (న శక్య ఇతి.) విమలాం నిర్ధూమాం, శిఖాం జ్వాలాం. ౨౪

(త్రయాణా మితి.) లోకానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౫

✧ (దర్శన ఇతి.) యథా వాయు ర్బద్ధుం న శక్యతే. అగ్నే శ్శిఖా గ్రహీతుం యథా న శక్యతే, ఏవం మనోరథై రపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగంతుం కస్య శక్తిః? న కస్యాపి, రామం వినేతి శేషః, తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్, తం న పశ్యామి, రామం వినేతి శేషః. శ్రీరామశ్చే దాగంతుం శక్నుయాత్, త్వా మాహర్తుం చ శక్నుయాత్. అత స్స ఏవాఽఽగత్య ప్రాప్స్యతి. త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామీ త్యుత్కంఠాం మా కుర్వి త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

❖ లంకాయాం సుమహ ద్రాజ్య మిదం త్వ మనుపాలయ,
త్వత్ప్రేష్యా మద్విధా శ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః. ౨౬

అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్వ మాం, ౨౭౹

దుష్కృతం య త్పురా కర్మ వనవాసేన త ద్గతం.
యశ్చ తే సుకృతో ధర్మ స్తస్యేహ ఫల మాప్నుహి, ౨౭౹

ఇహ మాల్యాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి.
భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ చ మయా సహ, ౨౮౹

పుష్పకం నామ సుశ్రోణి భ్రాతు ర్వైశ్రవణస్య మే.
విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా, ౨౯౹

(లంకాయా మితి.) త్వత్ప్రేష్యాః త్వత్పరిచారకాః, భవిష్యంతీతి శేషః. ౨౬

(అభిషేకేత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. అభిషేకోదకేన పట్టమహిషీత్వేనాఽభిషేకోదకేన. క్లిన్నా సిక్తా. ౨౭౹

(దుష్కృత మితి.) పురా పూర్వజన్మని, య ద్దుష్కృతం కర్మాఽస్తి తత్, వనవాసేన వనవాసక్లేశేన, దత్తఫలత్వాత్. గతం నష్టం. ౨౭౹

(ఇహేతి) భూషణాని చ ముఖ్యాని. సేవస్వ ధారయే త్యర్థః. ౨౮౹

(పుష్పక మిత్యాది.) తరసా బలేన. ౨౯౹

❖ కులదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్స్వాత్మాత్మీయసమర్పణం కరోతి (లంకాయా మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. మద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం, లంకాయాం రాజ్య మనుపాలయే త్యనేన ఆత్మీయసమర్పణ మితి జ్ఞేయం. సుకృతఫల మపి సమర్పయతి (దుష్కృత మితి.) వనవాసేన – వనం జలం, జలమధ్యస్థలంకాద్వీపవాసినా, మయేతి శేషః. పురా య ద్దుష్కృతం కర్మ, కృత మితి శేషః. త ద్గతం నష్టం, మదిష్టదేవతాయా స్తవ దర్శనమాత్రేణేతి శేషః. పురా మయా సుకృతో యో ధర్మః తస్య ఫలం, తే తుభ్యం, నివేదయామి, ఆప్నుహి గృహాణే త్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(రావణస్య సీతాప్రలోభనప్రయత్నః)

విశాలం రమణీయం చ తద్విమాన మనుత్తమం.
తత్ర సీతే మయా సార్ధం విహరస్వ యథాసుఖం, ౩౦

వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనం.
శోకార్తం తు వరారోహే న భ్రాజతి వరాననే, ౩౧

ఏవం వదతి తస్మిన్ సా వస్త్రాంతేన వరాంగనా.
పిధాయేందునిభం సీతా ముఖ మశ్రూ ణ్యవర్తయత్, ౩౨

ధ్యాయంతీం తా మివాఽస్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభాం.
ఉవాచ వచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః, ౩౩

* అలం వ్రీడేన వైదేహి ధర్మలోపకృతేన చ.

(విశాల మితి.) విశాలం వేశనయోగ్యం. వేశ్మాలచ్ఛంకటచా విత్యనేన శాలచ్ ప్రత్యయః. అసంకోచన్యాయా ద్యావదుపవేష్టృసంభావన ముపవేశార్హ మిత్యర్థః. ౩౦

(వదన మితి.) న భ్రాజతి న భాసతే. ౩౧

(ఏవ మితి.) వదతీతి సతిసప్తమీ. పిధాయ ఆచ్ఛాద్య. ౩౨

(ధ్యాయంతీ మితి.) ఇవశబ్దోఽవధారణే. యద్వా, అస్వస్థా మివ భూతాఽఽవిష్టా మివే త్యర్థః. ౩౩

(అల మితి.) హే వైదేహి, ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాఽలం, వ్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. కుత? ఇత్యత్రాహ (ఆర్ష ఇతి.) యో దైవనిష్యందః దైవకృత స్సంబంధః, త్వా మభిగమిష్యతి, అయం సంబంధః, ఆర్షః ఋషిప్రోక్తః. న త్వధర్మ్య ఇత్యర్థః. అత్ర నారదః – 'పరపూర్వాః స్త్రియ స్త్వన్యా స్సప్త ప్రోక్తా స్స్వయంభువా, పునర్భూ స్త్రివిధా తాసాం స్వైరిణీ తు చతుర్విధా,

---

* (అలం వ్రీడేనేతి.) భృత్యరక్షణవిషయే వ్రీడా నోచితే త్యర్థః. కుతో వా? ధర్మలోపో భవిష్యతి. కుతః? యః దైవనిష్యందః ఆవయో ర్దైవేన సంపాదితదాసదాస్యవద్భావః, అయం సంబంధః, ఆర్షః అనాదిసిద్ధః. స ఏవ త్వా మభిగమిష్యతి. నతు నవీనః. అతో వ్రీడా మా భూ దిత్యర్థః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* ఆర్షోఽయం దేవి నిష్యందో య స్త్వా మభిగమిష్యతి, ౩౪

ఏతౌ పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ.
ప్రసాదం కురు మే క్షిప్రం వశ్యో దాసోఽహ మస్మి తే, ౩౫

ఇమా శ్శూన్యా మయా వాచ శ్శుష్యమాణేన భాషితాః.
న చాపి రావణః కాంచి న్మూర్ధ్నా స్త్రీం ప్రణమేత హ, ౩౬

కన్యా వా క్షతయోనిర్వా పాణిగ్రహణదూషితా, పునర్భూః ప్రథమా ప్రోక్తా పున స్సంస్కార కర్మణా. దేశధర్మా నపేక్ష్య స్త్రీ గురుభి ర్యా ప్రదీయతే. ఉత్పన్నసాహసాఽన్యస్మై సా ద్వితీయా ప్రకీర్త్యతే. మృతే భర్తరి తు ప్రాప్తా దేవరాదీ నపాస్య యా, ఉపగచ్ఛే త్పరం కామా త్సా తృతీయా ప్రకీర్తితా. ప్రాప్తా దేశా ద్ధనక్రీతా క్షుత్పిపాసాతురా చ యా. తవాఽహ మిత్యు పగతా సా చతుర్థీ ప్రకీర్తితే' తి. ౩౪

(ఏతా వితి.) తవేతి శేషః. ౩౫

(ఇమా మితి.) శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమానేన, మయా, ఇమాః శూన్యాః నీచాః, వాచో భాషితాః, కుతః? యస్మా ద్రావణః స్త్రీం, న ప్రణమేత న ప్రణమేత్, అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తి ర్విస్మయావహా జాతేతి భావః. ౩౬

---

* (ఆర్ష ఇతి.) హే దేవి, త్వా మభి త్వా ముద్దిశ్య, మయా క్రియమాణో నిష్యందః స్నేహబంధః ప్రార్థనారూపః, య 'స్త్వాఽ గే భవిష్యతి, సోఽయ మార్షః ఋషిదృష్ట ఏవ, క్షత్రియాణా ముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ. 'బలాత్కారేణ రాక్షస'' ఇతి వివాహేషు స్మృత్యా గణనాత్. ఏవ ముక్తిరపి తమోగుణప్రాధాన్యేనైవ. కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణస్యైవ రాక్షసవివాహ పదార్థత్వా దితి బోధ్యం. ఇతి తిలకం.

దేవి నిష్యంద ఇతి పాఠాంతరం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

ఏవ ముక్త్వా దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజాం.
కృతాంతవశ మాపన్నో మమేయ మితి మన్యతే. ३४

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

సా తథోక్తా తు వైదేహీ నిర్భయా శోకకర్శితా.
తృణ మంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత. ౧

రాజా దశరథో నామ ధర్మసేతు రివాఽచలః,
సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్త్ర స్స రాఘవః. ౨

(ఏవ మితి.) మన్యతే అమన్యత. ३४

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచపంచాశ స్సర్గః.

అథ షట్పంచాశ స్సర్గః

తథైత చ్ఛ్రుత్వా పరుషం భాషమాణాయా స్సీతాయాః పున రశోకవనికానయనం షట్పంచాశే. (సా తథేత్యాది.) అంతరతో మధ్యే, పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్రత్యభిముఖతయా భాషణాయోగాత్. ౧

(రాజేతి.) ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతు రివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః. అచలః స్థిరః, పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః, కథ మేతాదృశకులం ప్రాప్తాఽతివరే దితి భావః. ౨

రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః,
దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతి ర్మమ. ౩

ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాత స్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా య స్తే ప్రాణా న్హరిష్యతి. ౪

ప్రత్యక్షం య ద్యహం తస్య త్వయాఽస్యాం ధర్షితా బలాత్,
శయితా త్వం హత స్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః. ౫

య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః,
రాఘవే నిర్విషా స్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా యథా. ౬

తస్య జ్యావిప్రముక్తా స్తే శరాః కాంచనభూషణాః,
శరీరం విధమిష్యంతి గంగా కూల మివోర్మయః. ౭

అసురై ర్వా సురై ర్వా త్వం య ద్యవధ్యోఽసి రావణ,
ఉత్పాద్య సుమహ ద్వైరం జీవం స్తస్య న మోక్ష్యసే. ౮

(రామ ఇతి.) సః దశరథపుత్రః, దైవతం, సర్వలోకానా మితి శేషః. య ఏవం భూత స్స మే పతి రితి యోజనా. కథ మేవంభూతభర్తృకాఽతిచరే దితి భావః. ౩

(ఇక్ష్వాకూణా మితి.) త్వద్వధార్థ మేవ భ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులేఽవతీర్ణ ఇతి భావః. తథా చ న మే త్వత్తో భయ మితి భావః. తర్హి కథ మిదానీం స తూష్ణీం స్థిత? ఇత్యాశంక్యాహ (ప్రత్యక్ష మితి.) ప్రత్యక్షం యథా తథా, యది ధర్షితా స్యాం తదా త్వం హత స్సన్ యుద్ధే శయితా. మ్రియేథా ఇత్యర్థః. ౫

(య దితి.) నిర్విషాః, నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే. ౬

(తస్యేతి.) విధమిష్యంతి ధ్మాస్యంతి, నిపాతయిష్యంతీ త్యర్థః. గంగే త్యవిభక్తిక నిర్దేశః గంగాయా ఊర్మయ ఇత్యర్థః. (అసురై రితి.) త్వం సురాసురై ర్యద్య ప్యవధ్యః, తథాపి తస్య రామస్య, సుమహ ద్వైరం కోప ముత్పాద్య స్థిత స్త్వం, జీవన్ సన్, తచ్ఛరపాతా న్న మోక్ష్యసే న ముక్తో భవిష్యసీ త్యర్థః. ౭-౮

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

స తే జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బలీ,
పశో ర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభం. ౯

యది పశ్యే త్స రామ స్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా,
రక్ష స్త్వ మద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛే స్సద్యః పరాభవం. ౧౦

య శ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయే న్నాశయేత వా,
సాగరం శోషయే ద్వాపి స సీతాం మోచయే దిహ. ౧౧

గతాయు స్త్వం గత శ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః,
లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి. ౧౨

న తే పాప మిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి,
యాఽహం నీతా వినాభావం పతిపార్శ్వా త్త్వయా వనే. ౧౩

(స ఇతి.) స రాఘవః, తే జీవితశేషస్య, అంతకరః నాశం కర్తుం సమర్థః. తస్మాత్ యూపగతస్య పశో రివ రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం. ౯

(యదీతి.) హే రక్షః, స రామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం నిర్దగ్ధ స్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః. నిర్దగ్ధశబ్దేనాఽతీవ పీడితత్వ ముచ్యతే. ౧౦

(య ఇతి.) నభసః ఆకాశాత్, పాతయేత్. నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా. సాగర మపి శోషయేత్, సః సీతాం మోచయే దితి కిముత? ౧౧

(గతాయు రితి.) త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన, త్వం ఆయురాదిహీనో భవిష్యసి, లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి, 'ఆయు ర్బలం యశో లక్ష్మీః పరదారాభిమర్శనాత్, సద్య ఏవ వినశ్యంతి' తి స్మృతేః. ౧౨

(న త ఇతి.) యాఽహం వనే పతిపార్శ్వాత్, వినాభావం వియోగం, నీతా, తస్యాం మయి, తే ఇదం పాపం కర్మ, సుఖోదర్కం న భవిష్యతి, కింతు దుఃఖోదర్క మేవ భవిష్యతీ త్యర్థః. ౧౩

స హి ❁ దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః,
నిర్భయో వీర్య మాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే.

స తే దర్పం బలం వీర్య ముత్సేకం చ తథావిధం,
అపనేష్యతి గాత్రేభ్య శ్శరవర్షేణ సంయుగే. ౧౫

యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః,
తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః. ౧౬

మాం ప్రధృష్య స తే కాలః ప్రాప్తోఽయం రాక్షసాధమ,
ఆత్మనో రాక్షసానాం చ వధాయాఽంతఃపురస్య చ. ౧౭

న శక్యా యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా,
ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనాఽవమర్దితుం ౧౮

(స హీతి.) దైవతసంయుక్తః దైవబలసంయుక్తః, దీన స్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారోఽయం. (స త ఇతి.) దర్పం మదం, ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం, గాత్రేభ్య ఇత్యుక్తి ర్దర్పాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్. ౧౫

లోకన్యాయ మాహ (యదేతి.) కాలచోదితో దైవకృతః, వినాశో యదా దృశ్యతే. సన్నిహితో భవతీత్యర్థః. తదా, కార్యే కృత్యే, ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి. ౧౬

ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి (మా మితి.) మాం ప్రధృష్య స్థితస్య తవ, కాలో ఽప్యయ మేవ వర్తమాన ఏవ, నతు చిరాయేత్యర్థః. ఆత్మనో రాక్షసానా మంతఃపురస్య చ వధాయ ప్రాప్తః. ౧౭

(న శక్యాహ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః. తన్మధ్యస్థా గార్హపత్యాహవనీయమధ్యగతా, వేదిః ఐష్టికీ మహావేదిః, స్రుగ్భాండమండితా

❁ దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాఠః. దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః, ఇతి తిలకం.

(రావణం ప్రతి సీతాయాః పరుషభాషణాని)

తథాఽహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా,
త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యాఽస్మి రాక్షసాధమ పాపినా. ౧౯

క్రీడంతీ రాజహంసేన పద్మషండేషు నిత్యదా,
హంసీ సా తృణషండస్థం కథం పశ్యేత మద్గుకం. ౨౦

ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధ వా ఖాదయస్వ వా,
నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాఽపి రాక్షస. ౨౧

న తు శక్ష్యా మ్యుపక్రోశం పృథివ్యాం దాతు మాత్మనః, ౨౧½

ఏవ ముక్త్వా తు వైదేహీ క్రోధా త్సుపరుషం వచః.
రావణం మైథిలీ తత్ర పున ర్నో వాచ కించన, ౨౨½

స్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా. ద్విజాతిమంత్రైః ఉద్ధననాదిమంత్రైః, పూతా శుద్ధా, యథా చండాలే నాఽవమర్దితుం పాదేనాఽఽక్రమితుం, న శక్యా నాఽర్హా. తథాఽహం ధర్మనిత్యస్య నిత్య ధర్మస్య, యజ్ఞస్థానీయస్య, ధర్మపత్నీ పతివ్రతా, త్వయా స్ప్రష్టుం న శక్యా. ౧౯

(క్రీడంతీతి.) నిత్యదా నిత్యం, నిత్యశబ్దస్య సర్వైకాది ష్వపాఠే ప్యార్షో దాప్రత్యయః. సా ప్రసిద్ధా, తృణషండస్థం జలజనడాదితృణకదంబమధ్యస్థం. మద్గుకం జలకాకం. ౨౦

(ఇద మితి.) నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం. బంధ బధాన, ఖాదయస్వ భక్షయ. ౨౧

(న త్విత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. ఆత్మనః, ఉపక్రోశ మపవాదం, పృథివ్యాం దాతుం న శక్ష్యామి. ౨౧½

(ఏవ ముక్త్వేతి.) తత్ర తద్విషయే, క్రియాభేదాత్ పున ర్మైథిలీశబ్ద ప్రయోగః. ౨౨½

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణం.
ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం భయసందర్శనం వచః, ౨౪

❀ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్ † ద్వాదశ భామిని.
కాలేనాఽనేన నాఽభ్యేషి యది మాం చారుహాసిని,
తత స్త్వాం ప్రాతరాశార్థం సూదా శ్ఛేత్స్యంతి లేశశః. ౨౫

ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణ శ్శత్రురావణః,
రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౨౬

(సీతాయా ఇతి) **రోమహర్షణం** క్రోధావహత్వా ద్రోమాంచకరం. భయసందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౪

(శృణ్విత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ద్వాదశమాసా నిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ప్రతీక్ష ఇతి శేషః. ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భక్షణార్థం, సూదాః పాచకాః. 'సూదా ఔదనికా గుణాః' ఇత్యమరః. అత్ర సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంతవ్యం. సంవత్సరాంతే రావణవధకరణాత్. తేన త్రీన్ వర్షాన్ పంచవట్యాం రామః స్థిత ఇతి గమ్యతే. హేమంతవర్ణనం తు రామతపో విశేషజ్ఞాపనాయ, న శూర్పణఖాగమనజ్ఞాపనాయ. ౨౫

(ఇత్యుక్త్వేతి.) శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః. ౨౬

❀ హే వైదేహి, మే వాక్యం శృణు. త త్కిం? ద్వాదశ మాసాన్ ద్వాదశమాసపర్యంతం, ప్రతీక్ష ఇతి శేషః. అనేన కాలేన నాఽభ్యేషి ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యానుగ్రహార్థం అత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః. తత స్త్వా ముద్దిశ్య, ప్రాతరాశార్థం-ప్రాతః ప్రాతరేవ, ఆశార్థం ఆశాసు స్థితగృధ్రాద్యర్థం, సూదాః మాం ఛేత్స్యంతి, మదాజ్ఞయైవేతి శేషః. దేవి, మాం భృత్యత్వేన నాఽంగీకరోషి యది, అహ మితఃపరం జీవితుం నేచ్ఛామి, మాం శస్త్రై శ్ఛిత్వా కాకగృధ్రాద్యర్థం ప్రయచ్ఛతేతి మమాజ్ఞయైవ సూదా స్తథా కరిష్యంతీతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

† ద్వాదశ ప్రతీక్ష ఇతి శేషః. యత్తు పాద్మే 'దశమాసా త్పరతం సీతే యది మాం న భజిష్యసి, తదా హన్మి' త్యుక్తం త త్పునస్సీతాసవిధగమనకాలికం వచ ఇతి న విరోధః. నాఽభ్యేషి స్వారస్యేనేతి శేషః. ఇతి తిలకం.

(సీతాయాః అశోకవనికాప్రాపణం)

శీఘ్ర మేవ హి ✤ రాక్షస్యో వికృతా ఘోరదర్శనా:,
దర్ప మస్యా వినేష్యధ్వం మాంసశోణితభోజనా:. ౨౭

వచనా దేవ తా స్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణా:,
కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్. ౨౮

స తా: ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శన:,
ప్రచాల్య చరణోత్కర్షై ర్దారయ న్నివ మేదినీం. ౨౯

అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతా మియం,
తత్రేయం రక్ష్యతాం గూఢం యుష్మాభి: పరివారితా. ౩౦

తత్రైనాం తర్జనై ర్ఘోరై: పున స్సాంత్వైశ్చ మైథిలీం,
ఆనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూ మివ. ౩౧

(శీఘ్ర మితి.) వినేష్యధ్వం వినయధ్వం. వ్యత్యయేన స్యాదేశః. ౨౭

(వచనా దితి) కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రకృష్టాంజలయః. ౨౮

(స ఇతి.) చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః, మేదినీం భువం. దారయ న్నివ భింద న్నివ, ప్రచాల్య గత్వా, ఉత్థాయ వా. తాః ప్రోవాచ. ౨౯

(అశోకేతి.) యుష్మాభిః పరివారితా, యుష్మాభిః రక్ష్యతాం. ౩౦

(తత్రేతి.) అత్యంతభయేన ప్రాణవియోగో మా భూ దితి పున స్సాంత్వై రిత్యుక్తం. ౩౧

✤ హే రాక్షస్యః, మాంసశోణితభోజనాః ఘోరదర్శనాశ్చ యూయం, శీఘ్ర మవికృతా అవిరూపా భూత్వా, దర్పం వినా అస్యా స్సమీపే, ఇష్యధ్యం, సేనార్థం స్థాతు మిచ్ఛతేత్యర్థః. ఛాదేశాభావాది రార్షః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షస్యో రావణేన తాః,
అశోకవనికాం జగ్ము ర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు. ౩౨

సర్వకాలఫలై ర్వృక్షై ర్నానాపుష్పఫలై ర్వృతాం,
సర్వకాలమదై శ్చాపి ద్విజై స్సముపసేవితాం. ౩౩

సా తు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా,
రాక్షసీ వశ మాపన్నా వ్యాఘ్రీణాం హరిణీ యథా. ౩౪

శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా,
న శర్మ లభతే భీరు: పాశబద్ధా మృగీ యథా. ౩౫

న విందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభి రతీవ తర్జితా,

(ఇతీతి.) ప్రతిగృహ్య ఆదాయ, (సర్వేతి.) సర్వస్మి న్నపి కాలే ఫలాని యేషాం తే సర్వకాలఫలాః, తైః. ఏవ ముత్తరత్రాపి. జగ్ము రితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౩

(సా త్వితి.) రాక్షసీ త్యవిభక్తికనిర్దేశః, రాక్షసీనా మిత్యర్థః. ౩౪

(శోకేనేతి.) లభతే అలభత. ౩౫

(న విందత ఇతి.) తత్ర అశోకవనికాయాం, దయితం ప్రాణవల్లభం. నను సీతా లక్ష్మ్యా అవతార ఇతి సిద్ధం. వక్ష్యతి హి 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవా న్విష్ణు' రితి. విష్ణుపురాణే చోక్తం 'రాఘవత్వే ఽభవ త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ' తి. ఏవంభూతాం సీతాం సమరసీమని జనితమూర్ఛాలక్షణం లక్ష్మణమ ప్యుద్ధర్తు మసమర్థో రావణః కథం బలాత్కరోతి స్మ? వక్ష్యతి హి 'హిమవా న్మందరో మేరుః త్రైలోక్యం వా సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యా ముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజ' ఇతి. ఉచ్యతే- వేదవతీరూపపూర్వజన్మని దేవీ తథా సంకల్పితవతీ. ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే 'యస్మాత్తు ధర్షితా చాఽహం త్వయా పాపాత్మనా వనే, తస్మా త్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యేఽహం మహీతల' ఇతి. దేవకార్యనిర్వాహాయ చ స్వయమేవ స్వధర్షణ మంగీచకార. ప్రజాయాం కూపపతితాయాం యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన, తథా రావణబందీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయ స్వయం తత్ర స్వగమన మనుమతవతీ. వక్ష్యతి సుందరకాండే 'నాఽపహర్తు మహం శక్యా

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

పతిం స్మరంతీ దయితం చ దైవతం విచేతనా భూ ద్భయశోకపీడితా. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణం,
నిహత్య రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే. ౧

తస్య సంత్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీం,
క్రూరస్వనోఽథ గోమాయు ర్విననాదాఽస్య పృష్ఠతః. ౨

తస్య రామస్య ధీమతః, విధి స్తవ వధార్థాయ విహితో నాఽత్రసంశయ' ఇతి. తర్హి సీతా ప్రలాపాదికం కిమర్థం కృతవతీతి చేత్, శృణు. పతివిరహే పతివ్రతయైవం వర్తితవ్య మితి లోకహిత ప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదిక మకరో దితి. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షట్పంచాశ స్సర్గః.

అథ సప్తపంచాశ స్సర్గః

ఏవ మియతా గ్రంథసందర్భేణ సీతాహరణవృత్తాంత ముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగానుసరణకథాశేషం దర్శయితు మారభతే (రాక్షస మిత్యాది.) నివర్తతే న్యవర్తత. ౧

(తస్యేతి.) ద్రష్టుకామస్య తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః. గోమాయుః క్రోష్టా, ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్త మితి భావః. ౨

స తస్య స్వర మాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణం,
చింతయామాస గోమాయో స్స్వరేణ పరిశంకితః. ౩

అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయు ర్వాశ్యతే యథా,
స్వస్తి స్స్యా దపి వైదేహ్యా రాక్షసై ర్భక్షణం వినా. ౪

మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వర మాలంబ్య మామకం,
విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణ శ్శృణుయా ద్యది. ౫

స సౌమిత్రి స్స్వరం శ్రుత్వా తాం చ హిత్వా చ మైథిలీం,
తయైవ ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశ మిహైష్యతి. ౬

రాక్షసై స్సహితై ర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః,
కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయాఽఽశ్రమాత్తు మాం. ౭

(స తస్యేతి.) భయంకరత్వేన రోమహర్షణ మిత్యుచ్యతే. పూర్వమేవ మారీచస్వరేణ, పరిశంకితః సంజాతశంకః, స రామః, తస్య గోమాయోః స్వరం, ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా, చింతయామాస. ౩

చింతా మేవాహ (అశుభ మిత్యాదినా.) గోమాయుః, యథా యేన ప్రకారేణ, వాశ్యతే శబ్దాయతే, తేన ప్రకారేణాఽశుభం మన్యే. అపి స్సంభావనాయాం. ౪

(మారీచేనేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మృగరూపేణ మారీచేన, మామకం మదీయం, స్వరం విజ్ఞాయ, మామకం స్వరం, ఆలంబ్య అనుసృత్య, విక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణే త్యాహ్వానేనోద్ఘోషితం, స్వరం, లక్ష్మణ శ్శృణుయా ద్యది తదా స సౌమిత్రి, ర్మామకం స్వరం శ్రుత్వా. తం స్వరం శ్రుతవత్యా తయా సీతయా చ ప్రేషిత స్సన్, ఇహ దేశే, మత్సకాశం మత్సమీపం, ఏష్యతి. ౫-౬

(రాక్షసై) రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. య ద్యస్మా న్మారీచః, కాంచనః మృగో భూత్వా మా మాశ్రమా ద్వ్యపనీయ దూరం నీత్వా, మయా హతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్,

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ లక్ష్మణదర్శనం)

దూరం నీత్వా తు మారీచో రాక్షసోఽభూ చ్ఛరాహతః,
హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి యద్వాక్యం వ్యాజహార చ. ౮

అపి స్వస్తి భవే ద్ద్వాభ్యాం రహితాభ్యా మ్మహావనే,
జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి రాక్షసైః. ౯

నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ,
ఇత్యేవం చింతయ న్రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్స్వనం, ౧౦

ఆత్మన శ్చాఽపనయనా న్మృగరూపేణ రక్షసా,
ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః. ౧౧

తం దీనమనసో దీన మాసేదు ర్మృగపక్షిణః,
సవ్యం కృత్వా మహాత్మానం ఘోరాంశ్చ ససృజు స్స్వరాన్. ౧౨

తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి రాఘవః,
న్యవర్తతాఽథ త్వరితో జవేనాఽఽశ్రమ మాత్మనః.

లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార చ. తస్మాత్ క్వచి త్సహితైః రాక్షసై స్సీతాయా వధః ఈప్సితః నూనం. ౭-౮

(అపీతి.) జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసనిమిత్తేన, నిమిత్తకారణహేతూనాం సర్వాసా మిష్టిః. ౯

(నిమిత్తానీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గోమాయునిస్స్వనం శ్రుత్వా మృగరూపేణ రక్షసా ఆత్మనః, అపనయనాత్ ఆశ్రమా దపకర్షణా చ్చ. పరిశంకిత స్సన్ జనస్థానం ఆజగామ. ౧౧

(త మితి.) సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా. ఆసేదుః. ౧౨

(తానీతి.) త్వరితః మానసికత్వరాసహితః, జవేన కాయికత్వరయా. ౧౩

స తు సీతాం వరారోహాం లక్ష్మణం చ మహాబలం,
ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః. ౧౪

తతో లక్ష్మణ మాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం, ౧౪½

తతోఽవిదూరే రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః.
విషణ్ణ స్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా, ౧౫½

సంజగర్హేఽథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణ మాగతం.
విహాయ సీతాం విజనే వనే రాక్షససేవితే, ౧౬½

గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘునందనః.
ఉవాచ ❁ మధురోదర్క మిదం పరుష మార్తిమత్, ౧౬½

అహో లక్ష్మణ గర్హ్యం తే కృతం య స్త్వం విహాయ తాం.
సీతా మిహాగత స్సౌమ్య కచ్చి త్స్వస్తి భవే దిహ, ౧౮½

(స త్వితి.) సీతాం లక్ష్మణం చ చింతయ న్నేవాఽఽజగామ. ౧౪

(తత ఇత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. ౧౪½

(తత ఇతి.) తతో దర్శనానంతరం, అవిదూరే సమీపే, సమియాయ సంగతః, దుఃఖభాగినే త్యత్ర సంపృచాదిసూత్రేణ ఘినుణ్ ప్రత్యయః. ౧౫½

(సంజగర్హ ఇతి.) విజనే స్వజనరహితే. ౧౬½

(గృహీత్వేతి.) సవ్యం కరం గృహీత్వా లక్ష్మణ మువాచ. కథం? పరుషం, అథ మధురోదర్కం మధురోత్తరం. ఆర్తిమత్ ఆర్తియుక్తం. సర్వ మిదం క్రియావిశేషణం. అహో ఇత్యాది పరుషం, లక్ష్మణేత్యాది మధురం. (అహో ఇతి.) తే త్వయా, ఇత్యువాచే త్యన్వయః. ౧౮½

❁ మధురోదర్కం శబ్దతో మాధుర్యోత్తరం. అర్థతః పరుష మిదం వక్ష్యమాణం, అర్తవ దార్తార్హ్య మువాచ. యద్వా, మధురోదర్కం తాత్పర్యతో మధురం, ఆపాతతః పరుషం. ఇతి తిలకః.

(ప్రతినివర్తమానేన శ్రీరామేణ అశుభనిమిత్తదర్శనం)

న మేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మజా.
వినష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసై ర్వనచారిభిః,
అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం యథా ప్రాదుర్భవంతి మే. ౨౦

అపి లక్ష్మణ సీతాయా స్సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే,
జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్య వై. ౨౧

యథా వై మృగసంఘా శ్చ గోమాయు శ్చైవ భైరవం,
వాశ్యంతే శకునా శ్చాపి ప్రదీప్తా మభితో దిశం. ౨౨

అపి స్వస్తి భవే త్తస్యాః రాజపుత్ర్యా మహాబల, ౨౩

ఇదం హి రక్షో మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూర మనుప్రయాంతం,
హతం కథంచి న్మహతా శ్రమేణ స రాక్షసోఽభూ న్మ్రియమాణ ఏవ. ౨౪

(నేతి.) కేనాపి హేతునా, వినష్టా వా రాక్షసై ర్భక్షితా వా? ఉక్తార్థే హేతు మాహ (అశుభానీ త్యర్ధేన.) భూయిష్ఠం బహుళం యథా. (అపీతి.) అపిః ప్రశ్నే. సామగ్ర్యం అక్షతత్వం, క్షేమ మితి యావత్. హే లక్ష్మణేతి సంబంధః. సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణ మాహ (యథేతి). ప్రదీప్తాం దిశం, సూర్యాధిష్ఠితా తత్పార్శ్వద్వయదిశా చ ప్రదీప్తా. తా మభిముఖం, వాశ్యంతే నదంతి, తేన వాయసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం కృష్ణసారాదిమృగాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశి కూజనం దుఃఖసూచక మిత్యుక్తం. ౨౨

చింతాతిశయేన పునర ప్యాహ (అపి స్వస్తీతి.) అర్ధ మేకాన్వయం. ౨౩

లక్ష్మణాయ దర్శయతి (ఇద మితి.) మృగసన్నికాశం పూర్వం మృగవద్భ్రాంతం. ఇదం రక్షః, మహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితం, మాం ప్రలోభ్య కథంచి ద్ధతం. కథంచి దిత్యనేన చిరం లక్ష్యపథాప్రాప్తి ర్ద్యోత్యతే. మృగత్వం కుతో గత? మిత్యత్రాహ (స ఇతి.) సః మ్రియమాణ స్సన్ రాక్షస ఏవాఽభూ దిత్యర్థః. ౨౪

మన శ్చ మే దీన మిహాఽప్రహృష్టం చక్షు శ్చ సవ్యం కురుతే వికారం,
అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

స దృష్ట్వా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః,
పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీ మాగతం వినా. ౧

ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మా మనుజగామ హ,
క్వ సా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వ మిహాఽఽగతః, ౨

రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకా౯ పరిధావతః,
క్వ సా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౩

నిమిత్తాంతరేణాపి సీతాహాని మనుమినోతి (మనశ్చేతి.) ఇహ సీతావియోగవిషయే, అప్రహృష్టం, వికారం స్ఫురణం (నాస్తీతి.) ఆశ్రమ ఇతి శేషః. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తపంచాశ స్సర్గః.

అథ అష్టపంచాశ స్సర్గః

అథ సీతాప్రాప్తిసందేహకృతశోకప్రలాపోఽష్టపంచాశే. (స దృష్ట్వేత్యాది.) శూన్యే వనే, వైదేహీం వినా ఆగతం వైదేహీం విసృజ్యాగతం, లక్ష్మణం, పర్యపృచ్ఛత పర్యపృచ్ఛత్. ౧

ప్రశ్నస్వరూప మాహ (ప్రస్థిత మిత్యాదినా.) దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం, ౨

(రాజ్యేతి.) దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖేత్యర్థః. ౩

(శ్రీరామస్య సీతాక్షేమే సందేహః)

యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్త మపి జీవితుం
క్వ సా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా. ౪

పతిత్వ మమరాణాం వా పృథివ్యా శ్చాపి లక్ష్మణ,
తాం వినా తపనీయాహం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజాం. ౫

కచ్చి జ్జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరా మమ,
కచ్చి త్ప్రవ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి. ౬

సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి,
కచ్చి త్సకామా సుఖితా కైకేయీ సా భవిష్యతి. ౭

సపుత్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్వినీ,
ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చి త్సౌమ్య న కైకయీం. ౮

(యా మితి.) సురసుతా సురస్త్రీ. ౪

(పతిత్వ మితి.) తపనీయం స్వర్ణం, ఇచ్ఛేయం ఇచ్ఛామి. ౫

(కచ్చి దితి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః, ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః, మిథ్యా అసత్యం, న భవిష్యతి కచ్చిత్, చతుర్దశవర్షాసమాప్తావేవ సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామీ త్యర్థః. ౬

(సీతేతి.) సీతానిమిత్తం, సీతావినాశనిమిత్తం. త్వయి గతే. అయోధ్యా మితి శేషః. సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయీ స్వవినాశార్థ మేవ వనం ప్రేషితవతీతి సదా వర్తతే. త దిదానీం 'సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టం' మితి న్యాయేన వ్యక్తీకృతం. ౭

(సపుత్రేతి.) తపస్వినీ శోచ్యా. ౮

యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యా మ్యాఽఽశ్రమం పునః,
సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామి లక్ష్మణ. ౯

యది మా మాశ్రమగతం వైదేహీ నాఽభిభాషతే,
పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ. ౧౦

బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా,
త్వయి ప్రమత్తే రక్షోభి ర్భక్షితా వా తపస్వినీ. ౧౧

సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాఽదుఃఖదర్శినీ,
మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః. ౧౨

సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మేన సుదురాత్మనా,
వదతా లక్ష్మణే త్యుచ్చైః స్తవాఽపి జనితం భయం. ౧౩

శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వర స్సదృశో మమ,
త్రస్తయా ప్రేషిత స్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్ర మాగతః. ౧౪

(యదీతి.) వృత్తా పరేతా, సువృత్తా స్వాచారా. ౯

(యది మా మితి.) ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ. ౧౦

(బ్రూహీతి.) యది జీవతి తదా, బ్రూహి వద, వైదేహీ జీవతి వా న వా? న వేత్యస్య వివరణం (త్వయీతి.) ప్రమత్తే అనవహితే. ౧౧

(సుకుమారీతి.) దుఃఖం పశ్యతీతి దుఃఖదర్శినీ సా న భవతీ త్యదుఃఖదర్శినీ, శోచతి అశోచత్, వనవాస ఇతి శేషః. దుర్మనాః చింతాకులేతి యావత్. ౧౨

(సర్వథేతి.) జిహ్మేన కపటేన, తవాపి అతిశూరస్యాపి. ౧౩

(శ్రుతస్త్వితి.) మమ స్వరేణ. యస్మా దాగతః తస్మాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః. త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా. ౧౪

(శ్రీరామస్య సీతాక్షేమే సందేహః)

సర్వథా తు కృతం కష్టం సీతా ముత్సృజతా వనే,
ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్త మంతరం. ౧౫

దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పిశితాశనాః,
తై స్సీతా నిహతా ఘోరై ర్భవిష్యతి న సంశయః. ౧౬

అహోఽస్మి న్వ్యసనే మగ్న స్సర్వథా శత్రుసూదన,
కి న్విదానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్య మీదృశం. ౧౭

ఇతి సీతాం వరారోహాం చింతయన్నేవ రాఘవః,
ఆజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః. ౧౮

విగర్హమాణోఽనుజ మార్తరూపం క్షుధా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ.
వినిశ్శ్వస౯ శుష్కముఖో విషణ్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యం. ౧౯

(సర్వథేతి.) కష్ట మేవాహ (ప్రతీతి.) ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం, అంతరం అవకాశో, దత్తః. ౧౫

ప్రతీకార మేవాహ (దుఃఖితా ఇతి.) పిశితాశనత్వం నిహననే హేతుః. ౧౬

(అహోఽస్మిన్నితి) సంధి రార్షః. ఈదృశం వ్యసనమజ్జనం ప్రాప్తవ్య మితి శంకే. ౧౭

(ఇతీతి.) వరారోహా మితి చింతాహేతుసౌందర్యాతిశయోక్తిః. ౧౮

(విగర్హమాణ ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వక్ష్యమాణానేకసర్గార్థసంగ్రహరూపం. శ్రమాత్ బహుదూరధావనాత్, ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం, శూన్యం సీతారహితం, ప్రతిశ్రయ మిత్యనుషజ్యతే. ౧౯

స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహారదేశా ననుసృత్య కాంశ్చిత్,
ఏత త్త దిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టపంచాశ స్సర్గః.

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

అథాఽఽశ్రమా దుపావృత్త మంతరా రఘునందనః,
పరిపప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్దితం పునః. ౧

త మువాచ కిమర్థం త్వ మాగతోఽపాస్య మైథిలీం,
యదా సా తవ విశ్వాసా ద్వనే విరహితా మయా. ౨

అనంతరం స్వాశ్రమం, సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య, త మపి శూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః. తదను, సీతాయాః కాంశ్చి ద్విహారదేశా ననుసృత్య, విచిత్య, తా నపి శూన్యా న్సమీక్ష్య, తత్రత్యనివాసభూమౌ క్రీడాస్థానే, (తదేత దితి.) తాదృశ మేతాదృశ మితి విహారవిశేషం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సన్ శోకేన వ్యథితో బభూవ. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టపంచాశ స్సర్గః,

---

అథ ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

ఏవం సంగ్రహేణోక్త మర్థం పున ర్విస్తరేణ వక్తు ముపక్రమతే (అథేత్యాది.) అంతరా మధ్యేమార్గం, దుఃఖార్దిత మితి క్రియావిశేషణం. మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛన్ మధ్యే పప్రచ్ఛే త్యర్థః. ౧

(త మితి.) తం సౌమిత్రి మువాచ. తత్ర ప్రశ్నప్రకార మాహ (కిమర్థ మితి.) యదా తు త్వయా రక్షితాయాః కా హాని రితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా, తదా తా మపాస్య విహాయ, కిమర్థ మాగతః? ౨

(లక్ష్మణేన స్వాగమనకారణనివేదనం)

దృష్ట్వైవాఽభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ,
శంకమానం మహ త్పాపం య త్సత్యం వ్యథితం మనః. ౩

స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహు శ్చ హృదయం చ మే,
దృష్ట్వా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి. ౪

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామ మబ్రవీత్. ౫

న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాఽహ మిహాఽఽగతః,
ప్రచోదిత స్తయైవోగ్రై స్త్వత్సకాశ మిహాఽఽగతః. ౬

ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ,
పరిత్రాహీతి య ద్వాక్యం మైథిల్యా స్త చ్ఛ్రుతిం గతం. ౭

ఉవాచే త్యుక్తార్థ మాహ (దృష్ట్వేతి.) త్వాం దృష్ట్వా. పాపం సీతాఽనిష్టరూపం, శంకమానం, మే మమ, మనః వ్యథిత మితి యత్ తత్సత్యం. ౩

ఏతచ్చ కథం నిశ్చియత? ఇత్యత్రాహ (స్ఫురత ఇతి.) బాహుః, సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే. హృదయం వక్షోమధ్యం. ౪

(ఏవ మితి.) భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన, సమావిష్టః, పూర్వం సీతావచనా ద్దుఃఖాక్రాంతః, సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృత మి త్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖ సమావిష్టత్వం. ౫

(న స్వయ మితి.) కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన, స్వయ మిత్యస్య వివరణ మిదం. ఉగ్రైః. వచోభి రిత్యర్థసిద్ధం. ౬

(ఆర్యేణేతి.) హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ య ద్వాక్యం, ఆర్యేణేవ భవతేవ, కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం, తత్ మైథిల్యాః శ్రుతిం గతం. ౭

సా త మార్తస్వరం శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ,
గచ్ఛ గచ్ఛేతి మా మాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా. ౮

ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశ స్తయా,
ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్య మిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితం. ౯

న త త్పశ్యా మ్యహం రక్షో య దస్య భయ మావహేత్,
నిర్వృతా భవ నా స్త్యేత త్కేనా ప్యేవ ముదాహృతం. ౧౦

విగర్హితం చ నీచం చ కథ మార్యోఽభిధాస్యతి,
త్రాహీతి వచనం సీతే య స్త్రాయే త్త్రిదశానపి. ౧౧

కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతు రాలంబ్య మే స్వరం,
రాక్షసే నేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే. ౧౨

(సా త మితి.) తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన. ౮

(ప్రచోద్యమానేనేతి.) **త్వత్ప్రత్యయాన్వితం** - త్వయి ప్రత్యయః దురాధర్షత్వ దైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః, తేనాఽన్వితం, ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం, మైథిలీ ప్రత్యుక్తా. ౯

(న త దితి.) **నిర్వృతా** సుఖితా, భవ. నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన య చ్ఛంకితం ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి. ౧౦

రామవచనత్వేఽనుపపత్తి మాహ (విగర్హిత మితి.) విగర్హితం దైన్యావహత్వా న్మహాకులప్రసూతస్య నిందితం, నీచం ఆపత్కాలే స్త్రీసమాహ్వానస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం, వచనం, కథ మభిధాస్యతి? య స్త్రిదశానపి త్రాయేత్. కథం సః సీతే త్రాహీతి వచన మభిధాస్యతి? ౧౧

(కి మితి.) కిన్నిమిత్తం కిమపి ప్రయోజన ముద్దిశ్య, కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన, మే భ్రాతుః, స్వరం స్వరసదృశం స్వరం, ఆలంబ్య అవలంబ్య, త్రాహి త్రాహీతి వాక్యం, ఈరితం ఉక్తం, శోభనే ఇతి సీతా సంబోధనం. ౧౨

(లక్ష్మణేన స్వాగమనకారణనివేదనం)

విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మా మితి,
న భవత్యా వ్యథా కార్యా కునారీజనసేవితా. ౧౩

అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా,
న సోఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమా న్వై రాఘవం రణే.
జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్, ౧౪½

న జయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవై శ్శక్రపురోగమైః. ౧౫

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా,
ఉవాచాఽశ్రూణి ముంచంతీ దారుణం మా మిదం వచః. ౧౬

భావో మయి తవాఽత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః,
వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం న చ త్వం మా మవాప్స్యసి. ౧౭

(విస్వర మితి.) స్వరప్రకారవిశేషశోధనేపి నాఽయం రామస్వర ఇత్యర్థః. ౧౩

(అల మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వైక్లబ్యం విక్లబత్వం 'విక్లబో విహ్వలస్తథే' తి హలాయుధః. నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా. భవ. నాస్తి న విద్యతే. ౧౪½

(నే త్యర్థ) మేకం వాక్యం. పూర్వ మేకైకేనాఽజయ్యత్వ ముక్తం. సంప్రతి మిలితైరితి విశేషః. ౧౫

(ఏవ మితి.) పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః. ౧౬

(భావ ఇతి.) భ్రాతరి వినష్టే సతి, మాం ప్రాప్తుం, పాపః కుత్సితః, భావః, మయి, తవ త్వయా, నివేశిత ఏవ, త్వం చ మాం నాఽవాప్స్యసి. ౧౭

సంకేతా ద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి,
క్రోశంతం హి యథాఽత్యర్థం నైవ మభ్యవపద్యసే. ౧౮

రిపు: ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థ మనుగచ్ఛసి,
రాఘవస్యాఽంతరప్రేప్సు స్తథైనం నాఽభిపద్యసే. ౧౯

ఏవ ముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో రక్తలోచన:,
క్రోధా త్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమా దభినిర్గత:. ౨౦

ఏవం బ్రువాణం సౌమిత్రిం రామ స్సంతాపమోహిత:,
అబ్రవీ ద్దుష్కృతం సౌమ్య తాం వినా య త్త్వ మాగత:. ౨౧

జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే,
అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాన్. ౨౨

(సంకేతా దితి.) భరతేన కృతా త్సంకేతాత్ క్వచి దవకాశే రామ మవశ్యం హనిష్యామీ త్యేవం రూపాత్, రామం సమనుగచ్ఛసి, న తు రామభక్త్యా. అత్ర హేతు మాహ (క్రోశంత మితి.) క్రోశంత మేనం, యథా నాఽభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోషి, తేన ప్రకారేణ సంకేతా దనుగచ్ఛసీ త్యన్వయ:. ౧౮

(రిపు రితి.) అంతరప్రేప్సు: రంధ్రాన్వేషీ, యేన ప్రకారేణ ఏవ మనుగచ్ఛసి తథా నాఽభిపద్యసే ఇత్యన్వయ:. ౧౯

(ఏవ మితి.) క్రోధా దితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాఽన్వేతి. ౨౦

(ఏవ మితి.) తాం వినా త్వ మాగత ఇతి యత్త. ద్దుష్కృతం అకృత్యం. ౨౧

ఉక్తం వివృణోతి (జాన న్నపీతి) ౨౨

(శ్రీరామేణ లక్ష్మణాక్రోశః)

న హి తే పరితుష్యామి త్యక్త్వా య ద్యాసి మైథిలీం,
క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా స్త్రియాశ్చ త్వ మిహాఽఽగతః. ౨౩

సర్వథా త్వపనీతం తే సీతయా య త్ప్రచోదితః.
క్రోధస్య వశ మాపన్నో నాఽకరో శ్శాసనం మమ. ౨౪

అసౌ హి రాక్షస శ్శేతే శరేణాఽభిహతో మయా,
మృగరూపేణ యేనాఽహ మాశ్రమా దపవాహితః. ౨౫

వికృష్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ తాడితో మయా,
మార్గీం తనుం త్యజ్య సవిక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధర స్స రాక్షసః. ౨౬

అనేనేత్యుక్తం విశదయతి (న హీతి.) స్త్రియా ఇత్యవివేకసంభావనాసూచకం. స్త్రీష్వపి విశేషజ్ఞాపనాయ(క్రుద్ధాయా ఇతి.) య స్త్వం క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహాఽఽగతః, తస్య తే. మైథిలీం త్యక్త్వాఽఽయాసీతి య త్త త్కర్మ, న పరితుష్యామి. ౨౩

(సర్వథేతి.) నాఽకరో శ్శాసనం మమేతి య త్త త్సర్వథా. తే, అపనీతం అపనయః, క్రుద్ధయా స్త్రియా యత్కించి త్పరుష ముక్తం చే త్త త్సోఢవ్యం. కథంచి దసహనే బహి రాగత్యాఽన్తర్హితో భూత్వా, తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం కేవల మాగమనం తవాఽపనీతి రేవేతి భావః. ౨౪

అపనీతి మేవోపపాదయితుం స్వరాన్యథాభావం దర్శయతి (అసా విత్యాది) శ్లోకత్రయేణ. ౨౫

(వికృష్యేతి.) పరిధాయ సంధాయ, సలీలబాణేన లీలార్థబాణేన, మార్గీం మృగసంబన్ధినీం, త్యజ్య త్యక్త్వా, సవిక్లబస్వరః సదీనస్వరః, కేయూరధరః అంగదధరః, అసీదిత్యనేన దూరాతీతత్వం గమ్యతే. ౨౬

శరాహతేనైవ తదాఽఽర్తయా గిరా స్వరం మమాఽఽలంబ్య సుదూరసంశ్రవం,
ఉదాహృతం త ద్వచనం సుదారుణం త్వ మాగతో యేన విహాయ మైథిలీం. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షష్టితమ స్సర్గః.

భృశ మావ్రజమానస్య తస్యాఽధోవామలోచనం,
ప్రాస్ఫుర చ్చాఽస్ఖల ద్రామో వేపథు శ్చా ప్యజాయత. ౧

ఉపాలక్ష్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహుర్ముహుః,
అపి క్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహార చ. ౨

(శరేతి.) తదేతి ఛేదః. సుదూరే సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం, మమ స్వరం మత్స్వర సదృశం స్వరం, ఆలంబ్య ఆశ్రిత్య. ఆర్తయా గిరా దీనయా వాచా, శరాహతేన తేనైవ, తదా తస్మిన్ కాలే. సుదారుణం త ద్వచన ముదాహృతం, యేన వచనేన శ్రుతేన మైథిలీం విహాయ ఆగతోఽసి. అస్మిన్ సర్గే సప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షష్టితమ స్సర్గః.

ఏవ మియతా ప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః. అథ విప్రలంభశృంగార మాసువేలారోహణా ద్వర్ణయితు మారభతే, తదంగత్వేన రసాంతరాణి దర్శితాని. 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి లక్షణాత్. తత్ర 'అభిలాషమనస్సంగౌ సంకల్పో (గుణ)సంస్తుతిః ప్రవిద్వేషః, తాపాభిమతిత్యాగా వున్మాదో మూర్ఛనా చ మృతి' రిత్యుక్త విప్రలంభావస్థా స్వష్టమీం దశా మాహ సర్గత్రయేణ (భృశమిత్యాది.) ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః, అధోవామలోచనం వామనేత్రస్యాధఃపక్ష్మ, ప్రాస్ఫురత్ 'అధోవామదృశస్ఫూర్తి ర్బహ్వనిష్టో భవేత్ పుమా' నితి లక్షణాత్. స్వయ మస్ఖలత్ ప్రయాణకాలే స్ఖలనం కరోతీష్టస్య భంజన' మితి ప్రసిద్ధిః. వేపథుః కంపః. (ఉపాలక్ష్యేతి.) అశుభాని అశుభసూచకాని. ౨

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

త్వరమాణో జగామాఽథ సీతాదర్శనలాలసః,
శూన్య మావసథం దృష్ట్వా బభూ వోద్వేగ్నమానసః. ౩

ఉద్భ్రమ న్నివ వేగేన విక్షిప న్రఘునందనః,
తత్ర తత్రోటజస్థాన మభివీక్ష్య సమంతతః. ౪

దదర్శ పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా,
శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ. ౫

రుదంత మివ వృక్షైశ్చ మ్లానపుష్పమృగద్విజం,
శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్త వనదేవతం. ౬

విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిద్ధబ్రసీకటం,
దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునఃపునః. ౭

(త్వరమాణ ఇతి.) లాలసః సాభిలాషః, అవసథం గృహం, 'స్థానావసథవాస్తుచే' త్యమరః. ౩

(ఉద్భ్రమ న్నితి) శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. వేగేన, ఉద్భ్రమ న్నివ ఉత్పతన్నివ. విక్షిపన్ హస్తాదీ నవయవా నితస్తతః క్షిపన్. ౪-౫

(రుదంత మితి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వృక్షైః రుదంత మివ స్థితం. హీనస్వర భృంగవత్త్వా దితి భావః. పుష్పాణి సీతయా పూర్వ మపచితాని, ద్విజాః పక్షిణః, మ్లానాః పుష్పమృగద్విజాః యస్మిన్ తత్ తథోక్తం. శ్రియా కాంత్యా, విహీనం, విధ్వస్తం విశీర్ణం, రావణసన్న్యాసినే దత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః, అజినకుశాః యస్మిన్ తత్ తథా. గ్రహణకాలే సీతయా అవలంబితత్వేన విప్రవిద్ధబ్రసీకటం విపర్యస్తము న్యాసనాస్తరణం. శూన్యం సీతారహితం, విలలాప పర్యదేవయత్. ౬-౭

హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షితా వా భవిష్యతి,
నిలీనా ప్యథవా భీరు రథవా వన మాశ్రితా. ౮

గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపి చ వా పునః,
అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా. ౯

యత్నా న్మృగయమాణస్తు నాఽఽససాద వనే ప్రియాం,
◊ శోకరక్తేక్షణ శ్శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ౧౦

విలాప మాహ ద్వాభ్యాం. (హృతేత్యాది.) హృతా అపహృతా, నష్టా యాదృచ్ఛికమదర్శనం గతా, నిలీనా వినోదాయ వ్యవహితా. అథవా నిర్జనతయా భీరు స్సతీ గూఢం వన మాగతా, పద్మినీం యాతా, స్నానార్థ మితి శేషః. నదీం గతే త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮–౯

(యత్నా దితి.) శోకా ద్ధేతోః. ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. అలక్ష్యతే త్యర్థః. ౧౦

◊ (శోకేతి.) శోకరక్తేక్షణః శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవ శబ్దోఽస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్ర సంబంధనీయః. శోకరక్తేక్షణ ఇవ శోకా దున్మత్త ఇవ, శోకా త్ప్రధావన్నివ, విలపన్నివ, శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్యత ఇతి సంబంధః వస్తుతస్తు న తాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః. అత ఏవ సీతాదీన్ ప్రతి విలాపాదికం, సీతాన్వేషణసమయే సీతా ముద్దిశ్య వృక్షమృగాదీన్ ప్రతి ప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థం నటనం కృత మితి ప్రదర్శయితు మేవ సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భ్రమ న్నివ ఉన్మత్త ఇవేత్యాదౌ తత్ర తత్ర ఇవ శబ్దః ప్రయుక్తః. అత ఏవ శ్రీశుకో ప్యాహ 'రక్షోధమేన వృకవ ద్విపినే సమక్షం వైదేహరాజదుహిత ర్యపయాపితాయామ్, భ్రాత్రా వనే కృపణవ త్ప్రియయా వియుక్తః స్త్రీసంగినాం గతి మితి ప్రథయం శ్చచార. మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోః, కుతోఽన్యథా స్యా ద్రమత స్స్వ ఆత్మన్ సీతాకృతాని వ్యసనా నీశ్వరస్య. న వై స ఆత్మాత్మవతా మధీశ్వర స్సక్త స్త్రిలోక్యాం భగవాన్ వాసుదేవః, న స్త్రీకృతం కశ్మల మశ్నువీత న లక్ష్మణం చాపి విహాతు మిచ్ఛతి' తి. తథా చ స్కాందే ఉమాసంహితాయాం దేవాన్ ప్రతి విష్ణువచనం 'అహం దాశరథి ర్భూత్వా హన్మి రావణ మాహవే, శ్రీమద్రామావతారేఽస్మిన్ అజ్ఞవ త్క్రియతే మయా. తత్ర శంకా న కర్తవ్యా సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా, మన్మాయామోహితం రక్షో మనుష్యం

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

వృక్షాద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరేశ్చాఽద్రిం నదా న్నదీం,
బభూవ విలప న్రామ శ్శోకపంకార్ణవాప్లుతః. ౧౧

అపి కాచి త్త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా,
కదంబ యది జానీషే శంస సీతాం శుభాననాం. ౧౨

స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా పీతకౌశేయవాసినీ,
శంసస్వ యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ. ౧౩

(వృక్షా దితి.) నదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్, శోకపంకార్ణవాప్లుతో బభూవ. ౧౧

అథ శోకమోహాతిరేకేణాఽచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యా తాన్ ప్రతి భాషతే (అపీత్యాదినా.) కదంబాని కదంబపుష్పాణి ప్రియాణి యస్యా స్సా కదంబప్రియా, ప్రియా మత్కాంతా, అపిః ప్రశ్నే. ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదాన మనాదరకృత మితి మత్వాఽఽహ (కదంబేతి.) శుభాననా మితి చిహ్నకీర్తనం. కదంబప్రియే త్యనేన దర్శనసంభావనోచ్యతే. ౧౨

(స్నిగ్ధేతి.) స్నిగ్ధపల్లవసంకాశే త్యనేన కోమలాంగిత్వ ముక్తం. బిల్వోపమస్తనీ త్యనేన పద్మినీజాతి రుక్తా. తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణే - 'స్తనయుగ మపి యస్యా శ్శ్రీఫల శ్రీవిడంబీ'తి. ౧౩

మా మవేక్ష్యతి, అన్యథా తస్య సా నూనం న భవే ద్యత్రకుత్రచి' దితి. కించ, బహువిధ దుఃఖప్రలాపస్య దేహావాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వా త్తద్బుద్ధే రజ్ఞానమూలకత్వాత్ స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా సర్వలోకానాం ముక్తిప్రదానాయ. నృపరూపేణాఽవతీర్ణస్య సచ్చిదానందఘన విగ్రహస్య పరమాత్మన శ్శ్రీరామస్య, మాయాధిష్ఠాతుః పరమేశ్వరస్య భృగుశాపాదినా ప్యజ్ఞానగంధో ప్యస్తీతి వక్తు మశక్యత్వా దేతద్విధవిషాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థ మేవ కృత మితి వేదితవ్యం. అన్యత్రా ప్యేతాదృశస్థలే ష్వేవ మేవాఽర్థోఽనుసంధేయః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథవాఽర్జున శంస త్వం ప్రియాం తా మర్జునప్రియాం,
జనకస్య సుతా భీరు ర్యది జీవతి వా న వా. ౧౪

కకుభః కకుభోరూం తాం వ్యక్తం జానాతి మైథిలీం,
యథా పల్లవపుష్పాఢ్యో భాతి హ్యేష వనస్పతిః. ౧౫

భ్రమరై రుపగీతశ్చ యథా ద్రుమవరో హ్యయం,
ఏష వ్యక్తం విజానాతి తిలక స్తిలకప్రియాం. ౧౬

♦ అశోక శోకాపనుద శోకోపహతచేతసం,
త్వన్నామానం కురు క్షిప్రం ప్రియాసందర్శనేన మాం. ౧౭

(అథ వేతి.) బిల్వేనాఽనుక్తా అయం మత్సరా న్న కథయతీ త్యర్జునవృక్షం పృచ్ఛతి,యది జ్ఞాతం యదీత్యర్థః. ౧౪

ప్రతివచనాఽదానేనాఽయం న జానాతీతి మత్వా వృక్షాంతరే తద్జ్ఞానం సంభావయతి (కకుభ ఇతి.) కకుభోఽర్జునవిశేషః. సచ స్త్రీణా మూరుతుల్యో భవతి. అత ఏవైవ, ముచ్యతే కకుభోరు మితి. కేచిత్కరభోరు మితి వదంతి. త త్ప్రకృతశైలీవిరుద్ధం. కదంబ కదంబప్రియా. బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ త్యేవం హ్యుచ్యతే. జ్ఞానే హేతు మాహ(యథేతి.)అనేన పరిచయసంభావనోక్తా. జానాతి, కథం న కథయతీ త్యర్థసిద్ధం. ఏవ ముత్తరత్రాపి శ్లోకే ద్రష్టవ్యం. ౧౫

(భ్రమరై రితి.) ఉప సమీపే, గీతః, కృతవేదఘోష ఇతి ధ్వన్యతే యథా యేన ప్రకారేణ, ఏవంభూతో ద్రుమవరోఽయం, తేన ప్రకారేణ మన్యే ఏష జానాతి తిలకప్రియాం. ౧౬

(అశోకేతి.) స్వవచనకరణాయ స్తౌతి (శోకాపనుదేతి.) పచాద్యచ్, గుణాభావ ఆర్షః. త్వన్నామానం కురు అశోకం కురు. సందర్శనేన జ్ఞాపనేన శోకనివృత్త్యర్థం ప్రియాం సందర్శ యేత్యర్థః. ౧౭

♦ తనిశ్లోకి. శోకో యస్మా న్న భవతి సః అశోక ఇతి వ్యుత్పత్తి మభిప్రేత్య శోకాపను దేత్యుక్తిః, త్వన్నామానం శోకరహిత మిత్యర్థః.

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

యది తాల త్వయా దృష్టా పక్వతాలఫలస్తనీ,
కథయస్వ వరారోహాం కారుణ్యం యది తే మయి. ౧౮

యది దృష్టా త్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమాం,
ప్రియాం యది విజానీషే నిశ్శంకం కథయస్వ మే. ౧౯

అహో త్వం కర్ణికారాఽద్య సుపుష్పై శ్శోభసే భృశం,
కర్ణికారప్రియా సాధ్వీ శంస దృష్టా ప్రియా యది ౨౦

◈ చూతనీపమహాసాలాన్ పనసాన్ కురవాన్ ధవాన్,
దాడిమా నసనాన్ గత్వా దృష్ట్వా రామో మహాయశాః. ౨౧

మల్లికా మాధవీశ్చైవ చంపకాన్ కేతకీ స్తథా,
పృచ్ఛన్ రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ౨౨

(యది తాలేతి.) పక్వతాలేతి సంబంధోక్తిః. (యదీతి.) జంబు, అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం. ఏఙ్ హ్రస్వా త్సంబుద్ధే రితి సులోపః. స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలౌపమ్యం. విజానీషే, చిహ్నైత ఇతి శేషః. ౧౮–౧౯

(అహో ఇతి.) సుపుష్పై రితి ధార్మికత్వోక్తిః ౨౦

(చూతేతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రియాభేదా ద్రామపదద్వయం. నీపః కదంబః, కురవాన్ కురవకాన్. రామః చూతాదీన్ గత్వా దృష్ట్వా పృచ్ఛన్, అధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః. రామః, ఉన్మత్తః చిత్తవిభ్రమవా నివ, లక్ష్యతే అలక్ష్యత. ౨౧–౨౨

◈ (చూతేతి.) దాడిమా న్రామః, ప్రపచ్ఛేతి శేషః. అన్యథా ఉత్తరత్ర రామశబ్దోఽతిరిచ్యేత. యద్వా, చూతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తత్రైకో రామశబ్దో యౌగికః, అన్యస్తు రూఢః, ఇతి తత్త్వదీపికా.

అథవా మృగశాబాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీం,
మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభి స్సహితా భవేత్. ౨౩

గజ సా గజనాసోరూ ర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్,
తాం మన్యే విదితాం తుభ్య మాఖ్యాహి వరవారణ. ౨౪

శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా,
మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్, ౨౫

కిం ధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణే,
వృక్షే ణాచ్ఛాద్య చాఽఽత్మానం కిం మాం న ప్రతిభాషసే. ౨౬

తిష్ఠ తిష్ఠ వరారోహే న తేఽస్తి కరుణా మయి,
నాఽత్యర్థం హాస్యశీలాఽసి కిమర్థం మా ముపేక్షసే. ౨౭

ఇతి వృక్షాన్ పృష్ట్వా మృగాన్ పృచ్ఛతి (అథేతి.) వృక్షా మా కథయంతు. త్వం తు కథయేత్యాశయేనాఽథవాశబ్ద ప్రయోగః. మృగశాబస్య మృగబాలస్యాఽక్షిణీ ఇవాఽక్షిణీ యస్యా స్తాం. మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతా మాహ (మృగేతి.) మృగవ ద్వివిధం ప్రేక్షత ఇతి మృగవిప్రేక్షణీ, సహితా భవే దితి సంభావనాయాం లిఙ్. ౨౩

(గజేతి) గజనాసోరూః కరికరోరూః, వరవారణ వారణశ్రేష్ఠ, హే గజ, తాం సీతాం, తుభ్యం తవ, విదితాం, మన్యే శంకే, గజనాసోరూః సా త్వయా యది దృష్టా భవే త్తదాఽఽఖ్యాహి. ౨౪

(శార్దూలేతి.) అత్ర తుల్యగతిత్వరూప స్సంబంధో బోధ్యః. న తే భయం శూరస్య తవ భయం నాస్తి, ఏతేన పూర్వోక్తా స్సర్వే భీత్యా న ప్రత్యూచు రితి రామస్యాఽఽశయః, ౨౫

పున రవస్థావిశేషం దర్శయతి (కిం ధావసీతి) ప్రియే కిమర్థం ధావసి? ధావంతీ దృష్టా నూనం, అథాఽదర్శనా దాహ (వృక్షేణేతి.) ఇదం చ పూర్వాపేక్షయాఽతిరిక్తం దర్శనాంతరం. ౨౬-౨౭

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపః)

పీతకౌశేయకేనాఽసి సూచితా వరవర్ణిని,
ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్తి సౌహృదమ్. ౨౮

నైవ సా నూన మథవా హింసితా చారుహాసినీ,
కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం న మాం నూనం యథోపేక్షితు మర్హతి. ౨౯

వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశితాశనైః,
విభజ్యాఽంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా. ౩౦

నూనం త చ్ఛుభదంతోష్ఠం సునాసం చారుకుండలం,
పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం. ౩౧

సా హి చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గ్రైవేయశోభితా,
కోమలా విలపంత్యా స్తు కాంతాయా భక్షితా శుభా. ౩౨

(పీతేతి.) అంతర్హితాపి పీతకౌశేయేన సూచితాసి, ఇద మపి ప్రత్యయాంతరం, పున రపి ప్రత్యయాంతర మాహ (ధావంత్యపీతి.) ౨౮

అథ సర్వాత్మనా దర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతర ముత్ప్రేక్షతే (నైవేతి.) అథవా, సాఽత్ర నైవ విద్యతే, కింతు హింసితా. అత్ర హేతు మాహ (కృచ్ఛ్ర మితి.) కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ప్రాప్తం, మాం, యథా యేన ప్రకారేణ, ఉపేక్షితుం నాఽర్హతి. నూనం. తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం. ౨౯

ఏత దేవ ద్రఢయతి (వ్యక్త మితి.) ౩౦

వక్ష్యమాణదశా మనుసంధాయ ప్రలపతి (నూన మితి.) పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం, రాహుగ్రస్తం పూర్ణచంద్ర మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఏవంభూతం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం. నూన మిత్యన్వయః. ౩౧

(సా హీతి.) గ్రైవేయకం కంఠభూషణం, యా ఉక్తవిశేషణా గ్రీవా, సా భక్షితా భవే దిత్యన్వయః. ౩౨

నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ,
భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్తాభరణాంగదౌ. ౩౩

మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై,
సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా. ౩౪

హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాం క్వచిత్,
హా ప్రియే క్వ గతా భద్రే హా సీతేతి పునః పునః. ౩౫

ఇత్యేవం విలప న్రామః పరిధావ న్వనా ద్వనం,
క్వచి దుద్భ్రమతే వేగా త్క్వచి ద్విభ్రమతే బలాత్.
క్వచి న్మత్త ఇవాఽఽభాతి కాంతాన్వేషణతత్పరః, ౩౬½

స వనాని నదీ శ్శైలా న్గిరిప్రస్రవణాని చ.
కాననాని చ వేగేన భ్రమ త్యపరిసంస్థితః, ౩౭½

(నూన మితి.) హస్తాభరణం కటకం. ౩౩

(మయేతి.) భక్షణాయ విరహితాఽఽసీ దితి పూర్వార్ధేఽన్వయః. సార్థేన పథిక సముదాయేన. ౩౪

లక్ష్మణ మామంత్ర్య పృచ్ఛతి (హా లక్ష్మణేతి.) పశ్యసి పశ్యసి కిం? హా సీత ఇతీతి వక్తవ్యే హా సీతేతీతి సంధి రార్షః. ఇతికరణస్య సర్గారంభస్థేన విలలాపే త్యనేనాఽన్వయః. ౩౫

(ఇత్యేవ మితి) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ప్రథమార్ధం పూర్వానువాదరూపం, క్వచి దధిష్ఠాన సాదృశ్యాభావేపి, వేగాత్ శోకవేగాదేవ, ఉద్భ్రమతే సీతాప్రతీతిరూపం భ్రమం ప్రాప్నోతి, క్వచి ల్లతాదౌ, బలా త్సాదృశ్యబలాత్. విభ్రమతే తత్ప్రతీతిభ్రమం లభతే. మత్త ఇవాఽఽభాతి మత్తవ త్పరిభ్రమతి త్యర్థః. ౩౬½

(స ఇతి.) సుగమ్యాని వనాని, దుర్గమాణి కాననాని, గిరే రుద్భూతాని ప్రస్రవణాని గిరిప్రస్రవణాని. 'ఉత్సః ప్రస్రవణం వారీ' త్యమరః. అపరిసంస్థితః అప్రతిష్ఠితః. ౩౭½

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

తథా స గత్వా విపులం మహ ద్వనం పరీత్య సర్వం త్వథ మైథిలీం ప్రతి,
అనిష్ఠితాశ స్స చకార మార్గణే పునః ప్రియాయాః పరమం పరిశ్రమం. ౩౮౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

దృష్ట్వాఽఽశ్రమపదం శూన్యం రామో దశరథాత్మజః,
రహితాం పర్ణశాలాం చ విధ్వస్తా న్యాసనాని చ. ౧

అదృష్ట్వా తత్ర వైదేహీం సంనిరీక్ష్య చ సర్వశః,
ఉవాచ రామః ప్రాక్రుశ్య ప్రగృహ్య రుచిరౌ భుజౌ. ౨

(తథేతి) స రామః, తథా క్వచి దుద్భ్రమత ఇత్యాదిరీత్యా, విపులం విశాలం, మహత్ నిరంతరం, వనం గత్వా, సర్వం వనస్య సర్వప్రదేశం, పరీత్య పునఃపున శ్చరిత్వా, అథ మైథిలీం ప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి, అనిష్ఠితాశః అనిష్పన్నాశ స్సః, పున రపి ప్రియాయా మార్గణే పరమం పరిశ్రమం చకార. ౩౮౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, షష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకషష్టితమ స్సర్గః

అథ రామస్య నవమీ మవస్థాం దర్శయ త్యేకషష్టితమే సర్గే. (దృష్ట్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శూన్యం సీతారహితం. రహితాం, సీతయేతి శేషః. విధ్వస్తాని, రావణాక్రాంతత్వా దితి భావః. సర్వశః సర్వత్ర, తత్ర వనప్రదేశే, వైదేహీం సంనిరీక్ష్య విచిత్య, తత్రాఽదృష్ట్వా. పున రపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్. ప్రాక్రుశ్య సీతా ముచ్చై రాహూయ, ఉవాచ. భుజగ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః. ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య. ౧-౨

క్వ ను లక్ష్మణ వైదేహీ కం వా దేశ మితో గతా,
కేనాऽऽహృతా వా సౌమిత్రే భక్షితా కేన వా ప్రియా. ౩

వృక్షేణాऽऽచ్ఛాద్య యది మాం సీతే హసితు మిచ్ఛసి,
అలం తే హసితేనాऽద్య మాం భజస్వ సుదుఃఖితం. ౪

యై స్సహ క్రీడసే సీతే విశ్వస్తై ర్మృగపోతకైః,
ఏతే హీనా స్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయం త్యాస్రావిలేక్షణాః. ౫

సీతాయా రహితోऽహం వై న హి జీవామి లక్ష్మణ, ౫½

మృతం శోకేన మహతా సీతాహరణజేన మాం.
పరలోకే మహారాజో నూనం ద్రక్ష్యతి మే పితా, ౬½

కథం ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య మయా త్వ మభియోజితః.
అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సకాశ మిహాऽऽగతః, ౭½

(క్వేతి.) క్వను అత్ర వనే కుత్ర ప్రదేశే, వ ర్తతే? కం వా దేశాంతరం గతా? ౩

(వృక్షేణేతి.) ఆచ్ఛాద్య, స్వ మితి శేషః. హసితుం అంతర్హితాం మాం జ్ఞాతు మసమర్థోऽసీ త్యేవం పరిహసితుం, అద్య శోకకాలే. ౪

(యై రితి.) క్రీడసే క్రీడసి. విశ్వస్తైః చిరోపలాలనేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః. మృగపోతకైః బాలమృగైః. 'పోతః పాకోऽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః. ధ్యాయంతి, త్వా మితి శేషః. కి మపి ధ్యాయంతీతి వా. ౫

(సీతయేతి.) ఇద మర్ధ మేకం వాక్యం. ౫½

(మృత మితి.) పరలోకే స్వర్గే. ౬½

(కథ మితి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞాం. సంశ్రుత్య అంగీకృత్య. మయా అభియోజితః నియుక్త స్త్వం. తం కాల మపూరయిత్వా కథ మాగతః? ౭½

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

కామవృత్త మనార్యం మాం మృషావాదిన మేవ చ.
ధి క్త్వా మితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యతి మే పితా, ౮౫

వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథం.
మా మిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తి ర్నర మివాఽనృజుం, ౯౫

క్వ గచ్ఛసి వరారోహే మాం నోత్సృజ సుమధ్యమే,
త్వయా విరహిత శ్చాఽహం మోక్ష్యే జీవిత మాత్మనః. ౧౦౫

ఇతీవ విలప న్రామ స్సీతాదర్శనలాలసః.
న దదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజాం, ౧౧౫

అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజం,
పంక మాసాద్య విపులం సీదంత మివ కుంజరం,
లక్ష్మణో రామ మత్యర్థ మువాచ హితకామ్యయా. ౧౩

(కామవృత్తం) యథేష్టాచారం, అనార్యం దుర్జనం. మాం, ధిక్ త్వా మితి వక్ష్యతి. అహ ముపాలంభయోగ్య ఏవ. కామవృత్తత్వాదితి భావః. ౮౫

(వివశ మిత్యాది) శ్లోకద్వయం, వివశం అస్వాధీనం, త్వత్పరతంత్ర మిత్యర్థః. కరుణం యథాభవతి తథా ఉత్సృజ్య. త్యాగకాలేపి తవ దయాఽస్త్యేవేతి భావః. అనృజుం కపటాచారం, మాం, నోత్సృజ, సుమధ్యమే. ఇదం మదుత్సర్జనం త్వల్లక్షణస్యాఽననురూప మితి భావః, ఉత్సర్జనే కో దోష? ఇత్యత్రాహ (త్వయేతి.) ౯౫-౧౦౧

(ఇతీవేతి.) ఏవం ప్రకారేణే త్యర్థః. లాలసః సాభిలాషః. ౧౧౫

(అనాసాదయమాన మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అప్రాప్తవంత మిత్యర్థః. అత్యర్థం హితకామ్యయే త్యన్వయః. ౧౩

మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ,
ఇదం చ హి వనం శూర బహుకందరశోభితం. ౧౪

ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ,
సా వనం వా ప్రవిష్టా స్యా న్నళినీం వా సుపుష్పితాం. ౧౫

సరితం వాపి సంప్రాప్తా మీనవంజుళసేవితాం,
స్నాతుకామా నిలీనా స్యా ద్ధాసకామా వనే క్వచిత్. ౧౬

విత్రాసయితుకామా వా లీనా స్యా త్కాననే క్వచిత్,
జిజ్ఞాసమానా వైదేహీ త్వాం మాం చ పురుషర్షభ. ౧౭

తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమః క్షిప్రమేవ యతావహై ౧౮½

(మా విషాద మిత్యాది.) విషాదం మా కురు, అన్వేషణే యత్నం కుర్వి త్యుభయత్రా న్వయః. అన్వేషణయోగ్యతా మాహ (ఇదం హీతి.) బహుకందరైః కందరతుల్యలతాగృహైః, శోభితం. ౧౪

(ప్రియేతి.) ప్రియః కాననసంచారో యస్యా స్సా, వనోన్మత్తా చ - వనం జలం. 'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. వనేన వనదర్శనేన, ఉన్మాదవతీ, అతిప్రియసలిలేత్యర్థః. యథాక్రమం తత్కార్య మాహ (సేతి.) ౧౫

(సరిత మితి.) వంజుళో వేతసః, సరితం స్నాతుకామా సంప్రాప్తా స్యాత్, హాసకామా పరిహాసకామా, క్వచి ద్వనే నిలీనా స్యా ద్వా. ౧౬

(విత్రాసయితుకామేతి.) పూర్వం హాసార్థం గూఢేతి శంకా, అత్ర విత్రాసనార్థ మితి భిదా. మాం త్వాం చ జిజ్ఞాసమానా అనయో రన్వేషణాదిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానే త్యర్థః. ౧౭

(తస్యా) ఇత్యర్ధం పృథక్. శ్రీమః భార్యావియోగలక్షణం తే నాస్తీతి భావః. ౧౮½

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణమ్)

వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా.
మన్యసే యది కాకుత్స్థ మా స్మ శోకే మనః కృథాః. ౧౮॥

ఏవ ముక్తస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన సమాహితః.
సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతు ముపచక్రమే. ౧౯॥

తౌ వనాని గిరీం శ్చైవ సరితశ్చ సరాంసి చ.
నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ, ౨౦॥

తస్య శైలస్య సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణి చ.
నిఖిలేన విచిన్వానౌ నైవ తా మభిజగ్మతుః, ౨౧॥

(వన **మితి.**) యది మన్యసే యదీచ్ఛసి, తదా విచినువః, త్వం శోకే మనో **మా కృథాః.** ౧౮॥

(ఏవ **మితి.**) లక్ష్మణేనైవ ముక్తః అత ఏవ సమాహితః కృతచిత్తసమాధానః, **విచేతుం అన్వేష్టుం.** ౧౯॥

(తా **వితి.**)వనాని స్వల్పాని మహాంతి చ, పుష్పాపచయవ్యగ్రాఽత్ర సన్నిహితా భవే దితి, గిరీణ్ విచిత్రధాతుసంగ్రహసక్తాఽత్ర భవే దితి, సరితః హంసకారండవాదిలలితపులినతయా తదవలోకనకుతుకినీ భవే దితి, సరాంసి చ ఫుల్లకమలషండమండితతయా తద్విహారపరాఽత్ర భవేదితి, నిఖిలేన భావప్రధానో నిర్దేశః. కార్త్స్న్యేన, విచిన్వానౌ, సీతా న లబ్ధేతి త్యక్తవ్యాపారౌ న భవతః, తౌ దశరథాత్మజౌ. న దృష్టేతి తూష్ణీం తిష్ఠంతౌ న భవతః, మృదుపకతికత్వాత్. నైవ తా మభిజగ్మతు రితి వక్ష్యమాణ మత్రా ప్యనుషజ్యతే. ౨౦॥

(తస్యేతి.) తస్య శైలస్య ప్రస్రవణగిరేః, సానూని ప్రస్థాః, శిఖరాణి శృంగాణి. ౨౧॥

విచిత్య సర్వత శ్శైలం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.
నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభాం, ౨౨॥

తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్.
విచర న్దండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం, ౨౩॥

ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజాం.
యథా విష్ణు ర్మహాబాహు ర్బలిం బద్ధ్వా మహీ మిమాం, ౨౪॥

ఏవ ముక్తస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన స రాఘవః.
ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః, ౨౫॥

వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః.
గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః, ౨౬॥

న హి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం. ౨౭

(విచిత్యేతి.) శైలం సర్వతః సర్వత్ర శైలే, ఉభసర్వతసోరితి ద్వితీయా. అంతే ఇతి కరణం. ౨౨॥

(తత ఇతి.) దీప్తతేజస మితి వక్ష్యమాణసీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః. ౨౩॥

(ప్రాప్స్యసీతి.) సీతాహర్తారం బుద్ధ్వేతి శేషః. ౨౪॥

(ఏవ మితి.) దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః. ౨౫॥

(వన మితి.) పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః. సువిచిత ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః. ౨౬॥

(నహీ) త్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౨౭

(శ్రీరామలక్ష్మణయోః సీతాన్వేషణం)

ఏవం స విలపన్ రామ స్సీతాహరణకర్శితః,
దీన శ్శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోఽభవత్. ౨౮

సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధి ర్విచేతనః,
నిషసాదాఽఽతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాఽశీత మాయతం. ౨౯

బహుళం స తు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః,
హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః. ౩౦

తం తత స్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః,
బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః. ౩౧

అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటా చ్చ్యుతం,
అపశ్యం స్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశ త్స పునఃపునః. ౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

(ఏవ మితి.) విహ్వలః పరవశః. ౨౮

(సంతప్త ఇతి.) అవసన్నాంగః కృశాంగః, గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః. విచేతనః నిశ్చేష్టః. అశీతం ఉష్ణం. ఆయతం దీర్ఘ మితి నిశ్వాసక్రియావిశేషణం. ౨౯

(బహుళ మితి.) విచుక్రోశ ఉచ్చై స్స్వరేణాఽఽహూతవాన్. ౩౦

(త మితి.) ప్రశ్రితం సవినయ మితి క్రియావిశేషణం. ప్రశ్రితాంజలి ర్బద్ధాంజలిః. (అనాదృత్యేతి.) లక్ష్మణోష్ఠపుటా చ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్త మిత్యర్థః. పునః ప్రాక్రోశత్ ఉద్ఘోషేణాఽఽహూతవాన్. అస్మి న్సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౧-౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

సీతా మపశ్య న్ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః,
విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః. ౧

పశ్య న్నివ స తాం సీతా మపశ్య న్మదనార్దితః,
ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచం. ౨

త్వ మశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే,
ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ. ౩

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

అథ రామస్య 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' త్యుక్తా స్వవస్థాస్వరతింనామ షష్ఠీ మవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే సర్గే. (సీతా మిత్యాది.) ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యాఽనింద్యత్వ ముక్తం, మహాబాహురి త్యూర్ధ్వబాహుత్వ ముచ్యతే. కమలలోచన ఇత్యనేన సమధుపద్మసామ్యా దశ్రుకాలుష్య ముచ్యతే. కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన, ఉపహతా అప్రకృతిస్థా, చేతనా చైతన్యం యస్య స తథా. ౧

(పశ్యన్ని వేతి.) పురోవర్తిత్వాభావేన సీతా మపశ్య న్నపి, మదనార్దితో మదనపరవశః, తాం పశ్య న్నివ సంబోధ్యోవాచ. తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం, గద్గదకణ్ఠత్వా దితి భావః. యద్వా, విలాపసంబంధా దస్మాభి ర్వక్తు మశక్యం. అనువదితు మశక్య మిత్యర్థః. ౨

పశ్యన్నివే త్యుక్త ముపపాదయతి (సార్ధై స్త్వ మిత్యాది) పంచభిః. త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణసదృశీభిః, స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి, కిం తేనాఽఽవరణేన? మయా దృష్టత్వా దితి భావః. ౩

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపః)

కదలీకాండసదృశౌ కదల్యా సంవృతా వుభౌ.
ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాఽసి శక్తా నిగూహితుం. ౪

కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే,
అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై ౫

పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే,
అయం స పరిహాసోఽపి సాధు దేవి న రోచతే. ౬

విశేషేణాఽఽశ్రమస్థానే హాసోఽయం న ప్రశస్యతే,
అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే. ౭

ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోఽయ ముటజ స్తవ, ౮

(కదలీతి.) కదలీకాండసదృశౌ కదలీదండతుల్యత్వేన కదల్యా సంవృతా వపి, తే ఊరూ పశ్యామి. తేన త్వా, నిగూహితుం ఆచ్ఛాదితుం, న శక్తాసి, దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవా దితి భావః. ౪

(కర్ణికారేతి.) హసంతి హాసార్థం కర్ణికారవనం సేవసే. ౫

(పరిహాసేనేతి.) హే సీతే, పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం? హి యస్మాత్, పరిశ్రాంతస్య, మే మహ్యం, సః పూర్వం ప్రియః, అయం పరిహాసః, సాధు సమ్యక్, న రోచతే. ౬

(విశేషేణేతి.) శీలం స్వభావః, పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రియం. ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కః. ౭

(ఆగచ్ఛేత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. ౮

సువ్యక్తం రాక్షసై స్సీతా భక్షితా వా హృతాపి వా.
న హి సా విలపంతం మా ముపసంప్రైతి లక్ష్మణ, ౮౪.

ఏతాని మృగయూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ.
శంసంతీవ హి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః, ౯౪.

హా మమార్యే క్వ యాతాఽసి హా సాధ్వి వరవర్ణిని.
హా సకామా త్వయా దేవీ కైకయీ సా భవిష్యతి, ౧౦౪.

సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతా ముపాగతః.
కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్య మంతఃపురం పునః, ౧౧౪.

నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చేతి వక్ష్యతి.
కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన మే, ౧౨౪.

నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపం.
కుశలం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్ష్యే నిరీక్షితుం, ౧౩౪.

(సువ్యక్త మితి.) హ శ్వైతౌ. ఉపసంప్రైతి ఉపేక్షత ఇత్యర్థః. ౮౪.

(ఏతా నీతి.) శంసనప్రకార స్సాశ్రునేత్రాణీతి. ౯౪.

(హేతి.) మమ మదీయే, ఆర్యే పూజ్యే, లోకై రితి శేషః. సకామా సాభీష్టా, అస్మ న్మరణసిద్ధే రితి భావః. ౧౦౪.

(సీత యేతి.) సీతాం వినా గతత్వా చ్ఛూన్యం. ౧౧౪.

(నిర్వీర్య ఇతి.) కాతరత్వం అధీరత్వం, జీవితధారణాశక్తే రితి భావః. ౧౨౪.

(నివృత్తేతి.) నివృత్తవనవాస స్సమాప్తవనవాసః, 'సమాప్తౌ వృత్త ఇత్యద' ఇతి శబ్దార్ణవే. నిరీక్షితుం ప్రతివక్తుం, సుతరా మితి భావః. ౧౩

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపః)

విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా.
సుతాస్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశ మేష్యతి, ౧౪

అథవా న గమిష్యామి పురీం భరతపాలితాం.
స్వర్గోపి సీతయా హీన శ్శూన్య ఏవ మతో మమ, ౧౫

మా మిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛాఽయోధ్యాం పురీం శుభాం.
న త్వహం తాం వినా సీతాం జీవేయం హి కథంచన, ౧౬

గాఢ మాశ్లిష్య భరతో వాచ్యో మద్వచనా త్త్వయా.
అనుజ్ఞాతోఽసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరాం, ౧౭

అంబా చ మమ కైకేయీ సుమిత్రా చ త్వయా విభో.
కౌసల్యా చ యథాన్యాయ మభివాద్యా మమాజ్ఞయా, ౧౮

రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సూక్తకారిణా. ౧౯

(విదేహేతి.) తయా సీతయా. ౧౪

(అథవేతి.) భరతపాలితాం, సుసమృద్ధా మపీత్యర్థః. ౧౫

(మా మితి.) కథంచన త్వత్కృతాశ్వాసనేనాపీ త్యర్థః. ౧౬

(గాఢ మితి.) పాలయేతి వాచ్య ఇత్యన్వయః. ౧౭

(అంబేతి.) ప్రథమోక్తి శ్శోకజా గహేత్. ౧౮

(రక్షణీయే) త్యర్ధం. సా కౌసల్యా. ౧౯

సీతాయాశ్చ వినాశోఽయం మమ చాఽమిత్రకర్శన,
విస్తరేణ జనన్యా మే వినివేద్య స్త్వయా భవేత్. ౨౦

ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వన ముపగమ్య తయా వినా సుకేశ్యా,
భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోపి వ్యథితమనా భృశ మాతురో బభూవ. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, ఆరణ్యకాండే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః కామేన శోకేన చ పీడ్యమానః,
విషాదయన్ భ్రాతర మార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రం. ౧

(సీతాయా శ్చేతి.) మమ వినాశః భావీతి శేషః. ౨౦

(ఇతీతి.) తయా వినాకృతం వన ముపగమ్యేత్యర్థః. సుకేశ్యేతి విలాపహేతుః. భయేన వికలముఖః వివర్ణముఖః, ఆతురః తప్తశరీరః. ౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

అథ తాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే సర్గే. (స రాజపుత్ర ఇత్యాది.) కామేన ప్రియాస్మరణజన్యేన, శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన, భ్రాతరం భూయో విషాదయన్, ఆర్తరూపః పీడితశరీరః, స రామః, తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకంగత ఇత్యర్థః. ౧

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపః)

స లక్ష్మణం శోకవశాభిపన్నం శోకే నిమగ్నో విపులే తు రామః,
ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూప ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకం. ౧

న మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితీయోఽస్తి వసుంధరాయాం,
శోకేన శోకో హి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ. ౨

పూర్వం మయా నూన మభీప్సితాని పాపాని కర్మా ణ్యసకృ త్కృతాని,
తత్రాఽయ మద్యాఽఽపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం య దహం విశామి. ౩

రాజ్యప్రణాశ స్స్వజనై ర్వియోగః పితు ర్వినాశో జననీవియోగః,
సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగ మాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని. ౪

సర్వం తు దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వన మేత్య శూన్యం,
సీతావియోగా త్పునర ప్యుదీర్ణం కాష్ఠై రివాఽగ్ని స్సహసా ప్రదీప్తః. ౫

(స ఇతి.) విపులే శోకే నిమగ్నః – లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే, శోకే సీతాశోకే, నిమగ్నః, వ్యసనానురూపం లోకవ ద్దుఃఖప్రసంగోచితం, ఉష్ణం యథా తథా వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్య మువాచ. ౧

(నేతి.) ద్వితీయో మద్విధో, దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ, వసుంధరాయాం నాస్తీతి మన్యే. (శోకేనేతి.) న మద్విధ ఇత్యాదినోక్త మనేనాఽర్థేన స్పష్టీక్రియతే. పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాఽఽగతః, శోకేన శోకః శోకా చ్ఛోకః, హృదయం మనశ్చ భిందన్ మా మేతి. మనోఽధిష్ఠానం హృదయం. ౨

ఏవం శోకపారంపర్యే హేతు ముత్ప్రేక్షతే (పూర్వ మితి.) పూర్వం పూర్వజన్మని. అభీప్సితాని ప్రార్థితాని, తత్ర తేషు పాపేషు, విపాకః కార్యోన్ముఖ్యం, ఆపతితః ప్రాప్తః. దుఃఖాని పరిగణయతి (రాజ్యేతి.) రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభ్రంశః, స్వజనైః బంధుభిః, సర్వాణీతి సామాన్యే నపుంసకం. శోకవేగం శోకరాశిం, ప్రవిచింతితాని స్మృతాని. ౩-౪

(సర్వ మితి.) శూన్యం నిర్జనం, వన మేత్య స్థితస్య మమ, శరీరే శాంతం, శరీరక్లేశేన విస్మృత మిత్యర్థః. ఉదీర్ణం ఉద్రిక్తం, ప్రదీప్తోఽగ్నిః పునః కాష్ఠై రివ. ౫

సా నూన మార్యా మమ రాక్షసేన బలా ద్ధృతా ఖం సముపేత్య భీరుః,
అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవ త్యభీక్ష్ణం. ౭

తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితా వుత్తమచందనస్య,
వృత్తౌ స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాఽభిభాతః. ౮

త చ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారం,
రక్షోవశం నూన ముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః. ౯

తాం హారపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః,
రక్షాంసి నూనం పరిపీతవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని. ౧౦

(సేతి.) మమ సంబంధినీ. ఆర్యా. సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలా ద్ధృతా సతీ, ఖ మాకాశ, ముపేత్య భీరుతయా, సస్వరవిప్రలాపా సతీ ఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తవిప్రలాపా సతీ, భయేన, అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథా తథా, అభీక్ష్ణ మత్యర్థం, అక్రందితవతీ ఉద్ఘోషితవతీ త్యుత్ప్రేక్షా. (తా వితి.) లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య, ఉత్తమచందనస్య 'రక్తం తు చందనం విద్యా ల్లోహితం హరిచందన' మితి. యద్వా. కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య. సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ. వృత్తౌ వర్తులౌ. మమ ప్రియాయాః స్తనౌ, శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయ విశసనా దితి భావః. ఏవంభూతౌ సంతౌ, నాఽభిభాతః న ప్రకాశేతే. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ త్ప్రయోగః. మమ నాఽభిపాత ఇతి పాఠాంతరే, ఏవ మపి మమ దేహపాతో న జాయత ఇత్యర్థః. ౭-౮

(త దితి.) తత్ పూర్వ మనుభూతం, శ్లక్ష్ణో మధురః, సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః, మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య తత్. ౯

(తా మితి.) హారపాశస్య హారమాలాయాః, సదోచితాయాః, సువ్రతాయాః మదన్యం స్ప్రష్టు మనిచ్ఛంత్యాః, మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం, శూన్యే ఏకాంతే, విభిద్య, రుధిరరూపాణి అశనాని పానాని పరిపీతవంతి. నూనం. ౧౦

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపాః)

మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షోభి రాహృత్య వికృష్యమాణా,
నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవ త్యాయతకాంతనేత్రా. ౧౧

అస్మి న్మయా సార్ధ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా,
కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం. ౧౨

(మయేతి.)యా విజనే వనే మయా విహీనా, సా, కురరీవ క్రౌంచీవ, వినాదం ముక్తవతీ. ఆయతకాంతనేత్రే త్యనేన తత్కాలే మదాగమనమార్గణవ్యగ్రతోక్తా. ౧౧

'అస్మిన్ మయా సార్ధ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా. కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహు వాక్యజాతం.' పూర్వం గోదావర్యాం సీతయా సహ సరసలీలా విహారో యస్మిన్ కృత స్తస్మిన్ ప్రదేశే గత్వా తద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణో లక్ష్మణం ప్రత్యాహ. (అస్మిన్) ఏవం శూన్యతయా స్థితే ప్రదేశే హి మయా పూర్వం నిధి ర్లబ్ధః. (మయా సార్ధం.) ప్రణయధారాయా మహం పండితమానీ. తాదృశోఽహను పన్నప్రధానోఽభవం తదీయ విదగ్ధవ్యవహారేషు. (ఉదారశీలా.) పూర్వం నగరవాసే శ్వశ్ర్వాదిసన్నిధానేన సంకుచితవిహారా స్థితా. సీతయా సార్ధ మితి హ్యుక్తం. సాంప్రతం తు ఏకాంతస్థలతయా సరసభోగేషు సర్వస్వ దానం కృతవతీ. (శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా.) గోదావరీసలిలే చిరం సలిలవిహారే ప్రవృత్తే ఖిన్నో రామః ప్రదేశాంతరే నిస్తరణాఽయోగాత్ కేనచి చ్ఛిలాతలమార్గేణ నిర్గంతు మాలోకితవాన్. సీతా తు, 'ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా,' ఇతి న్యాయేన, కాంతస్య ప్రేక్షణాతిశయ మవగమ్య తం పునః క్లేశయితుం తచ్ఛిలాతలం పూర్వ మధిరూఢా ఉపోపవిష్టా. తత్ర యం యం కోణ మవలంబ్యో త్తాతు మిచ్ఛతి తత్ర దాక్రమ్య ముఖే సలిల మభిషించంతీ స్థితా. వీప్సయైవ మవగమ్యతే.(కాంతస్మితా) సహజమధురహాసవతీ, (జాతహాసా) స్వవిజయకృతహర్షేణ సంజాతహాసా. (త్వా మాహ.) ఇతః పూర్వం కుత్రాపి పరాజయాభావాత్. అధునా స్త్రీతోఽభినవపరాజయా ద్రామో లజ్జానమ్ర వదనోఽభూత్. తం విహాయ భ్రాతరం బహుధా ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతీ. (బహు వాక్యజాతం.)యువాం సంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతౌ హి. యువా మతిబలపరాక్రమశాలినౌ పురుష ధౌరేయౌ. వయ మబలాజనాః, యువాం మృగయాయై శత్రుహత్యాయై చాభియాతారౌ, వయంగృహా దనిర్గచ్ఛంత్యః. యువయో స్సంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం. యుష్మదగ్రజో జితవాన్ హి. ఇత్యేవం బహుముఖం వచన మవోచత్. ౧౨

గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠా ప్రియా ప్రియాయా మమ నిత్యకాలం,
అప్యత్ర గచ్ఛే దితి చింతయామి నైకాకినీ యాతి హి సా కదాచిత్. ౧౩

పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మాని వాఽఽనేతు మభిప్రయాతా,
తద ప్యయుక్తం న హి సా కదాచి న్మయా వినా గచ్ఛతి పంకజాని. ౧౪

కామం త్విదం పుష్పిత వృక్షషండం నానావిధైః పక్షిగణై రుపేతం,
వనం ప్రయాతా ను తద ప్యయుక్త మేకాకినీ సాఽతిబిభేతి భీరుః. ౧౫

ఆదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యానృతకర్మసాక్షిన్,
మమ ప్రియా సా క్వ గతా హృతా వా శంసస్వ మే శోకవశస్య నిత్యం. ౧౬

లోకేషు సర్వేషు చ నాస్తి కించి ద్య త్తేన నిత్యం విదితం భవే త్తత్,
శంసస్వ వాయో కులశాలినీం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౧౭

(గోదావరీతి.) నిత్యకాలం సర్వకాలం. అత్ర గోదావర్యాం, చింతయామి. త న్నయుక్త మితి శేషః. ౧౩

(పద్మేతి.) అభిప్రయాతా, గోదావరీ మితి శేషః. పంకజానీ త్యత్రా ప్యానేతు మి త్యనుషజ్యతే. ౧౪

(కామ మితి.) అతిబిభేతి అత్యంతం బిభేతి. ౧౫

(ఆదిత్యేతి.) భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం. లోకస్య కృతాకృతే జానాతీతి తథా, సత్యానృతయోః పుణ్యపాపయోః కర్మణోః సాక్షిన్, 'కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షు' రిత్యుక్తేః. మమ ప్రియా క్వ గతా? అథవా, హృతా కేనచి దపహృతేతి శంసస్వ శంస. ౧౬

(లోకే ష్వితి.) తే నిత్యం య న్న విదితం తత్, సర్వేషు లోకేషు నాస్తి, తస్మా చ్ఛంసేతి. ౧౭

(శ్రీరామస్య దుఃఖాలాపః)

ఇతీవ తం శోకవిధేయదేహం రామం విసంజ్ఞం విలపంత మేవం,
ఉవాచ సౌమిత్రి రదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతం చ వాక్యం. ౧౮

శోకం విముంచాఽఽర్య ధృతిం భజస్వ సోత్సాహతా చాఽస్తు విమార్గణేఽస్యాః,
ఉత్సాహవంతో హి నరా న లోకే సీదంతి కర్మ స్వతిదుష్కరేషు. ౧౯

ఇతీవ * సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం బ్రువంత మార్తో రఘువంశవర్ధనః,
న చింతయామాస ధృతిం విముక్తవా న్పునశ్చ దుఃఖం మహ దభ్యుపాగమత్. ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

(ఇతీవేతి.) శోకవిధేయః శోకపరవశః, కాలయుతం కాలోచితం. అదీనసత్త్వః అదీనధృతిః, ఏవ ముువాచే త్యన్వయః. ౧౮

(శోక మితి.) అస్యా స్సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే. ౧౯

(ఇతీవేతి.) ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం, ఇతీవ బ్రువంతం సౌమిత్రిం న చింతయామాస తద్వచనం నాఽఽదృతవా నిత్యర్థః. ధృతిం చ ముక్తవాన్. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

---

* ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య మనుష్యత్వ బుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం స్వవధ్యత్వసంపాదనాయేతి బోధ్యం. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే 'స్త్రీపుంమలానుషంగాత్మా దేహో నాఽస్య విజాయతే. కింతు నిర్దోషచైతన్యం సుఖనిత్యాం స్వకాం తనుం. ప్రకాశయతి సైవేయం జని ర్విష్ణో ర్న చాఽపరా, తథా ప్యసురమోహార్థం పరేషాం చ క్వచిత్క్వచిత్. దుఃఖాజ్ఞానశ్రమాదీంశ్చ దర్శయే చ్ఛుద్ధసద్గుణః, క్వ బ్రవణాది క్వచాఽజ్ఞానం స్వతంత్రాఽచింత్యసద్గుణే. మోహాభావాయ తేషాం తు దర్శయ త్యా నజో హరి' రితి. ఏతేన రావణస్యేశ్వరత్వబుద్ధిప్రతిబంధేన

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్య మబ్రవీత్. ౧

శీఘ్రం లక్ష్మణ జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీం.
అపి గోదావరీం సీతా పద్మా న్యానయితుం గతా. ౧౫

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా.
నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః, ౨౫

తాం లక్ష్మణ స్తీర్థవతీం విచిత్వా రామ మబ్రవీత్. ౩

నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే, ౩౫

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

అథ చిహ్నవిశేషై స్సీతాహరణనిశ్చయ శ్చతుష్షష్టితమే సర్గే. (స దీన ఇత్యాది.) లోకే కశ్చి ద్దీనోపి దీనాం వాచం న వ్యాహరతి. ఇద మర్ధ మేకం వాక్యం. ౧-౧౫

(ఏవ మితి.) లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః. ౨౫

(తా మితి.) తీర్థవతీం అవతారవతీం. ౩

(నేతి.) క్రోశతః ఆహ్వయతః. మే మత్తః, న శృణోతి, సేతి శేషః. ౩౫

మోక్షాభావేపి శోకఫల మిత్యుక్తం. ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణ మపి తత్పుణ్యాతిశయనాశేన వధ్యతాసంపాదనాయ. తథాచ కేదారఖండే ఉక్తాఽఽఖ్యాయికా - మహతా తపసా లబ్ధబలో రావణ స్తదధికతపోబలం వినా జేతు మశక్యో, దేవాశ్చ స్వయం తదధికం తపః కర్తు మక్షమా, అత స్తేషాం కార్య మత్యంతానుచితసీతానురాగమోహానువృత్తిసంపాదనేన రావణస్య తపోవీర్య భ్రంశం సంపాద్య కర్తవ్య మితి లక్ష్మ్యా సహ విచార్య తదర్థం విష్ణు స్సీతయా బ్రహ్మవిద్యయా సహాఽవతీర్ణ ఇతి. తిలకం.

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

కం ను సా దేశ మాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ.
న హ్యాహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా, ౪

లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా దీన స్సంతాపమోహితః.
రామ స్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీం, ౫

స తా ముపస్థితో రామః క్వ సీతే త్యేవ మబ్రవీత్. ౬

భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతా మితి,
న తాం శశంసూ రామాయ తథా గోదావరీ నదీ. ౭

తతః ప్రచోదితా భూతై శ్శంసా౽స్మ త్తాం ప్రియా మితి,
న తు సా౽భ్యవద త్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా. ౮

రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః,
ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శశంస తాం. ౯

(కన్నువితి.) వేద జానామి. ౪

(లక్ష్మణస్యేతి) శ్లోకః. ౫

(స తా) మిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౬

(భూతానీతి.) భూతాని వన్యాని సత్త్వాని. దృష్టాంతార్థ మిదం. యథాపూర్వం పృచ్ఛ్యమానాని భూతాని న శశంసుః, తథా గోదావరీ చ న శశంసేత్యర్థః. ౭

(తత ఇతి.) స్వయం న శశంస, భూతైః ప్రచోదితాపి న శశంసేత్యర్థః. అస్మత్ అస్మదర్థం, పంచమీ. ౮

అకథనే హేతు మాహ (రావణస్యేతి. ౯

నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః,
ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః. ౧౦

ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించి న్న ప్రతిభాషతే,
కిన్ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః.
మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తా మహ మప్రియం, ౧౧

యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః
సర్వం వ్యపనయే చ్ఛోకం వైదేహీ క్వ ను సా గతా, ౧౨

జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీ మపశ్యతః
మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః, ౧౩

మందాకినీం జనస్థాన మిమం ప్రస్రవణం గిరిం,
సర్వా ణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే, ౧౪

ఏతే మృగా మహావీర్యా మా మీక్షంతే ముహుర్ముహుః.
వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితా న్యుపలక్షయే, ౧౫

తాం స్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యువాచ హ.
క్వ సీతేతి నిరీక్ష న్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా. ౧౬

(నిరాశ ఇతి.) నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః. ౧౦-౧౧

(యేతి.) వన్యేన ఫలాదినా. ౧౨

(జ్ఞాతీతి.) జ్ఞాతయశ్చ తే పక్షా స్సహాయాశ్చ, తై ర్విహీనస్య. ౧౩-౧౫

(తాం స్త్వితి.) బాష్పసంరుద్ధయా దృశా, నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణ స్సన్, క్వ సీతేత్యువాచ. ౧౬

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

ఏవ ముక్తా నరేంద్రేణ ❀ తే మృగా స్సహసోత్థితాః.
దక్షిణాభిముఖా స్సర్వే దర్శయంతో నభస్థ్సలం, ౧౭॥

మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యా మన్వపద్యత.
తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపం, ౧౮॥

యేన మార్గం చ భూమిం చ నిరీక్షంతే స్మ తే మృగాః.
పునశ్చ మార్గ మిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః. ౧౯॥

తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితం.
ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యేష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతర మార్తవత్, ౨౦॥

(ఏవ మితి.) ఉక్తాః పృష్టాః, నభస్థ్సలం దర్శయంతః ఆకాశావలోకనేంగితేన సీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః. ఉత్థితాః ప్రస్థితాః, ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతే త్యసూచయ న్నితి భావః. అము మేవార్థం స్పష్టయతి (మైథిలీతి.) హ్రియమాణా సా మైథిలీ, యాం దిశ మన్వపద్యత ప్రాప, తేన మార్గేణ తయా దిశా, ధావంత స్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే. ౧౭-౧౮॥

(యేనేతి.) యేన కారణేన, మార్గం ఆకాశమార్గం, భూమిం దక్షిణాం భూమిం చ, నిరీక్షంతే స్మ, పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం, ఇచ్ఛంతి స్మ, గంతు మితి శేషః. తేన కారణేన, మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆసన్. ౧౯॥

ఉక్త మనువద న్నాహ (తేషా మితి.) వచనసర్వస్వం తత్సదృశ మింగిత మిత్యర్థః. లక్షయామాస మృగచేష్టార్థం వచనోక్త మివ జ్ఞాతవా నిత్యర్థః. ఉవాచ చే త్యన్వయః. ఆర్తవత్ ఆర్త మితి క్రియా విశేషణం. క్తవతుప్రత్యయః. ౨౦॥

❀ తనిశ్లోకే. అత్ర రామాశయాభిజ్ఞై ర్మృగై స్సీతాగమనదిక్సూచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మాలంకారః. 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టిత' మితి లక్షణాత్.

క్వ సీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః.
దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః, ౨౧॥

సాధు గచ్ఛావహై దేవ దిశ మేతాం హి నైరృతిం.
యది స్యా దాగమః కశ్చి దార్యా వా సాఽథ లక్ష్యతే, ౨౨॥

బాఢ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం.
లక్ష్మణానుగత శ్శ్రీమా న్వీక్షమాణో వసుంధరాం, ౨౩॥

ఏవం సంభాషమాణౌ తా వన్యోన్యం భ్రాతరా వుభౌ.
వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమార్గ మపశ్యతాం, ౨౪॥

తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం దృష్ట్వా రామో మహీతలే.
ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం వచః, ౨౫॥

అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ.
పినద్ధానీహ వైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే, ౨౬॥

(క్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతి, తథా గచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః. ఆర్ష మాత్మనేపదం. నైరృతిం దక్షిణపశ్చిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం, తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వా ద్దక్షిణాం దిశ మితి వ్యపదేశః. ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః. ౨౨॥

(బాఢ మితి.) శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్. ౨౩॥

(ఏవ మితి.) ఏవం సాధ్వీత్యాద్యుక్తరీత్యా, పుష్పమార్గం పుష్పయుక్తమార్గం, మధ్య మపదలోపిసమాసః. ౨౪॥

(తా మితి.) వీరః దర్శనోపాయమాత్రే జ్ఞాతే తాం లబ్ధుం సమర్థః. ౨౫॥

(అభిజానామీతి.) తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని. వైదేహ్యా కేశపాశే, పినద్ధాని బద్ధానీత్యభిజానామి. ౨౬॥

(శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సీతామార్గణం)

మన్యే సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదినీ చ యశస్వినీ.
అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియం, ౨౭॥

ఏవ ముక్త్వా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః.
ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రస్రవణాకులం, ౨౮॥

❖ కచ్చిత్క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ.
రామా రమ్యే వనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా, ౨౯॥

క్రుద్ధోఽబ్రవీ ద్గిరిం తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౩౦

(మన్య ఇతి.) అమ్లానీకరణాత్ సూర్యః, అనుత్క్షేపణాత్ వాయుః, ధారణాత్ భూమిశ్చ, రక్షంతీతి భావః. ౨౭॥

(ఏవ మితి.) మహాబాహు మిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం, పురుషర్షభ ఇత్యనేన స్వతః పరాక్రమశాలిత్వ ముక్తం. తథాపి ధర్మాత్మా, సహసా గిరే రవినాశకరణాత్. ౨౮॥

(కచ్చి దితి.) రామా స్త్రీ. ౨౯॥

అదర్శనా దాహ (క్రుద్ధ ఇతి) ఏక మర్ధం. ౩౦

❖ తనిశ్లోకి. క్షితిభృతాం నాథ పర్వతశ్రేష్ఠ, సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా, మయా విరహితా రామా, రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా దృష్టా కచ్చిత్? అస్యైవ ప్రశ్నస్యాఽఽవృత్త్యా యోజనే ఇద మేవోత్తరం - క్షితిభృతాం నాథ క్షత్రియశ్రేష్ఠ, త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి కచ్చిత్. కచ్చి త్కామప్రవేదనే. మయా దృష్టే తిపదమేవ మమా ప్యత్యంతాభిమత మిత్యర్థః. అత్ర ఏకస్యైవ వాక్యస్య ప్రశ్నోత్తరరూపత్వా చ్చిత్రాలంకారధ్వనిః. 'కృతప్రశ్నోత్తరాభిన్న ముత్తరం చిత్ర ముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్.

తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం దర్శయ పర్వత,
యావ త్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయా మ్యహం. ౩౦

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి,
✿ శంస న్నివ తత స్సీతాం నాఽదర్శయత రాఘవే. ౩౧

తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్చయం, ౩౨½

మమ బాణాగ్ని నిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి.
అసేవ్య స్సంతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః, ౩౩½

ఇమాం వా సరితం చాఽద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ.
యది నాఽఽఖ్యాతి మే సీతా మార్యాం చంద్రనిభాననాం, ౩౪½

(తా మితి.) హేమవర్ణాం హేమప్రతిమాసదృశీం, హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం. ౩౦

(ఏవ మితి.) శంస న్నివ ప్రతిధ్వనినా కథయన్నివ. స్వపృష్టస్యైవానువాదేన అనాదరోక్తిం రామోఽమన్య తేతి భావః. తతః అనాదరోక్త్యా, రాఘవే విషయే, సీతాం నాఽదర్శయత. ణిచశ్చే త్యాత్మనేపదం. ౩౧

(తత ఇతి.) దాశరథి రితి హేతుగర్భం. శిలోచ్చయం పర్వతం, ఇద మర్ధ మేకం. ౩౨½

(మమేతి) శ్లోకః. ౩౩½

(ఇమా మితి) ఇయ మపి పృష్టా చే న్న వక్ష్యతీతి మత్వేతి భావః. ౩౪½

✿ తనిశ్లోకి. శంస న్నివ ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివ. అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యపదేశేన రామం ప్రతి సీతాదర్శనకథనం వ్యజ్యతే. నాఽదర్శయతేతి రావణా ద్భయం వ్యజ్యతే.

(అపహరణచిహ్నానాం దర్శనం)

ఏవం స రుషితో రామో దిధక్షు న్నివ చక్షుషా.
దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్, ౩౫

త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇత స్తతః.
రాక్షసేనాఽనువృత్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదా న్యథ, ౩౬

స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ.
భగ్నం ధనుశ్చ తూణీ చ వికీర్ణం బహుధా రథం,
సంభ్రాంతహృదయో రామ శ్శశంస భ్రాతరం ప్రియం. ౩౮

పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా శ్శీర్ణాః కనకబిందవః,
భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధాని చ. ౩౯

తప్తబిందునికాశై శ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః.
ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలం. ౪౦

మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః,
భిత్వా భిత్వా విభక్తా వా భక్షితా వా భవిష్యతి. ౪౧

(ఏవ మితి.) నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం, ఇతః పూర్వ మదర్శనా దేవ ముక్తం. త్రస్తాయాః రావణా ద్భీతాయాః, రామకాంక్షిణ్యాః రామాశ్రమం ప్రయాతు ముద్యుక్తాయాః. అత ఏవ రాక్షసేనాఽనువృత్తాయాః అనుగతాయాః, అత ఏవ ఇతస్తతో ధావంత్యాః, దదర్శే త్యనువర్తతే. ౩౬

(స సమీక్ష్యేతి.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. పరిక్రాంతం పరిక్రమం. పదన్యాస మితి యావత్. ౩౮

(పశ్యేతి.) కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని. ౩౯

(తప్తేతి.) తప్తం స్వర్ణం. ౪౦

(మన్యే ఇతి.) ఇతి మన్యే ఇతి యోజ్యం. ౪౧

తస్యా నిమిత్తం వై దేహ్యా ద్వయో ర్వివదమానయోః,
బభూవ యుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షసయో రిహ. ౪౨

ముక్తామణిమయం చేదం తపనీయవిభూషితం,
ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహ ద్ధనుః. ౪౩

తరుణాదిత్యసంకాశం వైడూర్య గుళికాచితం,
విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య కాంచనం. ౪౪

ఛత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితం,
భగ్నదండ మిదం తస్య భూమౌ సమ్య జ్నిపాతితం. ౪౫

కాంచనోరశ్ఛదా శ్చేమే పిశాచవదనాః ఖరాః,
భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే. ౪౬

దీప్తపావకసంకాశో ద్యుతిమా న్సమరధ్వజః,
అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః. ౪౭

(**తస్యా ఇతి.**) తస్యా నిమిత్తం సుందోపసుందవత్ పరిగ్రహార్థ మిత్యర్థః. వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః. భాసనోపసంభాషేత్యాదినా ఆత్మనేపదం. ౪౨

(**ముక్తేతి.**) ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం. ౪౩

(**తరుణేతి.**) వైడూర్యగుళికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం. ౪౪

(ఛత్ర మితి.) సమ్యక్ శతధా భగ్నదండ మిత్యన్వయః. ౪౫

(కాంచనేతి.) కాంచనమయాః ఉరశ్ఛదాః తనుత్రాణి, యేషాం తే, ఖరాః అశ్వతరాః, రాసభవిశేషా వా. ౪౬

(దీప్తేతి.) ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః. సమరే నాయకసూచకో ధ్వజ స్సమరధ్వజః. అపవిద్ధః, రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః. సాంగ్రామికః సమరోచితః. ౪౭

(అపహరణ చిహ్నానాం దర్శనం)

◈ రథాక్షమాత్రా విశిఖా స్తపనీయవిభూషణాః,
కస్యేమేఽభిహతా బాణాః ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః. ౪౮

శరావరౌ శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్య లక్ష్మణ,
ప్రతోదాభీశుహస్తో వై కస్యాఽయం సారథి ర్హతః. ౪౯

కస్యేమౌ పురుషవ్యాఘ్ర శయాతే నిహతౌ యుధి,
చామరగ్రాహిణౌ సౌమ్య సోష్ణీషమణికుండలౌ. ౫౦

పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాఽపి రక్షసః,
వైరం శతగుణం పశ్య మమేదం జీవితాంతకం. ౫౧

(రథేతి.) రథస్యాఽక్షః ఆధారదండః, తన్మాత్రాః తద్వ ద్దీర్ఘప్రమాణాః, ప్రమాణే మాత్రచ్. విశిఖాః విగతశిఖాః, ముండాగ్రా ఇత్యర్థః. విగతఫలభాగా ఇతి వా. అభిహతాః భగ్నాః, ప్రకీర్ణాః ఇత స్తతో విప్రకీర్ణాః. ౪౮

(శరావరా వితి.) శరా నావృణుత ఇతి శరావరౌ నిషంగౌ, ప్రతోదః తోత్రం, అభీశవో రశ్మయః. 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ' వితి శాశ్వతః. ౪౯

(కస్యేతి.) ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనం. ౫౦

(పదవీతి.) ఏషా పదవీ మార్గః, పురుషస్య. జఘనభాగనిమ్నత్వాద్వ్యభావాత్. తత్రాపి రక్షసః పదవీ, విషమరూపత్వాత్. ఏవం చ మమ రాక్షసై స్సహ ఇదం వైరం శతగుణం స త్తేషాం జీవిత మంతయతి వినాశయతీతి జీవితాంతకం సంపన్నం. పశ్య, ఏతావత్పర్యంతం రాక్షసై స్స్త్రీవైరాకరణా త్తదపరాధ స్సోఢః, సంప్రతి తాన్ సమూలం నాశయిష్యా మీతి భావః. ౫౧

◈ రథాక్షమాత్రాః చతుశ్శతాంగుళపరిమితాః. తదుక్తం శిల్పిప్రశ్నే 'అష్టాశీతిశతమీషా తిర్యగక్ష శ్చతుశ్శత' ఇతి. తత్త్వదీపికా.

సుఘోరహృదయై స్సౌమ్య రాక్షసై: కామరూపిభి:,
హృతా మృతా వా సీతా సా భక్షితా వా తపస్వినీ. ౫౧

న ధర్మ స్త్రాయతే సీతాం హ్రియమాణాం మహావనే, ౫౨

భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి లక్ష్మణ.
కే హి లోకేఽప్రియం కర్తుం శక్తా స్సౌమ్య మమేశ్వరా:, ౫౩

✿ కర్తార మపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినం.
అజ్ఞానా దవమన్యేరన్ సర్వభూతాని లక్ష్మణ, ౫౪

మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినం.
నిర్వీర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరా:, ౫౫

(సుఘోరేతి.) మృతా మారితా. ౫౧

అస్యా మవస్థాయా మరక్షకత్వా ద్ధర్మేపి రోషో జాత ఇత్యాహ (న ధర్మ ఇతి.)ఇద మర్ధ మేకం. ౫౨

న కేవలం ధర్మే, తత్ఫలప్రదదేవేషు చ రోషో జాత ఇత్యాహ (భక్షితాయా మితి) కే వా ఈశ్వరాః మమ అప్రియం కర్తుం శక్తా? ఇత్యన్వయః. ఆద్యో హిః పాదపూరణే, ద్వితీయః ప్రసిద్ధౌ. ౫౩

తర్హీదానీం కథ మప్రియం తైః కృత? మిత్యత్రాహ (కర్తార మితి.) లోకానాం కర్తార మపి, శూర మపి సంహారకరణసమర్థ మపి కరుణవేదినం కారుణ్యపరం,పురుషం, సర్వభూతాని అజ్ఞానా దవమన్యేరన్ నాద్రియేరన్, లోకస్వభావోఽయ మితి భావః. ౫౪

విశిష్య గర్వితా దేవాః మాం నాద్రియేర న్నిత్యాహ (మృదు మితి.) లోకహితే, యుక్తం సక్తం, అత ఏవ మృదుం కోమలహృదయం, అత ఏవ కరుణవేదినం, దాంతం విషయచాపల రహితం, మాం నిర్వీర్యం మన్యంతే అజ్ఞత్వావిశేషా దితి భావః. ౫౫

✿ తన్నిశ్లోకీ. అత్ర లోకానాం కర్తార మితి జగత్సృష్టికర్తృత్వం, శూర మితి సంహార కరణసామర్థ్యం చ వ్యజ్యతే.

(శ్రీరామస్య కోపావేశః)

మాం ప్రాప్య హి గుణో దోష స్సంవృత్తః పశ్య లక్ష్మణ.
ఌ అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసా మభవాయ చ. ౫౮

* సంహృత్యైవ శశిజ్యోత్స్నాం మహా న్సూర్య ఇవోదితః.
సంహృత్యైవ గుణా న్సర్వా న్మమ తేజః ప్రకాశతే, ౫౯

నైవ యక్షా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః.
కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ. ౬౦

(మా మితి.) గుణః కారుణ్యాదిః, మాం ప్రాప్య. దోష స్సంవృత్తః అనిష్టసాధకత్వేన సంవృత్తః. తస్మా దస్మదవమానహేతుతయా, దోషరూపేణ గుణేన కిం ప్రయోజన? మిత్యర్థః. యద్వా, సర్వభూతానాం రక్షసాం చ, అభవాయ నాశాయ, గుణః దోష స్సంవృత్తః, దయాం త్యక్త్వా క్రోధం కరిష్యామీ త్యర్థః. ౫౮

(సంహృత్యేతి.) యథా ఉదిత స్సూర్యః. శశిజ్యోత్స్నాం శీతళచంద్రచంద్రికాం, సంహృత్యైవ ప్రకాశతే, తథా మమ తేజః, గుణా న్మృదుత్వాదీన్. సంహృత్యైవ నిరస్యైవ, ప్రకాశతే. ౫౯

దేవవిషయః కోప స్తత్సంబంధిష్వపి ప్రవర్ధతా మిత్యాహ (నైవేతి.) ౬౦

ఌ తనిశ్లోకి. సర్వభూతానాం రాక్షసానుకూలతయా యాని భూతాని ప్రవర్ధంతే తేషాం, రక్షసాం చ. అభవాయ నాశాయ.

* తనిశ్లోకి. శశిజ్యోత్స్నా మిత్యుపలక్షణం. ఉదితో మహా న్సూర్యః అనాయాసేన శశిజ్యోత్స్నాదీని తేజాంస్యపహృత్య యథా ప్రకాశతే, తద్వ న్మమ తేజ స్సకలవస్తుగుణా న్సంహృత్య ప్రకాశతే.

మమాఽస్త్రబాణసంపూర్ణ మాకాశం పశ్య లక్ష్మణ.
నిస్సంపాతం కరిష్యామి హ్యద్య త్రైలోక్యచారిణాం, ౫౯

సన్నిరుద్ధగ్రహగణ మావారితనిశాకరం.
◈ విప్రణష్టానలమరు ద్భాస్కరద్యుతి సంవృతం,
వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలాశయం. ౬౦

ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరం,
త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి సంయుక్తం * కాలధర్మణా. ౬౨

న తాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వరాః,
అస్మి న్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమం. ౬౩

(మమేతి.) అస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్రాదీని, పశ్య, ఉత్తరక్షణ ఇతి శేషః. త్రైలోక్యచారిణాం నిస్సంపాతం బాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం, ౫౯

(సన్నిరుద్ధేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహగణసంచారః యస్య. ఆవారితః ఆచ్ఛాదితః, విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం, భాస్కరద్యుతిసంవృతం సంవృతభాస్కరద్యుతి, ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. కాలసాధ్యో ధర్మః కాలధర్మః, వినాశః. తేన కాలధర్మణా, అని జార్షః. ౬౨

(న తా మితి.) తస్మా దస్మిన్ ముహూర్త ఇత్యుపస్కార్యం. కుశలినీం క్షేమయుక్తాం, అక్షతా మిత్యర్థః. ౬౩

◈ విప్రణష్టానలజలమరు ద్భాస్కరసంవృతం ఇతి పాఠే విప్రణష్టాః అనలజలమరుతో యస్మిన్ త త్తథా, భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్ లీనభాస్కర మిత్యర్థః. విప్రణష్టాఖిలమహద్భాస్కరద్యుతీత్యపి పాఠః. తస్యాఽయ మర్థః— విప్రణష్టాః అఖిలమహతాం భాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్. అత ఏవ సంవృతం. తమసేతి శేషః. కాలకర్మణా వినాశేన. సంయుక్తం కరిష్యామీ త్యన్వయః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

* కాలకర్మణా ఇతి పా.

(శ్రీరామస్య కోపావేశః)

నాఽఽకాశ ముత్పతిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ,
మమ చాపగుణోన్ముక్తై ర్బాణజాలై ర్నిరంతరం. ౬౪

అర్దితం మమ నారాచై ర్ధ్వస్తభ్రాంతమృగద్విజం,
సమాకుల మమర్యాదం జగ త్పశ్యాఽద్య లక్ష్మణ. ౬౫

ఆకర్ణపూర్ణై రిషుభి ర్జీవలోకం దురావరైః,
కరిష్యే మైథిలీహేతో రపిశాచ మరాక్షసం. ౬౬

మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః,
ద్రక్ష్యం త్యద్య విముక్తానా మతిదూరాతిగామినాం. ౬౭

నైవ దేవా న దైతేయా న పిశాచా న రాక్షసాః,
భవిష్యంతి మమ క్రోధా త్త్రైలోక్యే విప్రణాశితే. ౬౮

దేవదానవయక్షాణాం లోకా యే రక్షసా మపి,
బహుధా న భవిష్యంతి బాణౌఘై శ్శకలీకృతాః. ౬౯

(నాఽఽకాశ మితి.) గుణో మౌర్వీ. ౬౪

(అర్దిత మితి.) అర్దితం హింసితం, సమాకులం సమ్యగ్వ్యగ్రం. అమర్యాదం త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం. ౬౫

(ఆకర్ణేతి) దురావరైః దుర్వారైః, జీవలోకం బ్రహ్మాండం. ౬౬

(మమేతి.) రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం. మమేతి శేషః అతిదూరాతిగామినాం అతిదూరాతిపాతినాం. ౬౭

(నైవేతి.) న భవిష్యంతి నశిష్యంతీ త్యర్థః, పూర్వం దుఃఖప్రాప్తి రేవోక్తా. ౬౮

(దేవేతి.) బహుధా శకలీకృతా ఇత్యన్వయః. ౬౯

నిర్మర్యాదా నిమాఞ్ లోకాఞ్ కరిష్యా మ్యద్య సాయకైః,
హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే న దాస్యంతి మమేశ్వరాః. ౬౦

తథారూపాం హి వైదేహీం ◈ న దాస్యంతి యది ప్రియాం,
నాశయామి జగ త్సర్వం త్రైలోక్యం సచరాచరం. ౬౧

ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షో రామో నిష్పీడ్య కార్ముకం,
శర మాదాయ సందీప్తం ఘోర మాశీవిషోపమం, ౬౨

సంధాయ ధనుషి శ్రీమాఞ్ రామః పరపురంజయః,
యుగాంతాగ్ని రివ క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౬౩

* యథా జరా యథా మృత్యు ర్యథా కాలో యథా విధిః,
నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.
తథాఽహం క్రోధసంయుక్తో న నివార్యోఽస్మి సర్వథా, ౬౪౫

(నిర్మర్యాదా నితి.) నిర్మర్యాదాఞ్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాఞ్, న దాస్యంతి న దాస్యంతి యది. ౬౦

హృతాం మృతాం వేత్యత్ర సూచిత మాహ (తథారూపా మితి.) జగ త్సర్వం. సర్వం జన మిత్యర్థః. అన్యథా త్రైలోక్య మిత్యనేన పునరుక్తిః. సచరాచరమి త్యనువాదః. ౬౧

(ఇత్యుక్త్వేతి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్పీడ్య దృఢముష్టిబలేన గృహీత్వా. ౬౪

(యథేత్యాది)సార్ధశ్లోకః. విధిః అదృష్టం, జరాదయో యథా న ప్రతిహన్యంతే తథాఽహం న నివార్యః. అన్యే యథాశబ్దాః పాదపూరణార్థాః. యద్వా, బహువచన మవివక్షితం. ప్రతిహన్యత ఇతి ప్రత్యేక మన్వయః. ౬౪౫

◈ అత్ర న దాస్యంతీతి పౌనరుక్త్యం క్రోధాతిశయా న్న దోషాయ ఇతి తిలకం.

* తనిశ్లోకీ. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వం పరై రనభిభవనీయత్వం చ కథితం. అత్ర యథేతి పదావృత్త్యా న ప్రతిహన్యంత ఇత్యతః ప్రతిపదం క్రియాస్వరూపావృత్తిః. దీపకాలంకారః. ౬౪౫

(రామస్య కోపావేశః)

పురేవ మే చారువతీ మనిందితాం దిశంతి సీతాం యది నాద్య మైథిలీం,
సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగ త్సశైలం పరివర్తయా మ్యహం. ౭౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

(పురేతి.) పురేవ మే (చారుదతీం) మాయామృగం ప్రతి గమనాత్ పూర్వం కాంతం మాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం దేహీతి హర్షేణ యాక్ స్మితం కృతవతీ, తేన సహైవ న దాస్యంతి చేత్, (అనిందితాం) తా మలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామిచే దపి, ఇదం నిందిత మితి న కేపి వక్ష్యంతీతి భావః. వక్ష్యతే హి 'యది రామ స్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్, అస్యా హేతో ర్విశాలాక్ష్యా యుక్త మిత్యేవ మే మతి' రితి సర్వజ్ఞేన హనుమతా. చారుదతీ మిత్యత్ర ఛందసీతి సూత్రేణ దంతశబ్దస్య దత్రాదేశః. అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ చకారేణ వా దత్రాదేశః.(సీతాం) అయోనిజతయా మత్తో ప్యతిశయితాం, (మైథిలీం) వీరశ్రేష్ఠజనక చక్రవర్తిపుత్రిత్వేన మత్సదృశీం, (సదేవేత్యాది.) సర్వలోకస్య సంభూతమరణ మేవ కరిష్యామీతి భావః. పరివర్తయామి నాశయామి, అన్యథాకరిష్యామీతి వా. అస్మిన్ సర్గే సార్ధపంచ సప్తతిశ్లోకాః. ౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ పంచషష్టితమ స్సర్గః.

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్శితం,
లోకానా మభవే యుక్తం సంవర్తక మివాఽనలం. ౧

వీక్షమాణం ధను స్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః,
దగ్ధుకామం జగ త్సర్వం యుగాంతే తు యథా హరం. ౨

అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం దృష్ట్వా రామం తు లక్ష్మణః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౩

పురా భూత్వా మృదు ర్దాంత స్సర్వభూతహితే రతః,
న క్రోధవశ మాపన్నః ప్రకృతిం హాతు మర్హసి. ౪

అథ పంచషష్టితమ స్సర్గః

ఏవం జగదుపసంహారక్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణ స్సంధుక్షయతి (సమాశ్వాసయతి) పంచషష్టితమే. (తప్యమాన మిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తప్యమానం తపంతం. తథా తప్యమాన మిత్యనేన పూర్వోక్తజగదుపసంహారవాచ స్సప్తత్యకృతాః. న తు సంకల్పపూర్వా ఇత్యుచ్యతే. రామం దృష్ట్వా రామ మబ్రవీ దితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిదోషః. అభవే వినాశే. యుక్తం ఉద్యుక్తం. సంవర్తకం సంహారకం. అదృష్టపూర్వ మితి క్రోధనక్రియావిశేషణం. పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః. ౩

(పురేతి.) క్రోధవశ మాపన్నస్సన్, ప్రకృతిం మృదుత్వాదినిజస్వభావం, న హాతు మర్హసి ౪

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతి ర్వాయౌ భువి క్షమా,
ఏతచ్చ నియతం సర్వం త్వయి చాఽనుత్తమం ❀ యశః. ౫

ఏకస్య నాఽపరాధేన లోకాన్ హంతుం త్వ మర్హసి,
న తు జానామి కస్యాఽయం భగ్న స్సాంగ్రామికో రథః.
కేన వా కస్య వా హేతో స్సాయుధ స్సపరిచ్ఛదః, ౬

ఖురనేమిక్షత శ్చాఽయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః.
దేశో నిర్వృత్తసంగ్రామ స్సుఘోరః పార్థివాత్మజ, ౭

(చంద్ర ఇతి.) లక్ష్మ్యాదిక మేకైకస్య ప్రతినియతం, త్వయి తు ఏత త్సర్వం చ యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః. ౫

మమ దాంతతయైవైతాదృశీ దశా జాతా. అధునాపి యది క్రోధో న స్యాత్ కో వా మమ విత్రస్యేత్? కథం చ సీతాప్రాప్తి? రిత్యాశంక్యాహ (ఏకస్యేతి) అర్ధత్రయ మేకాన్వయం. అయం భావః - ఏకో రథో దృశ్యతే, ఏకస్యైవ పదం ప్రతీయతే. తేన ఏక ఏవాఽపరాధీతి నిశ్చీయతే. ఏకస్య చాఽపరాధేన సర్వాన్ హంతుం నాఽర్హసి. తర్హి కో వాఽపరాధీ త్యత్రాహ (న త్వితి.) కేన ప్రతిపక్షిణా, కస్య ప్రయోజనస్య హేతోః, షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ. ప్రకృతా దన్యస్మాద్వా నిమిత్తా దితి న జానామి. త చ్చింతనీయ మిత్యర్థః. సపరిచ్ఛదః సపరికరః. ౬

(ఖురేతి.) అశ్వానాం ఖురైః, రథనేమిభిః రథాగ్రైశ్చ, క్షతః, నిర్వృత్తసంగ్రామః, దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭

❀ తనిశ్లోకీ. అత్ర యశశ్శబ్దేన. 'న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహ ద్యశ' ఇత్యాద్యుక్తనిస్సీమాభ్యధికత్వాదిగుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యంతే.

ఏకస్య తు విమర్దోఽయం న ద్వయో ర్వదతాంవర.
నహి వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహత: పదం, ౮౫.

నైకస్య తు కృతే లోకా న్వినాశయితు మర్హసి.
యుక్తదండా హి మృదవ: ప్రశాంతా వసుధాధిపా:, ౯౫.

సదా త్వం సర్వభూతానాం శరణ్య: పరమా గతి:.
కో ను దారప్రణాశం తే సాధు మన్యేత రాఘవ, ౧౦౫.

సరిత స్సాగరా శ్శైలా: దేవగంధర్వదానవా:.
నాఽలం తే విప్రియం కర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవ:, ౧౧౫.

యేన రాజ న్హృతా సీతా త మన్వేషితు మర్హసి.
మద్ద్వితీయో ధనుష్పాణి స్సహాయై: ♦ పరమర్షిభి:, ౧౨౫.

(ఏకస్యేతి.) విమర్దః సంప్రహారః, తత్ర హేతు మాహ (న హీతి.) వృత్తం సంక్రాంతం. ౮౫.

వక్తవ్య ముక్త్వా ప్రకృత మాహ (నైకస్యేతి.) యుక్తదండాః అపరాధోచితశిక్షాప్రవర్తకాః. విశిష్య తవాఽయం ధర్మ ఇత్యాహ (సదేతి.) శరణ్యః శరణార్హః, పరమా గతిః పరమప్రాప్యః. దేవాదికృతోఽయ మపరాధో నేత్యాహ (కో న్వితి.) ౯౫–౧౦౫.

(సరిత ఇతి.) దీక్షితస్య ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య, సాధవః ఋత్విజః. ౧౧౫.

(యేనేతి.) పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్థైః. ౧౨౫.

♦ సముద్రాదిస్థాశ్రమేషు విచయనార్థం పరమర్షిభి స్సహాయై రిత్యుక్తం ఇతి తిలకం.

(లక్ష్మణేన రామసమాశ్వాసనం)

సముద్రం చ విచేష్యామః పర్వతాంశ్చ వనాని చ.
గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నదీః పద్మవనాని చ, ౧౬

దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్యామ స్సమాహితాః.
యావ న్నాధిగమిష్యామ స్తవ భార్యాపహారిణం, ౧౭

న చే త్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిదశేశ్వరాః.
కోసలేంద్ర తతః పశ్చా త్ప్రాప్తకాలం కరిష్యసి, ౧౮

శీలేన సామ్నా వినయేన సీతాం నయేన న ప్రాప్స్యసి చే న్నరేంద్ర,
తత స్సముత్సాదయ హేమపుంఖై ర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమై శ్శరౌఘైః. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

(సముద్ర మితి.) విచేష్యామః అన్వేషిష్యామహే, ౧౬

(దేవేతి.) స్పష్టం. ౧౭

(న చే దితి.) ప్రాప్త శ్చతుర్థోపాయకాలో యస్మి న్కర్మణి తత్తథా. ౧౮

ఏతదేవ స్పష్టయతి **(శీలేనేతి.)** సముత్సాదయ, వినక్షితకార్య మితి శేషః. సముత్సాదయేతి పాఠే - లోకా నితి శేషః. ఏవం లక్ష్మణప్రసాదనేన రామకోపశాంతిప్రపంచనా ద్రావణారాధితతత్పక్షపాతిరుద్రసంకల్పా ద్రామకోపో భగ్న ఇతి వద న్మూర్ఖ ఇత్యవగంతవ్యః. ౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః.

తం తథా శోకసంతప్తం విలపంత మనాథవత్,
మోహేన మహతాఽఽవిష్టం పరిద్యూన మచేతనం. ౧

తత స్సౌమిత్రి రాశ్వాస్య ముహూర్తా దివ లక్ష్మణః,
రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాఽభిపీడయన్. ౨

మహతా తపసా రామ మహతా చాపి కర్మణా,
రాజ్ఞా దశరథేనాఽసి లబ్ధోఽమృత మివాఽమరైః. ౩

తవ చైవ గుణై ర్బద్ధ స్త్వద్వియోగా న్మహీపతిః,
రాజా దేవత్వ మాపన్నో భరతస్య యథా శ్రుతం. ౪

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

ఏవం లక్ష్మణో రామ మాశ్వాస్య పున ర్వక్తవ్యాంశం జ్ఞాపయతి షట్షష్టితమే. (తం తథేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం. పరిశోచంత మిత్యర్థః. ఛ్వోశ్శూ డనునాసికే చే త్యూఠ్. దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం. అచేతనం అస్వస్థచిత్తం, సంబోధయామాస జ్ఞాపయామాస, అభిపీడయన్ ఉపసంగృహ్ణన్. ౧-౨

(మహతేతి.) మహతా తపసా కాయక్లేశేన వ్రతోపవాసాదినా, మహతా చాపి కర్మణా అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా. రాజ్ఞా దశరథేన, రాజా లోకస్య రంజనాత్. అనేన మంత్ర ద్రవ్య క్రియాలోపాభావేనాఽధికారిణా కృతత్వ ముచ్యతే. అమృత మివ, తద్వత్ భోగ్యత్వం యత్న సాధ్యత్వం చోచ్యతే. అమరైః, అనేకసురకృతయత్నైః ఏకేన కృత ఇతి గమ్యతే. (తవేతి.) ఏవకారేణ ఇతరవృత్తవ్యావృత్తిః. తవైవ గుణై ర్బద్ధః త్వద్గుణైకపరవశః, మహీపతిః రాజా, నతు జాతి మాత్రేణ రాజా, దేవత్వ మాపన్నః. తత్ర కిం ప్రమాణం? తత్రాహ(భరతస్యేతి.) భరతా దిత్యర్థః. పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. తథైవ మయోక్త మితి శేషః. ౩-౪

(లక్ష్మణేన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

యది దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ న సహిష్యసే,
ప్రాకృత శ్చాల్పసత్త్వశ్చ ఇతరః క స్సహిష్యతి. ౫

దుఃఖితో హి భవాన్ లోకాం స్తేజసా యది ధక్ష్యతే,
ఆర్తాః ప్రజా నరవ్యాఘ్ర క్వ ను యాస్యంతి నిర్వృతిం. ౬

లోకస్వభావ ఏవైష యయాతి ర్నహుషాత్మజః,
గత శ్శక్రేణ సాలోక్య మనయ స్తం తమస్స్పృశత్. ౭

మహర్షి ర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితు ర్నః పురోహితః,
అహ్నా పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాఽస్య పున ర్హతం. ౮

(యదీతి.) కాకుత్స్థేత్యనేనాఽప్రాకృతత్వం మహాసత్త్వత్వం చ సిద్ధం. సహిష్యతి సహిష్యతే. ౫

(దుఃఖిత ఇతి.) ధక్ష్యతే ధక్ష్యతి. ౬

ప్రసంగాత్ దైవికానర్థా నన్యే మహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతి దృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాదయితు మాహ (లోకస్వభావ ఇత్యాదినా.) ఏష లోకస్వభావ ఇతి వక్ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం. అనయః, అనయమూలం దుఃఖ మిత్యర్థః. తమః అజ్ఞానం, స్పృశత్ అస్పృశత్. సహి స్వర్గగతోపి ఇంద్రేణాఽసూయాకలుషేణ భవద్రాజ్యే కో వా శ్రేష్ఠ? ఇతి పృష్ట స్సత్యవాదితయాఽహమేవే త్యుక్తవా నింద్రేణాఽఽత్మశ్లాఘీ త్వం న స్వర్గార్హ ఇతి పాతిత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః. నహుషాత్మజ ఇత్యనేన నహుషాఽనీతిరపి వ్యజ్యతే. స చ సప్తర్షీన్ స్వవాహకాన్ శచీస్మరణేన సర్పసర్పే త్యుక్తవాన్, సర్పో భవే త్యగస్త్యశప్త శ్చిరం తథాభూత స్తస్థౌ. ౭

(మహర్షి రితి.) అహ్నా పుత్రశతం హతం. విశ్వామిత్రకోపేన యుగప త్పుత్రశతనాశ దుఃఖ మనుభూత మితి భావః.

యా చేయం జగతాం మాతా దేవీ లోకసమస్కృతా,
అస్యాశ్చ చలనం భూమే ర్దృశ్యతే సత్యసంశ్రవ. ౯

యౌ ధర్మౌ జగతాం నేత్రౌ యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితం,
ఆదిత్యచన్ద్రౌ గ్రహణ మభ్యుపేతౌ మహాబలౌ. ౧౦

సుమహాన్త్యపి భూతాని దేవాశ్చ పురుషర్షభ,
న దైవస్య ప్రముంచన్తి సర్వభూతాదిదేహినః. ౧౧

శక్రాదిష్వపి దేవేషు వర్తమానౌ నయాఽనయౌ,
శ్రూయేతే నరశార్దూల న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౨

(యా చేతి.) మాతా సర్వోపాదానత్వాత్, దేవీ దేవస్య విష్ణోః పత్నీ, అత ఏవ లోకనమస్కృతా. (సత్యసంశ్రవేతి.) త్వయైవ హి పూర్వం మహ్య మేవ ముపదిష్ట మితి భావః. ౯

(యా వితి.) ధర్మౌ ధర్మప్రవర్తకౌ, సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్. నేత్రౌ నేతారౌ, కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేన జగతః ప్రవర్తకౌ. 'నేత్రో నేతరి భేద్యవా' నితి విశ్వః. సర్వేషా మర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతౌ వా లింగవ్యత్యయ శ్ఛాందసః. యత్ర యయోః, సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం యదధీన స్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా స్సర్వే జనా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య వర్షహేతుత్వాత్ చంద్ర స్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతి భావః. 'ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి స్తతోఽన్న మభిజాయత' ఇతి వచనాత్. గ్రహణం రాహుకేతుభ్యాం గ్రాసం. ౧౦

కిం బహునా? సంగ్రహేణోచ్యత ఇత్యాహ (సుమహాన్తీతి.) సుమహాన్తి భూతాని మాంధాతృనళప్రభృతిమహాజనా అపి, సర్వభూతాదిదేహినః సర్వభూతాని ఆదిదేహోఽస్యాస్తీతి తథా, సర్వభూతాంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. దైవస్య పరమాత్మనః, పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. న ప్రముంచన్తి సర్వేపి తత్సంకల్పం నాఽతిక్రామన్తీ త్యర్థః. ౧౧

ఉపసంహరతి (శక్రాదిష్వపీతి.) నయానయౌ తన్మూలసుఖదుఃఖే, అతో న త్వం శోచితు మర్హసీ త్యర్థః. ౧౨

(లక్ష్మణేన కర్తవ్యజ్ఞాపనం)

నష్టాయా మపి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి చానఘ,
శోచితుం నార్హసే వీర యథాఽన్యః ప్రాకృత స్తథా. ౧౩

త్వద్విధా న హి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః,
సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామాఽనిర్విణ్ణదర్శనాః. ౧౪

తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ,
బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాఽశుభే ౧౫

అదృష్టగుణదోషాణా మధృతానాం చ కర్మణాం,
నాఽంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫల మిష్టం ప్రవర్తతే. ౧౬

త్వ మేవ హి పురా రామ మా మేవం బహుశోఽన్వశాః,
అనుశిష్యాద్ధి కో ను త్వా మపి సాక్షా ద్బృహస్పతిః. ౧౭

ఉక్తం వివృణోతి (నష్టాయా మపీతి.) నార్హసే నార్హసి. ౧౩

(త్వద్విధా ఇతి.) సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః. కృచ్ఛ్రేషు దుఃఖేషు. అనిర్విణ్ణం అవినాశి, దర్శనం కృత్యాకృత్యవివేకో యేషాం తే తథా ౧౪

(తత్త్వత ఇతి.) తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా, సమనుచింతయ, శుభాశుభే ఇతి శేషః. మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తా స్సంతః. శుభాశుభే భావినీ విజానంతి. ౧౫

ఇదానీం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః. అత స్తత్ర శోచనీయ మిత్యాహ (అదృష్టేతి.) అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం, అధృతానాం పురా ఏవం కర్మ కృత మితి నిశ్చేతు మశక్యానాం, తేషాం ప్రసిద్ధానాం, పూర్వకృతానా మిత్యర్థః. కర్మణాం ఇష్టం ఫలం. క్రియా మనుష్ఠాన మంతరేణ. న ప్రవర్తతే. పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా ఇదానీం ఫలం నోత్పద్యతే. అతః పూర్వకర్మఫలే ఇదానీం ప్రవృత్తే కాఽత్ర పరిదేవనేతి భావః. ౧౬

(త్వ మేవేతి,) అన్వశాః అనుశాసితవా నసి. ౧౭

బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రాజ్ఞ దేవై రపి దురన్వయా,
శోకేనాఽభిప్రసుప్తం తే జ్ఞానం సంబోధయా మ్యహం. ౧౮

దివ్యం చ మానుషం చ త్వ మాత్మనశ్చ పరాక్రమం,
ఇక్ష్వాకువృషభాఽ వేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే ౧౯

కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ,
తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తు మర్హసి ౨౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

(**బుద్ధిశ్చేతి.**) **దురన్వయా** దుర్లభా, ప్రసుప్తం స్తిమితం, సంబోధయామి ఉత్థాపయామి. ౧౮

(**దివ్య మితి.**) దివి భవం దివ్యం, ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం. తచ్చ సాత్త్వికం వధానర్హం, మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం, తదపి వధానర్హం, సర్వలోకసంహారసమర్థం ఆత్మనః పరాక్రమం చ, అవేక్ష్య విచార్య, ద్విషతా మేవ వధే, యతస్వ. ౧౯

(**కి మితి.**) ఉద్ధర్తుం నాశయితుం. ౨౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితం,
సారగ్రాహీ మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః. ౧

సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృత్తం కోప మాత్మనః,
అవష్టభ్య ధను శ్చిత్రం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨

కిం కరిష్యావహే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ,
కేనోపాయేన పశ్యేయం సీతా మితి విచింతయ. ౩

తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్,
ఇద మేవ జనస్థానం త్వ మన్వేషితు మర్హసి.
రాక్షసై ర్బహుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయుతం, ౪౫

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామో యుద్ధభూమే ర్దక్షిణతః కించి ద్దూరే గృధ్రరాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తషష్టితమే. (పూర్వజోఽపీత్యాది.) రాఘవః పూర్వజోఽపి, లక్ష్మణేన కనిష్ఠేన, సుభాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం, ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్ర ఏవ, జగ్రాహ 'బాలాదపి సుభాషిత' మితి స్మృతేః. స్వయ ముపదేష్టా కథ మన్యోక్తం జగ్రాహేత్యత్రాహ (సారగ్రాహీతి) కథ మస్య వాక్యస్య సారవత్త్వం? తత్రాహ (మహాసార మితి.) ౧

(సన్నిగృహ్యేతి.) స్పష్టం. ౨

(కి మితి.) పశ్యేయం పశ్యేవ. ౩

(త మితి) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ౪-

సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ
గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నానామృగగణాకులాః, ౫౪

ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ.
తాని యుక్తో మయా సార్ధం త్వ మన్వేషితు మర్హసి, ౬౪

త్వద్విధా బుద్ధిసంపన్నాః మహాత్మానో నరర్షభ.
ఆపత్సు న ప్రకంపంతే వాయువేగై రివాఽచలాః, ౭౪

ఇత్యుక్త స్తద్వచః సర్వం విచచార సలక్ష్మణః.
క్రుద్ధో రామ శ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి క్షురం, ౮౪

తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమం.
దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం, ౯౪

తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్.
అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాఽత్ర సంశయః. ౧౦౪

(సంతీతి.) ఇహ జనస్థానే. గిరిగతాని దుర్గాణి. గంతు మశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః, నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణాః, కందరాణి పాషాణసంధయః, గుహాః దేవఖాతబిలాని. (ఆవాసా ఇతి.) యుక్తః సన్నద్ధః. ౫౪-౬౪

(త్వద్విధా ఇతి.) న ప్రకంపంతే, న చంచలచిత్తా భవంతీ త్యర్థః. ౭౪

(ఇతీతి.) క్షురం క్షురప్రాఖ్యం, శరం. సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః. ౮౪

(తత ఇతి.) కూటః శృంగం, మహాభాగం మహాభాగ్యం, స్వామ్యర్థే త్యక్తశరీరత్వాత్. ద్విజోత్తమం పక్షిశ్రేష్ఠం. 'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. క్షతజం రుధిరం. ౯౪

(త మిత్యాది.) భక్షితా రుధిరార్ద్రత్వా దితి భావః. ౧౦౪

(జటాయుదర్శనం)

గృధ్రరూప మిదం రక్షో వ్యక్తం భవతి కాననే.
భక్షయిత్వా విశాలాక్షీ మాస్తే సీతాం యథాసుఖం, ౧౫

ఏనం వధిష్యే దీప్తాస్యై ర్ఘోరై ర్బాణై రజిహ్మగైః. ౧౬

ఇత్యుక్త్వాఽభ్యపత ద్గృధ్రం సంధాయ ధనుషి క్షురం,
క్రుద్ధో రామ స్సముద్రాంతాం కంపయ న్నివ మేదినీం. ౧౭

తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమన్,
అభ్యభాషత పక్షీ తు రామం దశరథాత్మజం. ౧౮

యా మోషధి మివాఽఽయుష్మ న్నన్వేషసి మహావనే,
సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతం ౧౯

(గృధ్రేతి.) గృధ్రస్య రూప మివ రూపం యస్య తత్తథా. ౧౫

(ఏన మితి) అర్ధ మేకం వాక్యం, అజిహ్మం అకుంఠం అవక్రం వా గచ్ఛంతీ-త్యజిహ్మగాః, తైః. ౧౬

(ఇతీతి.) అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః. సముద్రాంతాం సముద్రపర్యంతాం, ౧౭

(త మితి.) దశరథాత్మజ మితి సంబంధోక్తిః. ౧౮

(యా మితి.) యథా మహౌషధ్యన్వేషిణః ప్రతివన మన్వేషంతే, తథా యా మస్మిన్ విస్తీర్ణే వనేఽన్వేషసి. ఏషృ-గతా విత్యస్మా ద్వ్యత్యయేన పరస్మైపదం. 'నిత్యం ప్రాణసమే' త్యుక్తా సా దేవీ మమ ప్రాణాశ్చ ఉభయం రావణేన హృతం. మమ ప్రాణాన్ హృతప్రాయాన్ కృత్వా సీతాం రావణో హృతవా నిత్యర్థః. ఖరవధాదినా రామబలం జ్ఞాత్వా స్వస్థానే భయశంకితయా రామస్యాఽఽయుః ప్రార్థయతే (ఆయుష్మ న్నితి.) ౧౯

త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ,
హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా. ౧౬

సీతా మభ్యవపన్నో ఽహం రావణశ్చ రణే మయా,
విధ్వంసితరథ శ్చాఽత్ర పాతితో ధరణీతలే. ౧౭

ఏత దస్య ధను ర్భగ్న మేత దస్య శరావరం,
అయ మస్య రథో రామ భగ్న స్సాంగ్రామికో మయా. ౧౮

అయం తు సారథి స్తస్య మత్పక్షనిహతో యుధి, ౧౮౹

పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః.
సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయసం, ౧౯౹

రక్షసా నిహతం పూర్వం న మాం హంతుం త్వ మర్హసి. ౨౦

(త్వయేతి) స్పష్టం. ౧౬

(సీతా మితి.) అభ్యవపన్నః ఆభిముఖ్యేన గతః, హ్రియమాణాం సీతా మవలోక్య తదభిముఖ మాగత ఇత్యర్థః. రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సన్ అత్ర ధరణీతలే పాతితః, రథాత్ భ్రంశిత ఇత్యర్థః. ౧౭

(ఏత దితి) భగ్న మేత ద్ధనుః అస్య రావణస్య సంబంధి. ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. శరావరం వర్మ, తూణీరం వా. ౧౮

(అయం) త్విత్యర్ధ మేకం. ౧౮౹

(పరిశ్రాంతస్యేతి.) వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపోషితాం. ౧౯౹

(రక్షసే) త్యర్ధ మేకం. ౨౦

(జటాయుదర్శనం)

రామ స్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖ స్తదా,
ద్విగుణీకృతతాపార్త స్సీతాసక్తాం ప్రియాం కథాం. ౨౦

గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహ ద్ధనుః,
నిపపాతాఽవశో భూమౌ * రురోద సహలక్ష్మణః. ౨౧

ఏక మేకాయనే దుర్గే నిశ్శ్వసంతం కథంచన,
సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౨౨

(రామ ఇతి.) తస్య గృధ్రస్య సంబంధినీం, సీతావిషయకథాం, విజ్ఞాయ శ్రుత్వా. ద్విగుణీకృతేన గృధ్రవధేన ద్విరావర్తితేన, తాపేన, ఆర్తః పీడితః, అభూ దితి శేషః. ౨౦

(గృధ్రేతి.) అవశః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః. రురోద, క్రమా దితి శేషః. ౨౧

(ఏకం) అసహాయం, ఏకాయనే ఏకస్య మార్గే. 'అయనం వర్త్మ మార్గాధ్వ' త్యమరః. ఏకపద్యా మిత్యర్థః. సహాయరహితం, దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత మిత్యర్థః. దుర్గే ఇతఃపర మపి కేనచిత్ గంతు మశక్యే ఇతి దుఃఖహేత్వతిరేకోక్తిః. నిశ్వసంతం, గృధ్రరాజ **మితి శేషః.** ౨౨

---

* రామో రురోదేత్యస్యాయ మభిప్రాయః. పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుష మాపన్నం దృష్ట్వా, పరమప్రియాం సీతాం రావణేన హృతాం చ శ్రుత్వా. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తేః, భక్తాపదం దృష్ట్వా రురోదేతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః, బభూవేతి శేషః. సీతాఽదర్శనజ స్తాపః నిజభక్త జటాయువధజనిత స్తాపశ్చ ఏవం తాపస్య ద్విగుణత్వం. ఇతి తత్త్వదీపికా.

రాజ్యా ద్భ్రంశో వనే వాస స్సీతా నష్టా ద్విజో హత:,
ఈదృశీయం మమాఽలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం. ౨౪

సంపూర్ణ మపి చే దద్య ప్రతరేయం మహోదధిం,
సోఽపి నూనం మమాఽలక్ష్మ్యా విశుష్యే త్సరితాంపతి:. ౨౫

నా స్త్యభాగ్యతరో లోకే మత్తోఽస్మిన్ సచరాచరే,
యేనేయం మహతీ ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా. ౨౬

అయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరాన్విత:,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమ భాగ్యవిపర్యయాత్. ౨౭

ఇత్యేవ ముక్త్వా బహుశో రాఘవ స్సహలక్ష్మణ:,
జటాయుషం చ పస్పర్శ పితృస్నేహం విదర్శయన్. ౨౮

(రాజ్యా దితి.) యద్యపి 'న చాఽస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి' 'వనవాసో మహోదయ' ఇతి, అభిమతతమతయా ప్రోక్తౌ రాజ్యనాశవనవాసౌ, తథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేష కారిత్వా జ్జటాయువియోగఫలకత్వాచ్చ తావేవాఽనర్థకరౌ జాతా విత్యాహ (రాజ్యాత్ భ్రంశః) హతా ల్లబ్ధరాజ్యస్య విచ్యుతిః, (వనే వాసః) రాజ్యభ్రంశేపి రాజ్యే భిక్షుకవృత్త్యాపి స్థాతుం శక్యం, తదపి న లబ్ధం. (సీతా నష్టా) వనవాసే ప్యభిమతజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనాఽవస్థాతుం శక్యం, తదపి నాస్తి. (హతో ద్విజః) అభిమతజనవిశ్లేషేపి బంధుజనసన్నిధౌ శోకో నిర్వాపయితుం శక్యః, స చ నివృత్తః. (ఈదృశీ) ఏతాదృశదుఃఖపర్యవసాయినీ, (మమ అలక్ష్మీః) దౌర్భాగ్యం, (పావక మపి నిర్దహే) త్సర్వవస్తుదాహక మపి దహేత్. సదా విశ్లేషప్రసక్తిశూన్యం లక్ష్మణమపి విశ్లేషయే దితి భావః. ౨౪

(సంపూర్ణమితి.) ప్రతరేయం తాపశాంతయే ప్లవేయం చేత్. ౨౫

(నాస్తీతి.) వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా. 'వాగురా మృగబంధినీ' త్యమరః. ౨౬

(అయ మితి.) పితు ర్వాయస్యః సఖా. ౨౭

(ఇతీతి.) పితరీవ స్నేహః పితృస్నేహః. ౨౮

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

నికృత్తపక్షం రుధిరావసిక్తం స గృధ్రరాజం పరిరభ్య రామః,
క్వ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమౌ. ౨౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

రామ స్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రౌద్రేణ పాతితం,
సౌమిత్రిం మిత్రసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧

మమాఽయం నూన మర్థేషు యతమానో విహంగమః,
రాక్షసేన హత స్సంఖ్యే ప్రాణాం స్త్యక్ష్యతి దుస్త్యజాన్. ౨

(నికృత్తేతి.) రామః, వాచం విముచ్య, ఉక్త్వేత్యర్థః. అస్మిన్ సర్గే ఏకోనత్రింశ చ్ఛ్లోకాః. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షపదప్రాపణ మష్టషష్టితమే. (రామ ఇత్యాది.) రౌద్రేణ రావణేన. మిత్రసంపన్నం సర్వజనమిత్ర మిత్యర్థః. యద్వా, పరనిపాతః. సంపన్నమిత్రం, అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్త మిత్యర్థః. ౧

(మమేతి.) అర్థే ష్వితి నిమిత్తసప్తమీ మమ ప్రయోజనార్థ మిత్యర్థః. సంఖ్యే యుద్ధే. ౨

అయ మస్య శరీరేఽస్మిన్ ప్రాణో లక్ష్మణ విద్యతే,
తథా హి స్వరహీనోఽయం విక్లబ స్సముదీక్షతే. ౩

జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః,
సీతా మాఖ్యాహి భద్రం తే వధ మాఖ్యాహి చాత్మనః. ౪

కిన్నిమిత్తోఽహర త్సీతాం రావణ స్తస్య కిం మయా,
అపరాధం తు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా. ౫

కథం త చ్చంద్రసంకాశం ముఖ మాసీ న్మనోహరం,
సీతాయా కాని చోక్తాని తస్మిన్ కాలే ద్విజోత్తమ. ౬

కథంవీర్యః కథంరూపః కింకర్మా స చ రాక్షసః,
క్వ చాఽస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః. ౭

త ముద్వీక్ష్యాఽథ దీనాత్మా విలపంత మనంతరం,
వాచాఽతిసన్నయా రామం జటాయు రిద మబ్రవీత్. ౮

(అయ మితి.) అయం ప్రాణః సూక్ష్మప్రాణః, స్వరహీనః హీనస్వరః, విక్లబః విహ్వలః. ౩

(జటాయో ఇతి.) వ్యాహర్తుం, వధం వధప్రకారం ౪

(కి మితి.) కిన్నిమిత్తః, కిం నిమిత్తం యస్యాఽసౌ కిన్నిమిత్తః, కేన హేతునా అహర దిత్యర్థః. కిం భోగార్థం? ఉత అపకారప్రతికారార్థ? మిత్యర్థః. చరమపక్షే తత్స్వరూపం పృచ్ఛతి (తస్యేతి.) యం అపరాధం. ౫

(కథ మితి.) కథం కీదృశప్రకారం? కాని వాక్యాని? ౬

(కథంవీర్య ఇతి.) తాత పితృతుల్య. ౭

(త మితి.) దీనాత్మా దీనమనాః, అతిసన్నయా అతికార్శ్యం ప్రాప్తయా. ౮

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

హృతా సా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన విహాయసా,
మాయా మాస్థాయ విపులాం వాతదుర్దినసంకులాం. ౯

పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షౌ ఛిత్త్వా స రాక్షసః,
సీతా మాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం. ౧౦

ఉపరుధ్యంతి మే ప్రాణా దృష్టి ర్భ్రమతి రాఘవ,
పశ్యామి వృక్షా న్సౌవర్ణా నుశీరకృతమూర్ధజాన్. ౧౧

యేన యాతో ముహూర్తేన సీతా మాదాయ రావణః,
విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే. ౧౨

కింకర్మే త్యస్యోత్తర మాహ (హృతా సేతి.) వాతేన దుర్దినేన చ సంకులాం. 'మేఘచ్ఛన్నే ఒహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛాదనం చోత్పాద్య హృతవానిత్యర్థః. ౯

వధ మాఖ్యాహీ త్యస్యోత్తర మాహ (పరిశ్రాంతస్యేతి.) యుద్ధపరిశ్రాంతస్యే త్యర్థః. ౧౦

ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తి మాహ (ఉపరుధ్యంతీతి.) ఉపరుధ్యంతి ఉపరుధ్యంతే. మరణవేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః. సౌవర్ణాన్, మరణకాలే తథా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం. ఉశీరైః లామజ్జకైః, కృతాః కల్పితాః. మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా. ౧౧

కి మిహ బహునోక్తేన? సర్వథా సీతా పున ర్లప్స్యత ఇత్యాహ (యేనేతి.) యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన, రావణ స్సీతా మాదాయ యాతి స్మ, తన్ముహూర్తబలేన, స్వామీ ధనస్వామీ. విప్రణష్టం ధనం, క్షిప్రం అచిరేణ, పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి. ౧౨

విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ నాఽబుధత్,
త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః.
ఝషవ ద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి, ౧౩౪

న చ త్వయా వ్యథా కార్యా జనకస్య సుతాం ప్రతి.
వైదేహ్యా రంస్యసే క్షిప్రం హత్వా తం రాక్షసం రణే, ౧౪

అసంమూఢస్య గృధ్రస్య రామం ప్రత్యనుభాషతః.
ఆస్యా త్సుస్రావ రుధిరం మ్రియమాణస్య సామిషమ్, ౧౫౪

పుత్రో విశ్రవస స్సాక్షా ద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ.
ఇత్యుక్త్వా దుర్లభా న్ప్రాణా న్ముమోచ పతగేశ్వరః, ౧౬౪

కోఽసౌ ముహూర్త? ఇత్యత్రాహ (వింద ఇతి.) నష్టం ధనం విందతి లభతేఽస్మి న్నితి విందః. స రావణస్తు, నాఽబుధత్ నాఽబుధ్యత, వికరణవ్యత్యయ శ్ఛాందసః. తస్మాత్ బడిశం, గృహ్య గృహీత్వా, ఝషవత్ మత్స్య ఇవ, వినశ్యతి, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్. 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ౧౩౪

ఫలిత మాహ (న చేతి.) ౧౪౪

(అసంమూఢస్యేతి.) ఏతావత్పర్యంత మితి శేషః. అనుభాషతః ఉత్తరం భాషమాణస్య, సామిషం మాంససహితం, రుధిరం. ౧౫౪

అథ రావణవంశం వక్తు ముపక్రమతే (పుత్ర ఇతి.) సాక్షాత్ పుత్రః ఔరస ఇత్యర్థః. అస్యోత్తరార్ధం 'అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో రాక్షసేశ్వర' ఇతి బోధ్యం. ఉత్తరత్ర సంపాతివచనే ఇద మేవ పూర్వార్ధ ముపాదాయ అస్యోత్తరార్ధస్య కథనా దితి లోకాచార్యోక్తం. ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్మాత్ర ముక్త్వా, భవనాదికథనాత్ పూర్వ మిత్యర్థః. దుర్లభాన్, బ్రూహి బ్రూహీతి పృచ్ఛతే రామాయ సాకల్యేన విజ్ఞాపనపర్యంతం ప్రాణా న స్థితాః హంతేతి బుధి శ్శోచతి. ౧౬౪

(జటాయో ర్మోక్షప్రదానం)

బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాంజలేః.
త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయసమ్, ౧౬౹

శ్రీ స నిక్షిప్య శిరో భూమౌ ప్రసార్య చరణౌ తదా.
విక్షిప్య చ శరీరం స్వం పపాత ధరణీతలే, ౧౭౹

తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసు మచలోపమమ్.
రామ స్సుబహుభి ర్దుఃఖై ర్దీన స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్, ౧౮౹

బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్.
అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణ మిహ పక్షిణా, ౨౦౹

(బ్రూహీతి.) బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి. ప్రాణాః సూక్ష్మశరీరేంద్రియప్రాణసహిత ఆత్మేత్యర్థః. ౧౬౹

(స ఇతి.) నిక్షిప్య. మరణవేదనయేతి భావః. విక్షిప్య విధూయ. పపాతే త్యుక్తి రౌపచారికీ. ౧౭౹

(త మితి.) తామ్రాక్షం, అధశ్శిరస్కతయా పతనజక్షోభాత్. ౧౮౹

(బహూనీతి.) రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే, బహూని వర్షాణి నిర్భయతయా సుఖం వసతాఽనేన పక్షిణా, విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం, ఇహైవ సుఖం వసిత్వా ఇహైవ మృత మనేనేతి భావః. విచీర్ణ మితి పాఠే - అత్రైవ వసతా అనేన అత్రైవ సుఖం విచీర్ణం అనుభూత మిత్యర్థః. ౨౦౹

శ్రీ నను రావణహతస్య జటాయో రేతావంతం కాలం ప్రాణధారణం కథ? మితి చేత్, తస్యా స్సీతాయా అనుగ్రహవశా దిత్యనుసంధేయం. ఉక్తం చ స్కాందే 'దేవి మాం ప్రాహ రాజేంద్ర యావ త్సంభాషణం మమ, భవత స్తావ దాస న్మే ప్రాణా ఇత్యాహ జానకీ' తి ఇతి తత్త్వదీపికా.

అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః.
సోఽయ మద్య హత శ్శేతే కాలో హి దురతిక్రమః, ౨౧

పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ ముపకారీ హతశ్చ మే.
❖ సీతా మభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా, ౨౨

గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్.
మమ హేతో రయం ప్రాణా న్ముమోచ పతగేశ్వరః, ౨౩

సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మచారిణః.
శూరా శ్శరణ్యా స్సౌమిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి, ౨౪

ఏత దేవ వివృణోతి (అనేకేతి) అనేకవార్షికః బహువయః ప్రాప్తః, చిరకాలసముత్థితః చిరకాల మభ్యుదయం ప్రాప్తః. ౨౧

(పశ్యేతి.) అనేన మోక్షప్రదానోచితం తదీయసుకృతవిశేషం దర్శయతి. సీతా మభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ సన్ హతః. ౨౨

(గృధ్రరాజ్య మితి.) గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్యాభాసపరిత్యాగ ఉక్తః. మహదితి స్వకీయేక్ష్వాకురాజ్యవ్యావృత్తిః, ఏకముఖత్వాత్. మమేత్యాదినా ఉపాయానుష్ఠానోక్తిః. పతగేశ్వరః-పితు ర్మరణాత్ ఇతఃపర మస్య పక్షా నాశ్రిత్య సుఖం స్థాస్యామీతి స్థితోఽహం. అయం తాతవ న్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః. ౨౩

(సర్వత్రేతి.) సర్వజాతి ష్వపీత్యర్థః. తిర్యగ్యోనిగతస్యాఽస్య కథ మేతాదృశీ బుద్ధి? రితి న మంతవ్య మితి భావః. ౨౪

❖ సీతా మభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితు మభిగతస్సన్. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(జటాయోర్మోక్షప్రదానం)

సీతాహరణజం దు:ఖం న మే సౌమ్య తథాఽఽగత:,
యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప, ౨౫
రాజా దశరథ శ్శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశా:.
పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాఽయం పతగేశ్వర:, ౨౬
సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకం.
గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గత:, ౨౭
నాథం పతగలోకస్య చితా మారోప్య రాఘవ.
ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా, ౨౮

❖ యా గతి ర్యజ్ఞశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యా గతి:.

(సీతేతి.)మత్కృతే చ మత్కృత ఏవ, యథాఽస్య వినాశః ప్రాప్త:, తథా సీతాహరణజం దు:ఖం, నాగతం న ప్రాప్తం, అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుఃఖ ముచ్యతే. ౨౫

అథ సంస్కారయోగ్యతా మాహ (రాజేతి.) **పూజ్య:** పైతృకవిధినా **అర్చనీయః,** మాన్యః శ్లాఘ్యః. ౨౬

(సౌమిత్ర ఇతి.) దిధక్షామి దగ్ధు మిచ్ఛామి, దహే స్సన్నంతాత్ ఘత్వభష్భావౌ. ౨౭

(నాథ మితి.) చితాం కాష్ఠభారం. ౨౮

(యా గతి రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గమ్యత ఇతి గతిః, లోకః. యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞా శ్శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా, సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానా మిత్యర్థ:. ఆహితాః పరిత స్స్థాపితాః. అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా, సర్వదా

❖ **తనిశ్లోకి.** గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః. తిరశ్చాం కర్మాధికారాభావేపి అకృతసంస్కారాణాం పరలోకాభావా త్త్వం మయా సంస్కృతస్సన్ మదనుజ్ఞయైవ అనుత్తమాన్ లోకాన్

అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం, ౨౯౫

తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః. అగ్న్యాధానస్య పూర్వోక్తైవ సిద్ధత్వాత్, పృథక్ఫలాభావాచ్చ. అపరావర్తినాం 'అరణ్య మియా త్తతో న పున రేయా' దిత్యుక్తానాం సన్న్యాసినా మిత్యర్థః. రణాదపలాయితానా మిత్యర్థవర్ణనే జటాయో స్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనాఽనుజ్ఞాతవ్యత్వాఽభావాత్. ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్. భూమిప్రదాయినాం భూమిభోగత్యాగినాం, నైష్ఠికానా మిత్యర్థః. తా గతీ రితి యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్సిద్ధం. తా గతీః 'ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృత' మిత్యాద్యుక్తస్థానాని. యద్వా, యజ్ఞదానతపస్సన్న్యాసినా మిత్యర్థః. తేషాం యా యా గతి: శాస్త్రవిహితా, తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ. మయా సమనుజ్ఞాతస్తు, అనుత్తమాన్ సర్వశ్రేష్ఠాన్ లోకాన్ 'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతి ర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే షూత్తమే' ష్విత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్, గచ్ఛ అవయవబహుత్వా ద్బహువచనం. అన్యథా గతిశబ్దేన పౌనరుక్త్యం, అనన్వయశ్చ, సమనుజ్ఞాత స్సంస్కృత శ్చేతి పదద్వయానర్థక్యం చ. నను మానుషభావం భావయత శ్శ్రీరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం? తస్య పరత్వాఽసాధారణచిహ్నత్వా దితి చేత్ 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ' త్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వాఽవిరోధాత్. కేచిత్తు, మయా సంస్కృత స్తతోఽనుజ్ఞాత స్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః, తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ, సర్వాంతే మాం వ్రజ 'సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితే' త్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి. నచ నిర్హేతుకముక్తిప్రదానేఽతి ప్రసంగః, స్వకార్యముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగస్యైవ హేతుత్వాత్. అత ఏవ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే నిధనం యస్మా త్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ. తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ' త్యుక్తం.

తనిశ్లోకి

గచ్ఛ, అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానా మిత్యర్థః. 'న స పునరావర్తత' ఇతి శ్రుతేః. లోకా నితి పూజాయాం బహువచనం. యద్వా 'విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే షూత్తమే' ష్వి త్యత్ర పరమవ్యోమస్థితావాంతరలోకాపేక్షయా బహువచననిర్దేశవ దత్రాపి బహువచననిర్దేశః. యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణాఽపరావర్తినాం, లోకం ప్రాప్నుహీత్యర్థః. తథాచ నృసింహపురాణే 'మత్కృతే మరణం యస్మా' దిత్యాది. నను భగవతా రామేణ తిరశ్చో జటాయుష స్సంస్కారకరణం కథ? మితి చేత్ 'న శూద్రా భగవద్భక్తా' ఇత్యత్ర శూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వా ద్భగవద్భక్తానాం సర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్యమానత్వా చ్చ యుక్త మేవేద మితి జ్ఞేయం. నన్వేవం సతి జటాయుషో మోక్షప్రదత్వా ద్రామస్య పరమాత్మత్వం

(జటాయోర్మోక్షప్రదానం)

మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా ⊕ ననుత్తమాన్.
గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ, ౭౦౪

'కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతి హి కర్మణోపి ముక్తిహేతుత్వ ముక్తం. 'నాఽన్యః పంథా' ఇతి శ్రుతిః. పరమాత్మనోఽన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి, తస్యైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వా దిత్యాహుః. యద్వా, హే గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ, మయా సంస్కృత స్త్వం, మయాఽనుజ్ఞాతో భూత్వా, అనుత్తమాన్ లోకాన్ మల్లోకా నిత్యర్థః. గచ్ఛ, అనుషంగికతయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా యా గతయ స్తా అపి గచ్ఛ. గమ్యత ఇతి గతి: లోకః. ఆహితాగ్నేః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య, యా గతిః, 'అగ్నయో వై త్రయీ విద్యా' ఇత్యారభ్య 'తస్మా దగ్నీన్ పరమం వదంతీ' త్యాహితాగ్నిత్వస్యాపి పృథ గ్ధర్మత్వశ్రవణాత్. అపరావర్తినాం యుద్ధా దపరావర్తమానానాం, యా గతిః, దృష్టాంతార్థ మిద ముక్తం. జటాయో స్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీ మదేయత్వాత్. తిరశ్చాం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్. యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్స్యసి, తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకా నపి బ్రహ్మప్రాప్తా వసుత్వాదిక మివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః. అస్మిన్ కల్పే భూమిప్రదాయినా మిత్యస్య ప్రతీయమా నార్థకత్వమేవ. వ్రజ ఏవం గచ్ఛ. యద్వా, మయా ప్రథమం సంస్కృతః. 'అథ తృతీయేన

తనిశ్లోకీ

ప్రతీయతే. 'త్వం గతిః పరమా దేవే' త్యాదినా బాలకాండే, 'సహి దేవై రుదీర్ణస్యే' త్యాదినా యుద్ధకాండే, 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు' రిత్యాదినా శ్రీమద్భాగవతే చ శ్రీరామస్య పరమాత్మత్వం స్ఫుట ముక్తం. ఏవం సమస్తకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాదివధరూప లోకహితార్థం స్వయ మేవ దశరథభవనేఽవతీర్ణస్య సీతా ముద్దిశ్య విలాపః కథ? మితి చేత్, సత్యం, తథాపి న దోషః. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దు:ఖితః, నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా. భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీక్రియతే పునః, సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాఽఽగతం. యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతపే' త్యనేన

⊕ 'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇత్యాదౌ ముక్త మధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తి స్సిద్ధే త్యవగమ్యతే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

ఏవ ముక్త్వా చితాం దీప్తా మారోప్య పతగేశ్వరం.
దదాహ రామో ధర్మాత్మా ✿ స్వబంధు మివ దుఃఖితః, ౩౦౪.

రామోఽథ సహ సౌమిత్రి ర్వనం గత్వా స వీర్యవాన్.
స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీ నను తస్తార తం ద్విజం, ౩౧౪.

రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః.
శకునాయ దదౌ రామో రమ్యే హరితశాద్వలే ౩౨౪.

జ్యోతిషా సంవిశస్వే' త్యాదిమంత్రేణాఽనుజ్ఞాతో మయా త్వం యజ్ఞాధికారిణాం లోకాన్ గచ్ఛ' బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహీత్యర్థః. ఇదం చ ఫలం సంస్కారోత్తరక్షణ ఏవాను తిష్ఠతీ త్యుచ్యతే. (సంస్కృతో వ్రజేతి.) గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతే తిపాఠే-సంస్కృతశ్చ భవేతి వాఽర్థః. ౨౮౪-౩౦౪

(ఏవ మితి.) దీప్తాం దీపనార్హాం. స్వబంధు మివే త్యనేన మంత్రపూర్వకత్వం దాహస్యోచ్యతే. ౩౦౪

(రామ ఇతి.) మహారోహీన్ మహామృగాన్, తాన్, ద్విజ మను జటాయు ముద్దిశ్య, హత్వా, తస్తార పిండదానార్థం దర్భా నాస్తృతవాన్. ౩౧౪.

(రోహీతి.) ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య, పేశీకృత్య పిండీకృత్య, హరితశాద్వలే నవీనతృణాస్తృతప్రదేశే, శకునాయ పక్షిణే, దదౌ. ౩౨౪.

తనిశ్లోకీ

ప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యా ప్యాశ్రితవత్సలత్వా ద్దుఃఖితా నాశ్రితా నాకలయ్య తద్దుఃఖేన స్వయమపి దుఃఖిత ఇవాభాతి, తేషాం దుఃఖ మపనయతి చేతి ఋషే రభిప్రాయ ఇతి వేదితవ్యం, శుకాదయస్తు 'మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభో' రిత్యాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య దుఃఖాభావమేవ వర్ణయంతి. ఏవ మన్యత్రా ప్యేవంవిధవిషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః.

✿ తదుక్తం 'సంస్కార మకరో త్తస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః, స్వపదం చ దదౌ తస్మై సోఽపి రామప్రసాదతః, హరే స్సామాన్యరూపేణ ప్రయయౌ పరమం పద' మితి జటాయుషం ప్రక్రమ్య పాద్మే. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(జటాయోర్మోక్షప్రదానం)

యత్తత్ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః
తత్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాప హ, ౩౪

తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ.
ఉదకం చక్రతు స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తా వుభౌ, ౩౫

శాస్త్రదృష్టేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ.
స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతు స్తదా, ౩౬

(యత్త దితి.) ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య, యత్తత్ ప్రసిద్ధం, మంత్రజాతం, స్వర్గగమనం స్వర్గప్రాపకం వదంతి, పిత్ర్యం పితృదేవతాకం. త జ్జజాప యామ్యసూక్తాదికం జజాపేత్యర్థః. ౩౪

(తత ఇతి.) చక్రతు రితి లక్ష్మణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా. ఉదకం ఉదకదాన మిత్యర్థః. ౩౫

ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వ విధిపూర్వకత్వ ప్రదర్శనాయ పునర ప్యాహ (శాస్త్రేతి) తదా తౌ రాఘవౌ. శాస్త్రదృష్టేన విధినా, గృధ్రాయ గృధ్ర ముద్దిశ్య, జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయోదకం చక్రతు రిత్యన్వయః. అయ మత్ర క్రమః—గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా. స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్వా, గోదావరీం గత్వా, స్నాత్వా, ఉదకం దత్వా, రోహిమాంసపిండం దదా వితి. నను, వైదికోత్తమో రామః కథం హీనజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవాన్? మైవం, తస్యాత్యంతభక్తత్వేన జాతే రపగమాత్. 'న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః. సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే' ఇత్యుక్తేః. న చేదం వచనం 'అపశవో వా అన్యే గో అశ్వేభ్యః' ఇతివత్ ప్రశంసాపర మితి వక్తుం శక్యం, బాధకాభావాత్. బ్రాహ్మణత్వాదిజాతి ర్హి శాస్త్రైకసమధిగమ్యా న తు గోత్వాదివ దాకృతిగమ్యా, యేన తత్తుల్యత్వ మాశంక్యేత. అత ఏవ విశ్వామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతి రపనీతా, ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతి రిత్యుపపాదితం బాలకాండే. అయ మర్థ ఉపపాదయిష్యతే చ శ్రమణీవృత్తాంతే. ఇదం చ ద్రౌపదీవివాహాదివ దైతిహాసికవిలక్షణవ్యక్తివిశేషనియత మితి చ నాఽతిప్రసంగావకాశః. ౩౬

స గృధ్రరాజః కృతవా న్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః,
మహర్షికల్పేన చ సంస్కృత స్తదా జగామ పుణ్యాం గతి మాత్మన శ్శుభాం. ౩౬
కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్మతుః,
ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

కృత్వైవ ముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ,
అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతు ర్దిశం. ౧
తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాఽసిధారిణౌ,
అవిప్రహత మైక్ష్వాకౌ సంధానం ప్రతిపేదతుః. ౨

(కృతోదకావితి.) పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ హృత) మ్ప్రాప్స్యసీ త్యుక్తం తద్వచనం విశ్వస్యే త్యర్థః. సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్మతుః. సురేంద్రౌ విష్ణువాసవా వివ స్థితా విత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్ర మితి సూచ్యతే. అస్మిన్ సర్గే సార్ధాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, అష్టషష్టితమ స్సర్గః

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

అథాఽయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శన మేకోనసప్తతితమే. (కృత్వైవ మిత్యాది.) అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ, పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమా మిత్యర్థః. ౧

(తావితి.) (దక్షిణాం దిశ మితి.) దక్షిణపశ్చిమా హ్యుభయథా వ్యవహర్తుం శక్యా. అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం, ఐక్ష్వాకో, దాండినాయనేత్యాది సూత్రే నిపాతితః. ప్రతిపేదతుః ప్రతిపేదాతే. ౨

(అయోముఖ్యా విరూపణం)

గుల్మై ర్వృక్షైశ్చ బహుభి ర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితం,
ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనం. ౩

వ్యతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితం,
సుభీమం త న్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ. ౪

తతః పరం జనస్థానా త్త్రిక్రోశం గమ్య రాఘవౌ,
క్రౌంచారణ్యం వివిశతు ర్గహనం తౌ మహౌజసౌ. ౫

నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్ట మివ సర్వతః,
నానాపక్షిగణై ర్జుష్టం నానావ్యాళమృగై ర్యుతం. ౬

దిదృక్షమాణౌ వైదేహీం త ద్వనం తౌ విచిక్యతుః,
తత్ర తత్రాఽవతిష్ఠంతౌ సీతాహరణకర్శితౌ. ౭

(గుల్మై రిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గుల్మైః కీచకప్రభృతిభిః, వృక్షై శ్చ, ప్రవేష్టితం, లతాభి శ్చావృతం, దుర్గమం విషమం, గహనం దుష్ప్రవేశం, ఘోరదర్శనం, అత ఏవ సుభీమం, తత్ మహారణ్యం, వ్యతిక్రమ్య అతీత్య, వ్యతియాతౌ గతౌ. ౪

(తతః పర మితి.) తతః పరం గమనాంతరం, జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం, గమ్య గత్వా, క్రౌంచారణ్యాఖ్యం గహనం వనం, వివిశతుః, 'గహనం కాననం వన' మిత్యమరః. ౫

(నానేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నానామేఘఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘసమూహసదృశం. ప్రహృష్ట మివ పుష్పోద్గమాదిభి స్సంతుష్ట మివ. వ్యాళమృగైః సర్పైః మృగై శ్చ, తద్వనం క్రౌంచారణ్యం. తత్ర తత్ర వృక్షమూలే విశ్రాంత్యై తిష్ఠంతౌ సంతౌ, విచిక్యతుః మృగయామాసతుః. ౬-౭

తతః పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రిక్రోశం భ్రాతరౌ తదా,
క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య మతంగాశ్రమ మంతరే. ౮

దృష్ట్వా తు త ద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజం,
నానాసత్త్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపం. ౯

దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ,
పాతాళసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతాం. ౧౦

ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్యా స్తస్యాఽవిదూరతః,
దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృతాననాం. ౧౧

భయదా మల్పసత్త్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనాం,
లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళాం పరుషత్వచం, ౧౨

భక్షయంతీం మృగాన్ భీమాన్ వికటాం ముక్తమూర్ధజాం,
ప్రైక్షేతాం తౌ తత స్తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩

సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతు రగ్రతః,
ఏహి రంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణం. ౧౪

(తత ఇత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య, మతంగాశ్రమం పూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే, ఏనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా. త్రిక్రోశం గత్వా, అంతరే మతంగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయో ర్మధ్యే, తద్వనం మతంగాశ్రమసంబంధి కించి ద్వనం, దృష్ట్వా, తత్ర, దరీం దదృశాతే దదృశతుః, అత్రోపరిష్టాచ్చ కర్తరి లి ట్యాత్మనేపద మార్షం. ౧౦

(ఆసాద్యేత్యాది.) తస్యాఽవిదూరత ఇత్యార్ష స్సంధిః. మహారూపాం మహాశరీరాం. ౧౧

సామాన్యతో దర్శన ముక్త్వా విశేషతో దర్శన మాహ ద్వాభ్యాం (భయదా మిత్యాది.) ౧౩

(సేతి.) రంస్యావహేత్యుక్త్వే త్యత్ర సంధి రార్షః సమాలంబత హస్తే గృహీతవతీ. ౧౪

(అయోముఖ్యా విరూపణం)

ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రి ముపగూహ్య సా, ౧౪½

అహం త్వయోముఖీ నామ లాభ స్తే త్వ మసి ప్రియః,
నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పులినేషు చ,
ఆయుశ్శేష మిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే. ౧౬

ఏవ ముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్ధృత్య లక్ష్మణః,
❁ కర్ణనాసౌ స్తనౌ చాస్యా నిచకర్తాఽరిసూదనః. ౧౭

కర్ణనాసే నికృత్తే తు విస్వరం సా వినద్య చ,
యథాఽఽగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా. ౧౮

తస్యాం గతాయాం గహనం విశంతౌ వన మోజసా,
ఆసేదతు రమిత్రఘ్నౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯

(ఉవాచే) త్యర్ధం. ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౧౪½

(అహ మిత్యాది) సార్ధశ్లోకః. అయోముఖీ త్యస్వార్థం నామ, హయముఖీత్యపి పాఠః. తే లాభః లాభభూతా, త్వ మపి మమ ప్రియోఽసి, (నాథేతి.) ఆయుశ్శేష మిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా. ౧౬

(ఏవ మితి.) కర్ణనాసా విత్యత్ర ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః. నాసాశబ్దస్య పుల్లింగతా చార్షీ. ౧౭

(కర్ణేతి.) ఏకవద్భావే సప్తమీ. ౧౮

(తస్యా మితి.) గహనం దుష్ప్రవేశం, వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ. ఆసేదతుః, వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః. ౧౯

❁ కర్ణనాసస్తనం ఇతి తత్త్వదీపికాపాఠః.

లక్ష్మణస్తు మహాతేజా స్సత్త్వవాన్ శీలవాన్ శుచిః,
అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం. ౨౦

స్పందతే మే దృఢం బాహు రుద్విగ్న మివ మే మనః,
ప్రాయశ శ్చా ప్యనిష్టాని నిమిత్తా న్యుపలక్షయే. ౨౧

తస్మా త్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితం,
మమైవ హి నిమిత్తాని సద్య శ్శంసంతి సంభ్రమం. ౨౨

ఏష వంచులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః,
ఆవయో ర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి. ౨౩

తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వన మోజసా,
సంజజ్ఞే విపుల శ్శబ్దః ప్రభంజ న్నివ తద్వనం. ౨౪

(లక్ష్మణ స్త్వితి.) మహాతేజా ఇత్యాదినతోక్తిః. సత్త్వవాన్ నిర్మలమనస్కః, శీలవాన్ సద్వృత్తవాన్, శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః, ఏభి ర్విశేషణై ర్భ్రాతృభక్తి రుక్తా. ౨౦

(స్పందత ఇతి.) బాహుః వామ ఇతి శేషః. ఉద్విగ్నం కంపితం, అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని. ౨౧

(తస్మా ఇతి.) మమ వచన మిత్యన్వయః. సంభ్రమం భయం. ౨౨

(ఏష ఇతి) వంచులకః కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః. 'వంచులః కర్ణవాల స్స్యా' దితి నిఘంటుః. వినర్దతి కూజతి. ౨౩

(తయో రితి.) ఏవం ఏతాదృశోక్తిపూర్వకం. అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః. ప్రభంజన్ ప్రభంజయన్. ౨౪

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

సంవేష్టిత మివాఽత్యర్థం గగనం మాతరిశ్వనా,
వనస్య తస్య శబ్దోఽభూ ద్దివ మాపూరయ న్నివ. ౨౫

తం శబ్దం కాంక్షమాణ స్తు రామః కక్షే సహానుజః,
దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసం. ౨౬

ఆసేదతు స్తత స్తత్ర తా వుభౌ ప్రముఖే స్థితం,
వివృద్ధ మశిరోగ్రీవం కబంధ ముదరేముఖం. ౨౭

రోమభి ర్నిచితై స్తీక్ష్ణై ర్మహాగిరి మివోచ్ఛ్రితం,
నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనం. ౨౮

అగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా,
మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాఽఽయతేన చ. ౨౯

ఏకేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాఽఽశుదర్శినా,
మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖం. ౩౦

(సంవేష్టిత మితి.) మాతరిశ్వనా వాయునా, సంవేష్టితం పూరితం, అయ ముత్పాత విశేషః. శబ్దః పూర్వోక్తః. తస్య వనస్య సంబంధినీం, దివం ఆకాశం, అపూరయన్నివాఽభూత్ ౨౫

(త మితి.) తం కాంక్షమాణః కి మస్యోత్పత్తిమూల? మితి జ్ఞాతు మిచ్ఛుః, గత్వేతి శేషః. కక్షే గుల్మే, దదర్శ, దూరా దితి శేషః. ౨౬

(ఆసేదతు రిత్యాది) సార్ధషట్ శ్లోకీ. ప్రముఖే అగ్రే, వివృద్ధం ఉన్నతం, అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవం, అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం, ఉదరే ముఖం, అమూర్ధమస్తకాత్ స్వాంగా దకామ ఇత్యలుక్. రోమభి రుపలక్షితం, నిచితై ర్నిబిడైః, అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్సదృశేన, మహాపక్ష్మేణ మహాపక్ష్మణా, అదంతత్వ మార్షం. విపులేన విస్తీర్ణేన, ఆయతేన దీర్ఘేణ, ఉరసి ఉరోఽంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః. లేలిహానం

భక్షయంతం మహాఘోరాన్ ఋక్షసింహమృగద్విపాన్,
ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణ ముభౌ యోజన మాయతౌ. ౨౯

కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్ పక్షిగణాన్ మృగాన్,
ఆకర్షంతం వికర్షంత మనేకాన్ మృగయూథపాన్.
స్థిత మావృత్య పంథానం తయో ర్భ్రాత్రోః ప్రపన్నయోః, ౩౦½

అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః
మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజసంవృతం,
కబంధ మివ సంస్థానా దతిఘోరప్రదర్శనం. ౩౪

◈ స మహాబాహు రత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ,
జగ్రాహ సహితా వేవ రాఘవౌ పీడయ న్బలాత్. ౩౫

పునఃపునర్జిహ్వయా లేహనం కుర్వంతం, మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం, వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం, యోజన మితి అధ్వవాచిత్వా దత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం, వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం, మృగయూథపా నితి మృగవిశేషణం. ప్రపన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః. ౨౯-౩౦½

(అథేతి) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అథ ఆసాదనానంతరం, సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా, క్రోశమాత్రే సమీపే, దదర్శతుః దదృశతుః, దారుణం భీమం అతిశయేన భీమం, భుజాభ్యాం మృగాన్ సంవృణోతీతి భుజసంవృతం, సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా, కబంధ మివ సర్వదా అశిరస్కత్వలక్షణకబంధవత్ స్థితం. ౩౪

(స ఇతి.) సహితా వేవ. నైక మపి ముక్త్వే త్యర్థః. ౩౫

◈ స మహాబాహు రిత్యారభ్య తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థ ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థేఽయ మర్థః - స కబంధ స్తౌ జగ్రాహ యద్యపి, తథాపి, తౌ, వివశం - ఏ వ ఇతి నిపాతౌ పాదపూరణార్థౌ. శం సుఖం ప్రాప్తౌ. యద్వా, వివశం, వేః పక్షిణః గరుత్మతః, వశం ప్రాప్తౌ. గరుడారూఢా విత్యర్థః. తౌ స జగ్రాహేతి పూర్వేణ సంబంధః. తత్ర లక్ష్మణస్య మనుష్యనాట్యం దర్శయతి (తత్రేతి.) తు ఇవార్థే. అభివివ్యథ ఇవ. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ,
భ్రాతరౌ వివశం ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ. ౩౬

తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవ వివ్యథే,
బాల్యా దనాశ్రయత్వా చ్చ లక్ష్మణ స్త్వతివివ్యథే,
ఉవాచ చ విషణ్ణస్సన్ రాఘవం రాఘవానుజః ౩౭½

పశ్య మాం వీర వివశం రాక్షసస్య వశం గతం.
మయైకేన వినిర్యుక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ,
మాం హి భూతబలిం దత్వా పలాయస్వ యథాసుఖం. ౩౯

అధిగంతాసి వైదేహీ మచిరేణేతి మే మతిః, ౩౯½

ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహీం మహీం.
తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థః స్మర్తు మర్హసి సర్వదా, ౪౦½

(ఖడ్గినా వితి.) తిగ్మం ఖరం. తేజో యస్య త త్తథా, తాదృశవపుర్ధరౌ, వివశం పారవశ్యం, ప్రాప్తౌ. ౩౬

(తత్రేతి.) తత్ర తస్యా మవస్థాయాం, బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్. రామవ దప్రౌఢ బుద్ధిత్వా దిత్యర్థః. అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యానాలంబనాత్, అతివివ్యథే అత్యంతం ఖిన్నోఽభూత్. ఉవాచ చ. ౩౭½

(పశ్యేత్యాది.) రాక్షసస్య వశం గతత్వేన వివశ మితి యోజనా. వినిర్యుక్తః వియుక్తః, వీత స్యైవ వివరణం మా మితి. భూతబలిం-భూతస్య కబంధస్య బలిం. ౩౯

(అధి)త్యేకార్థం. ౩౯½

(ప్రతిలభ్యేతి.) తత్ర మహ్యాం. ౪౦½

లక్ష్మణే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్.
మా స్మ త్రాసం కృథా వీర న హి త్వాదృ గ్విషీదతి, ౪౧.

ఏతస్మి న్నంతరే క్రూరో భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ.
పప్రచ్ఛ ఘననిర్ఘోష: కబంధో దానవోత్తమ:, ౪౨.

కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ.
ఘోరం దేశ మిమం ప్రాప్తౌ మమ భక్షా వుపస్థితౌ, ౪౩.

వదతం కార్య మిహ వాం కిమర్థం చాఽఽగతౌ యువాం.
ఇమం దేశ మనుప్రాప్తౌ క్షుధార్త స్యేహ తిష్ఠత:, ౪౪.

సబాణచాపఖడ్గౌ చ తీక్ష్ణశృంగా వివర్షభౌ.
మమాఽఽస్య మనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పున:, ౪౫.

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మన:.
ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా, ౪౬.

(లక్ష్మణేనేతి.) స్పష్టం. ౪౧.

(ఏతస్మి న్నితి.) ఏతస్మి న్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే. ౪౨.

(కా వితి.) భక్షౌ ఆహారౌ. ౪౩.

(వదత మితి.) ఇహ వనే, వాం యువయోః, కార్యం వదతం, లోణ్మధ్యమపురుష ద్వివచనం. వా మిహ వనే, కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం? కిమర్థం కస్మై (స్మై) ప్రయోజనాయ ఆగతౌ? న కిమ ప్య స్త్యత్ర వాం ప్రయోజనం, ప్రత్యుతాఽస్మత్ప్రయోజన మేవ సిద్ధ మిత్యాహ (ఇమ మితి.) ఇహ తిష్ఠతః, మమేతి శేషః. క్షుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశ మను ప్రాప్తా విత్యనేన మమ క్షున్నివృత్త్యర్థ మేవ వా మాగమన మితి భావః. ౪౪.

ఆగమనే ఆవయోః కా హాని? రిత్యత్రాహ (సబాణేతి.) ౪౫.

(తస్యేతి.) ముఖేన, ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౪౬.

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కృచ్ఛ్రా త్కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ.
వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్తమప్రాప్య తాం ప్రియాం, ౪౭౫

కాలస్య సుమహ ద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.
త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ, ౪౮౫

నాఽతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ.
శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే,
కాలాభిపన్నా స్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః. ౫౦

ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహాయశా దాశరథిః ప్రతాపవాన్,
అవేక్ష్య సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతి మాత్మనాఽకరోత్. ౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

(కృచ్ఛ్రాదితి.) కృచ్ఛ్రా త్కృచ్ఛ్రతరం రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం, ప్రాప్యాఽవస్థితయోః. పునశ్చ తాం ప్రియా మప్రాప్యైవ, ఆవయో ర్జీవితాంతాయ, దారుణం వ్యసనం దుఃఖం. ప్రాప్తం. ౪౭౫

అత్ర హేతు మాహ (కాలస్యేతి.) సర్వభూతే ష్వపి కాలస్య వీర్యం. సుమహత్ అనర్గళ మిత్యర్థః. త్వాం చ మాం చ మహాబలపరాక్రమా వపి వ్యసనై ర్మోహితౌ కరోతి. పశ్య. ౪౮౫

ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి (నాఽతీతి.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వాలుకసేతవః సికతామయసేతవః. ౫౦

(ఇతీతి.) సౌమిత్రిం దీన మవేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరా మకరోత్. ౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

అథ సప్తతితమ స్సర్గః

తౌ తు తత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ కబన్ధో వాక్య మబ్రవీత్. ౧

తిష్ఠతః కిన్ను మాం దృష్ట్వా క్షుధార్తం క్షత్రియర్షభౌ,
ఆహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసా. ౨

త చ్ఛ్రుత్వా లక్ష్మణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హితం తదా,
ఉవాచాఽఽర్తిం సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః. ౩

త్వాం చ మాం చ పురా తూర్ణ మాదత్తే రాక్షసాధమః,
తస్మా దసిభ్యా మస్యాఽఽశు బాహూ ఛిందావహై గురూ. ౪

భీషణోఽయం మహాకాయో రాక్షసో భుజవిక్రమః,
లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యావాం హన్తు మిహేచ్ఛతి. ౫

అథ సప్తతితమ స్సర్గః

అథ కబంధస్య బాహుచ్ఛేదేన పూర్వజన్మస్మృతి రుచ్యతే సప్తతితమే. (తౌ త్విత్యాది.) పరిక్షిప్తౌ పరివేష్టితౌ. ౧

(తిష్ఠత ఇతి.) క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా భీతౌ కిం ను తిష్ఠతః వ్యర్థ మేవ. న తు జీవితాపత్పరిహార ఇత్యర్థః. యతో గతచేతసా యువాం మే దైవేనాఽఽహారార్థం సందిష్టౌ. ౨

(త చ్ఛ్రుత్వేతి) కృతలక్షణః కృతోద్యోగః. ౩

(త్వాం చేతి.) పురా ఆదత్తే ఆదాస్యతి త్యర్థః. ౪

(భీషణ ఇతి.) భుజయో రేవ విక్రమో యస్య స తథా, లోకం జనం. అతిజితం అత్యంతజితం. ౫

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

నిశ్చేష్టానాం వధో రాజ న్కుత్సితో జగతీపతేః,
క్రతుమధ్యోపనీతానాం పశూనా మివ రాఘవ. ౬

ఏత త్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః,
విదార్యాఽఽస్యం తదా రౌద్ర స్తౌ భక్షయితు మారభత్. ౭

తత స్తౌ దేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యా మేవ రాఘవౌ,
అచ్ఛిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూ తస్యాఽంసదేశతః. ౮

దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః,
చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః. ౯

స పపాత మహాబాహు శ్ఛిన్నబాహు ర్మహాస్వనః,
ఖం చ గాం చ దిశశ్చైవ నాదయ న్జలదో యథా. ౧౦

భుజచ్ఛేదనమాత్రం కర్తవ్యం, న తు మారణ మిత్యాహ(నిశ్చేష్టానా మితి.) నిశ్చేష్టానాం ప్రతీకారాశక్తానాం, జగతీపతేః క్షత్రియస్య, క్రతుమధ్యోపనీతానాం, నిశ్చేష్టానా మిత్యస్మి న్నర్థే ప్రయుక్తం. యద్వా. 'పర్యగ్నికృతా నారణ్యా నుత్సృజం త్యహింసాయై' ఇత్యుక్తరీత్యా అశ్వమేధక్రతా వుపనీతానా మారణ్యపశూనాం, వధః కుత్సిత ఏవ. ౬

(ఏత దితి.)తయో రేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా, భక్షయితు మారభత్ హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭

(తత ఇతి) సుసంహృష్టౌ, కదలీకాండవత్ సుఖచ్ఛేదనా దితి భావః. ౮

(దక్షిణ ఇతి.) దక్షిణ స్సమర్థః, అసక్తం అప్రతిబద్ధం యథా భవతి తథా, రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్ష్మణస్య, అత ఉభయో ర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వ ప్రాప్తిః. ౯

(స ఇతి.) గాం భూమిం. ౧౦

స నికృత్తౌ భుజౌ దృష్ట్వా శోణితౌఘపరిప్లుతః,
దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువా మితి దానవః. ౧౧

ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః. ౧౨

అయ మిక్ష్వాకుదాయాదో రామో నామ జనై శ్శ్రుతః,
అస్యైవాఽవరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం. ౧౩

అస్య దేవప్రభావస్య వసతో విజనే వనే,
రక్షసాఽపహృతా పత్నీ యా మిచ్ఛంతౌ విహాగతౌ. ౧౪

త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబంధసదృశో వనే,
ఆస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో వివేష్టసే. ౧౫

ఏవ ముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణే నోత్తరం వచః,
ఉవాచ పరమప్రీత స్త దింద్రవచనం స్మరన్. ౧౬

(స నికృత్తా వితి) పూర్వ మదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః. ౧౧

(ఇతీతి.) క్రియాభేదాత్ పున స్తత్పృష్టః. ౧౨

(అయ మితి.) ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః, 'దాయాదౌ సుతబాంధవౌ' ఇత్యమరః. ౧౩

(అస్యేతి.) ఇచ్ఛంతౌ అన్వేషమాణౌ ఇత్యర్థః. ౧౪

(త్వం త్వితి.) వివేష్టసే లుఠసీతి యావత్ ౧౫

(ఏవ మితి) ప్రీతః, శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్. త దింద్రవచనం ఉత్తరసర్గ ప్రతిపాద్యం. ౧౬

స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహం,
దిష్ట్యా చేమౌ నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ. ౧౭

విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయా ద్యథా,
త న్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వత శ్శంసత స్తవ. ౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ,
రూప మాసీ న్మమా౽చింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతం.
యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః, ౧౪

(స్వాగత మితి) బాహ్వో ర్బంధనం యయో స్తౌ బాహుబంధనౌ, అంసా విత్యర్థః. ౧౭

(విరూప మితి.) విరూపం విషమరూపం, యథా యేన ప్రకారేణ, ప్రాప్తం తత్కా
రణం, తత్త్వత స్తవ శంసతో మే సకాశా చ్ఛృణు. అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశ శ్లోకాః. ౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే,
సప్తతితమ స్సర్గః

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ కబంధః స్వవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వశాపమోక్షాయ స్వశరీరదహన మర్థయతే
ఏకసప్తతితమే. (పురేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౪

సోఽహం రూప మిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్.
ఋషీ న్వనగతా న్రామ త్రాసయామి తత స్తతః, ౨॥

తత స్స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా.
సంచిన్వ న్వివిధం వన్యం రూపేణాఽనేన ధర్షితః. ౩॥

తేనాఽహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా.
ఏతదేవ నృశంసం తే రూప మస్తు విగర్హితం, ౪॥

స మయా యాచితః క్రుద్ధ శ్శాపస్యాఽంతో భవే దితి.
అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః, ౫॥

యదా చ్ఛిత్వా భుజౌ రామ స్త్వాం దహే ద్విజనే వనే.
తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వ మేవ విపులం శుభం, ౬॥

శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనో స్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ
ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవం రణాజిరే, ౭॥

(సోఽహ మితి) సుందరరూపోఽహం, రూపం శరీరం, లోకవిత్రాసనం క్రూరం, కృత్వా పరిగృహ్య, తత స్తతః తత్ర తత్ర, ఋషీన్ త్రాసయామి అత్రాసయం. ౨॥

(తత ఇతి.) వివిధం వన్యం సంచిన్వన్ స్థూలశిరాః, ధర్షితః అపహృతవన్యః, తేన కోపితశ్చ. (తేనేతి.) ఏవంవిధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా తేన ఋషిణా, నృశంసం గర్హితం, ఏత దేవ రూపం తే అస్త్వి త్యహ ముక్తః. ౩-౪॥

(స ఇతి.) అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్షణం లక్ష్యతే మద్ధర్షణకృతస్య శాపస్యాఽంతో భవే దితి స మయా, యాచితః ప్రార్థితః. ఇతి హేతోః, తేన మయైవం యాచితేన ఇదం వక్ష్యమాణం, వచో భాషితం ౫॥

త దేవాహ (యదేతి.) ౬॥

తర్హి కబంధరూపప్రాప్తిః కేన హేతునే త్యత్రాహ (శ్రియేతి.) మా మితి శేషః. ఏవం ఏవంవిధం, రణాజిరే రణాంగణే. ౭॥

(దనుకబంధ శాపమోక్షణం)

అహం హి తపసోగ్రేణ పితామహ మతోషయం.
దీర్ఘ మాయు స్స మే ప్రాదా త్తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్. ౮౪

దీర్ఘ మాయు ర్మయా ప్రాప్తం కిం మే శక్రః కరిష్యతి.
ఇత్యేవం బుద్ధి మాస్థాయ రణే శక్ర మధర్షయం, ౯౪

తస్య బాహుప్రముక్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా.
సక్థినీ చైవ మూర్ధా చ శరీరే సంప్రవేశితం, ౧౦౪

స మయా యాచ్యమాన స్స న్నాఽనయ ద్యమసాదనం.
పితామహవచ స్సత్యం త దస్త్వితి మమాఽబ్రవీత్. ౧౧౪

అనాహారః కథం శక్తో భగ్న సక్థిశిరోముఖః.
వజ్రేణాఽభిహతః కాలం సుదీర్ఘ మపి జీవితుం, ౧౨౪

ఇంద్రేణ యోద్ధుం తవ కుత స్సామర్థ్యం? తత్రాహ (అహం హీతి.) ఋషిదత్తఘోరాకార ప్రాప్త్యనంతరం ఉగ్రేణ తపసా పితామహ మతోషయం. స్వకులశత్రో రింద్రస్య జయాయే త్యర్థః. విభ్రమః అజ్ఞానం. ౮౪

తదేవాహ (దీర్ఘ మితి.) ౯౪

(తస్యేతి.) శతపర్వణా శతధారేణ, సక్థినీ పృష్ఠాస్థిఫలకే, శరీరే మధ్యదేహే, ఉదర భాగే సక్థ్నోః ప్రవేశనం, ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం, సంప్రవేశిత మిత్యత్ర నపుంసక మనపుంసకేనేతి నపుంసకపరిశేషత్వం, ఏకవద్భావశ్చ. ౧౦౪

(స ఇతి.) యాచ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః, యమసాదనం నాఽనయత్ మృతిం న ప్రాపితవాన్. కుతః? ఇత్యత్రాహ (పితామహేతి) తత్పూర్వోక్తం దీర్ఘాయు ర్విషయకం పితామహవచ స్సత్య మస్త్వితి. మమ మహ్యం, అబ్రవీత్ న త్వాం మారయామి త్యబ్రవీ దిత్యర్థః.౧౧౪

(అనాహార ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనాహార స్సన్ సుదీర్ఘం కాలం కథం జీవితుం శక్తః? భగ్నసక్థిశిరోముఖత్వ మనాహారత్వే హేతుః. ౧౨౪

ఏవ ముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజన మాయతౌ.
ప్రాదా దాస్యం చ మే కుక్షౌ తీక్ష్ణదంష్ట్రి మకల్పయత్, ౧౩॥

సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం సంకృష్యాఽస్మి న్వనే చరాన్.
సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్ భక్షయామి సమంతతః, ౧౪॥

స తు మా మబ్రవీ దింద్రో యదా రామ స్సలక్ష్మణః.
ఛేత్స్యతే సమరే బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి, ౧౫॥

అనేన వపుషా రామ వనేఽస్మి న్రాజసత్తమ
య ద్యత్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే, ౧౬॥

అవశ్యం గ్రహణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి
ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసకృతశ్రమః, ౧౭॥

స త్వం రామోఽసి భద్రం తే నాఽహ మన్యేన రాఘవ.
శక్యో హంతుం యథాతత్త్వ మేవ ముక్తం మహర్షిణా, ౧౮॥

(బాహూ) ప్రాదాత్, అస్య మకల్పయత్. ౧౩॥

(సోఽహ మితి.) సంకృష్య ఆకృష్య. ౧౪॥

(స త్వితి.) స మా మిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే. ౧౫॥

(అనేనేతి.) అనేన వపుషా ఉపలక్షితోఽహం, యద్య త్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే, న త్వభక్ష్యబుద్ధ్యా కించి త్త్యజామీ త్యర్థః. ౧౬॥

(అవశ్య మితి.) మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్, అవశ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతీతి మన్యే. ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య, దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవామి ఏకృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగో భవామి. దేహత్యాగే కృతబుద్ధితయా రామోఽవశ్యం గ్రహణ ముపైష్యతీతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః. ౧౭॥

(స త్వ మితి.) రామత్వే యుక్తిమాహ (నాఽహ మితి.) ఏవం యథాతత్త్వం యథార్థ మేవ, మహర్షిణోక్తం. ౧౮॥

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

అహం హి మతిసాచివ్యం కరిష్యామి నరర్షభ.
మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా. ౧౯॥

ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః.
ఇదం జగాద వచనం లక్ష్మణ స్యోపశృణ్వతః. ౨౦॥

రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్వినీ.
నిష్క్రాంతస్య జనస్థానా త్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖం, ౨౧॥

నామమాత్రం తు జానామి న రూపం తస్య రక్షసః.
నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్మహే, ౨౨॥

శోకార్తానా మనాథానా మేవం విపరిధావతాం.
కారుణ్యం సదృశం కర్తు ముపకారే చ వర్తతాం, ౨౩॥

(అహ మితి.) మతిసాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం, కరిష్యామి, కించ తద్విషయే మిత్రం చోపదేక్ష్యామి, యువాభ్యా మగ్నినా సంస్కృత శ్చే ద్భవేయం. ౧౯॥

(ఏవ మితి) దనునా దనువంశ్యేన, ఔపచారిక స్తద్వంశ్యే తచ్ఛబ్దః. ౨౦॥

(రావణేనేతి.) జనస్థానా ద్యథాసుఖం, నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే, భార్యా హృతా. ౨౧॥

(నామేతి.) నామమాత్రం తు జానామి, ఆప్తవాక్యా దితి శేషః. న విద్మహే అహం మత్పరిజనా శ్చేత్యర్థః. ౨౨॥

(శోకార్తానా మితి.) ఉపకారే పరోపకారే, వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం, అస్మాకం విషయే కారుణ్యం కర్తుం, సదృశం యుక్తం. ౨౩॥

కాష్ఠా న్యాదాయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః.
ధక్ష్యామ స్త్వాం వయం వీర శ్వభ్రే మహతి కల్పితే, ౨౪॥

స త్వం సీతాం సమాచక్ష్వ యేన వా యత్ర వా హృతా.
కురు కల్యాణ మత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః, ౨౫॥

ఏవ ముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమం.
ప్రోవాచ కుశలో వక్తుం వక్తార మపి రాఘవం, ౨౬॥

దివ్య మస్తి న మే జ్ఞానం నాఽభిజానామి మైథిలీం.
య స్తాం జ్ఞాస్యతి తం వక్ష్యే దగ్ధ స్స్వం రూప మాస్థితః. ౨౭॥

అదగ్ధస్య తు విజ్ఞాతుం శక్తి రస్తి న మే ప్రభో.
రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేన హృతా తవ, ౨౮॥

విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ.
స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితం. ౨౯॥

ఉపకార మేవాహ (కాష్ఠానీతి.) కల్పితే సజ్జే. శ్వభ్రే అవటే. ౨౪॥

(స త్వ మితి.) కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం. ౨౫॥

(ఏవ మితి.) వక్తార మపి రాఘవం, వక్తుం కుశలః. ౨౬॥

(దివ్య మితి.) మైథిలీం, తదపహర్తారం చేతి ద్రష్టవ్యం, తర్హి కిం వా మతిసాచివ్యం కరిష్యసీ త్యత్రాహ (య ఇతి.) తర్హి తం వా బ్రూహీ త్యత్రాహ (దగ్ధ ఇతి.) ౨౭॥

ఇద మేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ (అదగ్ధస్యేతి.) ౨౮॥

కుత ఇత్యత్రాహ (విజ్ఞానం హీతి.) విజ్ఞానం అతీంద్రియవిషయం. స్వకృతేన. పాపేనేతి శేషః. ౨౯॥

(దనుకబంధశాపమోక్షణం)

కిం తు యావ న్నయా త్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః.
తావ న్మా మవటే క్షిప్త్వా దహ రామ యథావిధి. ౩౦॥

దగ్ధ స్త్వయాఽహ మవటే న్యాయేన రఘునందన.
వక్ష్యామి త మహం వీర య స్తం జ్ఞాస్యతి రాక్షసం, ౩౧॥

తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ.
కల్పయిష్యతి తే ప్రీత స్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః, ౩౨॥

న హి తస్యాఽ స్త్యవిజ్ఞాతం త్రిషు లోకేషు రాఘవ.
సర్వా న్పరిసృతో లోకా న్పురాఽసౌ కారణాంతరే. ౩౩॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

(కిం త్వితి.) అవటే శ్వభ్రే, యథావిధి యథా సమ్యక్ దగ్ధం భవతి తథేత్యర్థః ౩౦॥

(దగ్ధ ఇతి.) న్యాయేన సమ్యక్త్వేన. ౩౧॥

(తేనేతి.) న్యాయవృత్తేన నీతిమచ్చరిత్రేణ. ౩౨॥

(న హీతి.) కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే, అయం రావణ మేవ న జానాతి. సుగ్రీవం తు జానాతి. కింతు తన్నామ న కథితవాన్. దాహా త్పూర్వం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో వైమనస్యం కుర్యా దితి. అస్మి న్సర్గే సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౩॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే. ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తౌ తు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ,
గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం విససర్జతుః. ౧

లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభి ర్జ్వలితాభి స్సమంతతః,
చితా మాదీపయామాస సా ప్రజజ్వాల సర్వతః. ౨

త చ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్,
మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః. ౩

స విధూయ చితా మాశు విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః,
అరజే వాససీ బిభ్ర న్మాలాం దివ్యాం మహాబలః. ౪

తత శ్చితాయా వేగేన భాస్వరో నిర్మలాంబరః,
ఉత్పపాతాఽఽశు సంహృష్ట స్సర్వప్రత్యంగభూషణః. ౫

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నో మిత్ర ముపదిశతి ద్విసప్తతితమే.
(ఏవ ముక్తా విత్యాది) ప్రదరం శ్వభ్రం. ఆసాద్య ప్రాపయ్య, కబంధ మితి శేషః. ౧

(లక్ష్మణ స్త్వితి.) మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః. ౨

(త దితి.) మేదసా మాంసేన, పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య, కబంధస్య శరీరం. ౩

(స ఇతి.) అరజే నిర్మలే. ఆదంతత్వ మార్షం. ౪

(తత ఇతి.) చితాయా ఉత్పపాత, సర్వేషు ప్రత్యంగే ష్వంగుళ్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య స తథా. ౫

(దనుకబంధ శాపమోక్షణం)

విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్ హంసయుక్తే యశస్కరే,
ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్. ౬

సోఽన్తరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్య మబ్రవీత్,
శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతా మవాప్స్యసి. ౭

❁ రామ షడ్యుక్తయో లోకే యాభి స్సర్వం విమృశ్యతే, ౭౻

పరిమృష్టో దశాంతేన దశాభాగేన సేవ్యతే. ౮

(విమాన ఇతి.) హంసయుక్త ఇత్యనేన రామదర్శనస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్సూచ్యతే. విరాజయన్, అభూ దితి శేషః. ౬

(స ఇతి.) తత్త్వేన పరమార్థతః, శృణ్వితి వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౭

(రామేతి.) హే రామ, లోకే షడ్యుక్తయ స్సంతి. యుక్తయః ఉపాయాః, తే చ సంధి విగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః. యాభి ర్యుక్తిభిః, సర్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే. తా స్సంతీతి. ౭౻

తతః కిమి త్యపేక్షాయాం సంధివిషయం దర్శయతి (పరిమృష్ట ఇతి.)దశా నామ దౌస్థ్య రూపావస్థా, తస్యా అంతః పరిపాకః, తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః, దశా భాగేన దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన, సేవ్యతే సంధీయతే. ౮

❁ (షడ్యుక్తయ ఇతి.) అత్ర యుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దార్థాప త్త్యభావప్రమాణాని, పార్థసారథిమిశ్రైః శాస్త్రదీపికాయాం యుక్తిశబ్దస్య ప్రమాణపరతయా వ్యాఖ్యా తత్వాత్. అస్యార్థః - హేరామ, లోకే షడ్యుక్తయః షట్ ప్రమాణాని సంతి. యాభిః ప్రత్యక్షాదిభిః, సర్వం వస్తు, విమృశ్యతే జ్ఞాప్యతే, అత్ర సర్వప్రమాణైః క్షీణః పురుషః, క్షీణేన పురుషేణ సేవ్యత ఇతి ఫలితార్థః. తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలం ప్రత్యక్షం దర్శయతి (దశాభాగ గతో హీన స్త్వ మితి.) యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణ మిత్యనుమానం దర్శయతి, అకృత్వా న హి తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయ న్నిత్యర్థాపత్తిం దర్శయతి, వయస్యం తం కురు క్షిప్ర మితో గత్వాఽద్య రాఘవేతి శబ్దప్రమాణం దర్శయతి. ఇతి తిలకం.

దశాభాగగతో హీన స్త్వం హి రామ సలక్ష్మణః,
యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణం. ౯

త దవశ్యం త్వయా కార్య స్స సుహృ త్సుహృదా వరం,
అకృత్వా హి న తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయన్. ౧౦

శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానరః,
భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా, ౧౧

ఋశ్యమూకే గిరివరే పంపాపర్యంతశోభితే,
నివస త్యాత్మవా న్వీర శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః. ౧౨

వానరేంద్రో మహావీర్య స్తేజోవా నమితప్రభః,
సత్యసంధో వినీతశ్చ ధృతిమా న్మతిమా న్మహాన్. ౧౩

దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమా న్మహాబలపరాక్రమః,
భ్రాత్రా వివాసితో రామ రాజ్యహేతో ర్మహాబల ౧౪

అస్తు ప్రకృతే కి మాయాతం? తత్రాహ (దశాభాగగత ఇతి.) హే రామ, సలక్ష్మణ త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః, అత ఏవ హీనశ్చ. కుతః? యత్కృతే యేన కారణేన, దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం, తేన త్వం దశాభాగగతః. ౯

తతోపి కిమిత్యత్రాహ (త దితి.) దశాభాగగతేన త్వయా, సః దశాభాగగతః కశ్చి త్సుహృత్ కార్యః. అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ (అకృత్వేతి.) సుహృదం, అకృత్వా అసంపాద్య. సిద్ధిం సీతాలాభం, చింతయ న్నపి న పశ్యామి. స పునః కః? ఇత్యపేక్షాయా మాహ (శ్రూయతా మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౧౦-౧౨

స చ త్వత్సదృశగుణకత్వా ద్దశాభాగగతత్వా చ్చ తే మిత్రతా మర్హ తీత్యాహ త్రిభిః (వానరేంద్ర ఇతి.) తేజోవాన్ తేజస్వీ, ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్. ౧౩-౧౫

(కబంధేన సుగ్రీవసఖ్యసూచనం)

స తే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణే,
భవిష్యతి హి తే రామ మా చ శోకే మనః కృథాః. ౧౫

భవితవ్యం హి యచ్చాపి న తచ్ఛక్య మిహాఽన్యథా,
కర్తు మిక్ష్వాకుశార్దూల కాలో హి దురతిక్రమః. ౧౬

గచ్ఛ శీఘ్ర మితో రామ సుగ్రీవం తం మహాబలం,
వయస్యం తం కురు క్షిప్ర మితో గత్వాఽద్య రాఘవ.
అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభావసౌ, ౧౭½

స చ తే నాఽవమంతవ్య స్సుగ్రీవో వానరాధిపః.
కృతజ్ఞః కామరూపీ చ సహాయార్థీ చ వీర్యవాన్, ౧౮½

శక్తౌ హ్యద్య యువాం కర్తుం కార్యం తస్య చికీర్షితం.
కృతార్థో వాఽ కృతార్థో వా కృత్యం తవ కరిష్యతి, ౧౯½

శోకాపనోదనాయ లోకన్యాయ మాహ (భవితవ్య మితి) శ్లోకేన. ౧౫-౧౬

(గచ్ఛేత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇతో గత్వే త్యనువాదః, సమాగమ సుగ్రీవేణ సంయుజ్య, అద్రోహాయ పరస్పరద్రోహాభావాయ, విభావసౌ అగ్నౌ, దీప్యమానే సతి, అగ్నిసాక్షిక మిత్యర్థః. తం సుగ్రీవం, వయస్యం కురు. ౧౭½

(స చేతి.) స చ సుగ్రీవః, తే త్వయా, నాఽవమంతవ్యః అయం తిర్యక్, కిమనేనేతి తస్మిన్నాఽవమతిః కార్యా. తత్ర హేతు మాహ (కృతజ్ఞ ఇతి.) ౧౮½

(శక్తా వితి.) తస్య సుగ్రీవస్య, చికీర్షితం యువాం కర్తుం శక్తౌ, అత స్స కృతార్థః కృతస్వప్రయోజనః, అకృతార్థః కరిష్యమాణస్వప్రయోజనో వా. తవ కృత్యం కరిష్యతి. ౧౯½

స ఋక్షరజస: పుత్ర: పంపా మటతి శంకిత:,
భాస్కర స్యౌరస: పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిష:. ౨౦౫.

సన్నిధాయాఽఽయుధం క్షిప్ర మృశ్యమూకాలయం కపిం.
కురు రాఘవ సత్యేన వయస్యం వనచారిణం, ౨౧౫.

స హి స్థానాని సర్వాణి కార్త్స్న్యేన కపికుంజర:.
నరమాంసాశినాం లోకే నైపుణ్యా దధిగచ్ఛతి. ౨౨౫.

న తస్యాఽవిదితం లోకే కించి దస్తి హి రాఘవ,
యావ త్సూర్య: ప్రతపతి సహస్రాంశు రరిందమ, ౨౩౫.

స నదీ ర్విపులా శ్శైలా న్గిరిదుర్గాణి కందరాన్.
అన్విష్య వానరై స్సార్థం పత్నీం తేఽధిగమిష్యతి, ౨౪౫.

స కస్య పుత్రః? కుత్ర తిష్ఠతి? త్యత్రాహ (స ఇతి) సంధి రార్షః. ఋక్షరజా స్తన్నామతే త్యాహుః. పంపా మటతి తత్తీరే పర్యటతి, శంకిత:, వాలినిమిత్త మితి శేషః కృత కిల్బిషః కృతవైర:. ౨౦౫.

సఖ్యం చ న కేవల మగ్నిసాక్షికం, కిం త్వాయుధ మపి సన్నిధాప్య కర్తవ్య మిత్యాహ (సన్నిధాయేతి.) సత్యేన శపథేన. ౨౧౫.

(స హీతి.) నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం, అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి. ౨౨౫.

(నేతి.) యావ త్సూర్యః ప్రతపతి, తావతి లోక ఇత్యన్వయః. ౨౩౫.

(స ఇతి.) అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి. ౨౪౫.

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

వానరాంశ్చ మహాకాయాన్ ప్రేషయిష్యతి రాఘవ.
దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతీం,
న జ్ఞాస్యతి వరారోహాం నిర్మలాం రావణాలయే. ౨౬

స మేరుశృంగాగ్రగతా మనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వా శ్రితాం,
ప్లవంగమానాం ప్రవర స్తవ ప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాస్యతి. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే,
వాక్య మన్వర్థ మర్థజ్ఞః కబంధః పున రబ్రవీత్. ౧

(వానరాంశ్చేతి.) సార్ధశ్లోకః. శోచతీం శోచంతీం. ౨౬

(స ఇతి.) ప్రవిశ్య రక్షాంసి నిహత్యే త్యన్వయః. అనిందితా మితి సీతాయా శ్శుద్ధ త్వప్రతిజ్ఞా. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

అథ కబంధ స్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రిసప్తతితమే. (నిదర్శయిత్వేత్యాది.) సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే, నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య. క్త్వా చ ఛందసీతి క్త్వాప్రత్యయః. పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః. ౧

ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితాద్రుమాః,
ప్రతీచీం దిశ మాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః. ౨

జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః,
అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతాశ్చాఽన్యే చ పాదపాః. ౩

ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః,
నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః.
అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః, ౪½

తా నారుహ్యాఽథవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తా న్బలాత్.
ఫలా న్యమృతకల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః, ౫½

త దతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపం.
నందనప్రతిమం చాఽన్య త్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ, ౬½

ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి (ఏష ఇతి.) **శివః** శోభనః. శోభనత్వ **మేవాహ** (యత్రేతి.) ద్రుమాః విశేషయతి సార్ధద్వయేన (జంబ్విత్యాది.) ప్రియాళాః ధనుః పటాఖ్యా వృక్షాః, ప్లక్షాః వటభేదాః. తిందుకాః స్ఫూర్జకాఖ్యా వృక్షాః, ధన్వనాః **ధవాః, నాగవృక్షాః** నాగకేసరాః, తిలకాః క్షురకవృక్షాః, నక్తమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః, కరవీరాః ప్రతిహాసాఖ్యా వృక్షాః, అగ్నిముఖ్యాః భల్లాతకీవృక్షాః, సురక్తాః రక్తచందనాః. పారిభద్రకాః నింబాః. ౨-౪½

(తా నితి.) పాతయిత్వా నమయిత్వా, తా నారుహ్య. అథవా భూమౌ తాన్ పాతయిత్వా వేత్యన్వయః. ౫½

(త దితి.) తద్వన మతిక్రమ్య. నందనప్రతిమ మన్య ద్వనం, పశ్యత మితి శేషః. ఉత్తరకురుసామ్యం సర్వకామసమృద్ధ్యా ౬½

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

సర్వకామఫలా వృక్షా: పాదపాస్తు మధుస్రవా:.
సర్వే చ ఋతువ స్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా, ౬౫

ఫలభారానతా స్తత్ర మహావిటపధారిణ:.
శోభంతే సర్వత స్తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభా:, ౭౫

తా నారుహ్యాఽథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథా సుఖం.
ఫలా న్యమృతకల్పాని లక్ష్మణ స్తే ప్రదాస్యతి, ౮౫

చంక్రమంతౌ వరాన్ దేశాన్ శైలా చ్ఛైలం వనా ద్వనం.
తత: పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథ:, ౧౦౫

అశర్కరా మవిభ్రంశాం సమతీర్థా మశైవలాం.
రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీం, ౧౧౫

తత్ర హంసా: ప్లవా: క్రౌంచా: కురరా శ్చైవ రాఘవ
వల్గుస్వనాని కూజంతి పంపాసలిలగోచరా:, ౧౨౫

తద్వనం వర్ణయతి త్రిభి: (సర్వేత్యాది.) మధు పుష్పరసం స్రవంతీతి మధుస్రవా:, సర్వై: కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వకామఫలా:, ఋతవ: షడృతవ:, వసంతీతి శేష:. చైత్రరథే కుబేరోద్యానే, తత్ర వనే, మహావిటపధారిణ:. 'విస్తారో విటపోఽస్త్రియా' మిత్యమర:. పాదపా ఇత్యనుషంగ:. తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభా: తత్ర విద్యమానా: మేఘపర్వతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థ:. ౬౫-౮౫

చంక్రమంతా వితి) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చంక్రమంతౌ చంక్రమమాణౌ, పున:పున ర్గచ్ఛంతౌ. పుష్కరిణీం సరసీం. అశర్కరాం శర్కరారహితాం, అవిభ్రంశాం అశిథిలతటాం. సమతీర్థాం అవతారస్థలేఽతినిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం, సంజాతవాలూకాం అపంకతయా సంహతసికతాం, దీర్ఘ ఆర్ష:. ౧౦౫-౧౧౫

(తత్రేతి.) ప్లవా: మండూకా:, హంసభేదా వా. కురరా: క్రౌంచభేదా:. వల్గుస్వనా: రమ్యస్వనా:, సలిలగోచరా: సలిలచారిణ:, గోచర స్సంచార:. ౧౨౫

నోద్విజంతే నరా న్దృష్ట్వా వధస్యాఽకోవిదా శ్శుభాః.
ఘృతపిండోపమా న్స్థూలాం స్తా న్ద్విజా న్భక్షయిష్యథః, ౧౩॥

రోహితా న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ.
పంపాయా మిషుభి ర్మత్స్యాం స్తత్ర రామ వరా న్హతా న్, ౧౪॥

నిస్త్వక్పక్షా నయ స్తప్తా నకృశానేకకంటకా న్.
తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణ స్సంప్రదాస్యతి. ౧౫॥

భృశం తే ఖాదతో మత్స్యా న్పంపాయాః పుష్పసంచయే,
పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీత మనామయం, ౧౬॥

ఉద్ధృత్య సతతాక్లిష్టం రౌప్యస్ఫాటికసన్నిభం.
అసౌ పుష్కరపర్ణేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి, ౧౭॥

(నేతి.) వధస్యాఽకోవిదాః వధ మజానానాః, నోద్విజంతే న బిభ్యతి, ద్విజా ఇతి శేషః. తాని త్యనువాదాత్. ౧౩॥

(రోహితా నిత్యాది.) శ్లోకద్వయం. రోహితా న్ పితృప్రియమత్స్యభేదా న్, వక్రతుండా న్ వక్రముఖమత్స్యా న్, నడమీనా న్ నడాఖ్యతృణవిశేషస్తంబసంచారశీలా న్ మత్స్యా న్, వరా న్ శ్రేష్ఠా న్, అయస్తప్తా న్ అయశ్శూలాగ్రప్రోతతయా పక్వా న్, కృశా శ్చాఽనేకకంటకా శ్చ, తే న భవంతీ త్యకృశానేకకంటకాః, తా న్. ౧౫॥

(భృశ మిత్యాది.) ద్వా వేకాన్వయౌ. పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే, వర్తమానం, అత ఏవ సుగంధి, శివం పాపాపహం, సుఖశీతం నాతిశీత మిత్యర్థః. అనామయం అవ్యాధికర మిత్యర్థః. ఏవంభూతం వారి. పుష్కరపర్ణేన పద్మపత్రేణ, పంపాయా ఉద్ధృత్య పాయయిష్యతి. ౧౭॥

(కబంధేన ఋష్యమూకమార్గవివేచనం)

స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహా న్వనచారిణః,
అపాం లోభా దుపావృత్తాన్ వృషభా నివ నర్దతః,
రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ. ౧౮

సాయాహ్నే విచర న్రామ విటపీ న్మాల్యధారిణః,
శీతోదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి. ౨౦

సుమనోభి శ్చితాం స్తత్ర తిలకా న్నక్తమాలకాన్,
ఉత్పలాని చ ఫుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ. ౨౧

న తాని కశ్చి న్మాల్యాని తత్రాఽఽరోపయితా నరః,
న చ వై మ్లానతాం యాంతి న చ శీర్యంతి రాఘవ. ౨౨

మతంగశిష్యా స్తత్రాఽఽస న్నృషయ స్సుసమాహితాః,
తేషాం భారాభితప్తానాం వన్య మాహరతాం గురోః. ౨౩

(స్థూలానిత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. గిరిగుహాయాం శయ్యా యేషాం తాన్, రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవంతః. ౧౮

(సాయాహ్న ఇతి) విటపీన్ విటపినః, ఇన్ప్రత్యయస్య నలోప ఆర్షః. మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః, పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ సాయాహ్న ఇత్యుక్తం. ౨౦

(సుమనోభి రితి.) సుమనోభిః. చితాన్ నిరంతరాన్. ఉత్పలాని ఇందీవరాణి, దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసీ త్యత్రా ప్యనుషజ్యతే. ౨౧

(న తా నీతి) ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా, వనవిస్తారా త్పుష్పబాహుల్యా చ్చ. తాని మ్లానతాం న యాంతి, న శీర్యంతి న శీర్యంతే, శీర్ణదళాని న భవంతీత్యర్థః. మతంగశిష్యప్రభావా ద్వా అనారోపణం. ౨౨

అమ్లాన్యత్వామ్లానత్వాదౌ నిమిత్త మాహ (మతంగేతి.) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మతంగో నామ మహాప్రభావో మహర్షిః. తత్ర పంపాతీరే, సుష్ఠు సమాహితం సమాధి ర్యేషాం తే తథా. వన్య మాహరతాం, అత ఏవ భారాభితప్తానాం, తా నీతి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం. ౨౩

యే ప్రపేతు ర్మహీం తూర్ణం శరీరా త్స్వేదబిందవః,
తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా,
స్వేదబిందుసముత్థాని న వినశ్యంతి రాఘవ. ౨౪.

తేషా మద్యాపి తత్రైవ దృశ్యతే పరిచారిణీ,
శ్రమణీ శబరీ నామ కాకుత్స్థ చిరజీవినీ, ౨౫.

త్వాం తు ధర్మే స్థితా నిత్యం సర్వభూతనమస్కృతం.
దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి, ౨౬.

తత స్త ద్రామ పంపాయా స్తీర మాశ్రిత్య పశ్చిమం.
ఆశ్రమస్థాన మతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ పశ్యసి, ౨౭.

న తత్రాఽఽక్రమితుం నాగా శ్శక్నువంతి త మాశ్రమం.
వివిధా స్తత్ర వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే,
ఋషే స్తత్ర మతంగస్య విధానా త్తచ్చ కాననం. ౨౮

(స్వేదబిందుసముత్థానీతి) హేతుగర్భవిశేషణం. స్వేదబిందవో వాయునా వృక్షోపరి నీతాని మాల్యాని జాతానీ త్యాశయః. ౨౪.

(తేషా మితి.) తేషాం మతంగశిష్యాణాం, పరిచారిణీ, శ్రమణీ సన్న్యాసినీ, శబరీతి నామ శబరీతి ప్రసిద్ధా. ౨౫.

(త్వా మితి.) ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే. ౨౬.

(తత ఇతి) తత్ శబర్యావాసభూతం, గుహ్యం ఇతరై రదర్శనీయం, పశ్యసి ద్రక్ష్యసి. ౨౭.

(న తత్రేతి.) తస్మిన్ వనే, వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే చ, వివిధాః, నాగాః గజాః, సంతి, తథాపి త మాశ్రమం, తత్ర ప్రదేశే, స్థితాః నాగాః నాక్రమితుం శక్నువంతి. అనాక్రమణే హేతు మాహ (ఋషే రితి.) తస్య పూర్వోక్తస్య, విధానాత్ నిర్మాణాత్, త త్కాననం, జాత మితి శేషః. ౨౮

(కబంధేన ఋష్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్మి న్నందనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే,
నానావిహగసంకీర్ణే రంస్యసే రామ నిర్వృతః. 30

ఋశ్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తా త్పుష్పితద్రుమః,
సుదుఃఖారోహణో నామ శిశునాగాభిరక్షితః.
ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః, 30-5

శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని
య త్స్వప్నే లభతే విత్తం త త్ప్రబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి.
న త్వేనం విషమాచారః పాపకర్మాఽధిరోహతి. 33

యస్తు తం విషమాచారః పాపకర్మాఽధిరోహతి,
తత్రైవ ప్రహరం త్యేనం సుప్త మాదాయ రాక్షసాః. 34

(తస్మిన్నితి.) దేవారణ్యం చైత్రరథాది. నిర్వృతః నివృత్తదుఃఖ ఇత్యర్థః. 30

ఏవ మనుగ్రహార్థం శబర్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తా దృశ్యమూకో గంతవ్య ఇత్యాహ సార్ధశ్లోకేన (ఋశ్యేతి.) ఋశ్యా మృగవిశేషాః, మూకాః నిశ్శబ్దా భవంతి యస్మిన్ సః ఋశ్యమూకః, సుదుఃఖ మారోహణం యస్య స తథా, తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షిత ఇతి. అత్ర నాగాః గజా ఏవ, 'వివిధా స్తత్ర వై నాగా' ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్. ఉదారః ప్రశస్తః, పూర్వకాలే బ్రహ్మణా, ఉదారః ప్రశస్తో, నిర్మితః కుత్రచి న్నిమిత్తే అయం ప్రశస్తో భవత్వి త్యనుగృహీత ఇత్యర్థః. 30-5

ప్రాశస్త్య మాహ (శయాన ఇతి.) 33

అతిశయాంతర మాహ (య స్త్వితి.) 34

తత్రాపి శిశునాగానా మాక్రంద శ్శ్రూయతే మహాన్,
క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినాం. ౩౫

సిక్తా రుధిరధారాభి స్సంహృత్య పరమద్విపాః,
ప్రచరంతి పృథక్కీర్ణా మేఘవర్ణా స్తరస్వినః ౩౬

తే తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీత మవ్యయం,
నిర్వృతా స్సంవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః. ౩౭

ఋక్షాంశ్చ ద్వీపిన శ్చైవ నీలకోమళకప్రభాన్,
రురూ నపేతాఽపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి. ౩౮

రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా,
◈ శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాఽస్యాః ప్రవేశనం. ౩౯

(తత్రాపీతి.) శిశునాగానాం కలభానాం. తత్రాపీ త్యత్రాఽపిశబ్దాత్ పంపాదికం సముచ్చీయతే. అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్య ముక్తం. ౩౫

(సిక్తా ఇతి.) సంహృత్య అన్యోన్యం ప్రహృత్య, రుధిరధారాభి స్సిక్తాః, అత ఏవ పృథక్ కీర్ణాః చరంతి. ౩౬

(త ఇతి.) సంవిగాహంతే ప్రవిశంతి. ౩౭

(ఋక్షాం శ్చేతి.) ద్వీపినః వ్యాఘ్రాన్, నీలకోమళకప్రభాన్ నీలరత్నవ న్మనోజ్ఞప్రభాన్, రురూన్ మృగవిశేషాన్, అపేతాపజయాన్ జయశీలా నిత్యర్థః. జహిష్యసి త్యక్ష్యసి. ౩౮

(రామేతి.) శిలా అపిధాన మాచ్ఛాదనం యస్యా స్సా, అస్యా గుహాయాః ప్రవేశనం, దుఃఖం దుఃఖకరం. ఉన్నతస్థానస్థితత్వా దితి భావః. ౩౯

◈ శిలాపిధానేతి గుహానామేతి తత్త్వదీపికా.

(కబంధేన ఋశ్యమూకమార్గవివేచనం)

తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రద:,
ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృత:. ౪౦

తస్యాం వసతి సుగ్రీవ శ్చతుర్భి స్సహ వానరై:,
కదాచి చ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యాఽవతిష్ఠతే. ౪౧

కబంధ స్త్వనుశా స్యైవం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ,
స్రగ్వీ భాస్కరవర్ణాభ: ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్. ౪౨

తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ,
ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్య మూచతు రంతికే. ౪౩

గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థ మితి తా వబ్రవీ త్స చ,
సుప్రీతౌ తా వనుజ్ఞాప్య కబంధ: ప్రస్థిత స్తదా. ౪౪

(తస్యా ఇతి.) మహాన్ విశాలః, అస్తీతి శేషః. ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్వితతీరః. ౪౦

(తస్యా మితి.) కదాచిత్ భూమా వితి సిద్ధం. ౪౧

(కబంధ ఇతి.) అనుశాస్య ఉపదిశ్య, స్రగస్యాస్తీతి స్రగ్వీ. అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి విన్ప్రత్యయః. భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః, ఖే. వ్యరోచత రామానుజ్ఞానార్థం క్షణ మతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౪౨

(తం త్వితి.) ప్రస్థితౌ సంతౌ, సుఖం, వ్రజస్వ వ్రజ, ఇతి అంతికే ఊచతుః అంతికే ప్రస్థితా వితి కబంధసమీప మాగత్యోచతు రిత్యర్థః. ౪౩

(గమ్యతా మితి.) ప్రస్థితః. స్వర్గ మితి శేషః. ౪౪

స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృత శ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః,
నిదర్శయ౯ రామ మవేక్ష్య ఖస్థ స్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాఽభ్యువాచ. ४४

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే,
ప్రతస్థతు ర్దిశం గృహ్య ప్రతీచీం నృవరాత్మజౌ. ౧

తౌ శైలే ష్వాచితానేకా౯ క్షౌద్రకల్పఫలా౯ ద్రుమా౯,
వీక్షంతౌ జగ్మతు ర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ. ౨

ఉక్త మర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి (స ఇతి.) **తత్పూర్వోక్తం.** రూపం శరీరం. రామం ప్రతి నిదర్శయ౯. సఖ్యం కురుష్వ సుగ్రీవేణేతి శేషః. అస్మి౯ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ४४

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యతత్ఫలే దర్శితే. అథాఽఽచార్యాభిమాననిష్ఠా తత్ఫలే వర్ణయతి చతుస్సప్తతితమే. (తౌ ఇత్యాది.) ప్రతీచీం దిశం, గృహ్య గృహీత్వా, కబంధేన దర్శితం పంపాయా మార్గ ముద్దిశ్య, ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే. ౧

(తౌ ఇతి.) శైలే ష్వాచితా౯ ప్రరూఢా౯. అనేకాంశ్చ, క్షౌద్రకల్పఫలా౯ మధుతుల్యఫలయుక్తా౯, వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ. ౨

(శబరీ సమాదరః)

కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రామలక్ష్మణౌ,
పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవా వుపతస్థతుః. ౩

తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయా స్తీర మాసాద్య పశ్చిమం,
అపశ్యతాం తత స్తత్ర శబర్యా రమ్య మాశ్రమం. ౪

తౌ త మాశ్రమ మాసాద్య ద్రుమై ర్బహుభి రావృతం,
సురమ్య మభివీక్షంతౌ శబరీ మభ్యుపేయతుః. ౫

తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః,
రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః.
పాద్య మాచమనీయం చ సర్వం ప్రాదా ద్యథావిధి, ౬-౭

తా మువాచ తతో రామ శ్శ్రమణీం సంశితవ్రతాం.
కచ్చి త్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చి త్తే వర్ధతే తపః, ౭-౮

కచ్చి త్తే నియతః క్రోధ ఆహారశ్చ తపోధనే. ౮

(కృత్వా చేతి.) వాసం. తస్యాం రాత్ర్యా మితి శేషః ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే, ప్రాపతు రిత్యర్థః. రాత్ర్యంత ఇతి శేషః. ౩

(తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి.) స్పష్టం. ౪

(తా వితి.) ఆశ్రమ మాసాద్య, త మభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ. ౫

(తౌ చేతి) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సిద్ధా సిద్ధయోగా. ౬-౭

(తా మిత్యాది.) విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయః, నియతః నిగృహీతః, ఆహార శ్చేత్యత్రాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే. 'తపో నాఽనశనాత్ పర' మితి శ్రుతేః. ౮

కచ్చి త్తే నియమాః ప్రాప్తాః కచ్చి త్తే మనస స్సుఖం,
కచ్చి త్తే గురుశుశ్రూషా సఫలా చారుభాషిణి. ౯

రామేణ తాపసీ పృష్టా సా సిద్ధా సిద్ధసమ్మతా,
శశంస శబరీ వృద్ధా రామాయ ప్రత్యుపస్థితా. ౧౦

అద్య ప్రాప్తా తపస్సిద్ధి స్తవ సందర్శనా న్మయా,
అద్య మే సఫలం తప్తం గురవశ్చ సుపూజితాః. ౧౧

అద్య మే సఫలం జన్మ స్వర్గ శ్చైవ భవిష్యతి,
త్వయి దేవవరే రామ పూజితే పురుషర్షభ. ౧౨

చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాఽస్మి రఘునందన,
గమిష్యా మ్యక్షయా౯ లోకాం స్త్వత్ప్రసాదా దరిందమ. ౧౩

(నియమాః వ్రతాని,) మనస స్సుఖం మనస్సంతోషః. చారుభాషిణీతి సాధ్వీసంబోధన ప్రకారః. ఇతి తా మువాచేతి సంబంధః. ౯

(రామేణేతి.) రామాయ ప్రత్యుపస్థితేతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ. ౧౦

(అద్యేతి.) తపస్సిద్ధిః తపఃపరిపాకః. తప్తం తపః. ౧౧

(అద్య మ ఇతి.) అద్యే త్యస్యార్థం వివృణోతి (త్వయీతి.) దేవవరే విష్ణౌ. అనేన శబర్యాః పరమార్థజ్ఞానం వృత్త మితి సూచ్యతే. ౧౨

ఏవ ముపచారవాదా నుక్త్వా స్వప్రయోజన మాహ (చక్షుషా తవ సౌమ్యేన పూతాస్మి రఘునందన. గమిష్యా మ్యక్షయా౯ లోకాం స్త్వత్ప్రసాదా దరిందమేతి.) తవ సౌమ్యేన చక్షుషా నిర్హేతుకకటాక్షేణ, పూతాఽస్మి, అనేన పూర్వాఘవినాశ ఉక్తః. అరిందమే త్యనేన ఉత్తరాఘాఽశ్లేష ఉచ్యతే త్వత్ప్రసాదాత్ 'ధాతుః ప్రసాదా న్మహిమాన మాత్మన' ఇత్యుక్తత్వా దాచార్యప్రసాదోపబృంహితా త్త్వత్ప్రసాదాత్, అక్షయా౯ లోకా౯ గమిష్యామి పునరావృత్తి రహితం పరమపదం ప్రాప్స్యామీత్యర్థః. ౧౩

(శబరీ సమాదరః)

చిత్రకూటం త్వయి ప్రాప్తే విమానై రతులప్రభైః,
ఇత స్తే దివ మారూఢా యా నహం పర్యచారిషమ్. ౧౪

తై శ్చాఽహ ముక్తా ధర్మజ్ఞై ర్మహాభాగై ర్మహర్షిభిః,
ఆగమిష్యతి తే రామ స్సుపుణ్య మిమ మాశ్రమం. ౧౫

స తే ప్రతిగ్రహీతవ్య స్సౌమిత్రి సహితోఽతిథిః,
తం చ దృష్ట్వా వరాన్ లోకా నక్షయాం స్త్వం గమిష్యసి. ౧౬

మయా తు వివిధం వన్యం ❀ సంచితం పురుషర్షభ,

తర్హి త్వదాచార్యై రేవ సహ కిమర్థం న గతాసీ?త్యత్రాహ (చిత్రకూట మితి.) తే మతంగశిష్యా మదాచార్యాః. ౧౪

(తై రితి) ధర్మజ్ఞైః యోగరూపభగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావే ప్యాచార్యప్రసాదకృత భగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతి మియం ప్రాప్స్యతీ త్యేతద్ధర్మజ్ఞైః, మహాభాగైః భవిష్యద్వృత్తాంత జ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః. సుపుణ్య మిత్యాగమనార్హత్వ ముచ్యతే. ౧౫

(స ఇతి.) ప్రతిగ్రహీతవ్యః ఆతిథ్యకరణేన సత్కరణీయః. దృష్ట్వా తేన దర్శనేన నిమిత్తేన, అక్షయాన్ లోకాన్ గమిష్యసి. వరానితి కైవల్యవ్యావృత్తిః. గమిష్యసీతి తై రహ ముక్తే త్యన్వయః. అనేన ఆచార్యశుశ్రూషణం భగవత్ప్రసాదద్వారా మోక్షహేతు రిత్యుక్తం భవతి. ౧౬

ఆచార్యోక్తిశ్రద్ధా మాత్మన స్సూచయతి .(మయా త్వితి.) తీరసంభవం వివిధం వన్యం

❀ వన్యం సమ్య క్పరీక్ష్య మాధుర్యయుక్తం సంచిత మిత్యర్థః. తదుక్తం పాద్మే శబరీం ప్రస్తుత్య-'ప్రత్యుద్గమ్య ప్రణమ్యాఽథ నివేశ్య కుశవిష్టరే. పాదప్రక్షాళనం కృత్వా తత్తోయం పాపనాశనం, శిరసా ధార్య పీత్వా చ వన్యైః పుష్పై రథాఽర్చయత్, ఫలాని చ సుపక్వాని మూలాని మధురాణి చ. స్వయ మాస్వాద్య మాధుర్యం పరీక్ష్య పరిభక్ష్య చ. పశ్చా న్నివేదయామాస రాఘవాభ్యాం దృఢవ్రతా, ఫలా న్యాస్వాద్య కాకుత్స్థ స్తస్యై ముక్తిం పరాం దదా' వితి. ఇతి తత్త్వదీపికా.

తవాఽర్థే పురుషవ్యాఘ్ర పంపాయా స్తీరసంభవమ్. ౧౭

ఏవ ముక్త స్స ధర్మాత్మా శబర్యా శబరీ మిదమ్,
రాఘవః ప్రాహ విజ్ఞానే తాం నిత్య మబహిష్కృతామ్. ౧౮

దనో స్సకాశా త్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మనః,
శ్రుతం ప్రత్యక్ష మిచ్ఛామి సంద్రష్టుం యది మన్యసే. ౧౯

ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా రామవక్త్రా ద్వినిస్సృతం,
శబరీ దర్శయామాస తా వుభౌ త ద్వనం మహత్. ౨౦

పశ్య మేఘఘనప్రఖ్యం మృగపక్షిసమాకులం,
మతంగవన మిత్యేవ విశ్రుతం రఘునందన. ౨౧

సంచితం, వన్యశబ్దేన ఫలమూలాదిక ముచ్యతే, వివిధ మిత్యనేన ఫలమూలాదిభేద ఉచ్యతే. సంచిత మిత్యనేన రామస్య చిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతి సంపాదితత్వం ఆదరేణ గుప్తత్వం చ. తత్తత్ఫలజాతీయమాధుర్యం పరీక్ష్య స్థాపితమితి సంప్రదాయః. ౧౭

(ఏవ మితి.) విజ్ఞానే విషయే, అబహిష్కృతాం అంతరంగభూతాం, జాత్యా హీనామప్యాచార్యప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానా మితి భగవతా ప్యాదరణీయత్వోక్తిః, (దనో రితి.) దనో స్సకాశాత్ దనుత ఇత్యర్థః. పంచమ్యర్థే సకాశశబ్దం ప్రయుంజతే. తత్త్వేన యాథార్థ్యేన, తే మహాత్మనః త్వత్సంబంధినో మహాత్మనః, మతంగస్యేత్యర్థః. మహాత్మనా మితి పాఠే- త్వదాచార్యాణా మిత్యర్థః. శ్రుతం ప్రభావం ప్రత్యక్షం సంద్రష్టు మిచ్ఛామి, యది మన్యసే, దర్శయితు మితి శేషః. ౧౮-౧౯

(ఏత త్త్వితి) వినిస్సృతం నిర్గతం. ౨౦

(పశ్యేతి.) మేఘఘనప్రఖ్యం ఘనమేఘసదృశం, విశ్రుతం. వన మితి శేషః. ౨౧

(శబరీమోక్షః)

ఇహ తే భావితాత్మానో గురవో మే ⊕ మహావనే,
జుహావాంచక్రిరే తీర్థం మంత్రవన్మంత్రపూజితమ్. ౨౨

ఇయం ప్రత్యక్స్థలీ వేది ర్యత్ర తే మే సుసత్కృతాః,
పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమా దుద్వేపిభిః కరైః. ౨౩

తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాఽద్యాపి రఘూద్వహ,
ద్యోతయంతి దిశ స్సర్వాః శ్రియా వేద్యోఽతులప్రభాః. ౨౪

(ఇహేతి.) భావితాత్మానః చింతితాత్మానః, తే ప్రసిద్ధాః, మే గురవః, మంత్రవన్మంత్రపూజితం మంత్రవతాం మంత్రైః పూజితం, తీర్థం గంగాదిపుణ్యసలిలం, ఇహ ప్రదేశే, జుహావాంచక్రిరే అహూతవంతః, మహాద్యుతే ఇత్యనేన మునిప్రభావశ్రవణే సంతోషవత్త్వం వ్యజ్యతే. ౨౨

(ఇయ మితి.) ప్రత్యక్స్థలీ ప్రత్యక్ప్రదేశే స్థలీభూతా, ప్రాక్ప్రదేశే పశ్చిమాభిముఖ విష్ఠస్థానత్వేన ప్రత్య జ్నిమ్నేత్యర్థః. వేదిః దేవపూజాస్థానం, ఇయం, అవలోక్యతా మితి శేషః. యత్ర వేద్యాం, మే మయా, సుసత్కృతా స్తే గురవః, శ్రమాత్ వృద్ధతాకృతయా పుష్పధారణాశక్త్యా, ఉద్వేపిభిః ఉత్కంపిభిః, కరైః. పుష్పోపహారం పుష్పై రర్చనం, కుర్వంతి అకుర్వన్. అత్ర వేది రితి జాత్యేకవచనం. ఉత్తరశ్లోకే బహువచనప్రయోగాత్. బహూనాం బహువేదిసంభవాచ్చ. ౨౩

(తేషా మితి.) తేషాం అస్మదాచార్యాణాం, ప్రభావేన. అతులప్రభాః ఇమాః వేద్యః. అద్యాపి తేషా మసన్నిధానేపి, సర్వా దిశః, ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి. అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశ స్తదసన్నిధానే వ్యపదేశ్య ఇత్యుక్తం. ౨౪

⊕ మహాద్యుతె ఇతి పా.

అశక్నువద్భి స్తై ర్గంతు ముపవాసశ్రమాలసై:,
చింతితేఽభ్యాగతా న్పశ్య సహితా న్సప్త సాగరాన్. ౨౫

కృతాభిషేకై స్తై ర్న్యస్తా వల్కలా: పాదపే ష్విహ,
అద్యాపి నావశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన. ౨౬

దేవకార్యాణి కుర్వద్భి ర్యానీమాని కృతాని వై,
పుష్పై: కువలయై స్సార్ధం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై. ౨౭

కృత్స్నం వన మిదం దృష్టం శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా,
తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తు మేత త్కళేబరం. ౨౮

తేషా మిచ్ఛా మ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్మనామ్,
మునీనా మాశ్రమో యేషా మహం చ పరిచారిణీ. ౨౯

పున ర్వైభవాంతర మాహ (అశక్నువద్భి రితి.) ఉపవాసశ్రమేణ, అలసై: మందై:, అత ఏవ సప్త సాగరాన్ గంతు మశక్నువద్భి:, మే గురుభి:, చింతితే చింతితమాత్రే, అభ్యాగతాన్ అభిముఖ మాగతాన్, సప్త సాగరాన్ పశ్య. ౨౫

అద్భుతాంతర మాహ (కృతేతి.) ఇహ ప్రదేశే సాగరప్రదేశే, కృతాభిషేకై: కృతస్నానై: తై ర్గురుభి:, పాదపేషు న్యస్తా: ఆర్ద్రవల్కలా:, అద్యాపి నావశుష్యంతి న శుష్కా భవంతి, తదంగసంపర్కవైభవా దితి భావ:. ౨౬

(దేవేతి.) దేవకార్యాణి దేవార్చనాని, కుర్వద్భి: తై:, కువలయై స్సహ, పుష్పై: పుష్పాంతరై:, యానీమాని మాల్యాని కృతాని, తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి, భక్త్యతిశయేన సమర్పితత్వా దితి భావ:. ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ 'గురుం ప్రకాశయే ద్ధీమా' నిత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్య మితి సూచితం. ౨౭

ఉపసంహరతి (కృత్స్న మితి.) అభ్యనుజ్ఞాతా, త్వయేతి శేష:. ౨౮

త్యక్త్వా కిం కరిష్యసీ త్యత్రాహ (తేషా మితి.) సమీపం పాదమూలం, గమిష్యామి, 'యా ఽహం పర్యచారిష' మిత్యన్యత్రోక్తే:. ఆశ్రమ:, అయ మితి శేష:, యేషా మాశ్రమోఽయం, యేషా మహం చ పరిచారిణీ, తేషాం సమీపం గంతు మిచ్ఛామీతి సంబంధ:. ౨౯

(శబరీమోక్షః)

ధర్మిష్ఠం తు వచ శ్శ్రుత్వా రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,
ప్రహర్ష మతులం లేభే ఆశ్చర్య మితి తత్త్వతః. ౩౦

తా మువాచ తతో రామ శ్శ్రమణీం సంశితవ్రతాం,
అర్చితోఽహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథాసుఖం. ౩౧

ఇత్యుక్త్వా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణాజినాంబరా,
తస్మి న్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జిహాసతీ. ౩౨

అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాఽఽత్మానం హుతాశనే,
జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గ మేవ జగామ సా. ౩౩

దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా,
దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా.
విరాజయంతీ తం దేశం విద్యు త్సౌదామినీ యథా, ౩౪½

(ధర్మిష్ఠ మితి.) వచః ఆచార్యవైభవప్రదర్శనాదిరూపం, తత్త్వతః మాయాం వినా. ఆశ్చర్య మితి మత్వా. ౩౦

అథ శబరీమనోరథం పూరయతి (తా మితి.) సంశితవ్రతాం ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠా మిత్యర్థః అర్చితః, తవ గురువృత్తిసందర్శనేనై వేతి శేషః. భక్త్యా వస్యసంపాదనమాత్రేణ వా. అయమేవార్థ స్సంక్షేపే 'శబర్యా పూజిత స్సమ్య' గిత్యుక్తః. కామం కామ్యమానం లోకం. ౩౧

(ఇతీతి) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. జిహాసతీ హాతు మిచ్ఛంతీ, స్వర్గ మేవే త్యవ్యవధానం ద్యోతయతి. ౩౩

(దివ్యేతి) సార్ధశ్లోకః. తత్ర స్వర్గగమనారంభే. విద్యుత్ విశేషేణ ద్యోతమానా. సౌదామినీ తటిత్. ౩౪½

యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః.
త త్పుణ్యం శబరీ స్థానం జగామాఽఽత్మసమాధినా. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, అరణ్యకాండే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చసప్తతితమ స్సర్గః

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః. ౧

స చింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభావం తం మహాత్మనాం,
హితకారిణ మేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్. ౨

(యత్రేతి.) తే గురవః, సుకృతాత్మానః సుకృతధైర్యవంతః, ఆత్మసమాధినా ఆత్మవిషయయోగేన. ఏతత్స్వర్గవృత్తాంతేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్వనుజ్ఞయా రామాగమనపర్యంతం స్థిత్వా తతో రామానుజ్ఞయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తే త్యవగమ్యతే. స్త్రియా అపి విదురాదే రివ యోగాధికార స్సంభవతి. తదంగయజ్ఞాది కర్మస్థానే గురుశుశ్రూషా. స్వర్గశ్చ అదౌ అక్షయా నిత్యక్త్యా పునరావృత్తిరహితం పరమపద మిత్యవగమ్యతే, 'ఏవ మేవాఽముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత' ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గస్య క్షయిత్వావగమాత్. అస్మిన్ సర్గే సార్ధపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పంచసప్తతితమ స్సర్గః

అథ పంపాగమనం పంచసప్తతితమే. (దివం త్విత్యాది.) స్వేన తేజసా, ఉపలక్షితాయా మితి శేషః. ౧

(స ఇతి.) ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం. ౨

(శ్రీరామస్య పంపాగమనం)

దృష్టోఽయ మాశ్రమ స్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనాం,
విశ్వస్తమృగశార్దూలో నానావిహగసేవితః. ౩

సప్తానాం చ సముద్రాణా మేషు తీర్థేషు లక్ష్మణ,
ఉపస్పృష్టం చ విధివ త్పితరశ్చాపి తర్పితాః. ౪

ప్రణష్ట మశుభం తత్ర త్కల్యాణం సముపస్థితం,
తేన తత్త్వేన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి. ౫

హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభ మావిర్భవిష్యతి, ౫½

తదాగచ్ఛ గమిష్యావః పంపాం తాం ప్రియదర్శనాం.
ఋశ్యమూకో గిరి ర్యత్ర నాతిదూరే ప్రకాశతే, ౬½

యస్మి న్వసతి ధర్మాత్మా సుగ్రీవోఽంశుమత స్సుతః.
నిత్యం వాలిభయా త్త్రస్త శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః, ౭½

(దృష్ట ఇతి.) బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుతపుష్పఫలాదిసంపత్తిసకలతీర్థసమాగమాదినా ఆశ్చర్యయుక్తః. విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః, పరస్పరహింసకత్వరహితాః, మృగా శ్శార్దూలాశ్చ యస్మిన్ తథా. ౩

(సప్తానా మితి.) ఉపస్పృష్టం స్నాతం. అనేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తౌ స్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్య మిత్యుక్తం. ౪

(ప్రణష్ట మితి.) తత్ర మశుభం ప్రణష్టం. కల్యాణం శుభం, తేన అశుభనివృత్తిపూర్వక శుభప్రాప్తిః. ౫

(హృదయ ఇతి) ఇత్యర్ధ మేకం. శుభం శుభస్మరణం. ౫½

(తదిత్యాది) శ్లోకద్వయం. అంశుమత స్సూర్యస్య. ౭½

అభిత్వరే చ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభం.
తదధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గణం, ౮౪

ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమిత్రి రబ్రవీత్.
గచ్ఛావ స్త్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః, ౯౪

ఆశ్రమా త్తు తత స్తస్మా న్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః.
ఆజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహాఽభిభూః, ౧౦౪

స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజనసేవితాం.
నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీం, ౧౧౪

పద్మై స్సౌగంధికై స్తామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః.
నీలాం కువలయోద్ఘాటై ర్బహువర్ణాం కుథా మివ, ౧౨౪

స తా మాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీం.
మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత, ౧౩౪

(అభీతి.) మే సీతాయా ఇత్యన్వయః. ౮౪

(ఏవ మితి.) ధీరం కృతధైర్య మిత్యర్థః. ౯౪

(ఆశ్రమా దితి.) తతః అనంతరం. విశాం ప్రజానాం, పతిః. తతః తత్ర మార్గే, అభిభవ తీత్యభిభూః. అభిభావక ఇత్యర్థః, శత్రూణా మిత్యర్థసిద్ధం. ప్రభు రిత్యపి పాఠః. ౧౦౪

(స దదర్శ తతః పుణ్యా మిత్యాది) ద్వౌ శ్లోకౌ. ఉదారజనాః శ్రేష్ఠజనాః మునిప్రభృతయః. పానీయవాహినీం పానార్హశీతలస్వాదుజలవతీ మిత్యర్థః. సౌగంధికైః కల్హారైః, కువలయోద్ఘాటైః కువలయసమూహైః. కుథా చిత్రకంబళం, దదర్శ, దూరా దితి బోధ్యం. అగ్ర ఇత్యనువాదాత్. ౧౧౪-౧౨౪

(స తా మితి.) ఉదకవాహినీం తాం, దూరా దాసాద్య, మతంగసరసం నామ మతంగసరస మితి ప్రసిద్ధం. అనోశ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయో రితి టచ్ సమాసాంతః. హ్రదం పంపాసమీపస్థం సరః, సమవగాహత సస్నౌ, పుణ్యతీర్థత్వా దితి భావః. ౧౩౪

తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునై ర్యుతం. ౧౯.

స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభాం,
ప్రహృష్టనానాశకునాం పాదపై రుపశోభితాం. ౨౦.

(తిలకాశోకపున్నాగ వకుళోద్దాలకాశినీం.)
స రామో వివిధా న్వృక్షా న్సరాంసి వివిధాని చ,
పశ్య న్కామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదం. ౨౧.

పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితాం,
షట్పదౌఘసమావిష్టాం శ్రీమతీ మతులప్రభాం, ౨౨.

స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలుకసంతతాం,
స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికై ర్యుతాం,
ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః. ౨౪

ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః. రాఘవౌ, అరవిందోత్పలవతీ మిత్యాదివిశేషితాం తిలకాదిభి ర్వృక్షై ర్భూషితాం. అత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం, పంపాం, సర్వత స్సమీక్షమాణౌ, తతః పుష్పాఢ్యం, సర్వతో విపులద్రుమం, కోయష్టికాదిభి ర్విహగై ర్నాదితం, అన్యై శ్శకునై శ్చ యుతం, సరసః పంపాయా స్సంబంధి, తద్వనం చ, పశ్యంతావేవ సంతౌ, అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ, తద్వనం జగ్మతు రితి సంబంధః. అతో న వనశబ్దద్వయదోషః. ౧౬-౧౯.

సమీపతః పంపాదర్శన మాహ (స దదర్శేతి.) ౨౦.

అథ పంపాప్రాప్తి మాహ (స రామ ఇతి.) పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః. ౨౧.

ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ(పుష్పితేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయం. సాలాః సర్జకవృక్షాః. చంపకాః చాంపేయవృక్షాః. ౨౪.

తతో మహ ద్వర్త్మ సుదూరసంక్రమః క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనం,
దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననా మనేకనానావిధపక్షిజాలకాం. ३०

ఇత్యార్షే, శ్రీమద్రామాయణే, ఆదికావ్యే, శ్రీమద్వాల్మీకీయే, చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం
సంహితాయాం, ఆరణ్యకాండే పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

ఆరణ్యకాండ స్సమాప్తః

సర్గార్థం సంగృహ్ణాతి (తత ఇతి.) సుదూరం సంక్రమః గమనం యస్య స తథా. దూరా దాగత ఇత్యర్థః. ప్రతికూలధన్వనం పథికజనప్రతికూలభూతమరుకాంతారం, కబంధవన మిత్యర్థః. క్రమేణ అనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకం, గత్వా, శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం యస్య. తాదృశం కాననం యస్యా స్తాం, అనేకే నానాజాతీయాః, బహవో వా. నానావిధాః నానాసంస్థానాః. పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః, తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాం తాం. యద్వా, అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం, కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం. తాదృశీం పంపాం దదర్శ. అస్మిన్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః. న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేషు బహుధా దృశ్యతే. ३०

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే, పంచసప్తతితమ స్సర్గః

ఇత్థం కౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీ
పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛఠారే ర్గురోః,
ఆలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీ శ్చిరం
వ్యాచఖ్యౌ త దరణ్యకాండ మఖిలం గోవిందరాజాభిధః.

ఆరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

య దక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ య ద్భవేత్,
త త్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.